

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (HADİS)
ANABİLİM DALI

KURTUBÎ'NİN
HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Doktora Tezi

Arif GEZER

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMENTASYON MERKEZİ

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu

Ankara-2000

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

KURTUBÎ'NİN

HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu

Tez Jurisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu

Prof. Dr. Ali Osman Koçkuzu

Prof. Dr. Muctebâ Uğur

Doç. Dr. Mehmet Özdemir

Doç. Dr. Kamil Çakın

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınav Tarihi: 18.10.2000

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IX
KISALTMALAR.....	XI
GİRİŞ.....	1
Araştırmanın Gayesi ve Önemi.....	2
Araştırmanın Metodu ve Sınırı	3
Tezin Kaynakları.....	4
Kurtubî'nin Tefsîri ve Üzerinde Yapılan Çalışmalar	5
Değerlendirme.....	11
KURTUBÎ'NİN DÖNEMİ, HAYATI VE ESERLERİ	12
1. KURTUBÎ'NİN DÖNEMİ	12
1.1. KURTUBA ve TARİHİ	12
1.1.1. Bugünkü Kurtuba.....	12
1.1.2. Kutuba'nın Tarihi ve Kurtubî Dönemindeki Siyasî Olaylar	13
1.1.3. Kurtubî'nin Yaşadığı Dönemde Kurtuba'daki Sosyal Hayat... 16	
1.1.4. Kurtuba'da İlmî ve Fikrî Hayat	19
1.2. KURTUBÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMDE MİSİR.....	21
1.2.1. Kurtubi'nin Döneminde Mısır'daki Siyasi Olaylar	22
1.2.1.1 Eyyûbîler Dönemi (571-648/1175-1250).....	23
1.2.1.2. Memlûkler Dönemi (648-923/1250-1517)	25
1.2.2. Kurtubî'nin Yaşadığı Dönemde Mısır'daki Sosyal Hayat	28
1.2.3. Kurtubî'nin Yaşadığı Asırda Mısır'daki İlmî Hayat.....	30

II

1.2.3.1. Kur'an İlimleri:	30
1.2.3.2. Hadis İlimleri:	31
Değerlendirme.....	33
2. KURTUBÎ'NİN HAYATI.....	34
2.1. ENDÜLÜS'TEKİ HAYATI:	34
2.2. MISIR'DAKİ HAYATI:.....	38
2.3. HOCALARI:	41
2.3.1. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer b. İbrahim el-Kurtubî:	41
2.3.2. Hâfiz el-Munzirî:	43
2.3.3. Ebu Muhammed Abdulmu'tî b. Mahmud el-İskenderânî:	44
2.3.4. Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Kaysî (Ebu Hucce):	45
2.3.5. Rabî' b. Abdirrahman b. Ahmed b. Rabî' b. Ubey:	46
2.3.6. Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ali b. Halef el-Kumî et- Tilemsânî:	46
2.3.7. İbn Revvac:	47
2.3.8. İbnu'l-Cumeyzî:	47
2.3.9. el-Kâdî Ebu Amir Yahya b. Amir b. Ahmed b. el-Eş'arî:	47
2.3.10. Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali b. Hafs el-Yahsubî:	48
2.3.11. Ebu Ali el-Hasen b. Muhammed el-Bekrî:	48
2.4. ÖĞRENCİLERİ:	49
2.5. VEFATI:	49
3. KURTUBÎ'NİN ESERLERİ.....	51
3.1. KURTUBÎ'YE AİT ESERLER.....	51
3.1.1. TEFSİRİ:	51
3.1.2. et-TEZKİRE:	52
3.1.2.1. et-Tezkire Üzerine Yapılan Çalışmalar:	52

III

3.1.2.1.1. Muhtasaru Tezkireti'l Kurtubî	52
3.1.2.1.2. Yevmü'l-Feza'î'l-Ekber	53
3.1.2.1.3. et-Tezkiretu'l-Fahire fi Ahvâli'l-Âhire:	53
3.1.2.1.4. Şerhu's-Sudûr bi Şerhi Hâli'l-Mevtâ ve'l-Kubûr:	53
3.1.3. et-TEZKÂR:	54
3.1.4. el-ESNÂ:	55
3.1.5. KUM'U'L-HIRS:	56
3.1.6. ELKÂBU'L-HADÎS:	56
3.1.7. et-TAKRÎB:	57
3.1.8. ŞERHU'T-TAKASSÎ:	57
3.1.9. el-MUKTEBES:	58
3.1.10. MENHECU'L-'UBBÂD:	58
3.1.11. el-LÜM'U'L-LÜ'LÜYYE:	59
3.1.12. el-İ'LÂM Bİ MEVLİDİ'N-NEBÎ:	59
3.1.13. ESMÂU'N-NEBÎ:	60
3.1.14. el-VECÎZ:	60
3.1.15. el-MISBÂH:	60
3.2. KURTUBÎ'YE ATFEDİLEN ESERLER:	61
3.2.1. el-İ'LÂM:	61
3.2.2. el-AKDİYE:	63
3.2.3. USÛL'UL-FIKH:	64
DEĞERLENDİRME	65

IV

BİRİNCİ BÖLÜM

KURTUBÎ'NİN HADİS KAYNAKLARI

1. KURTUBÎ'NİN HADİS ÖĞRENİMİ.....	67
2. KURTUBÎ'NİN HADİS ESERLERİNE GÜVENİ.....	72
3. KURTUBÎ'NİN ELİNDEKİ YAZILI HADİS KAYNAKLARI.....	75
3.1. MALİK B. ENES (179/795).....	75
3.2. et-TAYÂLİSÎ (204/819).....	77
3.3. ABDURREZZAK (211/826).....	81
3.4. İBN EBÎ ŞEYBE (235/849).....	83
3.5. AHMED BİN HANBEL (241/855).....	87
3.6. DÂRİMÎ (255/868).....	96
3.7. BUHÂRÎ (256/870).....	101
3.8. MÜSLİM (261/875).....	104
3.9. İBN MÂCE (273/886).....	109
3.10. EBU DAVUD (275/888).....	112
3.11. TİRMİZÎ (279/892).....	116
3.12. NESÂÎ (303/915).....	121
3.13. İBN HUZEYME (311/923).....	124
3.14. el-HAKÎM et-TİRMİZÎ (320/932).....	125
3.15. İBN HİBBAN (354/965).....	130
3.16. DÂREKUTNÎ (385/995).....	133
3.17. el-HÂKİM en-NEYSABURÎ (403/1012).....	137
3.18. el-BEYHAKÎ (458/1066).....	144
3.19. el-HUMEYDÎ (488/1095).....	146

3.20. EBU'L-ABBAS el-KURTUBÎ (656/1255).....	149
3.21. DİĞERLERİ.....	149
3.21.1. el-BEZZÂR (292/905)	149
3.21.2. İBN KUTEYBE (276 /889).....	149
3.21.3. EBU HÂTİM (277/ 890).....	150
3.21.4. İBN EBÎ'D-DÜNYÂ (281/894)	150
3.21.5. et-TAHAVÎ (321/933)	150
3.21.6. İBN EBÎ HATİM (327/939).....	150
3.21.7. et-TABERÂNÎ (360/971).....	150
3.21.8. HATÎBU'L-BAĞDÂDÎ (463/1071).....	151
3.21.9. İBN ABDİLBERR (463/1071).....	151
3.21.10. el-BÂCÎ (494/1100).....	151
3.21.11. KÂDİ İYÂD (544/1149)	151
3.21.12. İBN'UL-CEVZÎ (597/1201).....	152
3.21.13. İBNU'S-SALAH (643/1245)	152
4. SAHİP OLDUĞU BAZI HADİS CÜZLERİ.....	152
4.1. Ecâu'l-Ca'diyyât	152
4.2. İbnu'l-Cevzî'ye Ait Bir Hadis Cüzü.....	156
4.3. Ebu'l-Abbas el-Kurtubî'ye Ait Bir Hadis Cüzü.....	157
4.4. Dârekutnî'ye Ait Bir Hadis Cüzü	157
DEĞERLENDİRME	158

VI

İKİNCİ BÖLÜM

HADİS USÛLÜ AÇISINDAN

KURTUBÎ'NİN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. KURTUBÎ VE HADİS USÛLÜ	160
2. KURTUBÎ'NİN HADİS TAHAMMÛL YOLLARI	160
2.2. Kıraat Usûlü ile Hadis Alması	161
2.2. Sema' Tarîkiyle Haber Nakletmesi	163
2.3. Vicâde Yoluyla Hadis Rivayet Etmesi	164
3. SENETLERİNİN SONU İTİBARI İLE NAKLET-TİĞİ HADİSLER ...	166
2.1. Merfû'	166
3.2. Mevkûf	167
3.3. Maktû'	169
3.4. Mürsel	171
4. KURTUBÎ'NİN HADİS NAKİL USÛLÜ	173
4.1. Metin Karşılaştırması Yapması ve Farklılıklara İşaret Etmesi	173
4.2. Hadislerdeki Ziyadelere Dikkat Çekmesi	174
4.3. Rivâyetteki İdraca İşaret Etmesi	176
4.4. Aynı Hadisi Tekrar Etmesi	177
4.5. Önceki Hadislere Atıfta Bulunması	179
4.6. Hadisi Rivâyet Eden Diğer Musannıfları Belirtmesi	180
4.7. Hadisin Lafzının Hangi Musannıfa Ait Olduğunu Belirtmesi	181
4.8. Müphem Râvileri Tanıtması ve Ravi Adlarını Tartışması	182
4.9. Hadisleri Te'vîl Etmesi	183

VII

4.10. Cem'in Tercihten Evla Olduğunu Düşünmesi.....	185
4.11. İhtilaflı Hadisleri Aynı Anda Nakledip Herhangi Bir Te'lif veya Tercihe Gitmediği Durumlar.....	186
4.12. Hadisin Sebebi Vürûduna Verdiği Önem.....	188
5. HADİSLE İLGİLİ MUHTELİF KONULARDA KURTUBÎ'NİN GÖRÜŞLERİ.....	190
5.1. Buharî'ye Nisbetle Müslim'e Öncelik Vermesi.....	190
5.2. Buharî'nin Kitabına İlavelerde Bulunulduğunu Düşünmesi ve Hadis Rivâyetleri Konusundaki Tahkikçiliği.....	193
5.3. Garîbu'l-Hadîse Dair Bilgi Vermesi.....	198
5.4. Lugavî Açıklamalarda Hadisten Delil Göstermesi.....	202
5.5. Mevzu Hadislerle İlgili Görüşleri.....	203
5.6. Mevzu Hadisler ve İsrailî Haberler Nakletmesi ve Onlardan Delil Çıkarması.....	205
DEĞERLENDİRME.....	208

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÜNNET İLE İLGİLİ MUHTELİF KONULARA KURTUBÎ'NİN BAKIŞI

1. SÜNNETİN KAYNAĞI.....	210
2. SÜNNETİN DİNDEKİ YERİ.....	212
2.1. Rasûlullah'ın (s.a.v.) Beyanı.....	216
2.1.1 Kitabın Mücmelini Beyan Eder.....	216
2.1.2. Kur'an'a Ziyade Hükümler Koyar.....	216
3. RASÛLULLAH'A İTAATİN VACİP OLMASI VE SÜNNETİN BAĞLAYICILIĞI.....	217

VIII

4. SAHABENİN ADALETİ	221
5. NESH KONUSU	224
6. MEDİNE EHLİ'NİN AMELİ, YAŞAYAN SÜNNET ve Fİ'LÎ MÜTEVATİR	226
7. KİTABİYÂT İLE İLGİLİ İSTİLAHLAR	227
8. METİN TENKİDİ	228
9. CERH VE TA'DÎL	235
9.1. TENKİT ETTİĞİ BAZI ŞAHISLAR	241
9.1.1. Ebu Hanifeyi Tenkid Etmesi	241
9.1.2. Ebu'l-Ferec el-Cevzî'ye İtirazı	243
9.1.3. İbnü'l-Arabî'yi Eleştirmesi	244
9.2. TENKİT ETTİĞİ BAZI GRUPLAR	245
9.2.1. İhticac Ettiği Hadisler Açısından İmamiyye'yi Tenkid Etmesi	245
10. HADİSLERİN MANA İLE RİVÂYETİ	250
10.1. Mana ile Rivâyeti Caiz Görenlerin Bu Konudaki Delilleri	252
10.2. Kurtubî'nin Manayla Rivâyeti Red Edenlere Karşı Delilleri	253
DEĞERLENDİRME	257
SONUÇ	258
EK	262
TEZ ÖZETİ	266
ABSTRACT	267
BİBLİYOGRAFYA	268

ÖNSÖZ

İslam Medeniyetinin temel taşları olan geçmiş alimlerimiz, yaşadıkları zamanın şartlarında, İslâmî ilim dallarının hemen hepsine vâkıftı. Çoğu İslam alimi hem müfessir, hem muhaddis ve hem de fakîhti. Ayrıca iyi derecede dil, tarih ve tasavvuf bilgisine de sahipti. Fakat, asrımızın getirdiği şartlarda kaçınılmaz bir durum olan ilmî branşlaşma açısından onlara baktığımızda, bizim onları, en meşhur oldukları ilim dalında değerlendirmemiz, genel bir teâmül hâline gelmiştir.

İyi bir tarihçi olan *Buharî*'nin bir muhaddis, iyi bir fakîh olan *İmam Şa'ranî*'nin bir mutasavvıf, iyi bir fakîh ve hadis bilgini de olan *Kurtubî*'nin bir müfessir olarak temâyüz etmiş olması, yukarıda değindiğimiz bu gerçeğin pek çok örneklerinden sadece bir kaç tanesidir. Bizim sahip olduğumuz kanaat şudur ki, her biri birer branşta daha fazla tebarüz etmiş olan bu alimlerimizin, özellikle onlara yakın olan diğer branşlar açısından da ele alınması, ilim adına gereklidir ve yeni bir kazanç olacaktır.

Hazırlamış olduğumuz bu tez, böyle bir düşüncenin ürünüdür. Bizce, genellikle müfessir olarak bilinen ve elimizdeki en büyük ahkâm tefsirinin sahibi olan Kurtubî'nin, *Tefsir Bilim Dalı*'na en yakın saha olan *Hadis Bilim Dalı* açısından da ilmî seviyede incelenmesi gerekmektedir. Bu büyük müfessirin hadis-sünnet anlayışı ne idi? Ona göre sünnetin ve hadisin dindeki yeri ne idi? *Fikhî Tefsir* mefhumunun zımında var olan *ahkâmla ilgili ayet-i kerimelerden fikhî sonuçlar çıkarma sürecinde*, hadislerle ve *Hadis İlmine* verdiği değer ne idi? Sahip olduğumuz bu en büyük fikhî tefsirin vücûda getirilmesinde hadislerle ne derece önem verilmişti ve bu tefsirde hadisler nasıl kullanılmıştı? Kurtubî'nin ve dolayısıyla tefsirinin hadis kaynakları neler idi?

Biz, bütün bu ve benzeri soruların cevaplarını, hadis ilmi açısından bu tezde araştırdık. Bu çalışmanın, böyle bir boşluğu bir yere kadar dolduracağı kanaatindeyiz. Tez incelendiğinde daha iyi anlaşılacaktır ki, 20 ciltlik tefsirinde

tekrarlar hariç 6737 hadisⁱkullanan büyük müfessir Kurtubî, aynı zamanda zengin bir hadis kültürüne de sahip idi.ⁱⁱ

Bu çalışmam esnasında yardım ve ilgilerini esirgemeyen, değerli bilgileri ile beni yönlendiren muhterem hocam Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu başta olmak üzere, bütün hocalarıma ve ayrıca emeği geçen bütün arkadaşlarıma şükranlarımı sunuyorum. Aynı şekilde, İmâm Kurtubî başta olmak üzere, büyük bir aşk, şevk ve feyizle eserlerinden istifade ettiğim geçmiş alimlerimizin ruhlarının da şâd olmasını Yüce Allah'tan diliyorum.

ⁱ Tekrarlar dahil olduğunda bu sayı, 7165'dir. (Bu rakamların tespit edilmesinde, Kurtubî'ye ait bu tefsirin, 1996 tarihli *Dâru'l-Hadis* baskısının 21. cildindeki fihristler esas alınmıştır.)

ⁱⁱ Elimizdeki en değerli hadis eserlerinden olan *Sahîhi Buhârî*'deki hadis sayısının tekrarlar hariç 4000 civarında, *Sahîh-i Müslim* 'deki hadis sayısının ise 3033 olduğu (Hadis Edebiyeti, s. 53, 61) hatırlanacak olursa, Kurtubî'nin kullandığı hadis sayısının ne kadar yüksek olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

KISALTMALAR

Ank.-----: Ankara

a.s.-----: Aleyhisselam

a.g.e.-----: Adı geçen eser

AÜİF-----: Ankara Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

b.-----: Bin

bk.-----: Bakınız

Bl.-----: Bölüm

c.-----: Cilt

DİB-----: Diyanet İşleri Başkanlığı

Drl.-----: Derleyen

Gz. Gç. -----: Gözden Geçiren

H.-----: Hicrî

Haz.-----: Hazırlayan

İ.A.-----: İslam Ansiklopedisi

K.-----: Kitab

M.-----: Mahammed

MÜİFV-----: Marmara Üniversitesi İlahiyat

Fakültesi Vakfı

N.-----: Numara

Nşr.-----: Neşreden

XII

OMÜİF-----: Ondokuz Mayıs Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

r.a.-----: Radiyallahu anh

s.-----: Sayfa

s.a.v.-----: Sallallahu aleyhi ve sellem

SDÜİF-----: Süleyman Demirel Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

SÜİF-----: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

TDV-----: Türkiye Diyanet Vakfı

Thk.-----: Tahkik

Thr.-----: Tahric

Tkd.-----: Takdim

Tlk.-----: Ta'lik

T.Ö.V.-----: Türkiye Öğretmenler Vakfı

Trc.-----: Tercüme eden

Trt.-----: Tertib eden

Tsn.-----: Tasnif eden

t.y.-----: Tarih yok

V.-----: Vefat Tarihi

Yay.-----: Yayınları

y.y.-----: Yer yok

GİRİŞ

Hadis Edebiyatı tarihinde, H. VI. asrın başlarından itibaren, hem rivâyet hem de dirayet ile ilgili hadis kitaplarında senetlerin terkinin artık yaygınlaşmış olduğu ve bu durumun bir yere kadar da gerekli hale geldiği malumdür. Mesabîhu's-Sünne adlı eseriyle Begavî'yi (516/1122) ve el-İlmâ' adlı eseriyle de Kadı İyâd'ı (544/1149) örnek olarak gösterebiliriz.

Hadis Edebiyatı tarihinde görülen senetlerin terkedilmeye başlanması vakası, aynı şekilde diğer ilim dallarında da söz konusu olmuştur. Meselâ Tefsir Tarihine bakacak olursak; İbn Cerîr et-Taberî'nin (310/922) *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an* adlı tefsirinde, rivâyetler genellikle senetleriyle zikredilirken, ahkâm tefsirlerinden olduğu ağırlıklı görüş olmakla beraber, aynı zamanda rivâyet tarîkine de büyük önem verdiği kabul edilen¹ Kurtubî'nin (671/1273) *el-Cami'u li Ahkâmi'l-Kur'an ve'l-Mubeyyin Limâ Tazammâna mine's-Sunneti ve Âyi'l-Furkan* adlı tefsirinde, senetle bilgi verme geleneğinin hemen hemen terkedildiğini müşahade etmekteyiz.

Senetlerin terkedildiği eserlerde rivâyetler, ya musannıfların eserlerinden nakledilmekte ya da doğrudan herhangi bir râvisinin ismiyle verilip muallak rivâyet olarak aktarılmaktadır. Bu durumda sözlerin söyleyenine, hadislerin de en azından musannıflarına dayandırılması gerekli bir hal almaktadır. Bizim *Hadis İlimleri* açısından incelemeye aldığımız Müfessir Kurtubî, bu noktada kendi yöntemini bizzat kendisi şöyle açıklamaktadır:

"Bu kitapta metodum şudur: Sözleri söyleyenlerine, hadisleri de musannıflarına izâfe etmek. Zira denilir ki; görüşleri sahiplerine izafe etmek, ilmin bereketindendir. Fakat, Fıkıh ve Tefsir kitaplarında hadisler, çoğu zaman müphem olarak bırakılmaktadır. O hadislerin kimler tarafından tahrir edildiğini, hadis kitaplarına muttali olanlardan başkası bilemez. Bu sahada uzmanlığı olmayan kişiler, bunların Sahîhini sakîminden ayırmayı bilemez, şaşıp kalırlar. Bu konuyu bu derecede bilmek ise; gerçekten büyük bir ilimdir. Bundan dolayı, meşhur hadis

¹ Cerrahoğlu, II. 118.

bu derecede bilmek ise; gerçekten büyük bir ilimdir. Bundan dolayı, meşhur hadis imamlarından veya sika olarak tanınan İslam alimlerinden hangisi tarafından tahrir edildiği belirtilmeden, bir hadis ile ihticâc veya istidlâlde bulunulması, kabul edilemez. Biz bu kitabımızda, bunlardan bazılarına işaretlerde bulunacağız. Allah bizi muvaffak kılsın...”²

Kurtubî’nin, yapacağı bu büyük çalışmadaki metodunu, daha eserinin başında bu şekilde açıklamış olması, çok ileri derecede bir ilmî hassasiyeti yansıtmaktadır. Çünkü, [وشرطى فى هذا الكتاب:...] ³ şeklindeki ifadesi, onun eserinde esas alacağı metodu daha baştan belirtmesi demektir. Günümüzde yapılan modern çalışmaların başında, o araştırmada uygulanan metodun yazılması istendiği hatırlanacak olursa, Kurtubî’nin bu giriş tarzının günümüz ilim anlayışına da uygun olduğu görülmektedir.

Araştırmanın Gayesi ve Önemi:

Bu araştırmamızda öncelikli hedefimiz, Kurtubî’nin sahip olduğu hadis bilgisinin ortaya çıkarılması, diğer bir ifadeyle, onun Hadis İlmindeki yerinin tesbit edilmesidir. Kurtubî’nin vâkıf olduğu hadis kaynakları nelerdir? Bu kaynakların ona ulaşma şekli nasıl olmuştur? Hadis ilmini kimlerden almıştır? Kullandığı hadisleri musannıflara atfetmekte midir, yoksa râvilerden mi rivâyet etmektedir? Bizzat Rasûlullah’a kadar râvi zinciri ile rivâyet ettiği hadisler de var mıdır? *Sünnet’in dindeki yeri* Kurtubî’ye göre nedir? *Günümüzde tartışılmakta olan Hadis ve Sünnetle ilgili diğer meselelerde* Kurtubî’nin görüşleri nelerdir? Bu konularda değişik fikirlere sahip midir?... Bütün bu ve benzeri konuları açıklığa kavuşturmak, bu çalışmamızın öncelikli gayeleri arasındadır. Bu hususların bir doktora tezi seviyesinde işlenmesinin, ilim adına bir boşluğu dolduracağı düşüncesindeyiz. Çünkü tesbit edebildiğimiz kadarıyla, bu konuda böyle bir çalışma yapılmamıştır.

Bunun yanında, Kurtubî nasıl bir hayat yaşamıştır? Nasıl bir aileye mensuptur? Hangi ictimâî ve ilmî çevrede yetişmiştir? Döneminin siyasî, ictimâî ve

² Kurtubî, *Tefsir*, I. 3.

³ “Bu kitabımda uygulayacağım metod şudur: ...” şeklinde anlaşılabilir.

ilmî yapısı nedir? İlim veya hadis için yaptığı rihletler (yolculuklar) nelerdir? Hadis şeyhlerinden kimlerle görüşmüştür? Muasırı olduğu ve aynı coğrafi bölgede yaşadığı halde görüşmediği hadis alimleri de var mıdır? Tefsirinin dışındaki eserleri nelerdir? Bunlar üzerinde hangi çalışmalar yapılmıştır?... Bu ve benzeri konuları işlemek de çalışmamızın hedefleri arasındadır. Bu konuların başlangıçta aydınlatılması, tezimiz açısından gerekli olduğu kadar, müstakil olarak da büyük bir önemi haiz olacaktır. Çünkü Kurtubî üzerine yapılmış, bu konularla ilgili kapsamlı bir çalışma tesbit edebildiğimiz kadarıyla yoktur.

Araştırmanın Metodu ve Sınırı:

Bu çalışmamızın temel hedefi, *Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri*'ni tespit etmek olduğundan, usûl tezimizde, genelde anlatım uslûbû hakimdir. Bununla beraber, yeri geldikçe tenkitçi bir metod da izlenilmiş ve bizce gerekli yerlerde Kurtubî'nin görüşleri eleştirilmiştir. Ayrıca Kurtubî'nin üslûbundan ve meselelere bakış tarzından sonuçlar çıkarılarak onun hadis-sünnet konularıyla ilgili görüşleri ortaya konmaya çalışılmış ve bu görüşleri bizim tarafımızdan yorumlanmıştır. Bunlarda kendisine katıldığımız yerler olduğu gibi, katılamadığımız ve eleştirdiğimiz yerler de sık sık olmuştur.

Tezimizde çalışma alanı olarak Kurtubî'nin özellikle tefsirini ve et-Tezkire adlı eserini esas almış bulunuyoruz. Bununla beraber diğer eserlerinden ulaşabildiklerimizi de incelemeye ve tanıtmaya çalıştık. Doğrudan hadisle veya hadis usûlü ile ilgili müstakil bir eserinin olmayışı araştırmamızı oldukça zorlaştırmıştır. Tefsirinin sonundaki 21. ve 22. ciltlerden oluşan *Fihristler* çalışmamızı bir nebze kolaylaştırmıştır. Tefsirin birinci cildini baştan sona dikkatlice okuduktan sonra, fihristlerden yola çıkarak hadislerin, hadis ricalinin ve hadis musannıflarının nerelerde geçtiğini tesbit yoluyla ilgili bilgilere ulaşmaya çalıştık. Konuları örneklendirme meselesinde de aynı usûlü takib ettik.

Diğer taraftan, 1997 yılından itibaren Buruc Yayınevi tarafından çıkarılmaya başlanan ve Beşir Eryarsoy tarafından çok güzel ve başarılı bir şekilde yapılan *el-C'amiu li-Ahkâmi'l-Kur'an* Tercümesinin ilk 9 cildini gördük. İlk cildin başında yer alan ve Mütercim tarafından hazırlanan, *İmam Kurtubî, Hayatı, Eserleri, Tefsiri ve*

Tesiri, adlı araştırmayı inceledik. Bu araştırmanın, Türkiye’de Kurtubî ile ilgili olarak gerçekleştirilen, bizim bu çalışmamızdan sonraki en geniş araştırma (160 sayfa) olduğu gerçeğini teslim etmekle beraber, *Kurtubî’nin Hayatı ve Yaşadığı Dönem* (hepsi 4 sayfa), *Hadis ve Fıkhu’l-Hadis’e dair Kaynakları* (hepsi 6 sayfa; s. 107-113) gibi bizim tezimizle ilgili kısımların, çok az ve yetersiz olduğunu ve bunların dışında, *Kurtubî’nin hadis ilmi ve sünnet anlayışı* ile ilgili hiçbir bilgi verilmediğini gördük. Bununla beraber, konumuzla ilgili olan bölümlerde ve tercüme ile ilgili olarak değişik anlama ihtimallerinin var olabileceğini düşündüğümüz durumlarda yer yer ondan istifade ettiğimiz de olmuştur.

Biz, bu çalışmamızın ilk yıllarında Dâru’l-Fikr’in 1987 baskısını esas alırken, 1997 yılından itibaren, Dâru’l-Hadis’in 1996’da çıkardığı 2. baskısını kullanmayı tercih ettik. Bu son baskıyı kullandığımız yerlerde, *Daru’l-Hadis Baskısı* ifadesini kullandık. Ayrıca, hangi ayetin tefsiri ve kaçınıcı mesele olduğunu da belirttik. Bu metodu takib ederken, okuyucunun elinde *Kurtubî’nin Tefsiri*’ne ait hangi baskı olursa olsun bizi kolayca takib edebilmesini hedefledik.

Bu son baskıda hadislerin tahriri, *Şerî’at ve Kanûn Fakültesi*’nde fıkıh usûlü hocası olan Dr. Mahmud Hâmi Osman tarafından yapılmıştır.

Tezin Kaynakları:

Bu araştırmamızda temel aldığımız kaynaklar, Kurtubî’nin en büyük iki eseri *el-Câmi*’ adlı tefsiri ile *et-Tezkire* adlı kitabıdır.

Bu iki eserden yola çıkarak, Kurtubî’nin hadisçiliğini ortaya koymaya çalıştık. Bu hedefe varmaya çalışırken, *Küttübi Tis’a* başta olmak üzere elimizin altında mevcut temel hadis koleksiyonlarını ve *Hadis Usûlü*, *Garîbu’l-Hadis*, *Cerh ve Ta’dil*, *Hadis Tarihi*, *Siyer* ve *Tahakât*... sahalarındaki temel eserleri, işlediğimiz konunun gerektirdiği oranlarda kaynak olarak kullandık.⁴

Çalışma alanımız olan Kurtubî’nin yukarıdaki iki eserinden *et-Tezkire* üzerine yapılan ihtisar çalışmaları ve türkçeye tercümesi hakkındaki bilgileri,

⁴ Bu eserlerin adlarını tek tek yazmayı, bibliyografyamızın büyük bir kısmını buraya taşımak anlamına geleceği için lüzumlu görmüyoruz.

Kurtubî'nin Eserleri konusunda aktaracağız. Bu çalışmamız için çok daha önemli olan *tefsirini* ve *onun üzerine yapılan çalışmaları* ise burada ele alacağız.

Kurtubî'nin Tefsiri ve Üzerinde Yapılan Çalışmalar:

Kurtubî'nin en önemli eseri, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an ve'l-Mubeyyin Limâ Tazammanahu Mine's-Sunneti ve Âyi'l-Furkan*⁵ adlı tefsiridir. Bu önemli eser, haklı olarak büyük bir ilgiye mazhar olmuştur. Bir çok baskıları gerçekleştirilen⁶ bu eser üzerine pek çok çalışmalar da yapılmıştır. Bunlardan tespit edebildiklerimiz şunlardır.

⁵ Kurtubî'nin, tefsirine "*Kur'an'ın hükümlerini toplayan, ihtivâ ettiği sünnet konularını ve Furkân ayetlerini açıklayan (kitap).*" anlamındaki böyle bir isim vermesi, bu eserinde hadis-sünnet konusuna da çok önem vereceğini göstermektedir. Bu da, *bu büyük tefsirin hadis açısından da çalışılması gerektiği* yönündeki bizim fikrimizin doğruluğunu destekler mahiyettedir.

⁶ **Tefsirinin Baskıları:** Kurtubî'nin en büyük ve en önemli eseri olan tefsiri, kendisine layık ilgiye mazhar olmuş ve birçok baskıları gerçekleştirilmiştir. Bunları şöyle sıralayabiliriz.

1. "*Kurtubî tefsirinin müslümanların hizmetine matbu olarak sunulması ancak, 1950'li yılların başından itibaren mümkün olabilmektedir. 1952 yılında ilk cildi neşredilen Kurtubî tefsiri, hepsi de Mısır'ın çeşitli kütüphanelerinde yer alan -ve II. ciltten itibaren cilt baskısına esas teşkil eden yazma nüshaların tanıtıldığı- müteaddit nüshalar esas alınarak baskıya hazırlanmış ve sırasıyla Ahmed Abdulhalim el-Barûdî (I. ve II. ciltler), Ebu İshak İbrahim Atfayiş (III. ve XIII. ciltlerarası), Ahmed Abdulhalim Bendûnî (XI. ve XIII. ciltler arası) ve Mustafa es-Saka (XLX. ve XX. ciltler) tarafından tahkik, ayetler tahrir ve değişik oranlarda ek bazı tamamlayıcı bilgiler eklenerek, 1965 yılında 20 cildin baskısı tamamlanmıştır.*

2. Daha sonra bu baskının tıpkı basımı Dâru'l-Fikr tarafından Lübnan, 1407/1987 yılında yapıp buna bir de hadislerin başarafları esas alınarak fihristi, şiirler, özel isimler, kabileler, halklar, yerler...gibi fihristler (indexler) den oluşan XXI. ve XXII. ciltler ilavesiyle, daha kolay yararlanılır hale getirilmiştir.

3. Bu baskı daha sonra, tahkik ve notlar hölümü kaldırılarak, ayet tahrirleri hemen ayetlerin akabinde yapılmak suretiyle Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye tarafından (Beyrut, 1408/1985'de) yeniden bir dizgi ile cilde cilt denk gelecek şekilde yani yine yirmi cilt olarak (iki cildi de index ilavesiyle yirmi iki cilt halinde) fakat her iki cilt bir arada ciltlenmiş olarak basıldı. " (Eryarsoy, I. 160)

4. En son olarak, Daru'l-Hadis tarafından Kahire'de 1414/1994 yılında, tahrirli bir baskısı gerçekleştirilmiştir. İki yıl sonra bu. ikinci baskısı yapılmıştır. Bu son baskıda, Kahire Şeriat ve Hukuk Fakültesi'nde Usûlü'l-Fıkıh Profesörü olan Muhammed İbrahim el-Hafnavî tarafından metin kontrolü ve muhtelif ta'likler yapılmış, Tanta Şeriat ve Hukuk Fakültesi'nde Fıkıh Usûlü hocası olan Dr. Mahmud Hamid Osman tarafından da hadisler tahrir edilmiştir. XXI. ve XXII ciltleri yine fihristlere ayrılmıştır. Fakat bu fihristler, yukarıdaki diğer baskılara nazaran daha çoktur. Birincisinde, Hadislerin baş taraflarından oluşan bir index ile özel isimler fihristi yer alırken ikinci cildinde muhtelif konu fihristleri yer almıştır: Dinler ve taifeler, kabileler ve toplumlar, şiir ve recez, fikhî konular...gibi. Bütün bu fihrist çalışmalarını, Seyyid İbrahim Sadık ve Muhammed Ali Abdulkadir tarafından yapılmıştır.

1. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Kurtubî'nin tefsiri üzerine yapılan ilk çalışma, Kurtubî'den 133 sene sonra vefat etmiş olan Siracuddin Ömer b. Ali el-Mulakkin eş-Şafiî (804/1401) tarafından yapılan ihtisar çalışmasıdır.⁷

2. Bu büyük tefsir üzerine yapılan diğer bir ihtisar çalışması ise, Ferid Abdulazîz el-Cundî tarafından gerçekleştirilen *Câmi'u'l-Ahkâmi'l-Fıkhiyye li'l-İmâm el-Kurtubî min Tefsîrihi* adlı bir çalışmadır. 3 cilt halinde basılmış bulunmaktadır.⁸

Bu çalışma, Kurtubî'nin tefsirindeki fikhî meselelerin derlenmesi ve ardından, fıkıh kitaplarındaki sıraya göre, Kurtubî'nin ifadesi korunarak yeniden düzenlemesi şeklinde gerçekleştirilmiş çok kullanışlı müstakil bir eserdir. Toplam 2150 fikhî mes'eleden oluşmaktadır. Bu yönüyle ihtisardan ziyade derleme türüne yakındır. Konular işlenirken sure ve ayet numaraları verilmiş olmakla beraber, tefsirin hangi cilt ve sayfasından alındığının belirtilmemiş olması, bir kusur olarak görülebilir. Çünkü, ayetlerden bir kelimenin veya cümlecğin geçmediği konular da olabilmekte ve bu durumda o konunun, tefsirin neresinden alınarak işlendiği belirtilmemiş olarak kalmaktadır. *Bilmeden Süt Kardeşini Nikahlayan ve Sonradan Öğrenen Kişinin Hükmü* konusunda olduğu gibi.⁹

3. Tefsirinin bir diğer ihtisarı da, Muhammed Kerim Racih tarafından 5 cilt olarak gerçekleştirilmiştir. Bu ihtisar, matbudur.¹⁰

4. Tefsirinin mukaddimesi müstakil ve tahkikli olarak, Muhammed Talha Bilal Munyar tarafından *Mukaddimetu Tefsiri İmâm Kurtubî* adıyla, Daru İbn Hazm tarafından Beyrut'ta, 1997 yılında yayınlanmıştır.

5. Mahmud Zalat el-Kassabî, Ezher Üniversitesinde, *el-Kurtubî ve Menhecuhu fi't-Tefsîr* adlı bir doktora çalışması yapmış ve bu eser basılmıştır.¹¹ 482

⁷ Keşf, I. 534, Tefsir Tarihi, II. 525.

⁸ Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye tarafından Beyrut'ta. 1414/1994 yılında yayınlanmıştır.

⁹ Câmi'u'l-Ahkâmi'l-Fıkhiyye, II. 227 (1164. Mesele).

¹⁰ Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyye tarafından Beyrut'ta, 1985 yılında yayınlanmıştır.

¹¹ Daru'l-Ensâr tarafından Kahire'de. 1979 yılında yayınlanmıştır.

sayfalık bu eserde,¹² *Kurtubî'nin Hadisteki Yeri*'ne ayrılan kısım oldukça azdır, 15 sayfadır.¹³

6. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde, M. Ali Sönmez'in yönetiminde Mehmet Durmuş tarafından hazırlanmış, *Kurtubî ve Hadis Metodu* adlı 95 sayfalık, bir Yüksek Lisans Tezi mevcuttur.¹⁴

Bu çalışma, bir Önsöz ve üç bölümden oluşmaktadır. *Giriş* kısmı olmayan çalışmada, bölümler de isimlendirilmemiştir. Birinci Bölümde, *Kurtubî'nin Yaşadığı Çevrede Siyasî ve İlmî Durum. Hayatı ve Eserleri, İlmî Şahsiyeti* gibi konular işlenmeye çalışılmıştır. *Kurtubî'nin Hayatı* ile ilgili yarım sayfalık bilgi ile yetinilirken, *Yaşadığı Çevredeki İlmî ve Siyasî Durum* işlenmiş, fakat Endülüs ve Mısır ayırımına hiç girilmemiş, sadece, Kurtubî'nin gençlik yıllarının geçtiği Endülüs'deki durum üç sayfada anlatılmaya çalışılmıştır. Kurtubî'nin, eserlerini kaleme aldığı en verimli yılları, dolayısıyla hayatının en önemli kısmı Mısır'da geçmiş iken, bu çalışmada Mısır ile ilgili hiçbir değerlendirme yoktur. Kurtubî'nin hocaları ve eserleri ile ilgili bilgiler de çok yetersiz ve sığdır. İkinci Bölümde, *Kurtubî'nin Kullanmış Olduğu Hadis Kaynakları* işlenmiştir. Hadis kitaplarının sadece isimleri sayılmıştır. Dipnot bilgisi olarak, Kurtubî'nin tefsirinde bu eserlerin geçtiği sadece birer adet yerin cilt ve sayfa numaraları verilmiştir. Ardından, Bakara Suresinin ilk 30 ayetinin tefsiri yapılırken rivâyet edilen 81 adet hadisten yola çıkılarak, Kurtubî'nin en çok tercih ettiği hadis kaynakları gösterilmeye çalışılmıştır. Yine bu bölümde, Kurtubî'nin senetle rivâyetlerine birkaç örnek verilmiş, *Mana Rivâyeti, Unutan Râvinin Rivâyeti, Hadis Tenkidi* gibi konular işlenmiştir. Üçüncü Bölümde ise, *Kurtubî'ye Göre Sünnetin Yeri ve Önemi, Mütevatir Haber, Ahâd Haber, Medine Halkının Ameli, Mürsel Hadis, Mevzu Hadisleri Reddi ile İlgili Görüşleri*,¹⁵ *Nesh Meselesi* konuları işlenmiştir.

¹² Bu eseri biz, bu çalışmamızda "Zalat" kısaltmasıyla ifade ediyoruz.

¹³ Zalat, s. 395-409.

¹⁴ Tez yayınlanmamıştır.

¹⁵ İfadedeki bozukluk, araştırmacının kullandığı başlığı olduğu gibi aktarıyor olmamızda kaynaklanmaktadır.

Teknik ve dizayn açısından olduğu kadar, konuların işlenmesi ve örneklendirilmesi bakımından da birçok noksanlıkları muhtevi olmasına rağmen bu çalışma, bizce, elimizdeki en büyük ahkâm tefsirinin sahibi Kurtubî'nin hadisçiliği üzerine, *yüksek lisans seviyesinde* hazırlanmış bir çalışma olması hasebiyle çok önemlidir. Mezkur araştırmacının işlemeye çalıştığı konuların ve diğer işleyemediklerinin, daha teferruatlı ve ilmî kıstaslara daha uygun bir şekilde araştırılması, ilim dünyasında bir boşluğu dolduracaktır.

7. Tefsiri tercüme etmekte olan Beşir Eryarsoy, *İmam Kurtubî, Hayatı, Eserleri, Tefsiri ve Tesiri* adlı 175 sayfalık bir araştırma yapmış ve bu çalışmasını, yayınlamaya başladığı tercümesinin ilk cildinin başına koymuştur.¹⁶ Bu çalışmasında Eryarsoy, ağırlıklı olarak *Kurtubî'nin Tefsiri ve Tefsirciliği* ile ilgilenmiştir. *Birinci Bölüm* diye sunduğu *Kurtubî'nin Hayatı ve Yaşadığı Dönem* konusuna ayırdığı kısım, sadece 3,5 sayfadan ibaret iken, *Kurtubî'nin Hadis Kaynakları* konusuna ayırdığı kısım da oldukça yetersizdir. *Kurtubî'nin Hadisleri* veya *Hadisçiliği* gibi bir konu ise, başlıkları arasında dahi yoktur.

8. Kurtubî üzerine son zamanlarda yapılmış müstakil bir fihrist çalışması daha vardır: Meşhur Hasan Selman ve Cemal Abdullatif ed-Dusûkî tarafından müştereken hazırlanan ve "*Keşşâf Tahlîlî li'l-Mesâilî'l-Fıkhiyye fî Tefsîri'l-Kurtubî*" adını taşıyan bu çalışma, 586 sayfadır olarak neşredilmiştir.¹⁷

Çok başarılı ve teferruatlı bir fihrist çalışması olan be eserin birinci bölümünde *Kurtubî'nin Şahsiyeti* başlığı altında, *Omun asrı, hayatı, hocaları, eserleri...* gibi konular incelenmiş,¹⁸ daha sonra da; *Kur'an'ı Kerim, İlim, İlkeler, Furuk, Zikir, Dua, Resulullah'a Salavat, Tevbe ve İstiğfar...*¹⁹ gibi başlıklar altında, bu konuların tefsirde işlendiği yerlerin cilt ve sahife numaraları verilmiştir. *Usûlü Fıkıh*, ve diğer *Fıkhi Bahisler* de aynı yolla tasnife tabi tutulmuştur. Bütün bunlar yapılırken Kurtubî'nin tefsirinden hareket edilmiştir. Bunların ardından fikhî terimler ele alınarak bunların, '*Keşşâf*' içinde hangi sahifede yer aldıkları alfabetik sırayla

¹⁶ Eryarsoy, s. 7-182.

¹⁷ Mektebetu's-Siddîk tarafından Taif'te. 1988 yılında yayınlanmıştır.

¹⁸ Keşşâf Tahlîlî, s. 7-24.

¹⁹ Keşşâf Tahlîlî, s. 25.

bildirilmiştir. Nihayet, bütün bu fihristlerin Keşşaf'taki yerleri, sahife numarası belirtilerek gösterilmiştir. Bu fihrist çalışması, bütün bu özellikleriyle araştırmacıların işini oldukça kolaylaştıran çok kullanışlı ve faydalı müstakil bir eserdir.

9. Meşhur Hasan Mahmud Selman tarafından, *el-İmâm el-Kurtubî, Şeyhu Eimmeti't-Tefsîr* adlı bir te'lif çalışması gerçekleştirilmiştir. *A'lâmu'l-Müslimîn* adlı bir serinin, 41. sıra numarasını taşıyan 261 sayfalık bu eser neşredilmiştir.²⁰ *Sîreti*,²¹ *Ahlâkı*,²² *Hocaları ve Arkadaşları*,²³ *Öğrencileri*,²⁴ *Eserleri*,²⁵ *İlmî Durumu*,²⁶ *Mezhep ve Fırkalarla İlgisi*²⁷ gibi yönleriyle İmâm Kurtubî'yi tanıtıcı değerli bilgileri havidir.²⁸

10. Kurtubî'nin Tefsiri üzerine yapılan oldukça yeni çalışmalardan biri de, Dr. Abdulkadir Rahim Ceddi el-Heytî tarafından gerçekleştirilmiş olan, *Ebu Abdillâh el-Kurtubî ve Cuhûduhu fi'n-Nahv ve'l-Luga* adlı bir tez çalışmadır. Eserinin adından da anlaşılacağı üzere müellif bu çalışmasında, ağırlıklı olarak Kurtubî'nin Dilciliği konusunu işlemiştir. *Birinci Fası*l'da *Kurtubî'nin Hayatı, Hocaları, Eserleri*²⁹ ve kısaca *Tefsirciliği*³⁰ gibi konuları aktaran müellif, *İkinci Fasıldan*³¹ itibaren *Nahvî ve Lugavî* yönünü geniş bir şekilde incelemektedir.³²

²⁰ Dâru'l-Kalem tarafından Dimaşk'ta. 1993 yılında yayınlanmıştır.

²¹ Kurtubî, s. 11-46.

²² A.g.e., s. 47-62.

²³ A.g.e., s. 63-86.

²⁴ A.g.e., s. 87-96.

²⁵ A.g.e., s. 97-106.

²⁶ A.g.e., s. 107-136.

²⁷ A.g.e., s. 187-238.

²⁸ Eserin sonunda, *A'lâmu'l-Müslimîn* Serisinin, o zamana (1988 yılına) kadar çıkmış olan 44 tanesinin ve tab'edilmekte olan 6 tanesinin, (ki 1999 yılını idrak ettiğimiz bu yıla kadar bunların hepsinin ve ayrıca yenilerinin çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir.) listesinin verilmiş olmasını, araştırmacılar için güzel bir jest olarak değerlendiriyoruz.

²⁹ *el-Kurtubî ve Cuhûduhu fi'n-Nahv ve'l-Luga* s. 21-40.

³⁰ A.g.e., s. 41-56.

³¹ A.g.e., s. 57.

³² Bu eser, Dâru'l-Besîr tarafından Amman'da. 1996 yılında yayınlanmıştır.

11. Kurtubî'nin, Tefsirine yazdığı *Mukaddime*'sinin, Osman Keleş tarafından türkçeye tercüme edilmiştir.³³

12. Kurtubî'nin tefsiri üzerinde, hâlen devam etmekte olan bir tercüme çalışması vardır. Beşir Eryarsoy tarafından yapılmakta olan çok başarılı ve ilmî kıstaslara uygun bu çalışmanın, şu ana kadar³⁴ ilk 9 cildi yayınlanmış bulunmaktadır. 9. ciltlik bu haliyle ulaşılan yer, İbrahim Suresinin sonudur.³⁵

13. *el-Kurtubî el-Müfessir* adlı 365 sayfalık bir eser, Yusuf Abdurrahman el-Firit tarafından te'lif edilmiştir.³⁶

14. Meşhur Hasan Mahmud Selman tarafından Kurtubî üzerine yapılan 75 sayfalık başka bir telif çalışması da, *el-Kurtubî ve 't-Tasavvuf* adını taşımaktadır.³⁷

15. Meşhur Hasan Mahmud Selman tarafından gerçekleştirilen, *Şekva'l-Kurtubî min Ehli Zemânihi* adında, 39 sayfalık diğer bir telif çalışması da vardır.³⁸

16. Fas'da, Seyyid Muhammed b. Abdillâh Üniv. Edebiyat Fak. Dirâsâtü'l-İslâmiyye Bölümü'nde, Ebu Şuayb Mahmâdî tarafından, Dr. eş-Şahid el-Bûşîhî yönetiminde "*Kurtubî'ye Göre Fıkhi Tefsir*" konulu bir Mastır Tezi hazırlanmıştır.

17. Bingazi, Karyunus Üniversitesi hocalarından, Dr. Miftah Senûsî Bel'am tarafından hazırlanmış *el-Kurtubî Hayâtuhu ve Âsâruhu'l-İlmiyye ve Menhecuhu fi 't-Tefsîr* adlı bir te'lif çalışması vardır. Yazar, ağırlıklı olarak tefsir yönünü incelemiştir.³⁹

18. Dr. Muhammed b. Lutfi es-Sabbağ, *Buhûs fi Usûlü 't-Tefsir* adlı eserinde, *el-Kurtubî ve Usûlü 'Tefsîr* adıyla, araştırmasının hacmine göre önemli denebilecek bir bölüm ayırmıştır.⁴⁰ Bu bölümde Kurtubî'nin tefsiriyle ilgili olarak, *Tedebbürü*,

³³ Kurtubî ve Hadis Metodu, s. 3 (Önsöz).

³⁴ Haziran 2000'e kadar.

³⁵ Bu Tercüme halen, Buruc Yayınevi tarafından İstanbul'da yayınlanmaktadır.

³⁶ Daru'l-Kalem tarafından Kuveyt'te. 1982 yılında yayınlanmıştır.

³⁷ Daru'l-Kütübî'l-Eseriyye tarafından Ürdün-Zerka'da, 1988 yılında neşredilmiştir.

³⁸ Bu eser de Daru'l-Kütübî'l-Eseriyye tarafından Ürdün-Zerka'da, 1988 yılında neşredilmiştir.

³⁹ Kitap, Karyunus Üniversitesi tarafından. 1998 yılında yayınlanmıştır.

⁴⁰ Buhûs, s. 24-50.

İlmî Emanet Anlayışı ve Hadisleri Tahrici, İsrâilliyâtı, Sunene ve Fıkha İlgisi, Re'y ile Tefsirden Sakındırması... gibi ilginç yönlerini incelemiştir.

19. Suat Yıldırım'ın, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, adıyla yazdığı ansiklopedi maddesi vardır.⁴¹

20. Tefsir Tarihi ile ilgili hemen bütün eserlerde Kurtubî, bu eserlerin hacimleriyle mütenasip bir oranda ilgi görmektedir. Ö. Nasuhi Bilmen⁴², Cerrahoğlu⁴³, Davudî⁴⁴ ve Zehebî⁴⁵ örneklerinde olduğu gibi.

Değerlendirme:

Kurtubî'nin tefsiri üzerine yapılan bütün bu çalışmalar hakkında genel bir değerlendirme yaptığımızda görüyoruz ki o, oldukça büyük bir ilgiye mazhar olmuştur. Onun üzerinde ihtisar, tahkik, derleme, fihrist ve tercüme çalışmaları yapılmıştır. Haklı olarak onun en çok tefsirciliği üzerinde durulmuş, bu sahada bir doktora ile bir çok araştırma ve inceleme çalışmaları yapılmıştır. Onun tasavvufa karşı tutumu, zamanındaki insanlardan şikayeti gibi konularda da müstakil eserler yazılmıştır. Fıkhi yönü, nahiv ve lügattaki çalışmaları dahi incelenirken, her nedense hadisçiliği ihmal edilmiştir. Türkiye'de yapılan bir yüksek lisans çalışmasının dışında, Arap dünyasında onun hadisçiliği ile ilgili müstakil bir araştırmaya rastlayamadık.

Bütün bu çalışmalar dikkate alındığında daha iyi anlaşılmaktadır ki, Kurtubî'nin hadisçiliği üzerine doktora seviyesinde bir çalışmanın yapılması, ilim adına önemli bir boşluğu dolduracaktır. Biz bu araştırmamızda, bu boşluğun izalesine elimizden geldiği kadar çalışacağız. Fakat kesinlikle son noktayı koyacağımız iddiasında değiliz. Bizim noksanlıklarımızın da gelecekteki araştırmacılar tarafından giderileceğini düşünüyoruz.

⁴¹ DİA, VII. 100.

⁴² Tefsir Tarihi, II. 525.

⁴³ Cerrahoğlu, II. 118.

⁴⁴ Davudî, II. 69.

⁴⁵ et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn, II. 457.

KURTUBÎ'NİN DÖNEMİ, HAYATI VE ESERLERİ

Bu araştırmamızın, Kurtubî üzerine hazırladığımız bir biyografi çalışması olması dolayısıyla, onun yaşadığı dönemi, hayatını ve eserlerini etraflıca ortaya koymak, çalışmamızın bütünlüğü açısından çok önemlidir. Fakat biz, araştırmamızın ağırlığını Kurtubî'nin hadisçiliğine ayırmamız gerektiğinin bilincinde olarak bu konuyu, fazla teferruattan kaçınarak, bizce yeterli olacağına kanaat getirdiğimiz miktarda işlemeye çalışacağız.

1. KURTUBÎ'NİN DÖNEMİ

Kurtubî'nin daha iyi tanınması için, onun yaşadığı dönemin de iyi bilinmesinin gereği açıktır. Zira, bir şahsın yaşadığı muhit, içinde bulunduğu siyasî, ictimâî ve ekonomik ortam, zamanındaki ilmî altyapı gibi husuların herbiri, o kişinin yetişmesinde önemli birer etkindir. Bundan dolayı, Kurtubî'nin bu yönlerinin de aydınlatılması, onun ve tefsirinin daha doğru değerlendirilmesine yardımcı olacaktır. Dolayısıyla *Kurtubî'nin Dönemi* konusunun tezimizde önemli ve vaz geçilemez bir yeri vardır.

1.1. KURTUBA ve TARİHİ:

Kurtubî'nin çocukluğu ve gençliği, yani hayatının ilk yarısı Kurtuba'da geçmiştir. Öğrenciliğinin büyük bir kısmının burada geçtiği göz önüne alındığında, onun ilmî hayatında da Kurtuba'nın ayrı ve önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı, Kurtuba hakkında bazı genel bilgileri vermek yerinde olacaktır.

1.1.1. Bugünkü Kurtuba:

Kurtuba, Cordoba, fr. Cordoue, ing., ital. ve alm., Cordova (Kordova), lat. Cordûba. Eski Baetis, deniz seviyesinde 119 m. yükseklikte, orta Guadalquivir'in (arap. Vâd al-Kebîr, büyük nehir) sağ yahut şimal kıyısında, ... Endülüs'ün ortasında, nehrin iki kıyısı üzerinde uzanan ve aynı adı taşıyan eyaletin merkezidir.⁴⁶

⁴⁶ İA, Kurtuba Maddesi.

Andalucia'nın (Endülüs), il idare merkezidir. Guadalquivir (nehri) kıyısındadır. Kuyumculuğu ve özellikle anıtlarıyla ünlüdür. Romalılardan kalma köprü, mağribîler tarafından yeniden yapıldı. Mağribîler İslam mimarisi üslûbunda bir kale eklediler ve değirmenler kurdular. Nehir kıyısında bu gün de bu değirmenlere rastlanır. Şehrin en önemli anıtı, M. 785'te (H. 169) I. Abdurrahman tarafından başlanılan ve 2 asır sonra tamamlanan bir cami olan katedrâldır.⁴⁷ M. 1314 yılında yapılan *müdejar üslûbunda*⁴⁸ bir sinagog;⁴⁹ dar sokakları ve papatyalılarıyla arap şehirlerini andıran bir mahallenin ortasındadır. Cordoba İli'nin merkez bölümünü, Guadalquivir ovası (la Campina) meydana getirir. Bu bölümde birbirinden uzak büyük köylerde tahıl ve zeytin yetiştirilir. Büyük mülkiyet çok önemli bir yer tutar. Güneyde Endülüs sıradağlarının önündeki tepeler bağcılık alanıdır. Havzalarında zeytinlikler hakimdir. Guadalquivir'in kuzeyinde il, büyük ıssız alanlardan meydana gelir. Bu bölgenin tek büyük sanayi faaliyeti madenciliktir. *Penarroja* maden kömürü ocakları sayesinde kimya sanayi kurulmuştur.⁵⁰

1.1.2. Kutuba'nın Tarihi ve Kurtubî Dönemindeki Siyasî Olaylar:

Fenikeliler tarafından kurulan ve M.Ö. 152'de Claudius Mancellus tarafından fethedilen Cordoba (Lat. Corduba), önce Hispaniaulterior'un, daha sonra Roma imparatorluğu sırasında Baetica'nın merkezi oldu. Gotların istilasını sırasında Leovigild tarafından alındı (M. 572). Jerez savaşından sonra Araplar tarafından işgal edilen⁵¹ (H. 92 / M. 711) got kırıllarının bu eski merkezi, 139/756 yılında, I. Abdurrahman tarafından kurulan ve Bağdat'taki İslam Halifeliği'ne bağlı olmayan

⁴⁷ Katedrâl: Bir şehrin büyük kilisesi, piskoposluk kilisesi.

⁴⁸ "Müdejar Üslûbu: İspanya'da Arapların hakimiyetinden sonra, idare hristyanların eline geçtiğinde, bir kısım arapların orada kalmasına müsaade ediyordu. Araplar asırlarca daha orada yaşamışlar ve yeni teşekkül eden Hristyan Krallıkları'nda kendi sanatlarını devam ettirmişlerdir. Arap usta ve sanatkarlarının yaptıkları bu işlerin üslûbuna İspanyollar, iskâna müsaade edilmiş manasına, *muddejar*'dan, *Estilo Mudejar*, yani Müdejar Üslûbu adını vermişlerdir...." (Sanat Ansiklopedisi, III. 1479.)

⁴⁹ Sinagog: Havra, Yahudilerin ibadethanesi.

⁵⁰ Meydan Larousse, XII. 67.

⁵¹ Fetih ve işgal kelimeleri; Hristyanların lehine, Müslümanların aleyhine olarak kullanılmaktadır. Ansiklopediden alıntı yapmakta olduğumuz için aynı şekilde aktardık.

bağımsız Endülüs Emevî Devletinin başkenti oldu. O tarihten itibaren büyük bir refah çağı başladı.⁵²

Endülüs Emevileri, bilhassa hilafet döneminde, koyu merkeziyetçi bir idare anlayışını benimsemişlerdi. 1008 yılına kadar, merkezi idare güçlü olduğu için, bu anlayış, tatbikatta gayet iyi neticelere vermiş, bu bağlamda olmak üzere başkent Kurtuba'nın, diğer şehirler üzerinde bir hakimiyeti aksamadan devam etmiş idi. Fakat, Endülüs Emevî Devletinin yıkılmasından sonra siyasî birlik parçalanmış ve o ana kadar Kurtuba'ya bağlı olarak idare edilen diğer şehirler, bağımsızlıklarının ilan etmişlerdi. Bunun sonucunda irili ufaklı yirmiden fazla devletçik ortaya çıkmıştı. Bu küçük devletlere; Endülüs tarihinde, *Düvelü't-Tavâif* (Taife Devletleri), hükümdarlarına ise, *mülûkü; 't-tavâif* ismi verilmektedir.⁵³ Bunun üzerine Kurtuba, bu site devletlerinden sadece biri olarak Mülûkü't-Tavaif dönemindeki yerini almıştı. Bu hal, İşbiliyye'ye katılınca kadar devam etti.⁵⁴

⁵² **Dünyanın En Büyük İlim ve Medeniyet Merkezlerinden Biri Olarak Kurtuba:** İspanya ve Kuzey Afrika'da hakimiyetini güçlendiren III. Abdurrahman, 327/939 yılında *Halife* ünvanını aldı. Onun döneminde Kurtuba, Avrupa'nın en büyük ve zengin şehri durumuna geldi. Bizans ve Doğu Halifeliğinin yeni merkezi olan Samerra ile bilim, kültür ve eğitim alanlarında yarıştı. Yazılı kaynaklara göre bu dönemde Kurtuba'da, 27 (yirmiyedi) okul, 50 (elli) hastane, 900 (dokuzyüz) hamam, 60.000'den (altmışbin) fazla konak, 213.000'den (ikiyüzonüçbin) fazla ev ve 80.000'in (seksenbin) üzerinde dükkan bulunuyordu. Kurtuba Müslüman Emevî Halifeliğinin sanat mirası, Fez'deki halifelik yolu ile Murabıtlar (422-545/1031-1150) ve Muvahhidlerin (545-644/1150-1250) sanatına geçirilmiş ve İspanya'da Müslüman egemenliğinin sonlarına doğru da Marini (644-751/1250-1350) ve Nâsırîlerin (636-904/1238-1492) eşsiz mimarisinin ortaya çıkmasını hazırlamıştır. Böylece İspanya'daki İslam Medeniyeti ve Sanatı, XV. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiş olmaktadır. (Prof. Nermin Sinemoğlu, *Büyük İslam Tarihi*, IV. 548.) Endülüs'ün kültür ve siyasî merkezi ve en önemli şehri olan Kurtuba, yaklaşık bir asır (300-392/912-1002) dünyanın üç büyük kültür merkezinden biri olma özelliğini sürdürmüştür. Diğer kültür merkezleri ise şüphesiz Bağdat ve Konstantinopol (İstanbul) idi. Bir başşehir olarak Kurtuba; 313.000 ev, 21 dış mahalle, 70 kütüphane ve kitapçı dükkanları, cami ve sarayları ile büyük bir şöhrete sahipti. Bu dönemde birçok altyapı hizmetlerini tamamlanmış olan Kurtuba, ziyaretçilerde büyük bir hayranlık uyandırıyor. Yollarının büyük bir kısmı taş kaplama olan Kurtuba, geceleri yol kenarlarına yerleştirilen gece lambaları ile aydınlatılıyordu. Bundan yediyüz yıl sonrasında bile Londra'da bir tek sokak lambası bulunmuyordu. Daha sonra geçen uzun asırlara rağmen Paris'te, yağmurlu günlerde sokağa çıkan bir Paris'li, ayak bileklerine kadar çamura batabiliyordu. Kurtuba'lı ilim adamları lüks bir hayat içinde yaşıyor, hamamlardan azamî derecede istifade edebiliyorlardı. Asırlar geçmesine rağmen Oxford Üniversitesi ilim muhitinde, hamama girip yıkanmak, dinsizlik ve bir barbar geleneği olarak yorumlanmıştı. Kurtuba öylesine gelişmişti ki, Leon Navarra ve Barcelona'lı idareciler, bir hekim, bir mimar, bir şarkıcı veya bir terziye ihtiyaç duyduklarında Kurtuba'ya müracaat etme ihtiyacı duyarlardı. Bu dönemde Kurtuba, Sakson asıllı bir rahibenin de belirttiği gibi *dünyanın purlantası* idi. (Büyük İslam Tarihi, IV. 536)

⁵³ Endülüs I, s.143-4.

⁵⁴ Büyük İslam Tarihi, V. 12.

Daha sonra Kurtuba, çeşitli dönemlerde değişik unsurların hakimiyetine girmiştir. Endülüs Emevî Devleti'nin 422/1031 yılında son bulmasından sonra 633/1236 yılında III. Ferdinand tarafından müslümanların elinden alınıncaya kadar geçen 205 (ikiyüzbeş) senelik⁵⁵ zaman süresinde Kurtuba, 10 yıl kadar bir dönem eşraf aileleri tarafından, bir nevi *Cumhuriyet* şeklinde idare edilmiş,⁵⁶ daha sonra 432/1040 yılından itibaren Abbadîlerin ve 484/1091 yılında Murabıtların, 543/1148 yılından sonra da merkezleri Fas'ta olan Muvahhidlerin hakimiyetine girmiştir.⁵⁷ Muvahhidler Devleti, Abdülmümin b. Ali tarafından Kuzey Afrika'da 524/1130 yılında kurulmuştur ve 668/1269 yılına kadar varlığını sürdürebilmiştir.

Müellifimiz Kurtubî'nin muhtemel olarak doğduğu VI. asrın son dilimi, Muvahhidîn hükümdarı Yakub el-Mansur'un dönemine rastlamaktadır ki bu 580-595/1184-1199 yılları arasındır ve Muvahhidîn Devleti'nin en parlak dönemidir. Muvahhidler, 567/1172 yılından beri bütün Endülüs'e hakim idiler. Bu dönemde Muvahhidler, Kuzey Afrika'dan İspanya topraklarına geçiyorlar ve oralandaki müslümanların hamiliğini üstlenerek, İspanya'daki Hristiyan Krallıklara karşı savaşıyorlar ve zaman zaman da önemli başarılar elde ediyorlardı.⁵⁸

Muvahhidlerin başarılı hükümdarı Yakub, 586/1190 yılında, İspanya'da yeni saldırılar başlatan hristiyan krallıklara karşı bir saldırı düzenledi. Yapılan birçok sefer sonunda Tage'nin güneyindeki bazı müstahkem mevkiileri ve Portekizlilerden Silves'i 587/1191 yılında zaptetti. Bunun üzerine Castilla'lı VIII. Alfanso ile ateşkes anlaşması imzalandı. Muvahhid hükümdarı ateşkesten sonra 591/1195 yılında yeni bir sefer daha yaptı. Bu Sefer, 8 Şaban 591/18 Temmuz 1195 tarihinde **Muvahhidlerin Alarkos'taki (Arak Kalesi) zaferi ile⁵⁹ neticelendi.** Bunun üzerine Yakub, *el-Mansur* ünvanını aldı.⁶⁰

⁵⁵ Miladî yıllar esas alındığında 205 sene olan bu süre, Hicrî takvim esas alındığında 210 seneyi bulmaktadır. Biz burada, milâdî takvimi esas almış bulunuyoruz.

⁵⁶ İA, a.y.

⁵⁷ Büyük İslam Tarihi, V. 351.

⁵⁸ A.y.

⁵⁹ Büyük İslam Tarihi adlı eserde, V. 353'te bu zafer Muavhhidler'in değil de Murabıtların bir zaferi olarak ifade edilmiş görünmektedir. Fakat bu, bir yanlışlık eseri olmalıdır. Çünkü, aynı eserin 336. sayfasında, Algarve, Valencia, Murcia ve Kurtuba'nın Murabıtlara baş kaldırarak Muvahhidlere katıldığı ve yine aynı sayfada, 542/1147-48'den itibaren, son Murabıt hükümdarı Ali'nin vefat

Arak savaşını kazanan Muvahhid ordusunda çok sayıda Türk (İslam kaynaklarında Ğuzz⁶¹ olarak geçmektedir.) bulunması, dikkat çekicidir. Ok kullanış şekilleriyle ve çok sayıda ok atma kapasitesine sahip geliştirilmiş yaylarıyla savaşın kaderini muvahhidlerin lehine dğıştırmışlerdi.⁶²

Alarkos savaşının yankıları hristiyan topraklarında çok etkili oldu. Muvahhid hükümdarı Yakub Mansur'un 595/1199 yılında Merakeş'te vefat etmesinin ardından onun yerine geçen yeni Muvahhid hükümdarı Muhammed en-Nasır, zorlu bir savaştan sonra Kas Navas de Tolosa denen yerde, 14 Safer 612 / 14 Haziran 1215⁶³ tarihinde hristiyanlara yenildi. Bu yenilgi müslüman devletin çöküşünün ilk habercisi idi. Bundan sonra, hristiyanların İspanya'yı işgal hareketleri alevlendi. İşgal hareketine Castilla'lı **III. Ferdinand**⁶⁴ ve Aragon'lu I. Jaime'nin komutası altında devam ediliyordu. 630/1233 yılında Ferdinand, Castilla ve Leon birliğini kurarak gücünü arttırdı. Nihayet 633/1236 yılında, Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışından (422/1031) itibaren 200 seneden fazla bir müddet daha müslümanların elinde kalan eski başkent Kurtuba, Castilya'lı Ferdinand III. tarafından müslümanlardan kesin olarak geri alındı ve bundan sonra hızla geriledi ve bir daha kalkınamıyacak surette sukûta uğradı.⁶⁵

1.1.3. Kurtubî'nin Yaşadığı Dönemde Kurtuba'daki Sosyal Hayat:

Genel olarak Endülüs'te ve özel olarak da Kurtuba'da, sosyal terkihi oluşturan etnik unsurlar; yerli halktan ile dışarıdan gelip yerleşen araplar, berberiler,

etmesiyle bütün Fas'ın Muvahhidler'in hakimiyeti altına girdiği yazılmaktadır ki bu. Murabıtlar devletinin son bulması demek idi. 1148'de son bulmuş olan bir devlete, bundan 47 sene sonra, 1195'te bir zafer atfetmek, ancak bir yanılgı ile açıklanabilir.

⁶⁰ Büyük İslam Tarihi, V. 353. ve 367. sayfalarından özetle.

⁶¹ **Oğuz** kelimesinin arapçadaki telaffuz şeklidir.

⁶² Endülüs I, s. 177.

⁶³ Bu satırları özetleyerek alıntılanmış olduğumuz Büyük İslam Tarihi adlı eserin 5. cildinin 367. sayfasında, Hicrî 14 Safer 612 tarihinin miladî olarak karşılığı 16 Temmuz 1212 olarak gösterilmiş. Bu yanlıştır. Doğrusu, bizim gösterdiğimiz gibi 14 Haziran 1215 pazar şeklinde olmasıdır. (Bkz.: Mukâreneti't-Tevârîh, s. 645).

⁶⁴ Bu işgal hareketlerinden birinde. 627 H. yılında Kurtubî'nin babasının da şehit edildiğini ve bir diğerinde, kendisinin düşmanın elinden zor kaçabildiğini Endülüs'teki Hayatı konusunu işlerken anlatmıştık. Bu yıpratma ve işgal hareketlerini Castilla'lı III. Ferdinand'ın sevkü idare ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bir kaç yıldan fazla bir zaman geçmeden Kurtuba'yı, Müslümanlardan kesin olarak alacak komutan da aynı kişi olacaktır.

⁶⁵ Büyük İslam Tarihi, V. 353. ve 367. sayfalarından özetle.

sakalibe⁶⁶ ve sudanlı siyahilerden oluşmakta idi. Dinî gruplardan ise, müslümanlar, hristiyanlar, yahudiler ve musta'ribler⁶⁷ var idi.

Ekonomik yapı, esas itibariyle tarıma ve hayvancılığa dayanmakla birlikte, dokumacılık, madencilik (altın, gümüş, çinko, bakır vs.) ve bilhassa Kurtuba gibi büyük şehirlerde ticaret çok gelişmiş idi. Ticarî hayat genel olarak gayri müslimlerin hakimiyetinde idi. Bunda hiç şüphesiz, genelde idarî ve askerî işlerle uğraşan müslümanların onlara karşı sahip oldukları engin hoşgörü anlayışları ile, onların can ve mal emniyetlerini garanti altına almalarının büyük bir önemi vardı.⁶⁸

Yargı, kadılar tarafından islamî esaslara göre yürütülür, yargılama umumiyetle cami ve mescitlerin bir köşesinde yapıldı. Kadılar yalnız başlarına hareket etmezler, fakihlerden oluşan bir *şura ehlini* sürekli yanlarında bulundururlar idi. Yargının başında, kadı-l-cemâ'a (kadı'l-kudât) bulunurlardı.⁶⁹

Ordudaki askerlerin büyük kısmını araplar, berberiler ve sudanlılar oluşturmakla birlikte, hristiyan askeler de var idi. Muvahhidler döneminde, guzz/ağzaz adıyla bilinen Türkler de Endülüs'e gelmişler ve İslam ordusunda yerlerini almışlar idi.⁷⁰

Halk; *hânedân ailesi*, *kureyşiler*, *yüksek dereceli idareciler*, *kadılar*, *fakîhler* ile Kurtuba'nın önde gelen ailelerinden oluşan *hâssa* ve *bunların dışında kalanların oluşturduğu âmm*e olmak üzere iki genel sınıftan oluşmakla beraber, bu sınıf farklılığı, bir diğerine geçişin mümkün olamayacağı derecede kesin sınırlara sahip değildi. Ayrıca hukukun karşısında herkes eşit idi.⁷¹

⁶⁶ Yahudi köle tacirleri ve korsanlar tarafından, genellikle avrupanın doğusundan getirilip, Endülüs'te satılan *slav* asıllı köleler için bu ad kullanılmıştır. (Endülüs II, s. 9)

⁶⁷ **Musta'rib** (İsp. *Mozárab*); kültürel olarak araplaşmış kimse demektir. Endülüs tarihinde bu terim, fetih sonrasında hristiyanlık dinlerini korumakla birlikte, dil, edebiyat, giyim-kuşam, yeme içme vb. alanlarda müslüman arapların tesiri altında kalan ve onları taklid eden zımmî hristiyanlar için kullanılmaktadır. (Endülüs II, s. 23)

⁶⁸ Endülüs II, s.87-98.

⁶⁹ A.g.e., s. 139-148.

⁷⁰ A.g.e., s. 152-5

⁷¹ A.g.e., s. 12.

Fakat Mülükü't-Tavâif dönemiminde, hilafete dayalı emirlik devletinin başkenti olan Kurtuba'da, emirlik hanedanının yıkılması ve bunu takip eden siyasî istikrarsızlıklar sonucu, halk yığınlarında bazı düzensizlikler ve *çeşitli sınıf kavramları* ortaya çıkmıştı. Artık düzenli ve devamlı bir ordu yok idi. Bu dönemlerde Kurtuba'da ordu, vatandaşların katıldığı milis kuvvetlerinden oluşuyordu.⁷²

Artık şehirlerde, ileri gelen eşrafdan oluşan *Hassa Sınıfı* ile ilim ehlinde oluşan ve birinci sınıfla genelde ittifak halinde bulunan *Fakihler Sınıfı* hakim idi. Fakihlerin sahip olduğu öyle özellikler vardı ki bunlar, hadiselerin akışını etkileme konusunda onların önemli bir rol oynamalarını sağlayabiliyordu. Fakihler, bir bakıma Endülüs toplumunda bağımsız bir sınıf oluşturuyorlardı. Genel olarak bunlar, hassa sınıfına yakın bir düzeydeydiler. Ama her zaman da onların bir parçası durumunda değillerdi. Üstelik fakihler öyle durumlarda hassanın bir parçası gibi oluyorlardı ki bu özellik, onların muhalif görüşlerini ifade etmelerini daha da kolaylaştırıyordu. Bunlar birçok kişinin sahip olmadığı şekilde, kadılarla birlikte belli bir hareket hürriyetine sahip idiler ve onlar, eğer bu site devletlerinden birinin düşmanlığına maruz kalırlarsa, *Fakihler Sınıfına* daha yakın davranan bir başka devletin kendilerine kucak açacağından emin idiler. Tahsilli olmaları onlara her yerde, özellikle de bu site devletlerinin bulunduğu İspanya gibi kültürlü insanlara cömert davranılan bir toplumda, çok rahat yaşama ve etkili olabilme imkanı veriyordu. Onlar siyasî açıdan da pek pasif değillerdi. Ama onlar eskiden de olduğu gibi yönetimlere sadık davrandılar. İktidardaki rejime yardımcı olan güvenli kişiler olarak hareket ettiler. Onlar genelde ya destekleme ya da kültürlü kişiler olarak tarafsız kalma eğilimindeydiler.⁷³

Diğer yandan *Meşyaha* olarak anılan bir sınıf daha var idi. Bu tabirin ifade ettiği mana üzerinde ihtilaflar olsa da genel olarak, *Meclis (ulemâ meclisi)* anlamını ifade edecek şekilde kullanılıyordu. Şehirlerin emirleri bazı durumlarda *meşyahayı*

⁷² Büyük İslam Tarihi, V. 69.

⁷³ A.g.e., V. 69-78 arasından özetle.

çağırır ve onların desteğini isterdi. Hassa sınıfına yakın bir konumda olan bu sınıf da, bu şehir devletlerinin iç siyasetinde önemli bir etkiye sahipti.⁷⁴

Bunların dışında kalan ve *halk, güruh, ayak takımı, aşağı sınıflar...* gibi çeşitli tabirlerle ifade edilen *avam sınıfı* ise, merkezi otoritenin zayıflamasıyla, eskiye nazaran daha avantajlı bir duruma geçmişti. Onlar, istenmeyen vergilerin kaldırılması, bir valinin değiştirilmesi... gibi çabuk ulaşılabilir amaçlarla ortaya çıkıyor ve isteklerinin yerine getirilmesiyle hemen eski atalet hallerine dönüyordu. Fakat bu sınıf ne zaman siyasî bir harekete giriştiyse, o harekete sahip çıkamamış ve sonuçta duruma hassa sınıfı hakim olmuştu.⁷⁵

1.1.4. Kurtuba'da İlmî ve Fikrî Hayat:

Kurtuba'nın en son olarak hakimiyeti altına girdiği *Muvahhidin Devleti*, İfrikiyye'nin bazı uç bölgeleri ile bazı adalar dışında Tunus, Merakeş ve Endülüs'ün hepsini hakimiyeti altına almış ve bu büyük birlik be beraberlik ortamı içinde, harika bir medeniyetin gelişmesine uygun bir zemin hazırlamıştı. Muvahhidler Devri, Endülüs'lü sanatkârlara da büyük eserler verebilecekleri bir ortam hazırlamıştı. Onlara, batı İslam dünyasının birliğini yeniden sağlayan bir devletin kaynakları sunulmuştu. Müslümanların hükümdarı olmanın bütün gereklerini yerine getirmeye çalışan Muvahhidin hükümdarları, ilim ve sanatın haiz olduğu önemin farkındaydılar.⁷⁶

Hemen hemen tamamı muhaddis olan Muvahhidlerin sultanlarından Ebu Yakub Yusuf b. Abdi'l-Mü'min (558-580), babası Abdu'l-Mü'min b. Ali (524-558) gibi, Endülüs'te hadis ilminin yayılmasında çok tesirli olmuştur. İspanyollarla savaşa karar verdiğinde, devrindeki muhaddislere cihadla ilgili hadisleri toplamalarını emretmiş ve meydana getirmiş olduğu *Kitabu'l-Cihâd'ını*, halkına bizzat kendisi imlâ ettirmiştir.⁷⁷

⁷⁴ A.y.

⁷⁵ A.y.

⁷⁶ Büyük İslam Tarihi, V. 354-363 arasından özetle.

⁷⁷ Endülüs'te Hadis, s. 320.

Hicrî altıncı asrın Endülüs'ünde, hadis ilminde çok önemli şahsiyetler yetişmiştir. Bunlardan biri de, Kâdî İyad'dır (544). Onun hadis ve hadis ilimleriyle ilgili olarak te'lif ettiği kitaplar içerisinde, Meşâriku'l-Envâr, İkmâlu'l-Mu'lim, eş-Şifâ, ve özellikle hadis usûlü ile ilgili olarak, el-İlmâ' fî Dapti'r-Rivâyeti ve Takyîdu's-Semâ' adlı eserleri çok önemlidir.⁷⁸

Muvahhidler Dönemi'nde, ekonomi ve ticaretin yanında fikir hayatı da oldukça gelişmişti. Çünkü, Muvahhidlerin hükümdarları şair ve bilim adamlarını koruyup onları himaye ederek, ilim ve sanatın hamisi olduklarını göstermekteydiler. İlmî gelişmeler ve düşünce sistemleri, büyük bir ilgiyle takip edilmekteydi. En fazla ilgi gören sahalara Hukuk ve İlahiyat idi. Filozoflara da büyük önem veriliyordu. Felsefî eserlerde, hükümdarların doktorlarından olan İbn Tufeyl (504-581/1110-1185) ve İbn Rüşd'ün (520-594/1126-1198) isimlerine sık sık rastlanıyordu. Gerçekten de bunlar, ortaçağ felsefesinde önemli bir yer işgal etmişlerdi.⁷⁹

Coğrafyacı el-İdrisî, Merakeş'ten söz ederken Ebu Ali Hasan, başlıca şehirlerin koordinatlarını bile belirtiyordu... Fas ve Merakeş'te de şairlere rastlanmasına rağmen Endülüs, her zaman şairlerin kalesi olarak kalmıştı...⁸⁰

Muvahhidlerin aleyhteki bütün gayretlerine rağmen, Malikî mezhebi canlılığını ve tesirini koruyabilmekteydi. el-Gazalî'nin düşüncelerinin yayılması, siyasî birliğin sağlanması ve İbn Tümtar'ın da tesiriyle Sûfilik hızla yayılmıştı. Merakeşte Ebu Yakub Yusuf ve özellikle Yakub el-Mansur devrinde yayılan Sûfilik, Endülüs Sufiliğinin iki büyük temsilcisi olan İbnu'l-Arif ile İbn Berrevan'ın türbeleri etrafında hızla gelişmişti. Muvahhidlerin hükümdarları, Sûfilere gösterdikleri müsamahayı, başta musevîler olmak üzere, müslüman olmayan halktan da esirgemiyorlardı.⁸¹

⁷⁸ A.y.

⁷⁹ Büyük İslam Tarihi, V. 354-363 arasından özetle.

⁸⁰ A.y.

⁸¹ A.y.

Endülüs, Muvahhidlerin siyasî faaliyetlerinin merkezi haline gelmişti. Onlar idare şekiliyle de Endülüs'ün tesirinde kalmışlardı. Parlak hakimiyet dönemleri boyunca, Endülüs Medeniyeti'ne hizmet etmişlerdi.⁸²

Temel hadis kitapları içerisinde, *Sünen-i İbn Mâce* hariç, *Kütüb-i Sitte*'ye dahil edilen kitapların hepsi, Mağrip ve Endülüs'e girmiştir. Bunların dışında müsnedler, mu'cemler, mnusannaflar, sunenler ve hadis ilmiyle ilgili kitapların çoğu, Mağrip ve Endülüs'te okunuyordu. Bu hadis kitapları, Muvahhidler döneminde yaygın bir şekilde okutuluyordu.⁸³

Muvahhidlerin sultanlarından Ebu Yusuf Yakub b. Yusuf (554-595), Başkent Merakeş'te, hadis okutmak üzere davet ettiği alimler için bir medrese inşa ettirmiştir. Dâru'l-Hadîs olarak da kabul edilen bu medreseye, Beytu't-Talebe denmiştir.⁸⁴

Mağrip ve Endülüs'te, hadis ilmiyle ilgili çalışmaların, ilk asırlardan beri kesintisiz bir biçimde, hiç irtifa kaybetmeden devam ettiğini görmekteyiz. Özellikle altıncı asırda ve sonrasında yani Muvahhidler döneminde, Hadis İlimlerinin, Mağrip ve Endülüs'te altın çağını yaşadığını söyleyebiliriz.⁸⁵

1.2. KURTUBÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMDE MISIR:

Kurtubî'nin hayatının ikinci yarısı Mısır'da geçmiştir. Eserlerini de burada vermiş olması ve bilhassa tefsirini Minye'de yazmış olması, onun yaşadığı dönemde Mısır'daki ilmî, siyasî ve ictimâî olayların önemini daha da bariz hale getirmektedir.

Müellifimizin Kurtuba'dan ayrıldığı ve Mısır'a gittiği tarihi kesin olarak tesbit etmemiz mümkün olmadı. Bununla beraber, Kurtuba'nın 633/1236 yılında düşman eline geçmesinden sonra artık vatanında kalmasının mümkün olamayacağı düşüncesinden yola çıkarak, onun vatanından ayrılmaya ve hicrete koyulmaya mecbur kalacağı tarihin son ihtimalle, Kurtuba'nın işgal edildiği yıl olduğunu söyleyebiliriz. Diğer yandan onun, Mısır'ın sahil şehri olan İskenderiye'de bir müddet ikamet ettiğini, oradaki ilim ehlinen ilim aldığını biliyoruz. Bu durumda,

⁸² A.y.

⁸³ Endülüs'te Hadis, s. 324.

⁸⁴ A.g.e., s. 323.

⁸⁵ A.g.e., s. 325.

vatanından ayrıldıktan sonra başka yerlerde oyalanmadan, ilim ehlinin yoğun olarak bulunduğu Mısır'a gelmeyi tercih ettiğini düşünmemiz makul olmalıdır. Böylece, onun Mısır'daki hayatının başlangıcı için de, 633/1236 yılını çok kuvvetli bir ihtimal olarak görüyoruz. Vefat yeri ve tarihi konusunda ise bütün kaynaklar müttefiktirler: Mısır'ın güneyindeki Munyetu Benî Hasîb, 671/1272

Bütün bunları birleştirdiğimizde müellifimizin, 633-671/1236-1272 yılları arasını, yani hayatının en önemli ve en verimli kısmı olan son kırk yılını Mısır'da geçirdiği anlaşılmaktadır.

Kurtubî'nin yaşadığı VII. H. (XIII. M.) asır, Mısır tarihi içerisinde siyasi açıdan oldukça hareketli ve çalkantılı bir zaman kesitidir. Eyyubî hanedânının gittikçe zayıflaması ve nihayet son bulması, ardından istikrarsız Memlûkler⁸⁶ (Köleler) yönetiminin başlaması bu döneme rastlar. Bu iki dönemi ayıran tarih, 648/1250 yılıdır ve bu tarih Kurtubî'nin Mısır'da yaşadığı döneme tesadüf etmektedir. Sık sık vuku bulan Haçlı seferleri ve doğudaki Moğol istilası da dönemin diğer önemli olaylarıdır.

Kurtubî'nin Mısır'da iken nasıl bir ictimâî havada yaşadığını daha iyi anlayabilmek için, onun yaşadığı dönemde bu ülkedeki siyasi olayları, sosyal ve ilmi hayatı biraz daha teferruatlı bir şekilde vermek gerekecektir.

1.2.1. Kurtubî'nin Döneminde Mısır'daki Siyasi Olaylar:

Kurtubî'nin yaşadığı dönemde, Mısır'da çok çalkantılı bir siyasi hayat söz konusudur. Bu karışık dönemin ilk olarak göze çarpan en önemli siyasi olayı, Kurtubî'nin Mısır'daki hayatının ortalarına tesadüf eden bir zamanda, Eyyûbîler döneminin sona ermesi ve Memlûkler döneminin başlamasıdır. Bu açıdan biz, bu dönemin siyasi olaylarını, *Eyyûbîler* ve *Memlûkler* dönemi olmak üzere başlıca iki bölüme ayırarak vereceğiz.

⁸⁶ “Memlûk (çoğulu memlûkûn veya memâlik): Arapça meleke fiilinden türemiş olup, sözlük manası; “efendisinin temellûkû altında bulunan esir” demektir. Fakat bu kelime zamanla İslam Tarihinde ıstılâhî bir mana kazanmış ve “harplerde esir düşerek veya tüccarlardan esir alınarak köle olan beyaz insanı” ifade eder olmuştur. Bu manası ile memlûk artık, “münhasıran hükümdar veya emirlerin muhafız birliklerinde görev yapan, hususî, ictimâî ve hukukî bir statüye sahip ücretli asker” anlamına gelmektedir. Bunların kurdukları devlete de Devletü Memâlik (Memlûk Devleti) denilmiştir.” (Bkz.: Büyük İslam Tarihi. VI. 433).

1.2.1.1 Eyyübîler Dönemi (571-648/1175-1250) :

Kurtubî'nin, Kurtuba'nın düşmesi üzerine memleketinden ayrıldığı ve Mısır'a geldiği varsayımımıza göre onun, Eyyubîler döneminin son dört sultanını görmüş olması gerekir. Bu durumda, Eyyubî Sultanlarının son dördü, bizim inceleme sahamız içerisine girmektedir. Fakat konu bütünlüğü olması açısından biz, Eyyubîler dönemi hükümdarlarını, başından itibaren birer paragfla da olsa, tanıtmaya gereği hissediyoruz.⁸⁷

Eyyübîler döneminin kurucusu ve güçlü lideri olan Salahaddin Eyyübî, Cizre de dahil olmak üzere bütün Bilâdi'ş-Şâm'ı, Hicaz ve Yemen dahil olmak üzere, Trablusgarp'tan Hemedan'a kadar bütün ortadoğu topraklarını kendisine bağlamış ve bütün gücüyle Kudüs'teki hristyanların üzerine yönelmiş idi. 583/1187 yılı, 4 Temmuz gününde, Taberiyye mevkiinde hristyanlarla giriştiği büyük bir meydan savaşını kazandıktan sonra, üç ay içinde, civardaki bütün hristiyan kalelerini ve nihayet Kudüs'ü fethetti (27 Recep 583/2 Ekim 1187). Kudüs'ün düşmesi üzerine, 585/1189 yılı başlarında başlayan III. Haçlı Seferi kuvvetleriyle üç yıl savaştı. Kudüs dahil fethettiği kaleleri korudu. Nihayet, bu seferden dönerken Dımaşk'ta, 27 Sefer 589/4 Mart 1193 tarihinde vefat etti.⁸⁸

Selahaddin Eyyubî'nin kardeşi ve Mısır naibi olan **Melik el-Adil**, sekiz sene süren bir dağınıklıktan sonra, Salahaddin'in oğulları arasında meydana gelen ihtilafları ortadan kaldırdı ve devleti tekrar toplamaya 597/1201 yılında muvaffak oldu. Diyarbakır'a Necmeddin Eyyub'u naib olarak tayin etti. O da, Ahlat, Erciş ve Van kaleleri dahil olmak üzere, bütün Doğu Anadolu'yu Eyyubîler Devleti'ne kattı. Melik el-Adil haçlılarla da uğraştı. Venediklilerin liderliğinde gerçekleşen IV. Haçlı seferinin yönünü, Venedik Dükü ile gizli bir ittifak yaparak Bizans'a yöneltti.. Bunun sonucunda, Papa tarafından Mısır ve Filistin topraklarına gitmek üzere toplanan Haçlılar, İstanbul'a yöneldiler, orayı işgal ederek yağmaladılar ve orada

⁸⁷ Eyyubîler dönemindeki melikler ve onların hüküm sürdüğü yıllar şunlardır: a) Salahaddin Eyyubî Devri (571-589 / 1175-1193); b) Melik el-Adil Devri (597-615 / 1201-1218); c) Melik el-Kâmil Devri (615-635 / 1218-1238); d) II. el-Adil Devri (636-638 / 1238-1240); e) Salih Necmeddin Eyyub Devri (638-647 / 1240-1249); f) Turanşah Devri (647/1249).

⁸⁸ Büyük İslam Tarihi (Ramazan Şeşen), VI. 311-342 arasından özetlenerek alınmıştır. Salahaddin Eyyubî dönemi hakkında daha geniş bilgi için, mezkur yere ve ilveten şu kaynaklara bakılabilir: Nücûm, VI. 73-133; Kâmil, XI, 392-XII, 98); Şezerât, VI. 391-488; Bidâye, XII, 307-XIII, 4; Nubelâ, XXI. 278-291.

601/1204 yılında bir Latin Devleti kurdular. Böylece haçlılar, önemli olmayan birkaç akının dışında, Mısır ve Filistin topraklarını istilâ etmediler.⁸⁹

Melik el-Adil'in büyük oğlu ve Mısır naibi olan **Melik el-Kâmil**, babasının vefatı üzerine onun yerine geçti. Kardeşlerinin de desteğiyle yeni hükümdar, 618/1221 yılında Kahire ve Dimyat'a düzenlenen V. haçlı seferini geri püskürttü. Almanya İmparatoru II. Frederic ile arası çok iyi olması, yeni bir haçlı seferinin yapılmasını önlemişti. Mısır, bir sükûnet dönemine girdi. el-Kâmil ülkenin imarı, ticaret, ziraat ve el sanatlarının geliştirilmesine önem verdi. Kültür ve ilim hayatının daha da canlanmasına yardım etti. Bütün Eyyubî sultanları gibi melik el-Kâmil de münevver bir kişiydi ve ilim ehline büyük bir değer veriyordu. İlim, imar, ticaret, ziraat ve el sanatlarına büyük destek sağlıyordu. İslam tarihindeki ikinci *Dâru'l Hadis* onun adına 622 yılında Kahire'de açılmış idi.⁹⁰ el-Kâmil dönemi, müslümanlarla haçlılar arasında büyük çatışmaların çıkmadığı, Mısır açısından iç barışın, huzur ve sükûnetin hakim olduğu bir dönemdir.⁹¹ *Kurtubî, işte böyle bir dönemde (633 yılı civarında), Mısır'a hicret etmiş ve yerleşmiş bulunmaktadır.*

Melik el-Kâmil'den sonra tahta geçen **II. el-Adil**, devlet otoritesini koruyacak kabiliyete sahip değildi. Kötü yönetimi yüzünden halkın ve emirlerin nefretini kazandı. Sonunda Mısır'daki Türk emirleri birleşerek onun yerine ağabeyi es-Salih Necmeddin Eyyub'u 638/1240 yılı, 17 Mayıs tarihinde, tahta geçirdiler. Bir müddet sonra da II. el-Adil, (644/1246 yılında) boğularak öldürüldü.⁹² II. el-Adil ile başlayan Eyyubîlerdeki bozulma ve çözülme süreci, **es-Salih Necmeddin Eyyub** ve Turaşah dönemlerinde de hızlanarak devam etti ve merkezî idarenin beylikler üzerindeki otoritesi gittikçe zayıfladı. Gittikçe güçlenen *Bahrî Memlûkler* siyasete

⁸⁹ Büyük İslam Tarihi (Ramazan Şeşen). VI. 342-357 arasından özetlenerek alınmıştır. Melik el-Adil dönemi hakkında daha geniş bilgi için, mezkur yere ve ilveten şu kaynaklara bakılabilir: Nücûm, VI. 160-222 ; Kâmil, XII. 155 - 165, 320-331, 350-351 ; Şezerât, VII. 117 ; Bidâye, XIII. 69-71, 86-88 ; İber, III. 164-168 ; Nubelâ, XXII. 115-120.

⁹⁰ Sîretu'l-Melik el-Mueyyed, 202.

⁹¹ Büyük İslam Tarihi (Ramazan Şeşen). VI. 358-373 arasından özetlenerek alınmıştır. Melik el-Kâmil dönemi hakkında daha geniş bilgi için, mezkur yere ve ilveten şu kaynaklara bakılabilir: Nücûm, VI. 302 ; Kâmil, XII. 351-352, 479-480, 486-487, ; Şezerât, VII. 301-309 ; Bidâye, XIII. 157-160 ; İber, III. 164, 167, 205, 209, 216, 223 ; Nubelâ, XXII. 127-131.

⁹² Büyük İslam Tarihi (Ramazan Şeşen). VI. 375-378 arasından özetlenerek alınmıştır. Daha geniş bilgi için, mezkur yere ve ilveten şu kaynağa bakılabilir: Nücûm, VI. 303-318 .

müdahele etmeye başladılar.⁹³ **Turanşah** döneminde Haçlılara karşı kazanılan büyük bir zafer dahi, bu kötü gidişatı durduramadı. Onun muhalifleri Bahrî Memlüklerin etrafında birleşerek, Turanşah'ın sonunu hazırladılar. 647/1249 yılı, 30 Nisan gününde onu öldürdüler. Cesedi üç gün meydanda kaldı kimse dokunamadı.⁹⁴ Turanşah'ın öldürülmesiyle Mısır'da Eyyubîler dönemi sona erdi.

Memlükler ve Devletin ileri gelenleri, Sultan es-Salih Necmeddin Eyyub'un dul karısı **Şeceretü'd-Dürr**'ün *sultan* olması ve İzzeddin Aybek et-Türkmânî'nin de ordu komutanı olması konusunda anlaştılar ve öyle oldu. Seksen gün sonra Şeceretü'd-Dürr, İzzeddin Aybek ile evlenip onun lehine saltanattan çekildi. Böylece Memlükler Dönemi başlamış oldu.⁹⁵

1.2.1.2. Memlükler Dönemi (648-923/1250-1517):

Biz, Kurtubî'nin hayatının en verimli çağı olan 21 (yirmibir) yıllık son kısmının tesadüf ettiği, birinci memlükler⁹⁶ döneminin ilk dört hükümdarından genel olarak bahsedeceğiz.⁹⁷

⁹³ Büyük İslam Tarihi (Ramazan Şeşen), VI. 379-391 arasından özetlenerek alınmıştır. Daha geniş bilgi için, mezkur yere ve ilveten şu kaynaklara bakılabilir: Nücûm, VI. 364-370 ; Şezerât, VII. 358, 411-2, 414-5, Bidâye, XIII. 173-4, 177-9, 184-9.

⁹⁴ Büyük İslam Tarihi (Ramazan Şeşen), a.y. Bu dönemle ilgili daha geniş bilgi için, mezkur yere ve ilveten şu kaynaklara bakılabilir: Nücûm, VI. 370-372; Bidâye, XIII. 190-2.

⁹⁵ Bir kadın olan Şecerü'd-Dürr'ün Mısır'a Sultan olması, İslam Tarihinin en ilginç safhalarındandır. Onun İslam Sultanı olarak seçilmesine, zamanın uleması, umerası ve dönemin Abbâsî Halifesi tarafından şiddetle muhalefet edilmiştir. İslam Tarihinde belki ilk defa vuku bulan böyle bir olay, yani bir kadının İslam Sultanı ünvanı ile Devlet Başkanı seçilmesi, İslam Dünyasında büyük infial meydana getirmiş ve hatta Bağdat'taki Halife: '*Şayet Mısır'da erkek kalmadıysa buradan yollayalım!*' diye Mısır umerasına hakaret etmiştir. Bu yoğun baskılara dayanamayan Şecerü'd-Dürr, 80 gün sonra kocası lehine sultanlıktan feragat ettiyse de, fiilen kontrolü elinde tutmuş, bundan dolayı, hâsseten de kocası İzzeddin Aybek'e bir münecim tarafından '*ölümünün bir kadının elinden olacağının söylenmesi*' üzerine, kocası Sultan İzzet Aybek ile araları büsbütün açılmıştır. Nihayet, önce Şecerü'd-Dürr kocasını bir tuzakla öldürtmüş, daha sonra da kocasının adamları kendisini öldürmüşlerdir (Geniş bilgi için bkz.: Nücûm, VI. 373-379 ve Bidâye, XIII. 212).

⁹⁶ "*Mısır Memlükleri* dönemi, sultanlarının menşesine göre ikiye ayrılır. Bunlardan ilki, Bahrî Memlükler (648-923/1250-1382) dönemidir. Bu devirdeki Memluk sultanlarının kâhır ekseriyeti Türk asıllıdır. Bundan dolayı bunlara *el-Memâlikü'l-Türkiyye* (*Türkî Memlükler*) veya Nil üzerindeki Ravza adasındaki kışlalarda ikamet ettikleri için *el-Memâlikü'l-Bahriyye* (*Bahrî Memlükler*) denilir. İkinci devir ise 1382-1517 dönemini kapsar. Bu devirde ise memluk sultanlarının çoğunluğu Çerkez asıllı olup, bunlara *el-Memâlikü'l-Çerâkize* (*Çerkez Memlukler*) veya Kal'atu'l-Cebel burçlarında ikamet ettikleri için *el-Memâlikü'l-Burciyye* (*Burcî Memlukler*) denilir." (Büyük İslam Tarihi, VI. 444).

Sultan olur olmaz içte ve dışta bir çok meselelerle karşılaşan, **Melik el-Mu'izz İzzeddin Aybek et-Türkmânî**, Suriye Eyyubîleriyle de uğraştı. 649/1251 yılında yaptığı bir savaşta onları yendi. İçte ve dıştaki tehlikelerin hepsini bertaraf edip, düşmanlarına başarı ile karşı koyarak çeşitli zorlukların hepsinin üstesinden gelmiş iken kendisi, karısı Şeceretü'd-Dürr'ün adamları tarafından 655/1257 yılında öldürüldü.⁹⁸ Onun yerine geçirilen 15 yaşındaki oğlu **Melik el-Mansur Nureddin Ali**,⁹⁹ henüz çocuk yaşındaydı ve dolayısıyla onun, büyük emirlerin önünde direnebilmesi ve ülkeyi tehdit eden dış tehlikelere karşı koyabilmesi mümkün değildi. Nitekim öyle oldu.¹⁰⁰ Onun Nâibu's-Saltanası ve emirlerin en kuvvetlisi **Melik el-Muzaffer Seyfeddin Kutuz**, Moğolların 656/1258 yılında Bağdat'taki Abbasî hilafetini yıkarak Suriye'ye ulaşmalarını ve bu haberlerin Mısır'da endişeli bir hava doğurmasını fırsat bilerek el-Mansur Ali'yi 657/1259 yılında tahttan indirdi ve onun yerine geçti.¹⁰¹ Moğolları *Ayn-ı Calût* mevkiinde büyük bir yenilgiye uğrattı. Komutanları Kitboğa'yı öldürttü. Bu savaştan sonra Kutuz, Fırat'tan itibaren bütün Suriye ve Mısır'ın efendisi oldu. Artık halk, Moğollara teslim olan ve Ayn-ı Câlût'ta bazıları müslümanlara karşı savaşan Eyyubî Emirlerinin, hükümdarlık yapmaya layık olmadıklarını düşünüyor ve Memlükleri destekliyordu. Fakat, *Ayn-ı Calût* kahramanı Kutuz, bu zaferin sevincini fazla yaşayamadan, Kahire'ye geri

⁹⁷ Bu dört hükümdar ve onların hüküm sürdüğü yıllar şunlardır: a) Melik el-Mu'izz İzzeddin Aybek et-Türkmânî (648-655 / 1250-1257); b) Melik el-Mansur Nureddin Ali b. Aybek (655-657 / 1257-1259); c) Melik el-Muzaffer Seyfeddin Kutuz (657-658 / 1259-1260); d) Melik ez-Zâhir Rukneddin Baybars el-Bundukdârî (658-676 / 1260-1277)

⁹⁸ Büyük İslam Tarihi (Kazım Yaşar Koprıman), VI. 445-449 arasından özetle. Geniş bilgi için, mezkur yere ve ilveten şu kaynaklara bakılabilir: Nücûm, VII. 3-40 ; Bidâye, XIII. 208-12.

⁹⁹ Memlükler, saltanatın verasetle intikali kaidesine inanmıyorlardı. Bu yüzden hükümdarlık makamı herhangi bir sultanın vefatından sonra, Memlük emirlerinin büyükleri arasında bir münakaşa ve çekişme mevzuu olmuştur. Bir Memlük sultanı öldüğü zaman, emirlerin büyükleri toplanırlar ve ölen sultanın oğlunu babasının yerine sultan tayin ederlerdi. Ancak bunu veraset kaidesine inandıkları için değil, emirler arasında en kuvvetlisinin ortaya çıkarak diğerlerini bertaraf etmesine kadar geçici bir hal tarzı olarak kabul ederlerdi. Böyle bir emir ortaya çıkınca, muvakkat sultanı azleder ve kendisi tahta geçerdi. Nureddin Ali b. Aybek'in tahta geçirilmesi böyle bir anlayışın sonucuydu ve muvakkat idi. [Büyük İslam Tarihi (Kazım Yaşar Koprıman), a.y.]

¹⁰⁰ Büyük İslam Tarihi (Kazım Yaşar Koprıman), VI. 450-1 Daha geniş bilgi için bkz.: Nücûm, VII. 41-71; Bidâye, XIII. 208-12.

¹⁰¹ Büyük İslam Tarihi (Kazım Yaşar Koprıman), VI. 452-5.

dönerken en büyük rakibi Baybars tarafından bir hile ile öldürüldü¹⁰² ve Baybars onun yerine geçti. ¹⁰³

Melik ez-Zâhir Rukneddin Baybars el-Bundukdârî'nin, siyasetteki başarısı ve istikrarlı yönetimi sayesinde, Memlûkler döneminin ilk on yılındaki istikrarsızlık sona erdi. Yeni sultan 17 sene gibi, Mısır siyasî tarihi açısından uzun sayılabilecek bir süre ülkeyi yönetti. İçeride ayaklanmaları bastırarak, emniyet ve asayiş temin etti. Ayrıca Mısır ve Suriye'de, kendisinden sonra uzun müddet devam edecek *Memlûk Hâkimiyetini* sağlayacak idarî nizamın esaslarını koydu. Büyük ıslahatlar yaptı. Bu yeni icraatlarını yapabilmek için dış işlerinde ince bir siyaset tuttu. Bir taraftan Moğol devleti İlhanlılara karşı Altınordu ile anlaşırken, diğer taraftan Suriye'deki Haçlılara karşı Bizans İmparatorluğu ile anlaştı. Aynı zamanda, Memlûklerin Mısır ve Suriye'deki hâkimiyetini meşrûlaştırmak ve kuvvetlendirmek için, moğolların sona erdirdiği Bağdat'taki *Abbasî Hilâfetini* Mısır'da yeniden tesis etti. Böylece müslümanların hâmilîği görevini üstlendi. Memlûkler, Eyyubîlerin varisi olarak Mısır ve Suriye'nin efendisi idiler. Dolayısıyla, onların İslam düşmanlarına karşı sürdürdükleri cihadın da takipçisi olmak durumundaydılar. Baybars, bu siyaseti gerçekleştirme fırsatını buldu. İlhanlılar ile birçok defa savaştı ve herbirinde onları yendi. Haçlılara karşı da büyük mücadelelerde bulundu ve Antakya'yı da ele geçirdi. Onları Suriye topraklarından da sürüp çıkardı.¹⁰⁴ Aslen

¹⁰² A.y. Bu dönemle ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Nücûm, VII. 72-93 ; Bidâye, XIII. 238-40.

¹⁰³ Memlûklerin yönetim mantığına göre, hükümdarı öldüren emirin onun yerine geçmesi tabii idi. Dolayısıyla Kutuz'un yerine, onu öldüren Baybars'ın geçmesi gerekiyordu. Aynı zamanda o, *Bahrî Memlûklerinin* ileri gelen en kudretli emirlerinden biriydi ve diğer yandan Moğollar ile savaşta fevkalâde şeref ve ün kazanmıştı. el-Bahriyye ümerası, Kutuz'u katlettikten sonra es-Salihiye'de saltanat otağında toplanmışlar ve Baybars'ı sultan yapmaya oy birliğiyle karar vermişlerdi. Onları otağın girişinde karşılayan Atabek Farisüddin Aktay'a, sultan Kutuz'un öldürüldüğünü haber vermişler ve Aktay onlara; "*Onu hanginiz öldürdü?*" diye sorunca Baybars; "*Ben*" diye cevap vermiş ve Aktay, "*Hünkârım, buyur onun tahtına otur.*" demişti. Bu kadar kolaylıkla ve basitçe, öldüren öldürülenin yerini almış ve kurbanın kanı kurumadan yeni hükümdar için askerlerden bağlılık yemini alınmıştı. Yeni sultan, *el-Melik ez-Zahir* lakabını almayı da ihmal etmemişti. [Büyük İslam Tarihi (Kazım Yaşar Koprıman), a.y.]

¹⁰⁴ Büyük İslam Tarihi (Kazım Yaşar Koprıman), VI. 456-66. Bu dönemle ilgili daha geniş bilgi için bkz.; Nücûm, VII. 94-258; Bidâye, XIII. 245, 258-9, 266-7.

Kıpçak Türklerinden olan Baybars 676/1277 yılı, 20 Haziran gününde, Dımaşk'ta vefat etti.¹⁰⁵

Kurtubî'nin vefatı 671/1272 yılında vuku bulduğundan, bu tarihten sonraki hükümdarları tanıtmaya lüzum görmedik. 135 yıllık Türk Memlûkleri döneminde, toplam sayısı 23'ü bulan (son kırk yılda 13 hükümdar değişmiştir.) Türk Memlûk hükümdarlarının ilk dördü, 1250-1277 yılları arasında hüküm sürmüştür ve bunlar, Kurtubî'nin hayatı dönemine tesadüf etmektedirler. Bu durumda Kurtubî, Mısır'da geçirdiği hayatının son kısmında, 4'ü *Eyyûbî*, 4'ü de *Türk* olmak üzere, 8 *İslam Sultanı* görmüştür. *Kurtubî'nin Yaşadığı Dönemde Mısır'daki Siyasî Olaylar* başlığı altında, bu 8 hükümdarın incelenmesi bizce yeterlidir.

1.2.2. Kurtubî'nin Yaşadığı Dönemde Mısır'daki Sosyal Hayat:

Münbit Nil deltasına sahip olan Mısır, önemli bir ziraat ülkesiydi. Şehir hayatının da oldukça gelişmiş olmasına rağmen vergilerin ağırlığı çiftçilerin üzerindeydi. Devletin en büyük gelir kaynağı çiftçilerden ve çobanlardan toplanan ziraat mahsülleri ve hayvan vergileriydi. Devletin topladığı vergilerin yarısından çoğu, çiftçilerden alınan öşürden meydana geliyordu. Sanayi ve ticaret mallarından ise sadece zekat toplanıyordu.¹⁰⁶

Bunun yanında, ticaret bakımından da büyük avantajlara sahip idi. Akdeniz'deki Liman şehirleri olan İskenderiye ve Dimyat, deniz ticaretinin de kazandırdığı güçle çok işlek birer ticarî merkez idiler. Bunlar, Hindistana uzanan Baharat yolunun da önemli birer uğrak merkeziydiler. Ticaret malları, gemilerle Hindistan, Çin ve Doğu Afrika'dan Cidde karşısındaki Ayzak Limanına getiriliyordu. Ayzak'tan Kervanlarla yukarı Mısır'ın Kus Limanına getiriliyor, buradan gemilerle Nil Nehri yoluyla Mısır'ın Akdeniz limanlarına taşınıyordu. Bilhassa İskenderiye, o devirlerde, dünyanın en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Diğer taraftan en büyük İslam Donanması Mısır'da idi.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Müellifimiz Kurtubî'nin vefatı (671/1272), Eyyûbî hükümdarlarından, burada tanıtmış olduğumuz Melik ez-Zahir Rukneddin Baybars el-Bundukdârî'nin dönemine rastlamaktadır.

¹⁰⁶ Büyük İslam Tarihi (Ramazan Şeşen), VI. 401-11 özetlenerek.

¹⁰⁷ A.y.

Devletin para birimi olarak dinar kullanılıyordu. Vergileri, maaşlar ve devletin çeşitli harcamaları daima dinar (altın) üzerinden yapılıyordu. Bundan dolayı, Mısır'da altın, gümüş ve bakır para basan çok sayıda darphaneler vardı. Devletin Standart parası 1 dinar idi ve bu da 4.25 gram ağırlığında altın idi.¹⁰⁸

Kendilerinden önceki devirlerde yapılan hastaneler ve diğer çeşitli sosyal yardımlaşma kurumları, Eyyubî sultanları zamanında da geliştirilerek devam etmiştir. Bu devirde halkın faydalanması için yapılan hastaneler müslümanaların iftihar edeceği kurumlar idi. Eyubîlerin şehirlerinin çoğunda hastane var idi. Hatta bazı şehirlerde birden fazla hastane bulunurdu. Bu hastaneler arasında Kahire'deki Selahaddin Hastanesi en gelişmiş tıp merkeziydi. Hastalar için gerekli ilaç ve yemekler hastane personeli tarafından hazırlanırdı. Sinir ve ruh hastalıkları için ilaçların, tarihte ilk kez burada hazırlanarak hastalar üzerinde tatbik edildiği görülmektedir. Bu hastanelerin özel vakıfları ve tahsisatları vardı. Sağlık hizmetleri halka ücretsiz olarak veriliyordu.¹⁰⁹

Başka ülkelerden tahsil için gelen talebelerin barınması için yurtlar tahsis edilmiş, onların giderleri için de tahsisatlar ve vakıflar ayrılmıştı. Kaynaklar, Dımaşk ve Kahire'de bulunan öğrenci yurtlarından etraflıca bahseder. Dul kadınlar, yetim ve kimsesiz sokak çocuklarının ve yabancı fakirlerin korunması için açılan bakımevleri ve misafirhaneler de vardı. Bu devirdeki sosyal yardımlaşma kurumları arasında, haçlıların elinde bulunan esir müslümanların kurtarılması için tahsis edilen fonları da zikretmek gerekir. Ayrıca mutasavvıflar için de hankâhlar (tekkeler) yaptırılıyor, buralarda devamlı oturan veya misafir olarak kalan çok sayıda sûfiler bulunuyordu. Bayram ve kandillerde bu hankâhlarda pek çok kişi toplanıyordu. Bunların ihtiyaçları için de tahsisatlar ve vakıflar ayrılıyordu.¹¹⁰

¹⁰⁸ A.y.

¹⁰⁹ A.y.

¹¹⁰ A.y.

1.2.3. Kurtubî'nin Yaşadığı Asırda Mısır'daki İlmî Hayat:

Eyyubîler Dönemi, ilmî hayat bakımından İslam tarihinin en canlı devrelerinden biridir. Nureddin ve Selahaddin ile başlayan bu bölgedeki ilmî hayat, Eyyubîler Devri boyunca devam etmiştir. Bu devirde ilmî faaliyetlerin en önemli merkezleri medreselerdi. Daha önceki dönemlerde bu bölgede hakim durumda bulunan ve medreseler vasıtasıyla kuvvetlenmiş olan Fatımî-Şîî propogandasına karşı Sünnîliği müdafaa etmek ve geliştirmek maksadıyla, Selahaddin tarafından Kahire'de Sünnî eğitim veren medreseler açılmıştı. Bu medreselerde bilhassa Kur'an, Hadis ve Fıkıh ilimleri öğretiliyordu. Matematik ve tabiî ilimler ise daha çok hastanelerde ve özel yerlerde okutuluyordu. Bunlar dinî ilimlere göre daha az öneme sahip görünüyordular. Matematik ve tabiî ilimlerin öğretimi için açılan ilk iki medrese; Eyyubîler devrinde el-Kâmil'in baştabibi ed-Dahvar tarafından tesis edilen *Tıp Medresesi* ile Necmeddin el-Lebbudî tarafından açılan *Dâru'l-Hendese*'dir.¹¹¹

İlimlerde branşlaşma, artık kurumsallaşmıştı. Kur'an ilimleri öğretimi için *Dâru'l-Kurra*'lar açılmıştı. İslam Tarihinde ilk defa, hususiyle hadis öğretimi yapılmak amacıyla açılan *Daru'l-Hadis*, Nureddin tarafından, İbn Asakir'in hadis ilimleri okutması için Dimaşk'ta tesis edilen medresedir.¹¹² Bu *Daru'l-Hadis*'i daha sonra diğerleri takip etmiştir.

Tasavvuf ile ilgili eğitim ise çok yaygın olarak hanikahlarda yapılıyordu. Bunlardan başka, camiler de eğitim ve öğretimde önemli mevkilere sahip idiler. Camilerde çeşitli ilimlerin okutulduğu halkalar ve köşeler vardı. Bunlar arasında, Ümeyye Camii'ndeki *Gazzalî Köşesi* ile Kahire'de bulunan Amr Camii'ndeki *Şafî Zaviyesi* en meşhur olanlarındandır. Bu medrese ve camilerde okuyucuların faydalanması için kütüphaneler de tesis edilmişti. Kâdî el-Fâdıl tarafından Kahire'de inşa ettirilen Fâdiliyye Medresesi'nde yüzbin ciltten fazla kitap ihtiva eden önemli bir kütüphane bulunuyordu.¹¹³

1.2.3.1. Kur'an İlimleri:

¹¹¹ Büyük İslam Tarihi, VI. 412.

¹¹² Sîretü'l-Melik el-Mueyyed, 202 (dipnot).

¹¹³ Büyük İslam Tarihi, VI. 413.

Bu devirde Kur'an İlimlerinden Tefsir ve Kıraat sahalarında önemli eserler yazılmıştır. Bunlardan Mecdüddin b. Esîr (607/1210) tarafından kaleme alınan *el-İnsâf fi'l-Cem' Beyne'l-Keşf ve'l-Keşşâf*, ile Muhammed b. Hıdır b. Teymiyye (622/1225) tarafından, rivâyet metoduyla kaleme alınan tefsir kitabı önemlidirler. İbnu'l-Esîr, *el-İnsâf* adlı eserinde, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsiri ile es-Sa'lebî'nin *el-Keşf* adlı tefsirindeki bilgileri tamamlamış, yeniden kaleme almıştır.¹¹⁴

Bu devirde Kıraat İlimleri sahasında şöhret yapan alimlerden bazıları şunlardır:

eş-Şatıbî, Alemüddin es-Sehâvî ve Ebu Şâme. Aslen Endülüs'lü olan eş-Şatıbî (589/1193) Kahire'deki el-Fâdiliyye medresesinde dersler vermiştir.

Alemuddin es-Sehâvî (643/1245), Endülüs Ekolü'ne mensup olan eş-Şatıbî ile Irak Ekolü'ne mensub olan Taceddin Ebu'l-Yemân el-Kindî'den kıraat ilmine dair eserler okuyup, bu iki ekolü şahsında birleştirmiştir. Daha çok eş-Şatıbî'nin kasidelerini şerhetmiştir. Ebu Şâme (665/1267) de eş-Şatıbî'nin eserlerini şerhetmiştir. Ayrıca Kur'an'ı Kerimin yedi harf üzere indiğine dair *el-Mürşidü'l-I'ecîz* adlı önemli bir eser yazmıştır.¹¹⁵

1.2.3.2. Hadis İlimleri:

Hadis İlmi bu dönemde altın çağlarından birini yaşamaktaydı. Meşhur hadis mecmualarının yanında, çeşitli hadis cüzleri, ricâl kitapları ve hadis usûlüne dair önemli eserler kaleme alınmıştı. Muhaddisler, gerek idareciler gerekse halk tarafından büyük itibar görmekteydiler. İslâm Tarihinde özel hadis eğitimi yapmak için kurulan Daru'l-Hadîsler bu devirde açılmıştır.¹¹⁶

Tarihte ikinci *Daru'l-Hadîsi* 622 yılında Kahire'ye yaptıran ve ona *el-Kâmilîyye* adını veren Eyyûbî hükümdarı Melik el-Kâmil, onu hadis ilmiyle uğraşan kişilere vakfetmişti.¹¹⁷

¹¹⁴ A. y.

¹¹⁵ A. y.

¹¹⁶ A.y.

¹¹⁷ Sîretü'l-Melik el-Mueyyed. a.y.

Bu devirde yetişen önemli hadis alimlerinden bazıları şunlardır:

İbn Asâkir (572/1176), aslen Dımaşklı olup hadis tahsili için İslam dünyasını dolaşmış, seksen cilt tutan ünlü *Dımaşk Tarihini* ve bazı hadis kitaplarını kaleme almıştır. Ayrıca kendilerinden hadis okuduğu 1380 (bin üç yüz seksen) erkek ve kadından bahseden önemli bir eseri vardır.

Ebu Tâhir es-Selefi (576/1180), aslen İsfahanlı olan bu alim de hadis tahsili için İslam dünyasını dolaşmış, sonunda İskenderiye'ye yerleşmiştir. Bu devirde ondan hadis okumayan muhaddis yok gibidir. Zamanımıza ulaşan pek çok hadis kitabı ondan rivâyet edilmektedir. Salahaddin ve arkadaşları da ondan hadis okumuşlardır.

Hâfız Abdülganî el-Hanbelî de (600/1203), bu devrin önemli muhaddislerindendir. Taceddin Ebu'l-Yemân el-Kindî onun, Dârekutnî'den sonra yetişen en büyük muhaddis olduğunu söyler. Aslen Kudüs'lü olan Abdülganî, fıkıh ve hadis tahsili için gittiği bütün yerlerde Hanefî ve Şafiî alimler ile çatışma halinde olmuş, onlara karşı Hanbelî fikirlerini savunmuştur. Kendisi fıkıh ve hadis tahsili için çeşitli yerleri dolaşmış ve Abdulkadir Geylânî'den de ders almıştır. Hadis ve Fıkıh ilimlerinde önemli eserler kaleme alan Hafız Abdülganî'nin en önemli çalışmalarından biri Kütüb-i Sitte'nin ravîlerinden oluşan, on ciltlik *el-Kemâl fî Ma'rifeti'r-Ricâl* adlı kitabıdır. Bu eser ve üzerinde yapılan çalışmalar, İbn Hacer'in *Tehzîbu't-Tehzîb*'ine esas teşkil etmiştir.

Mecdüddîn İbnu'l-Esîr de (544-606/1149-1209), bu dönemde yaşayan önemli bir hadis alimidir. Onun hadis ilmi sahasında meydana getirdiği eserlerden şu ikisi çok önemlidir. Biri, Kütübü Sitte'deki hadisleri topladığı *Câmi'u'l-Usûl* adlı eseridir. Diğeri ise, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis* adlı büyük hadis lügatıdır.

İbnu's-Salah eş-Şehrazîrî de (643/1244), yine bu devirde yetişen büyük hadis bilginlerinden biridir. Bu alimin yazdığı *Ulûmu'l-Hadis* adlı hadis metodu kitabı, daha sonra bu sahada yazılan diğer eserlerin kaynağını oluşturmuştur.¹¹⁸

¹¹⁸ Büyük İslam Tarihi, VI. 414.

DEĞERLENDİRME

Kurtubî'nin yaşadığı dönem ile ilgili genel bir değerlendirme yapacak olursak, özetle şunları söylemek mümkündür. Bu dönem, İslam aleminin hem doğudan hem de batıdan kısıpaca alındığı çok nazık ve sıkıntılı bir dönemdir. Doğuda, moğolların İslam beldelerini birer birer istilâ etmeleri söz konusudur. Bunların en önemlisi ve acısı, Bağdat'ın 1258 yılında moğollar tarafından istilâ edilmesi ve Abbasî Devletinin ortadan kaldırılmasıdır. Kurtubî'nin yaşadığı asrın en önemli olayı budur.

Batıda ise, Endülüs Emevî Devletinin yıkılışının ardından meydana çıkan mülûkü't-tavâif'in, hristiyanlar tarafından birer birer işgal edilmeleri, bunlardan biri ve en acısı, eski başkent Kurtuba'nın da 1236 yılında düşmesi söz konusudur. Bunun, müellifimizin hayatında çok derin ve olumsuz etkileri olmuştur. Bu hristiyan istilâların birinde babasını kaybeden Kurtubî, doğuya hicret etmek zorunda kalmış ve hayatının geri kalan kısmını Mısır'ın Minye şehrinde tamamlamıştır.

O asırda, ulema için en güvenilir memleket, Mısırdır. Çünkü orada, *Fatımîler*, *Eyyubîler* ve onları takib eden *Türk ve Çerkes Sultanları* dönemlerinin herbirinde ilme ve ilim ehline çok büyük önem veriliyordu. Dolayısıyla, hem doğudan hem batıdan alimler Mısır'a hicret eder hale gelmişti. Bu beyin göçünün tabi bir neticesi olarak Mısır, İslam Aleminde, ilim ehli ve ilmî altyapı açısından en yoğun bir birikime sahip hale gelmişti. Bugün elimizdeki en büyük ve en güzel ahkâm tefsirlerinden biri olan *el-Câmi* adlı Kurtubî'nin mükemmel eseri, işte böylesine yoğun bir ilmî ortamın ve altyapının ürünüdür.

2. KURTUBÎ'NİN HAYATI

Kurtuba'da doğan, çocukluk ve gençlik yıllarını orada geçiren, ilim tahsiline orada başlayan Kurtubî, daha sonra Mısır'a hicret etmiş, Mînye şehrine yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Dolayısıyla Kurtubî'nin hayatını, Endülüs'te ve Mısır'da olmak üzere iki kısımda incelememiz gerekmektedir.

2.1. ENDÜLÜS'TEKİ HAYATI:

Kurtubî'nin tam ismi şudur: eş-Şeyh el-İmâm el-Müfessir el-Muhakkık Şemsuddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Farh el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelüsî el-Kurtubî el-Mâlikî

Kurtubî'nin bu uzun isminden, onunla ilgili şu hususlar açığa çıkmaktadır: Adı; Muhammed. Künyesi; Ebu Abdillâh. Lakabları; eş-Şeyh,¹¹⁹ el-İmâm, el-Mufessir¹²⁰, el-Muhakkık¹²¹ ve Şemsuddin¹²². Babasının adı; Ahmed. Dedesinin künyesi; Ebu Bekir. Büyük dedesinin adı; Farh. Nesebi; Ensarın Hazrec kabilesi. Nisbeti; Endülüs ve Kurtuba şehri. Mezhebi; Malikî.

Kurtubî'nin Kurtuba'da doğduğu ve orada büyüdüğü bilinmekle beraber, doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda ricâl veya tabakât kitaplarında herhangi bir bilgi yoktur. Fakat bunun yanında bazı tahminler de yapılmıştır. Bu tahminlere göre Hicrî 585 ile 595 arası bir tarihte doğmuştur.¹²³

Tefsirinden öğrendiğimiz bilgilere¹²⁴ göre; 627 yılı Ramazan ayının 3. günü (16 Temmuz 1230 Salı) Kurtuba'da halk, düşman tarafından basılmış, işinde

¹¹⁹ Dîbaci, 406.

¹²⁰ *el-İmâm ve el-Mufessir*; Müellifimizin en meşhur iki lakabı olup, ondan bahseden kaynakların hemen hepsi, onun ismiyle beraber bu lakablarını da kullanmışlardır.

¹²¹ Keşf, I. 390

¹²² Hediyye, II. 129.

¹²³ Bu tahmini yapan, Kurtubî ve eseri hakkında, *el-Kurtubî ve Menhecuhu fî'l-Tefsîr*, adlı bir doktora çalışması hazırlamış olan Dr. Mahmud Zalat'dır. O, mezkur çalışmasında şöyle demektedir: "...Fakat, Kurtubî'nin Muvahhidin döneminde doğduğunu söyleyebilirim. VI. Asrın son halkasında veya biraz daha önce doğduğunu farzederek, Halife Yakub b. Yusuf b. Abdilmü'min döneminde doğmuş olur ki o da 585 ile 595 arasında halifelik yapmıştır." (Zalat, s.8).

¹²⁴ Kurtubî'nin hayatı ile ilgili bilgilerin büyük bir kısmını, kendisinin en büyük eseri olan "*el-Cami'u li Ahkâmî'l-Kur'ân ve'l-Mubeyyin Limâ Tazammana Mine'l-Âyi ve'l-Furkan*" adlı eserinden yola çıkarak elde etmiş bulunuyoruz. Kurtubî'nin tefsirinde, hayatı ile ilgili olarak

gücünde çalışmakta ve harmanını kaldırmakta iken gafil avlanan halktan pek çok kişi öldürülmüş veya esir alınmıştır. Öldürülenler arasında Kurtubî'nin babası da vardır. Babasına şehit muamelesi yapıp yapmamakta mütereddit kalan Kurtubî, konuyu bölgesinin ileri gelenlerinden üç kişiye arz ediyor: Evvela, *Hocamız, Kıraat Üstadı* diye tanıttığı *Ebu Hacce* (veya *İhn Hacce*) diye maruf *Ebu Cafer Ahmed*'e soruyor ve "*Onu yıka ve namazını kıl. Çünkü baban iki taraf arasındaki bir çatışmada öldürülmüş değildir*" cevabını alıyor. Fakat o, bu cevaptan mütmaîn olmamış olacak ki, meselesini *Hocamız* diye tanıttığı *Rebî' b. Abdirrahman b. Ahmed b. Rebî' b. Ubeyy*'e arz ediyor. O ise, "*Omun hükmü, çatışmada öldürülmüş kişinin hükmüdür.*" diyor. Bu iki zıt cevap arasında bir tercih yapmakta zorlanan Kurtubî, konuyu nihâi merci olarak döneminin kadısı Ebu'l-Hasan Ali b. Katral'a soruyor. Bu zat ise, fukahadan oluşan bir cemaatin içinde şu cevabı veriyor: "*Onu yıka, kefenle ve üzerine cenaze namazını kıl.*" Kurtubî de öyle yapıyor. Fakat daha sonra *Ebu'l-Hasen el-Lahmî*'ye ait *et-Tabsıra* adlı eserde ve diğer bazı kaynaklarda meseleye vâkıf olduğunu belirten Kurtubî, "*Bu bilgiye daha önce vâkıf olsaydım, babamı yıkamadan kanyla ve elbisesiyle defnedirdim*" diye hayıflanmaktadır.¹²⁵

Kurtubî'nin tefsirinden tesbit ettiğimiz bu bilgilerden, hayatı ile ilgili olarak şu sonuçları çıkarmaktayız:

1. Kurtubî o sıra, (627/1230 yılında) henüz Kurtuba'da ikâmet etmektedir.
2. Çiftçi bir aileye mensuptur. Zira babası, harman yerinde, harmanını kaldırırken öldürülmüştür. Harmanını kaldırmakta olan bir kişinin çiftçi olması akla en yakın bir ihtimaldir.

3. O dönemde henüz genelik çağındadır, ilme alâkası vardır. Zira meselesini

Bununla beraber, babasının şehit olup-olmadığı konusunda hüküm veremiyecek kadar, ve hatta, kendisine verilen ilk iki zıt hüküm arasında bir tercih yapamıyacak kadar Fıkıh ilminin dışındadır. Muhtemelen Kur'an ve Kıraat ilimlerini tahsil etmektedir. Mezkur iki hocasından birinin *Kıraat Üstadı* olması bu görüşümüzü kuvvetlendirmektedir.

4. Fıkıh ilmini (627 yılından) daha sonra tahsil etmiştir. Nitekim, zamanla Fıkıh kitaplarına muttali olan ve o meselenin, aslında, kendisinin uyguladığı gibi olmadığını öğrenen Kurtubî, babasına şehit muamelesi yapmadığı için pişmanlık duymaktadır.

Bakara Suresinin 245. ayetini tefsir ederken bizzat Rasûlullah'tan kendisine kadar gelen inkıtasız bir senet ile îrad ettiği hadis, bizce şayanı dikkattir. 12 râvi ile Rasûlullah'a ulaşan Kurtubî, hadisi arz yoluyla almaktadır. Hadisi dinlediği yılı, ayı ve hatta yeri de bildirmektedir: **628** yılı, Rebûlâhır ayı, **Kurtuba**. Hadisi aldığı Şeyh; kendi ifadesiyle *eş-Şeyh el-Fâkih el-imam el-Muhaddis el-Kâdi Ebu Âmir Yahya b. Âmir b. Ahmed b. el-Eş'arî* (neseben ve mezheben) idi.¹²⁶

Bu senedin başında yer ve tarih zikretmiş olması, bir yandan Kurtubî'nin ne kadar dikkatli ve titiz olduğuna bir delil teşkil ederken, diğer yandan bizim de onun hayatı ile ilgili şu ipuçlarını yakalayabilmemizi mümkün kılmaktadır:

1. Her şeyden evvel, müellifimizin 628/1231 yılında Kurtuba'da bulunduğu sarâhatle sabit olmaktadır.

2. Diğer yandan onun yoğun bir ilmî faaliyet içinde olduğu anlaşılmaktadır. Zira, şeyhi ile kendisinin alakasını *kırâaten minnî aleyh* şeklinde ifade etmektedir. Yani kendisi hadisleri okumakta, şeyhi onu dinlemektedir. Kurtubî'nin daha Kurtuba'da iken genç yaşında Hadis ilmiyle tanıştığı ve şeyhlerine hadis kıraat ettiği anlaşılmaktadır.

Kurtubî'nin, memleketi Kurtuba'dan ayrılış tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, bunun büyük bir ihtimalle Kurtuba'nın düşman eline geçtiği **23 Şevval 633/30 Haziran 1236** tarihi olduğunu söyleyebiliriz. Zira Kurtubî Kurtuba'ya çok

¹²⁶ Kurtubî, *Tefsîr*, III. 237.

yakın bir yerde ikamet etmektedir. Kurtuba'ya adım adım yaklaşmakta olan düşman ise, civardaki kaleleri tek tek düşürmektedir. Bu sıralarda Kurtubî'nin de içinde bulunduğu bir kale düşmanın eline geçmiş, Kurtubî ise Allah'ın kendisine bahsettiği bir keramet ile ancak, dümana esir düşmekten kurtulabilmiştir. Başından geçen bu ilginç olayı kendisi, isrâ Suresinin 45. ayetini tefsir ederken şu şekilde anlatmaktadır:

"...Buna benzer bir olay memleketimiz Endülüs'te Kurtuba'ya yakın yerlerden biri olan kalemizde benim başıma gelmiştir. Şöyle ki; düşmanın önünde kaçıyordum. Nihayet bir yere çöktüm kaldım. çok geçmedi, beni aramak için kaleden iki atlı çıktı. Ben ise etraftı açık bir yerde oturuyordum. Beni onlardan saklayacak herhangi bir engel yoktu. Ben Yasin Suresinin baş taraflarını ve Kur'an'dan diğer bazı ayetleri okuyordum. Yanımdan geçip gittiler. Biraz sonra geldikleri yerden geri döndüler. Biri diğerine şöyle diyordu. Bu bir 'diable'dir.¹²⁷ Şeytandır, demek istiyordu. Allah (c.c) onların gözlerini kör etti de beni göremediler. Bundan dolayı Allah Teâlâ'ya pek çok hamd ü senâ olsun...."¹²⁸

Kurtubî'nin verdiği bu bilgilerden anlamaktayız ki o, Kurtuba'nın civar semtlerinden sayılabilecek bir kalede oturmaktaydı. Kurtuba'nın kenar semtleri düşünceye kadar oralarda ikamet etmişti. Bu işgalden sonra ise, muhtemelen Kurtuba'nın merkezine taşınmıştı. Burada söz konusu edilen işgalin hangi tarihte vuku bulduğunu, kesin olarak belirlemek mümkün değildir. Fakat, babasının öldürüldüğü 627/1230 yılı ile Kurtuba'nın işgal edildiği 633/1236¹²⁹ senesi arasında olduğu açıktır. Bu kale, Kurtuba'nın civarında olduğuna göre, ondan az bir müddet sonra da merkezin düşmüş olması, kuvvetli bir ihtimal görünmektedir.

Kurtuba'nın düşmesinden sonra ise Kurtubî için hicrete karar vermekten ve Kurtuba yurdunu terketmekten başka yapacak bir şey kalmamaktaydı. Hicret

¹²⁷ Fransızca'daki söylenişi bu şekildedir.

¹²⁸ Kurtubî. *Tefsîr*, X. 270.

¹²⁹ Kurtuba'nın işgal edildiği yıl olarak bazı kaynaklarda 633 H. yılı gösterilirken, diğer bazı kaynaklarda (özellikle Miladî. takvimin esas alındığı ansiklopedik eserlerde) bu tarih, 634 H. Yılı olarak ifade edilmektedir. Bu farklılığın sebebi, 1236 Miladî yılının ilk yarısının 633 H. yılına, ikinci yarısının ise 634 H. yılına tesadüf ediyor olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, ay ve gün belirtilmeden, sadece yıl belirtilen ifadelerde her ikisi de doğru olarak kabul edilebilir. Fakat, ay ve gün belirtildiği zaman doğru olan tarihin, bizim yaptığımız gibi, 633 yılına tesadüf ettiği görülmektedir. [Mukârenetu't-Tevârih, s. 666].

edebileceği yerler de fazla değildi. Endülüs'ten ayrıldığında ilk adım atacağı yer Kuzey Afrika idi. İlme gönül vermiş ve ilim ehli ile irtibatlı bir talebe için, Kuzey Afrika'daki herhangi bir kasabaya yerleşmektense, yola çıkmış iken Afrika'nın doğusuna, yani ilim ehlinin yoğun olarak bulunduğu Mısır'a doğru gitmek en tabi ve en makul bir hareket idi. Zira o dönemde Mısır, ilim ehli için bir toplanma yeri idi. Batıda Kurtuba ve Endülüs Avrupalılar tarafından işgal edilirken, İslam âleminin doğusu da Moğolların istilâsına maruz kalmaktaydı. Kurtuba'nın 633/1236 yılında işgal edilmesinden 22 sene gibi kısa bir müddet sonra, İslam âleminin merkezi olan Bağdat, 656/1258 yılında Moğollar tarafından istilâ edilmişti. Bu suretle her iki taraftan da kısıp alanan İslam dünyası, tarihinin en zor dönemlerinden birini yaşamaktaydı. İşte bu sebeplerle doğudaki ilim ehli batıya, batıdaki ilim ehli de doğuya hicret eder hale gelmişti. Tabiatıyla, ilim ehlinin temerküz edebileceği bir yer olarak İslam dünyasının doğusu ile batısının ortası Mısır tercih edilmekteydi. Kurtubî, işte böyle bir ictimâî durumun tabii bir sonucu olarak Mısır'a hicret etmiştir. Orada varacağı ilk şehir ise İskenderiye'dir.

2.2. MISIR'DAKİ HAYATI:

Kurtuba'nın işgal edilmesi üzerine Kurtubî, Endülüs'ten ayrılmış ve doğuya doğru yola çıkmıştır. İskenderiye gibi bazı ortadoğu şehirlerini dolaşmış ve oralardaki alimlerden ilim tahsil etmiştir. Şeyhi Ebu'l-Abbâs bunlardan biridir. Onunla İskenderiye'de görüşmüş ve onun ilim meclislerine devam etmiştir. Ondan, *Sahîhi Muslim* Şerhi olan *el-Mufhim* adlı eserini kısmen dinlemiştir. Yani sema' yoluyla almıştır. Kurtubî'nin İskenderiye, Kahire, Feyyum ve Minye gibi Mısır'ın bazı şehirlerini gezdiğini bilmekle beraber, bunların dışında ilim almak için nerelere gittiğine dair kesin bilgimiz yoktur.

İskenderiye'de bir müddet ikamet eden ve oradaki alimlerden ve ilim meclislerinden ilim alan Kurtubî sonunda, Mısır'ın bir hayli güneyinde yer alan ve küçük bir şehir olan *Munyetu Benî Hasîb*¹³⁰ yerleşmiş ve orada müderrislikten

¹³⁰ Munyetu Ebî Hasîb (Munyetu Benî Hasîb veya sadece Munye olarak da bilinir.); Min harfi dammeli olarak yazılır. Mısırın güneyinde es-Sa'îdu'l-Ednâ adı verilen bölgede ve Nil kenarında büyük, güzel ve kalabalık bir şehirdir. (Mu'cemu'l-Buldân, V. 253). Mısırın güneyinde Eşyût civarındadır. Minye şeklinde de telaffuz edilmektedir (Bkz.: Müncit, s. 689). Biz, bu kelimeyi

ziyade kitap te'lifiyle meşgul olmuştur. Müderrislik veya kadılık gibi bir görev yaptığına dair herhangi bir bilgiye ulaşabilmiş değiliz. Bilakis onun, büyük şehirlerden ve idare merkezlerinden uzak bir şekilde, sâde ve zâhidâne bir hayat yaşamayı tercih ettiğini, devrin sultanlarını ve idarecilerini sevmediğini biliyoruz. Böyle bir görevi üstlenmemesinin sebebi olarak, devrin idarecilerinden hoşlanmaması ve onlara yakın olmayı arzu etmemesi, akla gelebilecek ilk ve tabi bir sebeptir. En önemli eseri olan *el-C'ami'u li Ahkâmi'l-Kur'an ve'l-Mubeyyin Lima Tazammana Mine's-Sunne ve Âyi'l-Furkân* adlı tefsirini, Kurtuba'da iken değil de, Mısır'da iken ve büyük bir ihtimalle ilim tahsili için şehirleri gezme işini bitirip, Minye'de sükûnet bulduktan sonra kaleme aldığını düşünüyoruz. Tefsirinde rastladığımız bazı ipuçları bu görüşümüzü destekler mahiyettedir:

Bakara Suresinin 185. ayetinin tefsirinde, 16. meselede kullanmış olduğu bir ifade, bu satırları yazarken onun, Kurtuba'dan çok uzaklarda olduğunu hissettirmektedir. Şöyle demektedir: [...وبه كان يُفَى بقرطبة] Yani; “Kurtuba'da da buna göre fetva verilirdi.”¹³¹ Müelifimizin, bu satırları yazarken Kurtuba'da olmadığı bu ifade tarzından mülhemdir. Gerçekten de O, Mısır'ın güney illerinden biri olan Minye'de bu satırları kaleme almaktadır.

Yine aynı şekilde, Bakara suresinin 245. ayetini tefsir ederken müfessirimiz, Kurtuba'da iken bulunduğu bir ilmî faaliyetinden, arz (kıraat) yoluyla şeyhinden hadis alışından söz etmektedir. O arada Kurtuba kelimesinden sonra kullanmış olduğu, [عاده الله] Yani; “Allah onu müdliümanlara iade etsin!” şeklindeki bir dua cümlesi,¹³² bizce hayatıyla ilgili önemli bir ipucu vermektedir. Anlaşılmaktadır ki tefsir, Kurtuba'nın düşmesinden sonra, yani kendisi Mısır'da iken kaleme alınmıştır. En azından bu ayetin ve tabi olarak Kur'an'ın bundan sonraki kısmının Mısır'da kaleme alındığı, kesinlik kazanmaktadır. Tefsirine Kurtuba'da başlayıp, Mısır'da devam ettiği şeklinde akla gelebilecek bir ihtimal ise, çok zayıftır. Çünkü, bu ibâre henüz tefsirinin baş tarafında, Bakara suresindedir.

izafet terkibi dışında müstakil olarak yazdığımızda, halen Mısır'da kullanılan ve bizim dilimizde de ma'ruf olan Minye şeklindeki telaffuzu tercih edeceğiz.

¹³¹ Kurtubî, *Tefsîr*, II. 303.

¹³² Kurtubî, a.g.e, III. 237 ve IV. 272.

Tefsirinden yola çıkarak Kurtubî'nin hayatı ile ilgili bilgilerden onun, zamanının yöneticilerini pek sevmediğini ve muhtemelen onlarla arasının pek iyi olmadığı sonucunu çıkarabiliriz. Çünkü, Nisa suresi 59. ayetin¹³³ tefsirinde Kurtubî, sultana itaatin ancak Allah'a itaat edilecek hususlar için caiz olabileceği, ma'siyet durumunda ona itaatin vacib olmadığı şeklindeki İbn Huyezmendâd'ın görüşlerini ve onun kendi zamanı yöneticilerine yönelttiği bazı ağır eleştirileri¹³⁴ naklettikten sonra, kendisi de kendi yaşadığı dönemdeki idarecilerinden şu şekilde şikâyetçi olmaktadır. A'raf suresinin 86. ayetinde¹³⁵ işaret edilenlere örnek olarak kendi zamanındaki devlet memurlarını gösteren Kurtubî, onlardan şikâyetçi olmaktadır.¹³⁶

Bir çok memleket görmüş olan Kurtubî'nin, Mısır'ın güneyinde Minye'de geçirdiği hayatının bu son bölümü hakkında sahip olduğumuz bilgiler sınırlıdır. Genel hatlarıyla söylenebilecek hususlar şunlardır:

Hayatının son kısmını burada geçirmiştir. Ailesiyle ilgili olarak sadece oğlu Şihabuddin Ebu'l-Abbas Ahmed'in adı bilinmektedir.¹³⁷ En büyük eseri olan ve

¹³³ "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ulüemre (idarecilere) de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Resûl'e götürün (onların talimatına göre halledin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir." Nisa; 4/59.

¹³⁴ "Bunun için biz, şöyle diyoruz: **Zamanımızın yöneticilerine itaat etmek, onlara yardımcı olmak ve onları ta'zim etmek caiz değildir.** Bununla beraber, gazaya çıktıklarında, onlarla beraber çıkmak gerekir. İdare, imâmet ve hisbe onlar tarafından yapılır. Fakat bunların, şeriatin emrettiği şekilde yerine getirilmeleri gerekir. Bize namaz kıldırıldıklarında, şayet günah ve ma'siyet bakımından fasık iseler, onlarla beraber kılmak caizdir. Ama bid'atçı iseler, caiz değildir. Bütün bunlarla beraber onlardan korkulacak olursa, takiiye yapılarak arkalarında namaz kılınır ve sonra iade edilir." Kurtubî, Tefsîr, V. 259.

¹³⁵ "Her yolun başında oturup da tehdid ederek inananları Allah yolundan çevirmeğe ve o (Allah yolu)nu eğiltmeğe çalışmayın; düşünün siz az idiniz, O sizi çoğalttı ve bakın bozguncuların sonu nasıl oldu!" (A'raf; 7/86).

¹³⁶ "...Bu ayette anlatılan kişilerin günümüzdeki misâli, şu vergi memurlarıdır. Bu vergi memurları, şer'an gerekmeven miktarları, insanlardan kahr ve cebr ile alıyorlar. Zekatın ve mirasın, aslen sorumlu olmadıkları kısımlarından da onları sorumlu tutuyorlar. Bugün yollardaki denetleyiciler de böyledir. Yine bunlar gibi, yaygın bir şekilde çoğalan ve haksızlık yapan diğer birçok gruplar ve diğer beldelerde de cari olan benzeri uygulamalar...vs. bu ayetin muhatabı olabilecek şekilde değerlendirilebilirler. Zira onların bu yaptıkları gasptır, zulümdür, insanlara eziyettir, kötülüğü yaygınlaştırmak, uygulamak, kökleştirmek, sabitleştirmek ve devamlılaştırmaktır. Bütün bu kötülüklerin en büyüğü de, onların, yapmış oldukları bu haksızlıkları şeriat adına yapmaları ve güya şer'i hüküm öyle gerektirdiği için bunları uyguluyor olmalarıdır. İnna lillah ve inna ileyhi raci'un." (Kurtubî, Tefsîr, VII. 247).

¹³⁷ Bkz. bu tez, s. 49.

kendisini, hayatından sonra da olsa¹³⁸ büyük bir üne kavuşturan tefsirini, burada iken yazmıştır. Kadılık veya müderrislik gibi hizmetlerden ziyade kitap te'lifi ile meşgul olmuştur. Zamanının devlet adamlarına yakın durmayı arzu etmemiştir. Yöneticilere karşı genelde soğuk durmuştur. Zengin bir hayat değil bilakis, tek elbisesiyle ve başındaki takkesiyle zahidâne bir hayat yaşamıştır. Zaten, onunla ilgili olarak kaynakların ittifâken belirttiği hususlardan biri de şudur: “O, ibadete çok düşkün, dünyaya karşı zahid ve verâ sahibi, dünyevî külfetleri kenara atmış, tek elbisesi ve bir takkesiyle yaşayan, kendisini eser te'lifine adanmış bir alim idi.”¹³⁹

3.3. HOCALARI:

3.3.1. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer b. İbrahim el-Ensarî el-Kurtubî:

Müfessir Kurtubî ile ilgili bilgi veren hemen bütün kaynakalar, ittifakla onun bu hocasından bahsetmektedirler. 578/1182 yılında Kurtuba'da doğmuştur. İbnu'l-Muzeyyin olarak da ma'ruftur. Kurtuba'daki alimlerden sema'ını tamamlayan Ebu'l-Abbas el-Kurtubî, Endülüs'ten hicret etti. Fas'ı, Tilemsan'ı ve Mağribdeki diğer şehirleri gezdi. Oralardaki ulemâdan da hadis ilmi tahsil etti ve İskenderiye'ye geçti. Son vatanı olan İskenderiye'de Şark Ulemâsından ilim almaya başladı. Mekke, Medine, Kudüs ve Kahire'de ilim tahsil etti. Sonunda rivayet ve dirayet ilimlerinde *salahiyetli bir mahaddis*, fikhî mezheplerde *huzuruna gidilen bir fakîh*, hem ilmî hem de ictimâî hayatta *güvenilir bir kişi* makamlarına yükseldi. Doğuda ve Batıda kendisine güvenilen, ilim için kendisine her taraftan yolculuklar yapılan büyük bir alim oldu ve tartışmasız bir şekilde “İskenderiye'nin Alimi” lakabına layık oldu.¹⁴⁰

¹³⁸ Safedî, müellifimizin tefsiri ile ilgili olarak; “Kafileler kervanlar onun tefsiri için yolculuklar yaptılar. Gerçekten o, kendi sahasında çok büyük bir tefsirdir.” demektedir. (Vâfi, II. 122, N. 470). Fakat bu yolculukların Kurtubî'nin hayatta olduğu dönemde mi, yoksa hayatından sonrasında mı yapıldığını belirtmemektedir. Biz müfessirmiz Kurtubî'nin ve onun bu büyük eserinin ancak vefatından sonra meşhur olduğuna kâniiz.

¹³⁹ Kurtubî hakkında bilgi veren kaynaklar şunlardır: Dîbâc, s. 406; Davûdî, II. 65; Şezerât VII. 584; Nefhu't-Tîb, II. 210; Mukaffa, V. 147, N. 1685; Tabakâtü'l-Mufessirîn, s. 79; Mu'cemu'l-Muellifîn, VIII. 239; A'lâm, V. 322; Hediyye, I-II, II. 129; Goldziher, s.147; Eİ, V. 512-3, Kurtubî Maddesi; Büyük Tefsir Tarihi, II. 523-525; et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn, II. 457-463; Cerrahoğlu, II. 116-128; Zalat, s. 6-30; Eryarsoy, I. 13-68.

¹⁴⁰ Mufhim, I. 31-32.

Zehebî, ondan “...*Malikî mezhebinden idi ve hadiste söz sahibiydi. İskenderiye’ye yerleşmişti ve büyük imamlardandı...*” şeklinde bahsetmektedir.¹⁴¹ İbn Kesîr de benzer övgülerde bulunmaktadır.¹⁴²

Safedî ise şöyle demektedir: “...*Sahîhayni ihtisar etmiştir. Ayrıca, Müslim’in Muhtasarını şerhetmiş ve ona el-Mufhim adını vermiştir. Bu şerhinde önemli konular işlemiştir. Fıkah ve Arapça ilimlerinde çok parlak ve Hadis ilmine de vâkıf idi... Önceleri aklî ilimlerle iştigâl etmiş idi ve kavramların anlamlarını bütün yönleriyle biliyordu...*”¹⁴³

Kurtubî’nin bu hocası Ebu’l-Abbas el-Kurtubî, 4 Zilkâ’de 656 (2 Kasım 1258) tarihinde İskenderiye’de vefât etmiş ve oraya defnedilmiştir.¹⁴⁴

Eserleri:

En önemli eseri; *el-Mufhim lima Uşkile min Telhîsi Kitabi Müslim* adlı eseridir.¹⁴⁵ Sahîhi Müslimi önce ihtisar etmiş, daha sonra bu ihtisarı, yukarıdaki isimle şerhetmiştir. Bu eser 7 cilt olarak matbudur. Daru İbn Kesîr tarafından 1996 yılında, tahkikli olarak basılmıştır. Teferruatlı fihristleri vardır.¹⁴⁶ Mufessir Kurtubî,

¹⁴¹ İber, III. 278 (V. 226).

¹⁴² Bidâye, XIII. 226.

¹⁴³ Vâfi, VII. 264, N. 323.

¹⁴⁴ Ebu’l-Abbas el-Kurtubî’nin hayatı, hocaları ve talebeleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. aynı müellife ait, *el-Mufhim*, Tercümetü’l-Müellif kısmı s. 36-40.

¹⁴⁵ Eryarsoy, yapmış olduğu tercümenin başına koyduğu kendi araştırmasında, Kurtubî’nin hocalarını sayarken, *el-Mufhim* adlı bu eseri, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Kaysî adlı bir şahsa atfetmiştir (s. 19) . Bir matbua veya baskı yanlışlığının söz konusu olmasını temenni ediyoruz. Aksi takdirde bu, fahiş bir hatadır. Diğer yandan mezkur araştırmada, Kurtubî’nin en önemli hocası olan ve bizim yukarıda geniş bir şekilde tanıttığımız Ebu’l-Abbas Ahmed b. Ömer el-Kurtubî’nin de adı verilmemiş bulunmamaktadır. Sonraki baskılarda bu yanlışlıkların düzeltileceğini umuyoruz.

¹⁴⁶ 1996 yılında basılmış olan *el-Mufhim*’in giriş kısmında, *Kelimetu’n-Nâşir* başlığı altında (s. 5), Kadı iyâd’a ait olan *ikmâlu’l-Mu’lim fi Şerhi Sahîhi Muslim* adlı kitab hakkında ‘Henüz bize kadar ulaşmadı’ denmektedir. Halbuki kendilerinin bu sözü sarf etmelerinden birkaç sene önce, Dr. el-Huseyn b. Muhammed Şevvat tarafından mezkur kitab üzerine bir doktora çalışması yapılmış ve bu çalışma 1993 yılında Daru İbn Affân tarafından Beyrut’ta basılmıştır. ismi; ‘Menhecîyyetu Fıkhı’l-Hadis inde Kâdi iyâd fi ikmâli’l-Mu’lim bi Fevâidi Müslim Ma’a Tahkîkîhi min Evvelihî ilâ Nihâyeti Kitâbi’l-İmân’ olan bu kitapta müellif, yaptığı çalışmanın tahkik kısmını üç cilt halinde çıkaracağını da bildirmektedir. (Bkz. Şevvat, s. 9, 4 Nolu dipnot.)

bu hocasından mezkur eseri kısmen dinlemiştir.¹⁴⁷ Bu eserin bir yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesinde mevcuttur.¹⁴⁸

el-Mufhim'in dışında yine kendisine ait *Buharî*'nin¹⁴⁹ ve *Müslim*'in¹⁵⁰ *Muhtasarlari*, bir *Fıkıh Usûlü* kitabı, mucizeleri anlatan *el-i'lam*'ı, *Keşfu'l-Kanâ'ani'l-Vecd* ve *'s-Sema*'¹⁵¹ adlı bir kitabı ve *Kitabu Şerhi't-Telkîn...* gibi muhtelif eserleri ve bunlardan başka diğer bazı cüzleri de¹⁵² vardır.

3.3.2. Hâfız el-Munzirî:

Kurtubî'nin hadis ilmini tahsil ettiği dönemin büyük muhaddislerinden biri de, *et-Terğîb ve't-Terhîb* adlı eseriyle meşhur, el-Hâfızu'l-Kebîr Zekiyuddin Ebu Muhammed Abdulazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh b. Selâme b. Sa'd el-Munzirî'dir.

581-656/1185-1258 yıllarında yaşayan bu büyük hadis alimi, aynı zamanda, Ebu Davud'un Süneni ve Müslim'in Sahihi üzerinde de ihtisar çalışmaları yapmıştır. Hadis tahsil etmek için Mekke, Dımaşk ve İskenderiye... gibi yerlerde bulunmuş ve Ebu Muhammed ed-Dımyâtî, Takiyyuddin b. Dakîk el-İd, eş-Şerîf İzzeddin... gibi alimleri yetiştirmiştir.¹⁵³

Kurtubî'nin onunla mülakatının, İskenderiye'de vuku bulduğunu düşünüyoruz. Çünkü her ikisinin hayatlarını geçirmiş oldukları yerlere baktığımızda, ortak yer olarak bu şehre rastlayabiliyoruz.

Kurtubî, '*Ben derim ki...*' [قلت] diyerek açtığı bir bölümde, Hadis Usûlü'nde bizzat *lika*'yı ifade eden [سمعت] ibaresiyle, bu hocasından duyduğu hadisi aktarmakta ve kendi görüşünü onunla delillendirmektedir: "*Ben bu konuda şöyle diyorum; Hocamız el-Hâfız el-Munzirî eş-Şafi'i Ebu Muhammed Abdulazîm'den*

¹⁴⁷ Davûdî, II. 70.

¹⁴⁸ Süleymaniye Kütüphanesi, I. Sultan Ahmet, N. 82, 2.c., 287x205, 195x125 mm., 269 yk., 17 st., Nesîh, Zahirîye Tezhipli, Meşin Ciltli.

¹⁴⁹ Sandıkçı, s. 111; GAS, I. Mücellled, 1.Cüz, s.244.

¹⁵⁰ GAS, I. Mücellled 1. Cüz, s. 271; Hadis Literatürü, s. 3.

¹⁵¹ Vâfi, VII. 264, N. 323.

¹⁵² Bu cüzlerden bir tanesi, Kurtubînin, tefsirinde (III. 95) belirttiğine göre, "İzhâru idbârî Men Ecâze'l-Vat'e fi'l-Edbâr" adını taşımaktadır. (Bkz. bu eser, s. 157.)

¹⁵³ Terğîb, 24-25.

bizzat duydum ki; ‘Resûlullah (s.a.v.) o selebi¹⁵⁴ ona, (Ebu Katade’ye) ancak el-Esved b. Huzâi’nin ve Abdullah b. Enis’in şehadeti üzerine vermiştir.’ Artık bu durumda nizâ’ ortadan kalkmış, mesele zail olmuş¹⁵⁵ ve bununla hüküm kesinleşmiş olmaktadır...”¹⁵⁶

Bu metinde görüldüğü gibi Kurtubî, el-Munzirî’den bizzat hadis dinlemiştir. Ayrıca, ondan naklettiği bir haberi kendi görüşüne delil getirmesinden anlıyoruz ki, ona güveni tamdır.

Diğer bir yerde ise Kurtubî, onun sahabe bilgisinden istifade etmektedir:

“Derim ki; ‘Hakîm b. Hizam ve Huvaytib b. Abduluzza’nın her ikisi, 60’ar yılı cahiliye 60’ar yılı da İslam döneminde olmak üzere, 120’şer yıl yaşamışlardır. Hocamız İmâm Hâfız Ebu Muhammed Abdülzîm’i (el-Munzirî’yi) şöyle derken işittim: ‘sahabe’den iki şahıs vardır ki, her ikisi de cahiliye döneminde 60 yıl ve İslam döneminde de 60 yıl yaşamışlar ve Medine’de 54 H. senesinde vefat etmişlerdir. Bunların biri Hakîm b. Hizam’dır ve Fil Senesi’nden 13 sene önce, Ka’be’de doğmuştur. Diğeri ise, Hassan b. Sabit b. el-Munzir b. Haram el-Ensârî’dir...”¹⁵⁷

3.3.3. İmâm Ebu Muhammed Abdulmu’tî b. Mahmud en-Nahvî el-Lahmî el-İskenderânî:

Müellifimiz bu hocasından, Ali imrân suresi 135.¹⁵⁸, Kehf suresi 50.¹⁵⁹ ve 182.¹⁶⁰ ayetlerinin tefsirlerini yaparken “Hocamız el-imam” şeklinde bahsetmektedir. İlk yerde el-İskenderânî nisbetini kullanırken, üçüncü yerde el-Lahmî nisbetini vermektedir. Yine üçüncü yerde bu hocasının, Kuşeyrî’ye ait bir risaleyi şerhettiğini “fî şerhi’r-risâle lehu li’l-Kuşeyrî” ifadesiyle bildirmektedir.

¹⁵⁴ Seleb [السَّبَجِ اسلاب] Öldürülen düşmanın üzerinden alınan eşyalardır.

¹⁵⁵ Yukarıda tartışılmakta olan, ‘Öldürülen kişiden çıkmış olan eşyanın katiline verilirken şahit istenip istenmeyeceği meselesi’ ne işaret edilmektedir.

¹⁵⁶ Kurtubî, *Tefsîr*, VIII. 12 (Daru’l-Hadis baskısı). Enfal Suresi, 41. ayet, 6. mesele.

¹⁵⁷ Kurtubî, *Tefsîr*, VIII. 167 (Daru’l-Hadis baskısı). Tevbe Suresi, 160. ayet, 12. mesele.

¹⁵⁸ Kurtubî, *Tefsîr*, IV. 214.

¹⁵⁹ Kurtubî, *Tefsîr*, X. 422.

¹⁶⁰ Kurtubî, *Tefsîr*, XI. 43.

Bu hocası ile ilgili olarak kullanmış olduğu *el-İskenderânî nisbetinden* ve Kehf suresi 50. ayetin tefsirinde, ondan bahsederken kullanmış olduğu “*Serhat Şehri İskenderiye’de iken*”¹⁶¹ şeklindeki ifadesinden anlıyoruz ki bu talebelik, Mısır’ın Akdeniz kıyısındaki en önemli şehirlerinden biri olan İskenderiye’de vuku bulmuştur. Doğal olarak bu talebelik, Kurtuba’nın düşmesi (633/1236) üzerine Kurtubî’nin doğuya yaptığı hicretten sonra gerçekleşmiştir.

3.3.4. Ebu Ca’fer Ahmed b.Muhammed b.Muhammed el-Kaysî el-Kurtubî (Ebu Hucce):

Kurtubî, bu hocasından birkaç yerde “Şeyhuna el-Üstâz” (Hocamız Üstâd) şeklinde söz etmektedir.¹⁶² Hatta bunların birisinde [سمعت] ifadesini de kullanmaktadır: “*Kıraat üstadı hocamız Ebu Ca’fer el-Kurtubî’yi şöyle derken işittim: ‘Ğavâ kelimesinin manası, dünyaya inmek ile onun (Adem’in) yaşamı bozuldu demektir. el-Ğayy, fesâd demektir.’ Bu, güzel bir te’vildir ve ‘ğavâ kelimesinin manası, dalâlete düştü demektir, zira bu kelime, rüşd’ün zıddı olan gayy kökünden gelmektedir.’ şeklindeki bir te’vilden evlâdır.*”¹⁶³

Kurtubî, diğer bir yerde bu hocası hakkında daha çok bilgi vermektedir: “*...Kıraat alimi hocamız, Ebu Hucce diye ma’ruf Üstâd Ebu Cafer Ahmed’e meselemi (bir baskında öldürülmüş olan babama şehid muamelesi yaparak yıkayıp yıkamıyacağımı) sordum. Bana ‘onu yıka ve namazını kıl, çünkü senin baban, iki taraf arasındaki bir çatışmada öldürülmüş değildir.’ dedi...*”¹⁶⁴

Kurtubî’nin yukarıdaki ifadelerinden, onun bu hocasından *kıraatın yanı sıra tefsir ve dil dersleri aldığını, fikhî meselelerini de ona sorduğunu, onun görüşlerine değer verdiğini ve hattta diğer bazılarının görüşlerinden evlâ bulduğunu* anlıyoruz. Dolayısıyla bu zatın da onun hocaları arasında sayılması gerektiğini kesin olarak ifade ediyoruz. Ayrıca, sorulan sorunun, *babasının şehit olup olmadığı konusu* ile ilgili olmasından, bu hocasıyla mülakatının Kurtuba’da iken gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

¹⁶¹ [بغتر الإسكندرية]

¹⁶² Kurtubî, *Tefsîr*, IV. 282, XI. 273, V. 370.

¹⁶³ Kurtubî, *Tefsîr*, XI. 273.

¹⁶⁴ Kurtubî, *Tefsîr*, IV. 282.

3.3.5. Rabî' b. Abdirrahman b Ahmed b. Rabî' b. Ubey:

Yine Kurtubî'nin kendi ifadelerinden yola çıkarak, onun hocalarından biri olduğunu kabul ettiğimiz bu şahıstan Kurtubî şu şekilde bahsetmektedir:

*"...Sonra meselemi, hocamız Rabî' b. Abdirrahman b Ahmed b. Rabî' b. Ubeyy' e sordum. Bana şöyle dedi: 'Onun hükmü savaşta öldürülenlerin hükmü gibidir.'"*¹⁶⁵

Bir baskın ile öldürülmüş olan babasının durumunun, şehit hükmünde olup olmadığını araştırırken, başvuruda bulunduğu şahıslardan biri de bu zattır. Ondan bahsederken kullanmış olduğu *hocamız* ifadesinden yola çıkarak, ondan ilim aldığını ve dolayısıyla hocaları arasında sayılması gerektiğini düşünüyoruz. Diğer yandan bu hocasından istifadesinin, Kurtuba'da iken vuku bulduğunu yukarıdaki muhavereinden çıkarabiliyoruz. Çünkü Kurtubî'nin babası, 627/1230 yılı ramazan ayında, Kurtuba'nın yakınlarındaki bir yerleşim birimine yapılan bir baskın sonucu öldürülmüş idi.¹⁶⁶

3.3.6. Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ali b. Halef b. Ma'zûz el-Kumî et-Tilemsânî:

Kurtubî bu hocasından, eş-Şeyh el-Fakîh el-imâm şeklinde bahsetmektedir. Kendi ifadesi şöyledir: *"Bize eş-Şeyh el-Fakîh el-imam Ebu'l-Kasım Abdullah, babası eş-Şeyh el-Fakîh el-imam el-Muhaddis Ebu'l-Hasen Ali b. Halef b. Ma'zûz el-Kûmî et-Tilmisânî'den rivayet ederek şöyle haber vermiştir. O demiştir ki: Üstâze*¹⁶⁷ *ve alim olan Fahrunnisa*¹⁶⁸ *Şehde bintu Ebî Nasr Ahmed b. el-Ferec ed-Dîneverî'ye, Darusselam'da kendi evinde iken 564 senesi Cemâziyelâhır ayının sonunda kıraat yoluyla okundu dendi ki: ..."*¹⁶⁹

¹⁶⁵ Kurtubî, a.y.:

¹⁶⁶ Bkz.: Bu eser, s. 35.

¹⁶⁷ Üstâze; kadın hoca anlamında kullanılmıştır. Metinde "Şeyha" şeklinde geçmektedir. Diğer taraftan "şeyh" kelimesini de yer yer Üstâd olarak çevirmekteyiz.

¹⁶⁸ "Kadınların övüncü, medârı iftihârı" anlamında bir lakaptır.

¹⁶⁹ Kurtubî, *Tefsîr*, X. 5 (Halife Me'mun'dan bir rivayet yapılmaktadır).

“*Enbeenâ*” (bize haber verdi ki) ifadesinden yola çıkarak, Kurtubî’nin bu şahıstan bilgi aldığını,¹⁷⁰ dolayısıyla onun talebesi olduğunu düşünüyoruz. Verilen rivayet zincirinde belirtilmiş olan bir tarih de bizim bu görüşümüzü kuvvetlendirecek mahiyettedir. Kurtubî’nin hocası Abdullah’ın babası Ali, rivayet zincirindeki ikinci ravidir ve onun, üçüncü ravi Fahrunnisa’dan rivayeti alış tarihi olarak 564 senesi verilmektedir. Yani yaklaşık 100 sene civarındaki bir zaman müddeti içerisinde üç ravi, Kurtubî de eklenirse 4 ravi girmiş oluyor ki bu normâldir. Sonuç olarak, rivayet zincirinin başındaki ilk ravinin, Kurtubî’nin muasırı olduğu rahatlıkla söylenebilir.

3.3.7. İbn Revvac:

Kurtubî’nin tefsirinde veya fihristlerinde böyle bir şahsı bizim tesbit edememiş olmamıza rağmen ed-Davudî, Kurtubî’nin ondan ilim aldığını belirtmektedir.¹⁷¹ Tam ismi, *eş-Şeyh el-İmâm el-Muhaddis Musnidu’l-İskenderiye Reşîduddin Ebu Muhammed Abdulvehhâb b. Revvac* (554-648/1159-1250)) olan bu zatı Dr. Mahmud Zalat, İskenderiye Medresesinden yetişen alimler arasında saymaktadır.¹⁷²

3.3.8. İbnu’l-Cumeyzî:

Bu şahıs da yine Davudî’nin, Kurtubî’nin kendisinden ilim aldığını söylediği kişilerden birisidir.¹⁷³ Tam ismi; Allâme bahaiddin Ebu’l-Hasen Ali b. Hibetullah b. Selâme el-Lahmî el-Mısrî eş-Şafiî (649/1251)’dir. Hadis, fıkıh ve kıraat ilimlerinde tanınmış kişilerden idi. Dr. Mahmud Zalat, bu kişinin de dönemin İskenderiye Medresesi fakihlerinden olduğunu ve dolayısıyla Şafiî Fıkıhı konusunda, Kurtubî’nin ona öğrencilik yapmış olması ihtimalinin uzak olmadığını yazmaktadır.¹⁷⁴

3.3.9. el-Kâdî Ebu Amir Yahya b. Amir b. Ahmed b. el-Eş’arî:

¹⁷⁰ “Ravinin söylediği, [حدثنا فلان ، أخبرنا ، أبانا ، ذكر لنا ، قال لنا ،] gibi ibarelerin arapçada tahdis (rivayet) manasına geldiği bilinmektedir. Bu tabirler lügat alimlerine göre, [سمعت فلان قال سمعت فلان] ‘falanın, falanı işittim dediğini duydum.’ manasında kullanılmaktadır.” (es-Salih, s. 89).

¹⁷¹ Davudî, II. 70.

¹⁷² Zalat, s. 23.

¹⁷³ Davudî, a.y.

¹⁷⁴ Zalat, 24-26.

Kurtubî bu hocasından, Bakara suresinin 245. Ayetini tefsir ederken, Eş-Şeyh el-Fakîh el-imâm el-Muhaddis şeklinde söz etmektedir. Ondan hadis ilmi tahsil ettiği anlaşılmaktadır. Zira Kurtuba'da iken, ondan arz (kıraat) yoluyla hadis aldığını “kırâaten minnî ‘aleyh” ifadesiyle belirtmektedir. Kendi ifadesi şöyledir:

*“Şeyh, Fakîh, İmâm, Muhaddis ve Kadı Ebu Âmir Yahya b. Âmirb. Ahmed b. Munî’ (hem neseb hem mezheb itibâriyle) el-Eş’arî’den, Kurtuba Şehri’nde (Allah bu şehri müslümanlara iade etsin), 628 yılı Rebî’ul-Âhir ayında, Kıraat yoluyla bize haber vermiş ve demiştir ki...”*¹⁷⁵

Bu ifadesinde görüldüğü gibi Kurtubî, Hicrî olarak 628/1231 yılı Rebîu’l-Âhir ayında, Kurtuba şehrinde, bu hocasından kıraat metoduyla hadis almıştır.

3.3.10. Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali b. Hafs el-Yahsubî:

Bazı rical kitapları, Kurtubî’nin hocaları arasında bu ismi de zikretmektedir.¹⁷⁶ Bu alim aynı zamanda, Kurtubî’nin hocası olan Ebu’l-Abbas el-Kurtubî’nin de hocaları arasındadır.¹⁷⁷

3.3.11. Ebu Ali el-Hasen b. Muhammed el-Bekrî:

ed-Davûdî’nin, Kurtubî’nin hocaları arasında saydığı kişilerden biri de bu zattır.¹⁷⁸

Kurtubî bu hocasından “eş-Şeyh el-İmâm el-Muhaddis el-Hafız” gibi sıfatlarla bahsetmekte ve ondan Mısır’da iken, el-Mansura’nın karşısındaki el-Cezîre’de hadis aldığını bildirmektedir:

*“Şeyh İmâm Muhaddis Hafız Ebu Ali el-Hasen b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Amrûk el-Bekrî’den Mısır Diyarında el-Mansûra’nın karşısındaki el-Cezîre’de kıraat yoluyla aldım...”*¹⁷⁹

Kurtubî’nin hocalarından bizim tesbit edebildiklerimiz bunlardır. Hocalarını tesbit ederken, [سمعت] veya [قرأت علي] ifadelerini kullanmasından dolayı mülaki

¹⁷⁵ Kurtubî, *Tefsîr*, III. 234 (Dâru’l-Hadis Baskısı). Bakara Suresi, 245. ayet, 1. başlık.

¹⁷⁶ Nefhu’t-Tîb, II. 210.

¹⁷⁷ el-Mufhim, I. 36.

¹⁷⁸ Davûdî, a.y.

¹⁷⁹ Kurtubî, *Tefsîr*, XV. 136 (Dâru’l-Hadis Baskısı). Saffât Suresi, 180-2. ayetler, 3. başlık.

olduğunu ve kendilerinden ilim tahsil ettiğini tesbit ettiğimiz kişileri dikkate aldık. Fakat şüphesiz ki onun kendilerinden ilim tahsil ettiği kişilerin sayısı yukarıda saymış olduğumuz 10 kişiden ibaret değildir. Bizim tesbit edemediğimiz birçok hocasının daha mevcut olabileceği kuvvetle muhtemeldir.¹⁸⁰

2.4. ÖĞRENCİLERİ:

Kaynaklar, Kurtubî'nin öğrencisi olarak sadece oğlu *Şihabuddin Ebu'l-Abbas Ahmed*'in adını vermektedirler.¹⁸¹ Medreselerde müderrislik yapmak gibi tadrîs ile ilgili bir yönü olmayan veya Kadılık gibi resmî herhangi bir görevde bulunmayan Kurtubî için, bir çok öğrenci yetiştirememiş olmak tabidir.

2.5. VEFATI:

Kurtubî'nin vefat yeri ve yılı hakkında bütün kaynaklar müttefiktir.¹⁸² Bu yer Munyetu Benî Hasîb'dir. Vefat yılı ise, 671/1273'dür. Bazı kaynaklar vefat ayını da

¹⁸⁰ Kurtubî'nin tefsirini tercüme eden Beşir Eryarsoy, tercümesinin başına koymuş olduğu kendi araştırmasında, Kurtubî'nin hocası olmayan bazı kişileri de onun hocası olarak göstermektedir: Sıhah Sahibine ait olan "...Ben bunu Ebu'l-Gavs el-Arabî'den dinledim." ifadesini, Kurtubî'ye ait zannetmiş ve bu şahsı da Kurtubî'nin hocaları arasında saymıştır (Eryarsoy, s. 21). Halbuki Sıhah sahibi Cevherî, Kurtubî'nin tefsirinde aktarılan bütün bu açıklamaları, sıbaki ile beraber aktarmakta ve "... Bütün bunları Ebu'l-Gavs el-Arabî'den işittim." demektedir. (Karşılaştırınız: *Kurtubî, Tefsîr, Daru'l-Hadis Baskısı, XLV. 167, Nehe Suresi, 14. âyet; Sıhâh, II. 750, عمر maddesi.*) Görüldüğü gibi bu şahıs, Kurtubî'nin değil de, Sıhah sahibi Cevherî'nin hocasıdır. Ayrıca Lisânü'l-Arab sahibi İbnu'l-Manzur da (630-711/1233-1311), bu şahsın ismini zikretmekte, mezkur açıklamaları aynı şekilde verdikten sonra, "...Bütün bunlar Ebu'l-Gavs el-Arabî'den rivayet edilmiştir." demektedir. (Lisân. IX. 237. عمر maddesi.). Eryarsoy yine aynı şekilde, İbn Veddah'ı Kurtubî'nin hocaları arasında saymakla bir başka yanılığa daha düşmektedir. Bu şahıs hakkında şunları söylemektedir: "İsmi zikretmeksizin 'İbn Veddah' şeklinde yalnızca bir yerde (!) 'biz, bütün bunları İbn Veddah'tan rivayet ettik...' diyerek, bu hocasından babasının adını vererek söz etmektedir". Bu sözleriyle mütercim Eryarsoy'un yanıldığı iki husus vardır: Birincisi; Kurtubî bu şahıstan (bu hocasından demiyoruz) sadece bir yerde değil beş yerde söz etmektedir. [Kurtubî, Tefsîr, III. 131, 135; IX. 385 (iki defa); X. 164 Daru'l-Hadis Baskısı] İkincisi: Bu şahıs, Kurtubî'nin hocası değildir. Tefsirinin 3. cilt sayfa 131'inde Kurtubî, nakletmiş olduğu bir hadisin zincirinde İbn Veddâh'ı, H. 235 vefat tarihli İbn Ebî Şeybe'den hadis tahdis eder bir şekilde gösterirken, yine aynı şekilde, 10. cildin 164. sayfasında bu şahsın, H. 240 vefat tarihli Sahnun'dan, سمعت lafzıyla fikhî nakilde bulunduğunu aktarmaktadır. O halde bu şahsın, Kurtubî'nin hocası olmadığı aşikârdır.

¹⁸¹ Tabakâtu'l-Mufessirîn, s. 79 ; Davudî, II. 70).

¹⁸² Kurtubî'nin vefat tarihi, Katip Çelebi tarafından, ona ait Keşfu'z-Zunûn adlı kitabın I. cild 383. ve 534. sayfalarında 668/1269 yılı olarak verilmişse de bu durum, bir yanlışlık sonucu olsa gerektir ve bu konudaki ittifakı bozabilecek mahiyette değildir. Çünkü aynı müellif yine aynı eserde I. cild 390. sayfada Kurtubî'nin vefat tarihini doğru şekliyle, yani 671/1273 olarak vermektedir. Zaten bu

verirlerken¹⁸³ diğerk bazıları gününü dahi zikretmişlerdir¹⁸⁴: Hicrî olarak 9 Şevval 671. Bu tarih miladî olarak, 29 Nisan 1273, cumartesi gününe¹⁸⁵ tekâbül etmektedir.¹⁸⁶

Kurtubî'nin hayatı ve hocaları üzerinde genel bir değerkendirme yapacak olursak, özetle şunları söyleyebiliriz. Muhtemelen VI. Hicrî asrın sonlarında Kurtuba'da doğan Kurtubî, sıradan bir çiftçi ailesine mensub idi. İlim tahsiline memleketinde başladı. Daha sonra Kurtuba ve havalisinin istila edilmesi üzerine Mısır'a hicret etti. Oradaki bir kısım alimlerden de ilim tahsil etti ve nihayetinde, Minye'ye yerleşti ve 671 yılında vefat edinceye kadar, kendisini eser te'lifine adadı. Bu büyük ve çok değerkli tefsirini orada yazdı. Biz, bu çalışmamızın buraya kadarki kısmında, bütün bu bilgileri tafsilatıyla ve delilleriyle kaleme almış bulunuyoruz.

eserin (Keşf'in) son baskıları (mesela bizim kullanmış olduğumuz 1990 yılı baskısı), vefat tarihinin yanlış olarak verildiği ilk iki yerde, ayrıca doğru şekli de belirtilmek suretiyle tabedilmiştir.

¹⁸³ Dîbâc, 407.

¹⁸⁴ Mukaffâ, V. 144, N. 1685; ed-Davûdî, II. 70.

¹⁸⁵ Brockelman, müelifimizin vefat tarihini hicrî takvime göre doğru olarak (9 Şevval 671) verdiği halde, bunun miladî takvimine göre karşılığını yanlış olarak (31 Mart 1273) vermektedir. Doğrusu bizim yaptığımız gibi, 29 Nisan 1273 olmasıdır. (Bkz.: GAL, II. 218).

¹⁸⁶ Mukârenetu't-Tevârih, s. 704.

3. KURTUBÎ'NİN ESERLERİ

Kendisini eser te'lifine adanmış bir kişiliğe sahip olan Kurtubî'nin te'lif ettiği bütün eserleri mümkün mertebe ortaya çıkarmak, bu çalışmamızın önemli ve vazgeçilemez bir kısmıdır. Biz burada, onun eserleri ile ona ait olmadığı halde ona atfedilen eserleri ayrı ayrı tasnif edeceğiz.

3.1. KURTUBÎ'YE AİT ESERLER

3.1.1. TEFSİRİ:

Şüphesiz ki Kurtubî'nin en büyük ve en önemli eseri, hayatını adadığı tefsiridir. Müfessirimiz Kurtubî'nin hayatı ile ilgili bilgi veren bütün kaynaklar, eserleri arasında ilk olarak onun tefsirinin adını vermişlerdir. Çünkü o, ilim dünyasında bu çalışmasıyla tanınmış ve adeta, tefsiriyle bütünleşmiştir. Öyle ki, Kurtubî dendiğinde onun en önemli eseri olan *el-Câmi'* adlı bu tefsir akla gelir olmuştur.

Tefsirinin tam adı, kendi ifadesiyle¹⁸⁷ şu şekildedir: *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'an ve'l-Mubeyyin Limâ Tazammanahu Mine's-Sunneti ve Âyi'l-Furkan*.

Bu tefsirin adı, şu şekillerde de verilmiştir: *Câmi'u Ahkâmi'l-Kur'an ve'l-Mubeyyin Limâ Tazammanahu Mine's-Sunneti ve Âyi'l-Furkan*.¹⁸⁸ *Câmi'u Ahkâmi'l-Kur'an ve'l-Mubeyyin Limâ Tazammanahu Mine's-Sunneti ve Âyi'l-Kur'an*.¹⁸⁹

Biz bu çalışmamızın başında, *Tezin Kaynakları* konusunda, Kurtubî'nin bu eseri hakkında geniş bilgi verdiğimiz için, burada bu kadar bilgi ile yetiniyor ve diğer eserlerine geçiyoruz.

¹⁸⁷ Kurtubî, *Tefsîr*, I. 15, Mukaddime (Dâru'l-Hadîs Baskısı).

¹⁸⁸ Tefsir Tarihi, II. 525.

¹⁸⁹ Davûdî, II. 69.

3.1.2. et-TEZKİRE:

Tam ismi: *et-Tezkire fî Ahvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire*.

Tefsirinden sonraki en meşhur ve en önemli eseridir.

*“Bir ciltlik kalın bir kitaptır ve çok meşhurdur. ‘Elhamdu lillahi’l-aliyyi’l-A’lâ’ sözleriyle başlamaktadır. Kurtubî bu eserini, ahbar ve âsâr kitaplarının ölüm, haşır, cennet, cehennem, fiten ve kıyamet alametleri ile ilgili kısımlarını bir araya getirmek suretiyle derlemiştir. Onu bablara ayırmış ve her bir babın ardından bir fasıl getirerek, o babdaki garib kelimeleri beyan ve müşkil husuları da izah etmiştir...Bu eserin, alimlerden birine ait bir muhtasarı da vardır.”*¹⁹⁰

Bu eser elimizde matbu olarak bulunmaktadır. Elimizdeki baskısı,¹⁹¹ Taha Abdurrauf Sa’d tarafından tahkik edilmiştir. Fihristiyle beraber 681 sayfadır ve muhakkikin notları oldukça azdır. Bu baskıyı incelediğimizde, Katip Çelebi’nin yukarıdaki ifadelerinin doğruluğu görülmektedir. Onun, “Alimlerden birine ait bir muhtasarı da vardır.” diye bahsettiği kişi ise, İmam Şaranî’dir. Kısaca et-Tezkire adıyla da bilinen bu eserin Süleymaniye Kütüphanesinde bir yazma nüshası vardır.¹⁹²

3.1.2.1. et-Tezkire Üzerine Yapılan Çalışmalar:

Et-Tezkire adlı bu eser, ahiretle ilgili sahada müstakil olarak verilen ilk ve en geniş eserlerdendir. Bu sebeple, daha sonraki zamanlarda onun üzerine bir çok ihtisar çalışmaları yapılmıştır. Bunlardan tesbit edebildiklerimiz şunlardır:

3.1.2.1.1. Muhtasaru Tezkireti’l Kurtubî:

Bu eser üzerine yapılan ihtisarların başında, imam Şa’rânî tarafından yapılan “*Muhtasaru Tezkireti’l Kurtubî*” adlı çalışma gelir.

¹⁹⁰ Keşf, I. 390.

¹⁹¹ Daru Kütübi İhyai’l-Arabiyye tarafından, Kahire’de basılmıştır. Tarihsizdir.

¹⁹² Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, N. 2571, 358x245, 235x155 mm., 305 yk., 23 st., Nesih, 802 H., Zahirîye ve Hatime Tezhipli, Meşin Ciltli.

Bu muhtasarın kime ait olduğu konusu, elimizdeki muhtasarın son sayfasındaki¹⁹⁴ şu satırlarda vüzûha kavuşmaktadır. “Eş-Şeyh el-İmam el-Kutbu’r-Rabbanî ve’l-Arif es-Samadanî Abdulvehhab eş-Şa’ranî ... onun te’lifini (ihtisarını), 908 senesi Rebîul-evvel ayının yirmiyedisi cumartesi günü, bitirmiştir.” Açıkça anlaşıldığı gibi, muhtasarın sahibi, İmam-ı Şa’ranî’dir.¹⁹⁵

3.1.2.1.2. Yevmü’l-Feza’ı’l-Ekber Meşâhidu Yevmi’l-Kıyame ve Ahvâlihâ:

Muhammed ibrahim Selim tarafından Tezkire’nin bir bölümü alınmış, tahkikli ve ta’likli olarak müstakil bir kitap şeklinde basılmıştır. Bu yeni çalışmaya da; *Yevmü’l-Feza’ı’l-Ekber Meşâhidu Yevmi’l-Kıyame ve Ahvâlihâ*¹⁹⁶ adı verilmiştir.¹⁹⁷

3.1.2.1.3. et-Tezkiretu’l-Fahire fi Ahvâli’l-Âhire:

Kurtubî’nin en önemli 2. eseri olan Tezkire’yi ihtisar eden bir diğer kişi ise, Ahmed Muhammed es-Sahîmî adlı bir alimdir. Vefat tarihi 1178/1764 olan bu zat, yaptığı ihtisar çalışmasına, “*et-Tezkiretu’l-Fahire fi Ahvâli’l-Âhire*” adını vermiştir.¹⁹⁸ Bu muhtasarın mahtut veya matbu herhangi bir nüshası hakkında hiçbir bilgi elde edemedik.

3.1.2.1.4. Şerhu’s-Sudûr bi Şerhi Hâli’l-Mevtâ ve’l-Kubûr:

¹⁹⁴ Muhtasaru Tezkire, s. 132.

¹⁹⁵ Eserin Türkçe’ye tercümesi Halil Günaydın tarafından yapılmış ve Bedir Yayınevi tarafından “Ölüm-Kıyamet-Ahiret ve Ahir Zaman Alametleri” adıyla, 1980’de basılmıştır. Fakat, mezkur tercümede Kurtubî’nin adı dahi tanı olarak verilememiştir. Tercümenin başında, mütercim tarafından imam Kurtubî’nin Terceme-i Hâli kısaca verilmiş, fakat Kurtubî’nin adı, yanlış olarak şu şekilde belirtilmiştir: “Muhammed b. Ömer b. Yusuf Ebu Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferhu’l-Ensari el-Hazrecî”. Mütercimin iki ayrı Kurtubî’yi birbirine meczettiği görülmektedir. (İlk yarıda adı verilen Muhammed b. Ömer b. Yusuf, Ebu Abdillâh için bkz. Nubelâ, XVII. 372.) Diğer yandan, mezkur mütercimin meczettiği bu iki ismi birbirine karıştıran ve dolayısıyla birbirinin yerine kullanan, daha da ötesi; Kurtubî’nin elimizdeki tefsirinin, Siracuddin Ömer b. Ali el-Mulekkin eş-Şafî’î’ye ait olan muhtasarını, yukarıdaki birinci isme nisbet edenler de yok değildir. Mevzu’âtü’l-lûm sahibi el-Mevlâ Ebu’l-Hayr, mezkur muhtasarın, vefat 631 olan Muhammed b. Ömer b. Yusuf el-Ensârî’ye ait olduğunu zannetmiştir. (Bkz. Keşfî. 534). Ayrıca, Keşfu’z-Zunûn’da vefat tarihi 631 olarak verilen bu şahsın, gerçek vefatının 419 yılı olduğunu Zehebî’den (Nubelâ, XVII. 373) öğreniyoruz.

¹⁹⁶ Türkçe anlamı: Büyük Korku Günü, Kıyamet Gününün ve Korkulu Anlarının Manzaraları.

¹⁹⁷ Bu muhtasar, Mektebetü’l-Kur’an tarafından Kahire’de basılmıştır. Tarihsizdir.

¹⁹⁸ el-Kurtubî ve Cuhûduhu fi’n-Nahv ve’l-Luga. s. 37.

Tezkire üzerine yapılmış çalışmalardan biri de imam Suyûti'nin *Şerhu's-Sudûr* adlı kitabıdır. Onun bu eseri, Tezkiretü'l-Kurtubî'nin ne şerhidir, ne de tam bir muhtasarıdır. Sadece, Tezkire'den çokca istifade edilmiş ayrı bir te'lif çalışmasıdır.

199

Bu eserin *Alem-i Berzah* adıyla Mısır'da gerçekleştirilmiş ayrı bir baskısının, Bahaddin Sağlam tarafından yapılmış ilmî değer taşımayan bir tercümesi yapılmıştır.²⁰⁰ Fakat bu eser, mütercim tarafından Tezkire'nin şerhi olarak anlaşılabilmektedir.²⁰¹

3.1.3. et-TEZKÂR:

et-Tezkâr fî Afdali'l-Ezkâr.²⁰² Brokelman, bu eserin isminin, *et-Tefdâl fî Afdali'l-Ezkâr* şeklinde de olabileceğini belirtmektedir.²⁰³

"Kur'an'ın, onu okuyanın, dinliyenin, onunla amel edenin, ona hürmet edenin faziletlerini ve okumuş keyfiyetini anlatan"²⁰⁴ bu eser, matbudur.²⁰⁵ Elimizdeki baskı, Beşir Muhammed Uyyûn tarafından tahkik ve tahriri yapılmış, ayrıca değerli ta'likler ve fihristler de eklenmiştir. 350 sayfadır. 40 babdan oluşmaktadır.

¹⁹⁹ Müellif Suyûti, bu kitabında izlemiş olduğu metodu bizzat dile getirmekte ve şöyle demektedir:

"...Bu konuda merfu hadislerden, mevkuû ve maktu sözlerden naklettim. Bu naklimi hadis kitaplarından ve mutemed hadis imamlarından aktararak yaptım. 'Tezkiretü'l-Kurtubî'de olan kısmı da özetleyerek almakla beraber, ' ondu olmayan birçok fazlalıkları da yazdım..." (Şerhu's-Sudûr, s. 21)

²⁰⁰ Kahraman yayınları tarafından 1996'da yayınlanmıştır.

²⁰¹ Kabir Alemi, s. 11.

²⁰² Bu eserin isminin anlamını Eryarsoy, yanlış olarak şu şekilde vermiştir: "En Faziletli Zikirlerle Ait Hatırlatma." Doğrusu şu şekildedir: "Zikirlerin En Faziletlisi Kur'an Hakkında Hatırlatma." Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye tarafından, Beyrut'ta 1986 yılında yapılmış olan bir baskısında bu eserin adının şu şekilde verilmiş olması da bizim görüşümüzü destekler mahiyettedir: "et-Tezkâr fî Afdali'l-Ezkâr el-Kur'ani'l-Kerim."

²⁰³ GAL, IV. 218.

²⁰⁴ Keşf, I. 383 .

²⁰⁵ Mektebetu Dari'l-Beyan tarafından, 1992'de Beyrut'ta basılmıştır.

Bu eserin ayrıca, *Ahmed Hicazî es-Saka* tarafından tahkiki yapılan başka bir baskısı da mevcuttur.²⁰⁶

Bu eserin bir yazma nüshası, Süleymaniye Kütüphanesindedir.²⁰⁷

3.1.4. el-ESNÂ:

Tam ismi: *el-Esnâ fî Şerhi Esmâillâhi 'l-Husnâ ve Sıfâtihî 'l-Ulyâ*.

Kurtubî hakkında bilgi veren kaynakların çoğu, onun bu eserinin adını vermektedirler.²⁰⁸ Allahu Teâlâ'nın yüce isimlerinin açıklamalarını ihtiva eden bu kitap henüz matbu değildir. Yaygın olarak bilinen ismi, başlıkta bizim verdiğimiz şekildedir. Bununla beraber, "*Kitabu 'l Esnâ fî Esmâi 'l-Husnâ*"²⁰⁹ veya "*el-Kitabu 'l Esnâ fî Şerhi Esmâillâhi 'l-Husnâ*"²¹⁰ şeklinde verenler de vardır. *Kurtubî'nin Tefsirciliği* üzerine doktora yapan Mahmud Zalat'ın, "*hiçbir yerde bulamadım*" dediği²¹¹ bu eserin, bizim tesbit edebildiğimiz yazma nüshaları şunlardır:

1) Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, N. 691, 1 Cilt, 262x172, 183x113 mm., 208 yk. 19 st. Nesih, Mukavva Ciltli. (Bu haliyle eksiktir. 2. cildi yoktur.)

2) Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal, N. 448, 248x180, 175x110 mm., 251yk., 16 st., Nesih, Mukavva Ciltli.

3) Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, N. 1024 ve 1025, Bu haliyle tamdır. Fakat bir yanlışlık sonucu, Kurtubî'nin hocası Ebu'l-Abbâs el-Kurtubî adına kayıtlıdır.

4) Medine-i Münevvere, Arif Hikmet Kütüphanesi, N. 88 ve 296²¹².

²⁰⁶ *Fadail 'ul-Kur'an ve Âdâbu 'l-Tilâve* adını taşıyan, Kurtubî'nin 116 sayfalık bu eseri, Mektebetu's-Sakafe tarafından Kahire'de, 1989 yılında neşredilmiştir.

²⁰⁷ Süleyman Kütüphanesi, İbrahim Efendi, N. 42, 195x125, 143x68 mm, 102 yk., 25 st., Nesih, Salih b. Ali, 1166 H., Meşin Cilt.

²⁰⁸ Meselâ: İzâh, I. 81 ; el-A'lâm, V. 322.

²⁰⁹ Tefsir Tarihi, II. 525.

²¹⁰ Davudî, s. 70.

²¹¹ Zalat, s. 47.

²¹² el-Kurtubî ve Cuhûduhu fî'n-Nahv ve'l-Luga, s. 34.

3.1.5. KUM'U'L-HIRS:

Tam ismi: *Kum'u'l-Hirs bi'z-Zühd ve'l-Kanâ'a ve Reddu Zülî's-Suâl bi'l-Kesb ve's-Sînâ'a*.

Adından da anlaşıldığı gibi Kurtubî'nin bu eseri, Hırsı yeren, onun yerine zühd ve kanaatı tavsiye eden, bununla beraber dilenciligi de meneden ve onun yerine bir meslek sahibi olup kazanmayı tavsiye eden ahlak ile ilgili ilginç bir eserdir.

Bu eser matbudur. Kasru'l-Hırs bi'z-Zühd ve'l-Kanâ'a ve Raddu Zülî's-Suâl bi'l-Kütüb ve's-Şefâ'a adıyla, Mecdi Fethî'nin tarafından tahkikli, olarak yayınlanmış bulunmaktadır.²¹³ Dâru'l-Kütübî'l-Âmire, Mustafa Fadıl Mecâmî'inde 5339 mikrofilm numarasıyla bulunan hat müshasını esas almıştır.²¹⁴ Biz sadece üçüncü cildini görebildik.²¹⁵

Bu eserin, yine aynı yayınevi tarafından gerçekleştirilen ve bir yıl sonraki tarihi taşıyan bir diğer baskısında ise, eserin ismi *Kum'u'l-Hırs bi'z-Zühd ve'l-Kanâ'a ve Raddu Zülî's-Suâl bi'l-Keff ve's-Şefâ'a* adını taşımaktadır. Tek cilttir ve 214 sayfadır.

Kurtubî'nin ve eserlerinin tanıtıldığı yerlerde, onun bu eserinden de bahsedilmektedir.²¹⁶

Kurtubî'nin kendisi de tefsirinde, bu eserinden bahsetmektedir. Kendisinin bildirdiğine göre eserinin ismi şu şekildedir: *Kum'u'l-Hırs bi'z-Zühd ve'l-Kanâ'a ve Raddu Zülî's-Suâl bi'l-Kesb ve's-Sînâ'a*²¹⁷

3.1.6. ELKÂBU'L-HADÎS:

Tam adı: *er-Risâle fî Elkâbi'l-Hadîs*.

²¹³ Mektebetu's-Sahabe, Tanta, 1408/1988.

²¹⁴ Zühd, s. 7.

²¹⁵ *ez-Zühd li'l-İmâm el-Kurtubî* başlığından sonraki "Ve huve el-Kısmu's-Sâlis min Kitâbi Kasri'l-Hırs bi'z-Zühd ve'l-Kanâ'a ve Reddi'Zillî's-Suâl bi'l-Kütüb ve's-Şefâ'a" başlığından anlaşılmaktadır ki bu küçük cilt, yukarıdaki uzun ismi taşıyan asıl kitabın üçüncü cildir.

²¹⁶ GAL, IV. 218, İzâh, II. 241 ; el-A'lâm. V. 322.

²¹⁷ Kurtubî, *Tefsir*, XIII. 21 (Dâru'l-Hadîs Baskısı). Furkan Suresi, 20. ayet, 3. mesele.

Brokelman'ın belirttiğine göre Kurtubî'nin bu eseri,²¹⁸ Cezayir Kütüphanesi'nde 377 numarada mevcuttur.²¹⁹

3.1.7. et-TAKRÎB:

Tam ismi: *et-Takrîb li Kitabi't-Temhîd* şeklindedir.

Eserin adından da anlaşılacağı gibi bu çalışmasını Müfessir Kurtubî, İbn Abdilberr'in *et-Temhîd* adlı eseri üzerine yapmıştır.

Brokelman'ın dediğine göre Kurtubî, *Kitabu't-Temhîd*'i ihtisar etmiştir.²²⁰ Onun ihtisarının, et-Takrîb adlı bu eseri olması kuvvetle muhtemeldir.

Ziriklî'nin bildirdiğine göre bu eser iki kalın cilt halindedir. Fas'da el-Kurâviyyûn Kütüphanesi'nde 80/117 numarasıyla mevcuttur.²²¹

3.1.8. ŞERHU'T-TAKASSÎ:

"İbn Abdilberr el-Kurtubî, kendisine ait olan *et-Temhîd Limâ fi'l-Muvatta'* mine'l-Ma'ânî ve'l-Mesânîd adlı eserini yine kendisi, *et-Takassî fi'l-Hadisi'n-Nebevî* adıyla ihtisar etmiştir." diyen Mahmud Zalat, Brokelman'dan müfessir Kurtubî'nin *et-Temhîd*'i ihtisar ettiğini aktararak şu yorumu yapmaktadır: "*Müfessir Kurtubî'nin, İbn Abdilberr'e ait bir ihtisar olan et-Takassî'yi şerhetmiş olması ve ona Şerhu't-Takassî adını vermiş olması muhtemeldir.*"²²²

Brokelman'ın bahsettiği ihtisarin, bizim yukarıda tanıttığımız fakat Mahmud Zalat'ın hiç değinmediği *et-Takrîb* ile ilgili olduğu düşüncesindeyiz. Bununla beraber, Kurtubî'ye ait olan *Şerhu't-Takassî* ile *et-Takrîb*'in aynı eser olabileceğini düşünenler olduğu gibi,²²³ bu iki eser ile biraz sonra tanıtacağımız *el-Muktebes*...adlı eserin üçünün de bir kitap olduğunu düşünenler de vardır.²²⁴

²¹⁸ GAL, IV, 218.

²¹⁹ Brokelman, bu eserden رسالة في ألقاب الحديث şeklinde bahsetmektedir. (a.y.)

²²⁰ Zalat, s. 47.

²²¹ A'lâm, s. 322.

²²² Zalat, a.y.

²²³ Eryarsoy, s. 67.

²²⁴ el-Kurtubî, s. 151.

3.1.9. el-MUKTEBES:

Tam ismi: *el-Muktebes fi Şerhi Muvatta-i Malik b. Enes*.

Bu eserinde Kurtubî, İmam Malik'in Muvatta'sını şerhetmiştir.

Kurtubî, bu eserinden, tefsirinin bir yerinde el-Muktebes diye bahsetmektedir: "*Biz onu (o hadisi) el-Muktebes fi Şerhi Muvatta-i İbni Enes'de zikrettik.*" diye bahsetmektedir.²²⁵

Diğer bir yerde de el-Kabes şeklinde söz etmektedir. "*Biz, el-Kabes fi Şerhi Muvatta-i İbni Enes (adlı eserimizde) bu konuda daha fazla bilgi aktardık.*" diye bahsetmektedir.²²⁶

"Kurtubî bu kitabında Malik'in Muvatta'sını şerhetmiştir ve bu eser, Şerhu't-Takassî'den ayrıdır..." diyen Dr. el-Heytî, bununla beraber bu esere ulaşamadığını şöyle ifade etmektedir. "...Fakat ben bu eseri, Muvatta'ın şerhleri arasında göremedim. Ayrıca bu kitabın mahtut veya matbu olarak mevcut olduğuna dair hiçbir bilgiye de rastlayamadım."²²⁷

3.1.10. MENHECU'L-'UBBÂD:

Tam ismi: *Menhecu'l-'Ubbâd ve Mahaccetu's-Salikîn ve 'z-Zuhâd*.

Kurtubî'yi ve eserlerini tanıtan biyografi kitaplarında hiç bahsedilmeyen bu kitabın ismini, Kurtubî'nin kendisi tefsirinde çok açık bir şekilde bildirmektedir. Sad Suresi 44. ayetin tefsirinin 7. faslında, [فَلْت] kelimesiyle başlayan kısımda şöyle demektedir: "*Ben derim ki, ... Biz bu konuyu burdan başka, Menhecu'l-'Ubbâd ve Mahaccetu's-Salikîn ve 'z-Zuhâd adlı kitapta anlattık.*"²²⁸

Matbu veya mahtut olarak hakkında hiçbir bilgiye ulaşamadığımız bu eserin isminden yola çıkarak, onun zühd ve takva ile ilgili olduğunu düşünüyoruz. Bu

²²⁵ Kurtubî, *Tefsîr*, III. 12 (Daru'l-Hadis baskısı.).

²²⁶ Kurtubî, *Tefsîr*, III. 210 (Bakara Suresi. 238. ayet. 2. mesele).

²²⁷ el-Kurtubî ve Cuhûduhu fi'n-Nahv ve'l-Luga. s. 39-40.

²²⁸ Kurtubî, *Tefsîr*, XV. 206 (Dâru'l-Hadis Baskısı).

yorumumuza göre o, elimizde matbu olarak mevcut olan *Kum'u'l-Hırs* adlı kitabı ile paralellik arzirmektedir.

3.1.11. el-LÜM'U'L-LÜ'LÜİYYE:

Tam adı: *el-Lum'u'l-lü'lüiyye fi Şerhi'l-İşrînâti'n-Nebeviyye*.

Kurtubî, Fedârî'ye nisbet ettiği *el-İşrînâti'n-Nebeviyye* adlı bir eseri şerhetmiş ve ona *el-Lum'u'l-Lü'lüiyye* adını vermiştir.

Kurtubî'nin, İsrâ Suresi 44. ayetin tefsirini yaparken, bu eserinden bahsettiğini görüyoruz. “Bu manada gelen haberler çoktur. Biz onlardan bir kısmını Fedârî'ye ait *İşrîniyyâti'n-Nebeviyye*'nin şerhi *el-Lum'u'l-Lü'lüiyye*'de anlattık.”²²⁹

Bu kitabının adını zikrettiği yerlerden biri de Duhan Suresi 37-39. ayetlerinin tefsirindedir: “Biz onunla ilgili haberlerin geri kalan kısmını, Farabî'ye ait olan *Aşere Beyyinâti'n-Nebeviyye*'nin şerhi *el-Lum'u'l-Lü'lüiyye*'de anlattık.”²³⁰

“Her ne kadar burada, bu eserin aslının Farabî'ye ait olduğu belirtilmekte ise de bunun bir istinsah hatası olduğu anlaşılmaktadır.”²³¹

Kurtubî'yi ve eserlerini tanıtan biyografi kitapları onun bu eserinden de söz etmemektedirler. Kurtubî üzerine çalışanlar da, bu eser hakkında bir bilgiye ulaşamadıklarını ifade etmektedirler.²³² Anlaşılan bu eser de onun kaybolmuş kitaplarından biridir.

3.1.12. el-İ'LÂM Bİ MEVLİDİ'N-NEBİ:

Tam adı: *el-İ'lâm bi Mevlidi'n-Nebiyyi Aleyhisselâm*.

Diğer adı: *el-i'lâm fi Ma'rifeti Mevlidi'l-Mustafa Aleyhi's-Salâtu ve 's-Selâm*

Biyografi kitaplarında Kurtubî'nin eserleri sayılırken bahsi geçmeyen kitaplardan biri de budur. Kurtubî tefsirinde iki yerde bu eserinden söz etmektedir:

²²⁹ Kurtubî, *Tefsir*, X. 272 (Dâru'l-Hadîs Baskısı).

²³⁰ Kurtubî, *Tefsir*, XVI. 143 (Dâru'l-Hadîs Baskısı).

²³¹ Eryarsoy, I. 66.

²³² el-Kurtubî, s. 153; Zalat, s. 48. -el-Kurtubî ve Cuhûduhu fi'n-Nahv ve'l-Luga, s. 39.

Birincisi; Saffat Suresi, 113. ayetin tefsirini yaparken şöyle demektedir: “Çünkü onun senedi ‘el-İ’lâm fi Ma’rifeti Mevlidi’l-Mustafa Aleyhi’s-Salâtu ve’s-Selâm’ adlı kitapta da anlattığımız gibi sabit değildir.”²³³

İkincisi; Sad Suresi, 45-47. ayetlerin tefsirini yaparken şöyle demektedir: “el-i’lâm bi Mevlîdi’n-Nebiyyi Aleyhisselâm adlı kitapta da zikrettiğimiz gibi doğru olanı budur.”²³⁴

Bu eserin adından ve tefsirinde ona yaptığı atıflardan yola çıkarak, bu kitabın konusunun *Peygamberimiz’in* (s.a.v.) doğumu hakkında olduğunu söyleyebiliriz.

3.1.13. ESMÂU’N-NEBÎ:

Kurtubî’nin, Peygamberimizi tanıttığı diğer bir çalışması ise, onun güzel isimlerini verdiği ve şerhettiği bu eseridir. Urcûze adıyla da bilinen bu eser, recez vezninde bir şiiirdir.

Katip Çelebî bu eserin adını, “*Urcûze fi Esmâi’n-Nebiyyi Sallallahu Teâlâ Aleyhi ve Sellem*” diye verdikten sonra şu açıklamayı yapmaktadır: “Kurtubî bu kitabını şerh de etmiştir. Onda, 300’den fazla isim zikretmiştir. Urcûze, hemzenin dammesiyle telaffuz edilir, recez kelimesinin uf’ûle babıdır ve o, *aruz*’da meşhur bir *bahr*’dır.”²³⁵

3.1.14. el-VECÎZ:

Tam adı: *el-Vecîz fi Fadâili’l-Kitâbi’l-’Azîz*.

Kur’an-ı Kerîm’in Faziletleri konusundaki bu kitap 280 sayfa olarak matbudur.²³⁶ Dr. Alauddin Ali Rıza tarafından tahkiki yapılan eserin sonuna teferruatlı fihristler de eklenmiştir.

3.1.15. el-MISBÂH:

Tam adı: *el-Misbâh fi’l-’Em’ Beyne’l-Ef’âl ve’s-Sihâh*.

²³³ Kurtubî, *Tefsir*, XV. 111 (Dâru’l-Hadîs Baskısı).

²³⁴ Kurtubî, *Tefsir*, XV. 207 (Dâru’l-Hadîs Baskısı, Sad Suresi, 45. Ayet).

²³⁵ Keşf, I. 62.

²³⁶ Dâru’l-Hadîs tarafından Kahire’de, 1992 yılında basılmıştır.

Brokelman'ın belirttiğine göre, bir lügat kitabıdır. Ebu'l-Kasım Ali b. Ca'fer b. el-Kitâ' (515/1121) adlı müelife ait "*el-Ef'âl*" adlı kitab ile Cevherî'nin "*es-Sihâh*"ını örnekleri hazfederek ihtisar etmiş ve ikisini cemetmiştir.²³⁷

3.2. KURTUBÎ'YE ATFEDİLEN ESERLER:

Bazı eserler vardır ki müellifimiz müfessir Kurtubî'ye ait zannedilmiştir. Halbuki onlar başka şahıslara aittirler. Bunlardan tespit ettiklerimiz şunlardır:

3.2.1. el-İ'LÂM:

Eserin tam adı: *el-İ'lâm bimâ fi Dîni'n-Nasârâ mine'l-Fesâd ve'l-Evhâm ve İzhâru Mehâsini Dîni'l-islâm ve isbâtü Nübüvveti Nebiyyinâ Muhammed Aleyhi's-Salâtu ve's-Selâm*.²³⁸

Bağdatlı İsmail Paşa bu eserin ismini biraz daha kısa olarak şu şekilde vermektedir: *el-i'lâm bimâ fi Dîni'n-Nasârâ mine'l-Fesâd ve'l-Evhâm ve İzhâru Mehâsini Dîni'l-İslâm*²³⁹

Dr. Ahmed Hicâzî es-Saka'nın takdim ve tahkiki ile Daru't-Turasi'l-Arabiyye tarafından Kahire'de 1978 yılında basılmıştır.²⁴⁰

Brokkelman'ın bildirdiğine göre, Bu eserin iki yazma nüshası vardır: "*Bunlar; Köprülü Kütüphanesi, 749. (Rumuz; B) ve yine aynı kütüphane, 814. Numaralarda bulunmaktadır.*"²⁴¹

Kitabı isitinsah eden kişi 684 yılında eseri bitirmiştir. Bu tarih ise Kurtubî'nin vefatından 13 sene sonradır.

Meşhur Hasan Mahmud Selman, bu eserin yazma nüshaları hakkında şu tafsilatlı bilgileri vermektedir:

²³⁷ GAL, IV. 218.

²³⁸ Anlamı: Hristiyanlık Dinindeki Bozuklukların ve Şüphelerin Bildirilmesi, İslam Dini'nin Güzelliklerinin Ortaya Çıkarılması ve Peygamberimiz Muhammed'in (Aleyhissalatu vesselam) Nübüvvetinin ispatı.

²³⁹ Hediye, II. 129.

²⁴⁰ Bu baskıda kitabın adı "...ve izhâri ...ve isbâtü ..." şeklinde harekelenmiştir. Bizce daha doğrusu, yukarıda yaptığımız gibi, "...ve izhâru ...ve isbâtü ..." şeklinde olmalıdır.

²⁴¹ IV. 218.

“Köprülü Kütüphanesi ’nde iki yazma nüshası vardır:

Birincisi: N. 794, 17x26 mm., 108 yk., 29 st., Nesih, Müstensih; Ali b. Muhammed b. Abdullah el-Feyyûmî, İstinsah tarihi: 879/1474.

İkincisi: N. 813, 14x22 mm., 149 yk., 25 st., Ta’lik, Müstensih; Mısırlı Kutub ismiyle meşhur Muhammed el-Hanefî, İstinsah Tarihi, 1087/1676

Üçüncü bir yazma nüshası ise Ürdün Üniversitesi, Mahtut Eserler Merkezinde bulunmaktadır. Bu nüsha, Rabat’taki Umumî Kütüphane’den fotokopi yoluyla temin edilmiştir. Mağribî hattıyla yazılmıştır. 292 ayfadır. Müstensih: Muhammed b. Ebî Ahmed b. Musa b. Yusuf b. İbrahim b. Abdullah b. Muğire b. Şurahbil, İstinsah tarihi: 1142/1729.

Bu son nüshasında kitap şu şekilde tanıtılmıştır: Müellif bu eserinde, bir hristiyanın Teslîsi’l-Vahdâniyye adlı kitabında ortaya koyduğu şüpheleri reddetmeye çalışmaktadır. Fakat Müellif bu şüpheleri red ile yetinmemekte, daha da ileri giderek Hristiyanlığın kusurlarını da ortaya koymaktadır.”²⁴²

Eserin, bir nasrani tarafından, Tuleytula²⁴³ şehrinden Kurtuba’ya gönderilen Teslîsü’l-Vahdâniyye adlı bir esere reddiye olduğu ve Kurtuba’nın (633/1236) yılında düştüğü göz önüne alındığı takdirde, kitabın müellifinin hangi Kurtubî olduğu müşkil bir hale gelmektedir.

Bizim fikrimize göre elimizde matbu olarak bulunan *el-İ’lâm*...adlı bu eser, müfessir Kurtubî’ye ait değildir. Bizi bu sonuca götüren üç sebep vardır.

Birincisi: Daha önce de bahsettiğimiz gibi Kurtubî, tefsirini, hayatının sonlarında yazmıştır ve sahip olduğu diğer müellefâtına tefsirinde atıfta bulunmak gibi önemli bir özelliğe sahiptir. Buna rağmen, *el-İ’lâm* adlı bu eserden tefsirinde hiç bahsetmemektedir. *el-İ’lâm* kelimesi tefsirinde 11 yerde geçmektedir. Bunlardan sadece birinde, *el-İ’lâm bi Mevlidi’n-Nehî* adlı eserine işaret etmektedir. Diğerlerinde ise bu sözcüğü kelime manasında kullanmaktadır.

²⁴² el-Kurtubî, s. 142-3.

²⁴³ Bu günkü adı, İspanyolca’da Toledo şeklinde telaffuz edilen bu şehrin arapçadaki telaffuzu Tuleytula şeklindedir. (Futûh, s.323 ve Goldziher. s. 146). Biz, arapçadaki telaffuz şeklini kullanacağız. Bu şehir, 478 H. yılına kadar müslümanların elinde kalmıştır. (Şezerât, V. 337 ; el-Mu’cemu’l-Buldân, IV. 45).

İkincisi: *el-İ'lâm* adlı bu eserin, Toledo (Tuleytula) Şehri'ndeki bir hristiyan tarafından yazılan ve cevap alınmak üzere o zamanlar müslümanların elinde bulunan Kurtuba'ya gönderilen *Teslisu'l Vahdâniyye* adlı bir esere reddiye olarak kaleme alındığı, bu kitabın kendi içinde ifade edilmektedir. Bu durum göz önüne alındığında, Kurtubî'nin tefsirinde, bilhassa teslis ile ilgili görüşlerini açıkladığı yerlerde,²⁴⁴ *Teslisu'l-Vahdaniyye* ifadesini kullanması, kuvvetli bir ihtimal haline gelmektedir. Araştırdığımız kadarıyla, tefsirinin hiçbir yerinde bu ifadeyi kullanmamaktadır. Şayet Kurtubî, Kurtuba'da iken, *Teslisu'l-Vahdaniyye* adlı bir esere reddiye yazmış olsaydı, daha sonra Mısır'da kaleme aldığı tefsirinde, bu ibareyi hiç kullanmadan geçemezdi diye düşünüyoruz.

Üçüncüsü: Takib edebildiğimiz kadarıyla, Kurtubî'nin kendi eserlerinde (*Tefsir, et-Tezkire*) sahip olduğu genel uslûbı ile *el-İ'lâm* adlı eserdeki uslûb birbirine benzememektedir.

3.2.2. el-AKDİYE:

Tam adı: *Akdiyetu Rasûlillah Sallallahu Aleyhi ve Sellem.*

Brokelman'ın Hindistan Haydarabad'da, Asafiye Kütüphanesi'nde 1/658 numarada Kurtubî'ye ait böyle bir eserin bulunduğunu belirtmesi üzerine²⁴⁵ birçok araştırmacı, ona istinâden bu kitabı Kurtubî'ye ait zannetmişlerdir.²⁴⁶ Gerçekte ise bu eser, başka bir Kurtubî'ye aittir. Matbu olarak da elimizde bulunan bu eser, *Daru'l-Va'y* tarafından Halep'te 1982 yılında 2. baskı olarak basılmıştır. İlk baskısı ise, 1976'da gerçekleştirilmiştir. Kitabın yazarı, 497/1104 yılında vefat etmiş olan *Ebu Abdillâh Muhammed b. el-Ferec el-Kurtubî el-Malikî* olarak verilmiştir ki doğrusu da budur.

Zirikî bu şahsı, İbn Tallâ' nisbetiyle verir ve şöyle tanıtır: "...Zamanında Endülüs'ün müftüsü ve muhaddisi idi. Kurtuba'lıdır. İbn Talla' veya Talla'î olarak

²⁴⁴ Mesela, Nisa Suresi, 171. Ayetin tefsirinde.

²⁴⁵ GAL, IV. 218.

²⁴⁶ Brokelman'a güvenerek yarılanlar arasında Zalat (s. 48), el-Heytî (el-Kurtubî, s. 53), Eryarsoy (s. 68) gibi araştırmacılar vardır.

da bilinir. Babası, Muhammed b. Yahya el-Bekrî et-Tallâ'ın kölesidir.²⁴⁷ Dolayısıyla ona nisbet edilir."²⁴⁸

Katip Çelebi de *Akdiyetü Resul* adlı eser sahipleri olarak iki kişinin ismini vermektedir. Bunların ikincisi, az önce ismini verdiğimiz müelliftir. Bu babda Müfessir Kurtubî'nin ismi hiç geçmemektedir. Mezkur eserin, "*Elhamdu lillah kemâ hamide nefseh*" ibaresiyle başladığını belirtmektedir.²⁴⁹ Gerçekten, elimizde matbu olarak bulunan bu eser de aynı ibareyle başlamaktadır.²⁵⁰

3.2.3. USÛL'UL-FIKH:

Eryarsoy, *Fıkah Usûlüne Dair Bir Eseri* başlığı altında, Kurtubî'nin tefsirinden yola çıkarak, onun böyle bir eserinin var olduğunu söylemekte ise de bunda bir yanlış anlama olduğu açıktır.²⁵¹ Çünkü tefsirde atıfta bulunduğu ibareler, Kurtubî'ye değil el-Kâdî İbnü'l-Arabî'ye aittir.

Atıfta bulunduğu paragrafın, "*el-Kâdî Ebu Bekir İbn Arabî demiştir ki...*" ifadesiyle başlamış olduğuna dikkat etmiyen Eryarsoy, kitabın adından ve tefsirde geçtiği bu yerdeki atıflardan yola çıkarak, mezkur kitabın muhtevası hakkında bir takım tahminlerde bulunmaktadır. Halbuki o kitabın kendisi ve ona yapılan atıfların tamamı İbn Arabî'ye aittir. Çünkü o paragraf olduğu gibi, onun Ahkâmu'l-Kur'an adlı eserinden alınmıştır.²⁵²

Bizim tesbit edebildiğimiz kadarıyla Kurtubî'ye ait eserler bunlardır. Bunların dışında müstakil eserlerinin veya şerh, talik ve ihtisar türü çalışmalarının da var olabileceğini ihtimal dahilinde görüyoruz. Çünkü onun eserlerini veren kaynakların çoğu, birkaç eserini saydıktan sonra *daha başka eserlerinin de var olduğunu* belirtmektedirler. Biz mümkün merteye, sahip olduğumuz bütün

²⁴⁷ el-Kurtubî adlı eserinde Meşhur Hasan Mahmud Selman, mezkur müellifin bizzat kendisinin, et-Tallâ'ın kölesi olduğunu söylemektedir (s. 145). Doğrusu ise, köle olan kişi, Endülüsün müftüsü ve muhaddisi lakablarına sahip olan mezkur müellif değildir. Zirikî'nin belirttiği gibi, onun babasıdır.

²⁴⁸ A'lâm, VI. 328.

²⁴⁹ Keşf, I. 137.

²⁵⁰ Akdiye, s. 9.

²⁵¹ Eryarsoy, I. 66.

²⁵² Krş. ; Ahkâmu'l-Kur'an, IV. 1659 (Dâru'l-Ma'rife Baskısı) ile Kurtubî, *Tefsir*, XV. 295 (Daru'l-Hadis Baskısı), Gâfir Suresi, 28. ayet, 3. Fasıl.

kaynakları karşılaştırarak, ona atfedilen yukarıdaki eserlerini tesbit ettik. Onun eserlerini inceledikten sonra, ona ait olmadığı halde ona atfedilen eserleri de ayrıca gruplandırdık. Son üç eserin, ona atfedildiği halde onun eseri olmadığı yönündeki kanaatlerimizi delillerimizle birlikte ifade ettik.

Kurtubî'nin Eserleri adındaki müstakil ve daha geniş bir çalışmamızın özeti sayılabilecek bu kadar bilgiyi, tezimizin genel muhtevası açısından yeterli görüyor ve bizim tesbit edemediğimiz başka eserleri hakkındaki bilgilerin zamanla ilim adamlarımız tarafından gün ışığına çıkarılacağını ümit ediyoruz.

DEĞERLENDİRME

Kurtubî'nin hadisçiliği ile ilgili yapmış olduğumuz bu çalışmamızda, onun biyografik yönünü de gereği kadar ele alma mes'uliyetinde olduğumuzu hissetmemiz bizi, onun dönemi, hayatı ve eserleri gibi konuları da yeterince ele almak ve incelemek düşüncesine sevketmiştir. Bu anlayışla, onun bu yönlerini yeterli seviyede ortaya serdettiğimizi düşünüyoruz. Onun biyografik yönü ve dönemi ile ilgili genel bir değerlendirme yapacak olursak şunları söylemek mümkündür.

Öncelikle çok sıkıntılı ve acılarla dolu bir hayat yaşadığı anlaşılmaktadır. Genel olarak İslam Alemi'ndeki sıkıntılar, onun hayatına önemli derecede yansımıştır. O dönem İslam Alemi'nin batıdaki en sağlam kalelerinden olan, Endülüs Emevî Devletinin eski başkenti Kurtuba'nın düşmesi, bütün müslümanlarda büyük bir üzüntüye sebep olmuştur. Fakat bu olay, Kurtubî'nin hayatında sadece derin bir acıya sebep olmamış, aynı zamanda, Hristiyan akınlarında öldürülmüş babasını defnederek güzel vatanını terketmek ve Mısır'a hicret etmek zorunda kalmıştır. Ömrünün ikinci dönemini Mısır'da geçirmiş ve nihayet Minye'de vafat etmiştir.

İlim tahsiline Kurtuba'da başlamış, Mısır'da devam etmiş ve en önemli eserini Mısır'da kaleme almıştır. Çok değerli eserlerinin yanında Tefsiri gelmektedir. Hadisle ilgili iki eseri vardır. Biri Elkâbu'l-Hadîs, diğeri Muvatta Şerhi el-Muktebes.

Bütün bu hususuları açığa çıkarmış olmamızın, bu çalışmamıza medar teşkil eden Kurtubî'nin daha iyi anlaşılmasına ve onun eserlerinin daha iyi değerlendirilmesine yardımcı olacağı şüphesizdir. Bu bakımdan bu konuların, tezimizin genel bütünlüğü çerçevesinde önemli bir boşluğu doldurmuş olduğunu düşünüyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURTUBÎ'NİN HADİS KAYNAKLARI

1. KURTUBÎ'NİN HADİS ÖĞRENİMİ:

Bu başlık altında, Kurtubî'nin, eserlerinde şahsıyla ilgili verdiği bilgilerden hareket ederek, onun hadis ilmini ne şekilde ve ne derece tahsil ettiğini, ayrıca hadis müellefâtına vukûf derecesini tesbit etmeye çalıştık.

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Kurtubî, Hadis ilmini tahsil etmeye Kurtuba'da başlamış ve bir hayli ilerlemiştir. Çünkü o henüz Kurtuba'da iken, kendi zamanından Hz. Peygamber'e kadar uzanan bir zincirle hadis rivâyet edecek dereceye ulaşmıştı.

Bunun örneğine, Bakara Suresinin 245. ayetini tefsirinde şahit oluyoruz. Burada Kurtubî'nin bizzat kendisi, şeyhinden Rasûlullah'a kadar varan inkıtasız bir senet ile hadis rivâyet etmektedir. Bu rivâyetinde 12 râvi ile Rasûlullah'a ulaşan Kurtubî, hadisi arz yoluyla ahzetmektedir. Hadisi ahzettiği yılı, ayı ve hatta yeri de bildirmektedir: **628** yılı, Rebîulâhır ayı, **Kurtuba**. Hadisi aldığı Şeyh ise kendi ifadesiyle şudur; "*eş-Şeyh el-Fakih el-İmam el-Muhaddis el-Kâdi Ebu Âmir Yahya b. Âmir b. Ahmed b. el-Eş'arî (neseben ve mezheben)*".

Kurtubî'nin hadisi, senediyle beraber şu şekildedir:

"Kurtuba'da, -Allah orayı tekrar müslümanara iade etsin- 628 (1231) yılı Rebîu'l-âhır ayında, Şeyh fakih imam muhaddis kâdi hem neseben hem mezheben eş'arî Ebu Âmir Yahya b. Ahmed b. Münî', benden ona kıraat yoluyla bize haber verdi ve dedi ki: Babam icazet yoluyla bize rivâyet etti ve dedi ki: Ben Ebu Bekir Abdulaziz b. Halef b. Medyen el-Ezdî'ye kıraat ettim: O da Ebu Abdullah b. Sa'dun'dan, onun huzurunda okunurken dinlemek suretiyle rivâyet etti ve dedi ki: Bize Ebu'l-Hasen Ali b. Mehran anlattı ve dedi ki: Bize Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdullah b. Zekeriyya b. Hayve en-Neysâburî 366 (976) yılında anlattı ve dedi ki: Bize amcam Ebu Zekeriyya Yahya b. Zekeriyya haber verdi ve dedi ki: Bize Muhammed b. Muaviye b. Salih anlattı ve dedi ki: Bize Halef b. Halife, o, Humeyd el-A'rec'den, o da Abdullah b. el-Hâris'ten, o ise Abdullah b. Mes'ud'dan anlattı. Dedi ki:

‘Her kim ki Allah’a güzel bir borç verecek olursa...’ *ayeti*²⁵³ *nazil olunca Ebu’-d-Dahdah şöyle dedi: ‘Ey Allah’ın Rasûlü! Yüce Allah bizden ödünç mü istiyor?’ Hz. Peygamber şöyle cevap verdi: ‘Evet, ya Ebu’-d-Dahdah!’ Bunun üzerine Ebu’-d-Dahdah, ‘Uzat elini ya Rasûlallah!’ dedi. Hz. Peygamber ona elini uzattı. Ebu’-d-Dahdah dedi ki: ‘Ben, içinde 600 hurma ağacı bulunan falan bahçemi Allah’a ödünç verdim.’ daha sonra Ebu’-d-Dahdah, yürüyerek bahçesine gitti. Oraya vardığında, hanımı Ummu’-d-Dahdah ve çocukları hep birlikte bahçede idiler. Hanımına seslendi: ‘Ya Umme’-d-Dahdah!’ Hanımı cevap verdi; ‘Buyur efendim!’ Ebu’-d-Dahdah devamla şöyle dedi: ‘Oradan çık! Çünkü ben, içinde 600 adet hurma ağacı bulunan bu bahçeyi Aziz ve Celil olan Rabbime borç verdim.’²⁵⁴*

Hadisi kitabına alan Heysemî, Bezzar tarafından rivâyet edildiğini bildirmekte ve râvilerinden Humeyd b. Ata’nın zayıf olduğunu ilave etmektedir.²⁵⁵

Kurtubî’nin hadisindeki râviler sırasıyla şunlardır:

1. Ebu Âmir Yahya b. Ahmed b. Menî’.
2. Ahmed b. Menî’.
3. Ebu Bekir Abdulaziz b. Halef b. Medyen el-Ezdî.
4. Ebu Abdullah b. Sa’dun.
5. Ebu’l-Hasen Ali b. Mehran.
6. Ebu’l-Hasen Muhammed b. Abdullah b. Zekeriyya b. Hayve en-Neysâburî.
7. Ebu Zekeriyya Yahya b. Zekeriyya.
8. Muhammed b. Muaviye b. Salih.
9. Halef b. Halife.
10. Humeyd el-A’rec’den.
11. Abdullah b. el-Hâris.

²⁵³ Bakara, 245.

²⁵⁴ Kurtubî, *Tefsîr*, III. 237.

²⁵⁵ Mecma’u’z-Zevâid, III. 291 (Eski baskısında, III. 114).

12. Abdullah b. Mes'ud.

Hadiste anlatılan olayın Medine döneminde vuku bulduğu ve Kurtubî'nin de bu rivâyeti 628 H. yılında kıraat ettiği dikkate alındığında, hadisin vürud anı ile müfessirimize ulaşması arasında, yaklaşık 620 yıllık bir zaman geçtiği anlaşılmaktadır. Yani Kurtubî, 600 küsur yıllık bu zaman sürecini 12 râvi ile aşmaktadır. Her bir râviye, Yaklaşık olarak 50 yıl düşmektedir. Bu ise hadis rivâyetinde makul bir zamandır.

Ayrıca onun, bu rivâyeti hocasından *Kırâaten minnî aleyh* sigasıyla alması, dikkat çekicidir. Çünkü hadisi okuyan Kurtubî'dir. Hocası ise, onu takib etmektedir. Bu eda şekli hadis tahammül yollarının en makbul sigalarındandır.

Gerek bu uzun senetli hadisi rivâyet etmesinden, gerekse onun bu rivâyeti tahammül ediş sigasından anlaşılmaktadır ki Kurtubî, hicretinden önce yani henüz Kurtuba'da iken, ciddî bir hadis tahsili görmüştür.

Daha sonra Kurtubî Mısırda da, yani hicretinden sonra da hadis tahsiline devam etmiştir. İskenderiye'ye geldiğinde, *Sahîh-i Müslim* in bir kısmını şeyhi Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer el-Kurtubî'den okumuştur.²⁵⁶ Malum olduğu üzere bu hocasının *el-Mufhim* adlı bir *Müslim şerhi* vardır. Ayrıca *Buharî* ve *Müslim*'in *Sahihlerini* ihtisar etmiştir.

Kurtubî ayrıca, *Sünen-i Tirmizî*'nin de büyük kısmını **sema**' yoluyla almıştır ve bu eserin hepsine yazılı olarak sahiptir.

Kurtubî yine, *Sünen-i Nesaf*'nin bir kısmını **sema**' yoluyla almıştır ve onun tamamına yakın kısmı elinde yazılı olarak mevcuttur. Anlaşılan, onun hepsini ele geçirememiştir. Bunları bizzat kendisi şu şekilde ifade etmektedir:

“Hocamız İmam Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer el-Kurtubî'yi İskenderiye'de şöyle derken duydum: Kurtuba'da, hocamız Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Kurtubî'nin kardeşinin yanına gittim. O anda o, sekerat anındaydı. ()'na 'Lâ lahe illallah de' deniyor, o ise, [٧ ٧] 'Hayır! Hayır!' diyordu. Biraz

²⁵⁶ Kurtubî, *Tefsîr*, Tercümetü'l-Muellif, s. [٥] .

sonra kendine geldiğinde, ona bu halinden bahsettik. O dedi ki; Bana sağımdan ve solumdan olmak üzere iki şeytan geldi. Biri; 'Sen yahudi olarak öl, zira o, dinlerin en hayırlısıdır' diyor, diğeri de 'Hristiyan olarak öl, çünkü, dinlerin en hayırlısı budur' diyordu. Ben de onlara 'Hayır! Hayır! Bu dediğiniz şeylere hayır!' diyordum."

Bunun üzerine hocamız Ebu'l-Abbas dedi ki: "Ben Tirmizî ve Nesâî'de Resulullah'ın (s.a.v.) şu hadisini, bizzat kendi elimle yazdım: 'Şüphesiz ki Şeytan, sizden herbirinizin ölüm anında yanına gelir ve şöyle der: 'Yahudi olarak öl! Hristiyan olarak öl!'..."

Bu hususta ben derim ki: "Salihlerden buna benzer rivâyetler çoktur. Onlara şehadet telkin edildiğinde onlar, (şeytana) 'hayır!' demektedirler. Ben Ebu İsa et-Tirmizî'nin kitabını inceledim. Çoğunu da bizzat semâ' ettim. Bu hadisi onda bulamadım. Diğer bazı nüshalarında var ise onu Allah bilir. Nesâî'nin kitabına gelince, onun da bir kısmını semâ' ettim. Çoğu da elimdedir. Fakat onda da bu hadise rastlamadım. Onun için de değişik nüshalar söz komusudur. Diğer bazı nüshalarında bulunması ihtimal dahilindedir. Doğrusunu Allah bilir."²⁵⁷

Bu ifadelerinden anlaşıldığına göre Kurtubî, *Sünen-i Tirmizî*'nin tamamına, *Sünen-i Nesâî*'nin ise hemen hepsine yazılı olarak sahiptir. Fakat şunun da farkındadır ki, her ikisi için de değişik nüshalar vardır. Dolayısıyla şeyhinden duyduğu bu hadisi, kendi elindeki nüshalarda bulamamış olmasına rağmen ihtiyatlı konuşmayı tercih etmektedir.

Dikkati çeken diğer bir nokta da şudur ki Kurtubî, en büyük hocasından dahi duymuş olduğu bir hadisi, hemen kabul etmemekte, onu tahkik etme gereği hissetmektedir. Bununla beraber, bulamamış olmasına rağmen şeyhine de itiraz etmemekte, diğer nüshalarda bulunabileceği ihtimalini düşünerek sükut etmeyi tercih etmektedir. Yani hem ilme karşı ihtiyatı elden bırakmamakta, hem de hocasına karşı edebi muhafaza etmektedir.

²⁵⁷ Tezkire, s. 35.

Kurtubî'nin anlayışına göre, hadis tahsili edecek kişiler için nahvi de bilmek şarttır. Arap diline ve nahiv ilmine vakıf olmayan kişinin hadisle uğraşması, abestir. Tefsirinin mukaddimesinde bu konuda, şu rivâyetleri verir.

“Ali b. el-Ca'd demiştir ki; ben Şu'be'nin şöyle dediğini duydum: Arapçayı bilmeden hadisle uğraşan bir kimsenin misali, boynuna içinde yem bulunmayan bir torba asılmış merkebe benzer.

Hammad b. Seleme de demiştir ki: Her kim hadis öğrenmeye koyulur fakat nahiv öğrenmezse, boynuna içinde arpa bulunmayan bir yem torbası asılmış merkeb, gibidir.”²⁵⁸

Kurtubî'nin zikrettiği bu rivâyetlerinden anlaşıldığına göre o, nahiv iliminin ve arap dil kaidelerinin tahsil edilmesini, hadis ehli için şart olarak görmektedir. Böyle bir anlayışa sahip olması, onun hadis ilmine ve hadis ehline verdiği önemden kaynaklanmaktadır.

²⁵⁸ Kurtubî, *Tefsîr*, I. 24 (Mukaddime).

2. KURTUBÎ'NİN HADİS ESERLERİNE GÜVENİ:

Kurtubî'nin, hadis kaynaklarına karşı tam bir güven duygusuna sahip olduğunu ve hatta onlar karşısında teslimiyetçi bir hal içinde bulunduğunu görüyoruz. Ona göre bir hadisin *Sahih* olabilmesi için, onun temel kaynaklarda tahrir edilmiş olması, genellikle yeterli bir delildir. Bu kaynaklar, hem *Sahih*leri toplayan ('âmi'ler (*Buhari, Müslim, Tirmizî*) hem de meşhur *Sünen*ler (*Ebu Davud, Nesâî, İbn Mâce*) olabilmektedir.

Bu konuyu şöyle bir örnekle delillendirmemiz mümkündür: İbnu'l-Arabî'nin zayıf kabul ettiği bir hadis konusunda, Kurtubî ona itiraz etmekte, onun *Sahih* olduğunu savunmakta ve delil olarak mezkur hadisin Ebu Davud ve Nesâî tarafından tahrir edilmiş olmasını göstermektedir. Bu delile, hadisin râvilerinden biri hakkında, Buhari ile Ali el-Medinî tarafından yapılan ta'dîl de eklenince, Kurtubî açısından yeterli kanaat artık hasıl olmaktadır.

Bu örneği bizzat kendi ifadeleriyle aktaralım:

*"İbnu'l-Arabî derki: 'Bazı kimseler cehalette o kadar ileri gitmişler ki, hür bir kimse kendi kölesini öldürme karşılığında öldürülür, diyecek kadar olmuşlar ve bu konuda el-Hasen'in Semure'den yaptığı şu rivâyeti delil getirmişler. Onlara göre Resulullah (s.a.v.) buyurmuş ki; 'Kim kölesini öldürürse biz de onu öldürürüz.' Halbuki bu hadis zayıftır. Delilimiz de şu ayettir: 'Kim mazlum olduğu halde öldürülürse biz onun velisine bir yetki tanıdık. O halde o da (kısasta) haddi aşmasın.'*²⁵⁹ Burada veli, kölenin efendisidir. bir kişi nasıl kendi aleyhine yetkili olabilir?...²⁶⁰ Diğer taraftan Amr b. Şu'ayb babasından o da dedesinden rivâyet etmiştir ki; 'Bir adam kölesini kasden öldürmüş, bunun üzerine Nebî (s.a.v.) ona

²⁵⁹ İsrâ, 17/33.

²⁶⁰ Kurtubî tarafından İbnu'l-Arabî'ye atfedilerek nakledilen metnin buraya kadar olan kısmı, bu gün elimizde matbu olarak bulunan oân ait Ahkâmü'l-Kur'an'da mevcuttur. Fakat sonraki kısım yoktur. (Ahkâmü'l-Kur'an, I. 92. Bakara, 178).

sopa cezası uygulamış, bir yıl sürgüne göndermiş ve ayrıca ganimetten ona pay vermemiştir.’ Bunun dışında ona bir ceza vermemiştir.”²⁶¹

İbnu’l-Arabî’nin bu şekilde zayıf kabul ettiği hadise Kurtubî *Sahîh* demektedir ve görüşünü şöyle savunmaktadır:

“Ben bu hususta şöyle diyorum: İbnu’l-Arabî’nin zayıf dediği bu hadis, aslında *Sahîhtir*. Çünkü Nesâî ve Ebu Davud onu tahrir etmişlerdir. Devamı da şöyledir: ‘Kim kölesinin burnunu keserse biz de onun burnunu keseriz, kim kölesini burarsa biz de onu burarız.’ Buharî de Ali b. el-Medîni’den naklen şöyle demiştir: ‘el-Hasen’in Semura’dan hadis dinlediği doğrudur ve bu hadisi almıştır.’ Buhârî devamla ‘Ben de bu görüşteyim.’ demiştir. Eğer bu hadis *Sahîh* olmasaydı, bu iki imam bu görüşte olmazlardı.”²⁶²

Bu iki iddia birbirine kıyaslandığında, ilk anda zannedilebilir ki İbnu’l-Arabî, birinci hadisi zayıf kabul etmiş ve buna delil olarak ayeti kerimeyi getirmiş. Halbuki durum öyle değildir. [...: قوله تعالى] şeklindeki ifadesi ile İbnu’l-Arabî, hadisin zayıflığına bir delil getirmiyor. Onun burada getirmiş olduğu bu delil, biraz yukarıda öne sürmüştüğü, [الحر لا يقتل بالعبد] yani; ‘bir köleye karşılık olarak hür bir kimse kısas edilmez’ şeklindeki görüşünü kuvvetlendirmek içindir. Ahkâmu’l-Kur’an’ın kendisine bakıldığında, bu mesele anlaşılabilir. ²⁶³

İbnu’l-Arabî’nin ikinci delili olarak görülebilecek olan Amr b. Şu’ayb’ın rivâyetine gelince, bu hadis İbn Mace tarafından tahrir edilmiştir.²⁶⁴ Fakat, İbnu’l-Arabî tarafından zayıf olduğu iddia edilen bir önceki hadis ile ardarda verilmektedir²⁶⁵ ve bu ikincisinin de zayıf olduğu belirtilmektedir. Çünkü senedinde, zayıf bir râvi olan İshak b. Abdillâh b. Ebî Ferve vardır. Ayrıca hadisi ondan alan İsmâîl b. Ayyaş da tedlis yapan bir râvidir ve hadisi *anane sigasıyla* rivâyet

²⁶¹ Kurtubî, *Tefsir*, II. 248 (Bakara. 178).

²⁶² Kurtubî, *Tefsir*, II. 249 (Bakara. 178).

²⁶³ Ahkâmu’l-Kur’an, I. 92.

²⁶⁴ İbn Mâce, 21 Diyât 23, N. 2664 (II. 888).

²⁶⁵ İbn Mâce, 21 Diyât 23, N. 2663 (II. 888).

etmiştir.²⁶⁶ Yani İbn Mâce, hükümleri birbirine zıt olan ve her ikisinin de zayıf olduğu muhtelif kişiler tarafından iddia edilen bu iki hadisi ardarda tahrir etmektedir.

Diğer taraftan, Kurtubî'nin İbnu'l-Arabî'den yapmış olduğu alıntının orta kısmındaki bu hadis, önceki ve sonraki kısımların aksine elimizde bulunan Ahkâmü'l-Kur'an'da mevcut değildir. Kurtubî'nin elindeki nüsha ile bu günkü arasında farklılık olması ihtimali mümkün olmakla beraber, bizim için bu noktanın tahkiki, bu çalışmamızın sınırları açısından gerekli de değildir.

Bu hadisin Ebu Davud²⁶⁷ ve Nesâî²⁶⁸ tarafından tahrir edildiği şeklindeki Kurtubî'nin tesbiti doğrudur. Fakat sadece, *falan musannıfların tahrir etmiş olması* şeklindeki bir delile dayanılarak bir hadisin *Sahih* olduğunun iddia edilmesini, metod olarak doğru kabul etmek mümkün değildir.

Nihâyet, Kurtubî'nin **“Eğer bu hadis Sahih olmasaydı, bu iki imam bu görüşte olmazlardı.”** şeklindeki yaklaşımı, onun hadis alimlerine olan teslimiyetçilik derecesindeki itimadını bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır.

“Bir konuda sünnet sabit olduktan sonra, onun yanında başka bir söze gerek yoktur”²⁶⁹ diyen ve sünneti dinde hüccet kabul eden Kurtubî'nin, sünnete verdiği önemi ve hadis musannıflarına karşı duyduğu büyük itimadı ile ilgili örnekler pek çoktur. Aşağıda, *Kurtubî'nin Sahip Olduğu Yazılı Hadis Kaynakları* konusu incelenirken verilecek örneklerin bir çoğu, aynı zamanda bu konunun da birer misâli olabilecek mahiyettedirler. Dolayısıyla biz burada, bu konu ile ilgili olarak verdiğimiz bu bilgilerle iktifa ediyoruz.

²⁶⁶ İthâfu's-Sâde, 56 Diyât 3, N. 4030. (V. 187).

²⁶⁷ Ebu Davud, 33 Diyât 7, N. 4515-6 II. 583.

²⁶⁸ Nesâî, 45 Kasâme 11, N. 4750 VIII. 388 (Diğer baskıya göre, VIII. 20-21).

²⁶⁹ Kurtubî, *Tefsir*, III. 349.

3. KURTUBÎ'NİN ELİNDEKİ YAZILI HADİS KAYNAKLARI:

Kurtubî, temel hadis kaynaklarından hangilerine sahiptir? Onların hangilerine daha çok güvenmektedir? Hangilerine en çok müracaatlarda bulunmaktadır? Bugün bizim elimizde olduğu halde, onun elinde bulunmayan temel hadis kaynakları var mıdır? Varsa hangileridir?

Bütün bu soruları cevaplayabilmek için bu gün sahip olduğumuz temel hadis kaynaklarına onun sahip olup olmadığını araştırdık. Bunu yaparken onun tefsirini esas aldık. Başvuruda bulunduğu hadis kaynaklarını tarihi sıraya göre zikrettik. Bununla beraber, tefsirinde bu kaynaklara ne kadar başvuruda bulunduğunu da tesbit etmeye çalıştık. Ayrıca onun, tefsirinde kullanmaması sebebiyle sahip olmadığı hükmüne vardığımız hadis kaynaklarını da belirlemeye gayret ettik.

3.1. MALİK B. ENES (179/795):

Kurtubî'nin, tefsirinde en çok müracaatta bulunduğu hadis musannıfı şüphesiz ki Malik b. Enes'tir (93-179/712-795). Onun adının geçtiği yerlerin sayısı 1200'den (bin iki yüz) fazladır.²⁷⁰ Ancak bunların hepsinde ondan hadis rivâyet etmiş değildir. Bir kısmında hadis, bir kısmında mevkuf haber rivâyet ederken, ağırlıklı kısmında da onun fikhî görüşlerini aktarmaktadır. Kurtubî'nin Malikî mezhebinden olması ve ayrıca İmam-ı Malik'in *Muvatta'*ını da şerhetmiş bulunması dikkate alındığında, ondan bu kadar çok bahsetmesinin sebebi daha iyi anlaşılmaktadır. *Muvatta'*'yı ise, sadece 100 yerde zikretmektedir.²⁷¹

Kurtubî'nin, İmam-ı Malik'ten rivâyette bulunduğu yerlere örnekler:

1. Örnek:

Muvatta''dan merfu olarak hadis rivâyet ettiği yerlerden biri şudur:

²⁷⁰ Kurtubî, *Tefsir*, XXII. 363-6.

²⁷¹ el-Hadis ve'l-Muhaddis adlı CD'de yaptığımız *Muvatta* kelimesinin taranması sonucudur.

... وروى نحوه بنت حكيم قالت: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: (ما نزل منزلاً ثم قال:

أعوذ بكلمات الله التامات من شر ما خلق لم يضره شيء حتى يرتحل). أخرجه الموطأ ...

*“Havle binti Hakîm Rasûlullah’tan (s.a.v.) şöyle duyduğunu rivâyet etmiştir: ‘Her kim bir yere vardığında, Eûzu bi kelimâtillâhi’t-tâmmât min şerri mâ halak derse, (yarattıklarının şerrinden, Allahu Teâlâ’nın yüce isimlerine sığınırım) derse, oradan ayrılincaya kadar ona hiç bir şey zarar vermez.”*²⁷¹

Bu rivâyet İmam-ı Malk’ın *Muvatta*’nda hemen aynı lafızlarla mevcuttur. Anlaşılmaktadır ki bu hadis *Muvatta*’dan olduğu gibi aktarılmıştır.²⁷² Sadece hadisteki *men* edatı Kurtubî’nin tefsirinde *mâ*²⁷³ olarak *kâle* kelimesi de *felyekul* şeklinde rivâyet edilmiştir. Başka bir değişiklik yoktur. Bu değişiklikler ise, cümlelerin manasını değiştirecek durumda değildir.

2. Örnek:

Kurtubî’nin *Muvatta*’dan *mevkuf* haberler aldığı da vakidir. Bunun örneklerinden biri de şudur:

وروى مالك في موطئه وأبو داود الطيالسي في مسنده عن زيد بن ثابت قال: الصلاة الوسطى صلاة الظهر...

*“Malik Muvatta’ında ve Ebu Davud et-Tayâlisî de Müsnedi’nde Zeyd b. Sabit’ten rivâyet etmişlerdir ki, ‘Salâtu’l-Vustâ, öğle namazıdır.”*²⁷⁴

Zeyd b. Sâbit’ten gelen bu mevkuf haber, *Muvatta*’da aynı lafızlarla mevcuttur.²⁷⁵

3. Örnek: Kurtubî, kendisinin de *Malikî* mezhebinden olması sebebiyle olsa gerek, hemen bütün fikhî konularda İmam Mâlik’in görüşlerini zikretmektedir. Bunlardan birisi de şu meseledir:

. وأما إن عقد في العدة ودخل بعد انقضائها وهي

²⁷¹ Kurtubî, *Tefsir*, I. 89 (Mukaddime,).

²⁷² *Muvatta*’, 54 İsti’zân 13, N. 34 (II. 745).

²⁷³ Farklı olan lafızlar, metinlerde koyulaştırılarak verilmiştir.

²⁷⁴ Kurtubî, *Tefsir*, III. 209 (Bakara Suresi, 238. ayet, 2. mesele).

²⁷⁵ el-Muvatta, 8 Salâtu’l-Cum’a 8, N. 27 (I. 133).

فقال قوم من أهل العلم: ذلك كالدخول في العدة؛ يتأبد التحريم بينهما. وقال قوم من أهل العلم: لا يتأبد بذلك تحريم. وقال مالك: يتأبد التحريم. وقال مرة: وما التحريم بذلك بالبين؛ والقولان له في المدونة في طلاق السنة. وأما إن دخل في العدة وهي :

“Şayet, kadın henüz iddet içindeyken nikah akdi kıyılır ve iddetten sonra zıfaf yapılırsa onun hükmü şu şekildedir:

İlim adamlarının bir kısmı bunun hükmünün, iddet içinde iken duhul (gerdege girme) gibi olduğunu ve bu kişilerin birbirlerine ebediyyen haram olduğunu söylemişlerdir. İlim adamlarının bir kısmı ise, onların birbirlerine ebediyyen haram olmayacaklarını söylemişlerdir. İmâm-ı Mâlik bu konuda, onların evlenmelerinin ebediyyen haram olduğunu söylemektedir. Bir diğer yerde ise, onların birbirlerine haram oluşunun ebediliği tam açık değildir demiştir. Onun bu iki görüşü de el-Müdevvene’de, Talâku’s-Sünne bölümünde nakledilmiştir.”²⁷⁷

Kurtubî’nin burada İmâm-ı Mâlik’ten rivâyet ettiği görüşler, kendisinin belirttiği gibi Müdevvene’de ve Talâku’s-Sünne bölümünde aynı ifadelerle mevcuttur.²⁷⁸

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Kurtubî’nin elinde İmam Mâlik’in *Muvatta* ve *el-Mudevvenetu’l-Kübrâ* adlı eserleri mevcuttur. Onlardan nakiller yapmaktadır.

3.2. et-TAYÂLİSÎ (204/819):

Tam ismi: Ebu Davud Süleyman b. Dâvud b. Carûd et-Tayalisi (135-204/751-819).

Musned sahibidir. Kurtubî, yer yer onun *Müsned*’inden rivâyetlerde bulunmaktadır.²⁷⁹ Örnekler:

1. Örnek:

²⁷⁷ Kurtubî, *Tefsir*, III. 193 (Bakara Suresi. 235. ayet. 5. mesele).

²⁷⁸ Müdevvene, II. 440 (İddet ve Talâku’s-Sunne Kitâbı, Boşanmış Kadının İddeti ve İddeti İçinde Evlenilmesi Babı) ; II. 457 (İddet ve Talâku’s-Sunne Kitâbı, İddeti İçinde Evlenen Kadın Babı).

²⁷⁹ Kurtubî, *Tefsir*, XXII. 486.

وروى أبو داود الطيالسي في مسنده عن قتاده عن عمرو بن شعيب عن أبيه عن عبد الله بن عمرو عن

النبي صلى الله عليه وسلم قال: (تلك اللوطية الصغرى) يعني إتيان المرأة في دبرها.

*“Ebu Davu et-Tayâlisî Müsnedi’nde Katade’den, o Amr b. Şuayb’dan, o babasından, o Abdullah b.Amr’dan ve o da Hz. Peygamber’den naklederek demiştir ki; ‘O, küçük lûtîlîktir.’ Yani kadına arkadan yaklaşmak.”*²⁸⁰

Bu hadis, Tayâlisî’nin *Müsned*’inde aynı senetle ve aynı lafızlarla mevcuttur. Tek farklılık, Ebu Davud ile Katade arasında bir râvi daha (Hemmâm) bulunmasıdır.²⁸¹

2. Örnek:

. روى مالك في موطنه وأبو داود الطيالسي في مسنده عن زيد بن ثابت قال: الصلاة الوسطى صلاة

الظهر؛ زاد الطيالسي: وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم يصلها بالهجير

*“Malik Muvatta’ında ve Ebu Davud et-Tayâlisî de Müsnedi’nde Zeyd b. Sabit’ten rivâyet etmişlerdir ki, ‘Salâtu’l-Vustâ, öğle namazıdır.’ Tayâlisî’nin hadisinde şu fazlalık da vardır: ‘Resûlullah (s.a.v.) bu namazı, oldukça sıcak vakitte kıldırırdı.”*²⁸²

Tayâlisî’nin *Müsned*’inde, Zeyd b. Sâbit’in rivâyetleri arasında bu hadis bu senetle yoktur. Ancak Hz. Ali’nin hadisleri arasında benzer bir hadis vardır. Fakat onda, *salâtu’l-vusta*’nın, ikinci namazı olduğu bildirilmektedir. Rivayet şu şekildedir: ²⁸³

وحدثني عن مالك عن داود بن الحصين عن ابن يربوع المخزومي أنه قال سمعت زيد بن ثابت يقول الصلاة الوسطى صلاة الظهر

3. Örnek:

²⁸⁰ Kurtubî , *Tefsir*, III. 95 (Bakara Suresi. 223. ayet. 3. mesele).

²⁸¹ Tayâlisî, s. 299 (*Abdullah b. Amr’ın Hadisleri Bölümünde*).

²⁸² Kurtubî , *Tefsir*, III. 209 (Bakara Suresi. 238. ayet. 2. mesele).

²⁸³ Tayâlisî, s. 24.

Kurtubî'nin, Tayalisi'nin *Müsned*'i ile ilgili olarak zikrettiği bir ara cümlesi, onun *Müsned*lerle ilgili olarak sahip olduğu bilgiler konusunda bazı ipuçları vermektedir.

وفى مُسْنَدِ أَبِي دَاوُدَ الطَّيَالِسِيِّ - وَهُوَ أَوَّلُ مُسْنَدٍ أَلْفَ فِي الْإِسْلَامِ - عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: { مَنْ قَامَ بِعَشْرِ آيَاتٍ لَمْ يُكْتَبْ مِنَ الْغَافِلِينَ وَمَنْ قَامَ بِمِائَةِ آيَةٍ كُتِبَ مِنَ الْقَانِتِينَ.. وَمَنْ قَامَ بِأَلْفِ آيَةٍ كُتِبَ مِنَ الْمُقْنَطَرِينَ }

“Ebu Davud et-Tayâlisi'nin Müsnedi'nde - ki o, İslam Tarihi'nde te'lif edilmiş ilk Müsnedir.- Abdullah b. Amr'ın rivâyetine göre, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle demiştir: 'Her kim on ayet-i kerime okuyarak kıyam ederse, gafillerden yazılmaz. Her kim yüz ayet-i kerime okuyarak kıyam ederse, kânitîn sınıfından yazılır. Her kim de bin ayet-i kerime okuyarak kıyam ederse, mukantarîn (mükafatını kantarlarla alanlar) sınıfından yazılır.’”²⁸⁴

İlginçtir ki, müfessirimizin et-Tayâlisi'nin *Müsnedi*'ne dayandırdığı bu hadis; *Sünen-i Ebu Davud*,²⁸⁵ *Sahih-i İbn Huzeyme*,²⁸⁶ *Sahih-i İbn Hibban*²⁸⁷ ve *İbn Sinnî*'nin kitabında²⁸⁸ bulunuyor olmasına rağmen, *Müsned-i Ebu Davud et-Tayâlisi*'de²⁸⁹ yoktur.

Kurtubî'nin ara cümlesinde aktardığı bilgi, *Tayalisi'nin Müsnedinin İslam Tarihi'nde yazılan ilk müsned olduğu* şeklindedir. Oysa ki bu konuda görüş birliği yoktur. Bununla ilgili farklı görüşler söz konusudur.

Katip Çelebî bu konuda şöyle bir açıklama yapmaktadır:

²⁸⁴ Kurtubî, *Tefsir*, I. 9 (Mukaddime).

²⁸⁵ Ebu Davud, 2 Salat 326, N.1398.

²⁸⁶ İbn Huzeyme, N. 1144 (II. 181).

²⁸⁷ İbn Hibbân, N. 2572, (VI. 310).

²⁸⁸ İbn Sinnî, s.326-328 (benzer ifadelerle).

²⁸⁹ Bu hadisi, *Müsned*'in elimizde bulunan baskısında, sahabî râvisi olan Abdullah b. Amr'a isnad edilen rivâyetler kısmında bulamadık.

“Ebu Davud et-Tayalisi hakkında ‘Müsnedler konusunda ilk eser ona aittir’ denmiştir”.²⁹⁰ Fakat bunu söyleyen kişi, onun asrının, diğer müsned yazarlarının asırlarından önce olmasına bakarak bunu söylemiştir ve eseri tasnif edeni o zannetmiştir. Halbuki durum böyle değildir. Bu eser Ebu Davud et-Tayalisi’nin tasnifi değildir. Müsned sadece, Horasan’lı hadis hafızlarından birinin derlemesinden ibarettir. Onda, özellikle Yunus b. Habib’in (267/881) Ebu Davud et-Tayalisi’den yapmış olduğu rivâyetleri toplanmıştır. Diğer yandan bu eser kadar, belki ondan daha çok, Tayalisi’ye ait olup da bu müsnede girmemiş hadis vardır. Bunları el-Bikâî, Haşiyetu’l-Elfiye’de²⁹¹ zikretmektedir.”²⁹²

Anlaşıldığına göre, Müsned-i Ebî Davud et-Tayalisi adıyla basılmış bulunan kitabın, bizzat Ebu Davud tarafından yazılmış olması ihtimali oldukça zayıftır. İlk Müsned’in kime ait olduğu konusunda muhtelif görüşler vardır:

“Dârekutnî (385/995), Müsedded (228/843) hakkında, ‘İlk müsned yazan odur. Onu daha sonra Nu’aym b. Hammad takib etmiştir.’ demekte, el-Hatîb ise, ‘(Ondan (Nu’aym’dan) yaşça daha büyük ve hadis semai yönünden daha makaddem

²⁹⁰ İsmail Lütfi Çakan, zayıflık ifade eden [قیل] sigasıyla verilmiş bu cümleyi dikkate alarak, “Katip Çelebi (1067/1656) onun ilk müsned sahibi olduğunu kaydetmektedir.” hükmünü verirken (Hadis Edebiyatı, s. 29), Katip Çelebi’nin devam eden açıklamalarını nasıl değerlendiriyor, merak konusudur. Bunları görmemiş olması mümkün değildir. Çünkü kitabında, bu ifadesinden sadece bir sayfa sonra, Katip Çelebi’nin devam eden bu açıklamalarını kaynak göstererek, “Tayalisi’nin Müsned’i, Horasanlı bir hadisçi tarafından, özellikle Yunus b. Habib’in (267/881) hocası Ebu Davud’dan yaptığı nakillerin Müsned şeklinde tertib edilmesiyle meydana getirilmiştir.” demektedir. (Hadis Edebiyatı, s. 30) . Yine Çakan’ın mezkur yerde, kaynak gösterirken, ‘Bkz. Keşf. II. 1979’ denmesi, bir matbaa hatası olsa gerektir. Doğrusu ‘II. 1679’ şeklindedir.

²⁹¹ Haşiyetu’l-Elfiye adıyla bahsedilen eser: el-İrakî’ye ait hadis konusundaki Elfiye üzerine, el-Bikâî’nin yaptığı bir şerhtir. (Keşf. V. 22) . Tam ismi şöyledir: en-Nuketü’l-Vefiyye bimâ Huve fi Şerhi’l-Elfiye. Bıkâî ve Tefsirindeki Metodu adlı doktora tezinde Necati Kara bu kitapla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “Hadis İlmîyle İlgili Eserleri: 1. en-Nuketü’l-Vefiyye bimâ Huve fi Şerhi’l-Elfiye (Eserin adı Latin Harfleriyle bu şekilde verildikten sonra, onun karşılığı olarak arapça harflerle verilen şu ibarenin eserle alakası yoktur. النكت والفوائد على شرح العقائد للتفتازي Bir matbaa hatası olsa gerektir.) Nüshaları: 1. Nüsha: Feyzullah Efendi, No: 252, 275 vrk., 21st., 90x117, 133x180mm. arap hattı meşin cilt, şemseli, şirazeli, miklebli. Müstensihî ve istinsah tarihi belli değildir. 2. Nüsha : atıf Efendi, No: 368, 93 vrk., bb (?) st., 205x153, 158x100 mm., arap hattı. Müstensihî ve istinsah tarihi belli olmayan bu nüsha sondan eksiktir. Çeşitli şerhleri bulunan Zeynuddin Abdurrahman b. Huseyin el-İrakî’nin (806/1403) Elfiyesi’ne Bıkâî de bir şerh yazmıştır. Bu hususu Unvanu’z-Zaman isimli eserinde şöyle anlatmaktadır: ‘837/1433 senesinde Kahire’de İbn Hacer’den, İrakî’nin Elfiyesi’ni okuduktan sonra, hocamdan işittiğim hususları da eklemek suretiyle ona bir şerh yazarak en-Nuketü’l-Vefiyye adını koydum.” (Bıkâî, 67.)

²⁹² Keşf. II. 1679.

olan Esed b. Musa, bir müsned kaleme almıştır. Muhtemelen Nu'aym ilk olmakta onu geçmiştir.' demektedir.

el-Hâkim ise şöyle demektedir: İslam'da ricâl tercemeleri üzerine yani (sahabeyi esas alarak) ilk müsned yazan Ubeydullah b. Musa el-Absî ve (sonra) Ebu Davud et-Tayalisi'dir.'

İbn Abdî ise diyor ki: 'Denildiğine göre Kufe'de ilk müsnedi Yahya b. Abdilhamid el-Himmânî, Basra'da Müsedded, Mısır'da Esedu's-Sunne -ki bu her ikisinden önce olup ölümü mukaddemdir- yazmışlardır.'

*el-Ukaylî diyor ki: Ali b. Abdilazîz, Yahya el-Himmânî'nin şöyle söylediğini iştmiştir: 'Kufe ahalisinin hakkımda söylediklerine kulak asmayın. Onlar bana hased ediyorlar. Şüphesiz ilk müsnedi cemedem benim.'*²⁹³

Bu durumda İslam tarihinde yazılmış *İlk Müsned*'in belirlenmesi çok zordur. Çünkü bu konudaki görüşler ve rivâyetler çok farklıdır.

Kurtubî'nin kabul ettiği kadarıyla yazılmış ilk musned, Ebu Davud et-Tayâlisî'nin *Müsned*'idir. Fakat yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığında bizim kanaatimiz, söz konusu bu müsnedin et-Tayalisi'ye ait olmadığı yönündedir. Dolayısıyla Kurtubî'nin bu görüşünün onun *Hadisçiliği* açısından ihtiyatla karşılanması gerektiğini düşünüyoruz. Bununla beraber, Kurtubî'nin elinde mezkur *Müsned*'in bulunduğunu ve ondan nakillerde bulunduğunu da tespit etmiş bulunuyoruz. Ancak, onun elindeki ile bugün bizim elimizdeki *Müsned-i Tayâlisî* arasında bazı farklılıklar mevcuttur.

3.3. ABDÜRREZZAK (211/826) :

Tam ismi: Abdurrezak b. Hemmam b. Nâfi' es-San'anî (126-211/744-826). Kurtubî onun adını 43 yerde zikretmektedir.²⁹⁴ Fakat onun eseri olan *el-Musannaf*'tan ise hiç bahsetmemektedir.

²⁹³ Hadis Literatürü, s. 92.

²⁹⁴ Kurtubî, *Tefsir*, XXI. 284.

Kurtubî'nin Abdurrezzak'tan istifadesi, bir râvi olması şeklindedir. Onun *Musannaf*'ından nakilde bulunmamaktadır. Abdurrezzak'ın ismini zikrettiği rivâyetleri genellikle İbn Abdilberr'den nakletmektedir.

1. Misal:

Abdurrezzak'ın ismini zikrettiği rivâyetlerin bir örneği şudur:

... وقد اختلف الرواة عن عمر في هذه المسألة فروى الدارقطني عن شقيق قال: جاءنا كتاب عمر ونحن بخانقين قال في كتابه: (إن الأهل بعضها أكبر من بعض، فإذا رأيتم الهلال فمارا فلا تفطروا حتى يشهد شاهدان أنهما رأياه بالأمس) وذكره أبو عمر من حديث عبد الرزاق عن معمر عن الأعمش عن أبي وائل قال: كتب إلينا عمر: فذكره.

“... Bu meseleyle ilgili Hz. Ömer'den gelen rivâyetleri farklıdır. Darekutnî Şakîk'ten, şöyle dediğini rivâyet etmektedir. Biz Hânîkîn'de iken, Hz. Ömer'den bir mektup aldık. Onda şöyle diyordu: Hilâllerin bazısı, bazısından büyük olur. Eğer gündüz vakti hilali görürseniz, o hilali dün de gördüklerini söyleyen iki kişinin şahitliği olmadıkça orucumuzu açmayınız. Bu rivâyeti Ebu Ömer (b. Abdilberr) de, Abdurrezzak, Ma'mer, A'meş, Ebu Vâil senediyle zikretmiştir.”²⁹⁵

Örnekte görüldüğü gibi Kurtubî, Abdurrezzak yoluyla gelen bir hadisi Ebu Ömer'den rivâyet etmektedir. Bunu ise, Dârekutnî'den gelen bir rivâyeti desteklemek için yapmaktadır. Bu olayda Kurtubî'nin Abdurrezzak'a atfettiği görev, sadece bir râvi olma durumudur. Onun eseri *Musannaf* söz konusu bile değildir.²⁹⁶

2. Misâl:

قال أبو عمر:.... وذكر عبد الرزاق وعبد الملك بن الصباح عن الثوري عن سلمة بن كهيل عن سعيد بن جبير عن ابن عمر قال: (جمع رسول الله صلى الله عليه وسلم بين المغرب والعشاء بجمع، صلى المغرب ثلاثا والعشاء ركعتين بإقامة واحدة)....

²⁹⁵ Kurtubî, *Tefsir*, II. 303.

²⁹⁶ Rivâyetin alındığı asıl musannıf Dârekutnî'dir, Bâbu's-Şehâde alâ Rü'yeti Hilâl, 7 (II. 168).

“Ebu Ömer der ki: ... Abdurrezak'ın ve Abdulmelik b. Sabbah'ın Sevrî'den, onun Seleme b. Kuheyl'den, onun Said b. Cubeyr'den, onun da İbn Ömer'den naklettiğine göre o şöyle demiştir: Rasûlullah (s.a.v.) akşam ile yatsı namazını cem' ederek kılmıştır. Akşam namazını üç rekat, yatsı namazını da iki rekat olarak ve tek kamet ile kılmıştır.”²⁹⁷

Kurtubî hadisi İbn Abdilberr'den nakletmektedir. Hadisi Abdurrezzak'ın *Musannaf*'ında bulamadık.²⁹⁸

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Kurtubî, doğrudan Abdurrezzak'tan rivâyette bulunmamakta ve onun *Musannaf*'ından da hiç söz etmemektedir. Bu sebeplerden dolayı, Kurtubî'nin bu esere sahip olmadığı kanaatine varıyoruz.

3.4. İBN EBÎ ŞEYBE (235/849) :

Tam adı: el-Hafız Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe. Kurtubî, onun ismini 34 yerde zikretmektedir.²⁹⁹

Kurtubî, İbn Ebî Şeybe'den ve onun *Müsned*'inden³⁰⁰ haberdar olmakla beraber, *Musannaf*'ına sahip değildir. *Müsned*'inden ise sadece bir yerde bahsetmektedir.³⁰¹

Kurtubî'nin onun *Müsned*'inden bahsettiği tek yer şurasıdır:

²⁹⁷ Kurtubî, *Tefsir*, II. 423.

²⁹⁸ *Musannaf*'ta, Namazların kasredilmesi ve cem'i ile ilgili babların işlendiği II. cild 515-55 sayfalarında bu hadisle aynı muhtevalı birçok rivâyet olmasına rağmen, senedi ve metniyle bu hadisin kendisi yoktur.

²⁹⁹ Kurtubî, *Tefsir*, I. 15, 175, 346, 390, 392; II. 98, 175, 197, 226, 260; III. 128, 153, 220, 285, 400; IV. 35, 89, 91, 100; VI. 17, 143, 168; VII. 226, 279, 294; VIII. 7, 15, 263; IX. 134; X. 325; XII. 11, 111, 214

³⁰⁰ *İbn Ebî Şeybe'nin Müsnedi* hakkında, Yusuf Özbek şu bilgileri vermektedir: “Bu eser, onun *musannaf*'ından ayrıdır. Zira, *Müsned*, sahabeye göre düzenlenmiştir. Gerek müellifin eserleri sayılırken gerekse atıflarda bulunurken *Musannef*'le arası tefrik edilmiştir.... Muhaddislerin pekçok alıntılarda bulunduğu bir eserdir. Meselâ, *Tarîhu Bağdâd*, IV. 59. İbn Ebî Şeybe'nin *Müsned*'i, diğer bazı hadis kitapları gibi Endülüs'de birtakım hâdiselerin çıkmasına sebep olmuştur. İbnu'l-Farâdî, *Tarîh*'inde senedi ile Kâsım b. Sebbâğ 'dan şöyle nakletmiştir: Asbağ b. Halil'i işittim diyordu ki: ‘Tabutunda domuz başı olması, *Müsned*-i İbn Ebî Şeybe olmasından daha sevimidir.’ (*Lisânu'l-Mizân*, I. 458) *Müsned*'in bulabildiğim tek yazma nüshası, Topkapı Sarayı'ndadır. Medine, 290 (Büyük boy, gayet eski nüsha, başı ve sonu noksan, 176 yk., tashih görmüş, muhtamelen 7. asırda kopye edilmiş...)” (Hadis Literatürü, s. 95-6)

³⁰¹ Kurtubî, *Tefsir*, XII. 111 (Mü'münün Suresi. 14. ayet.)

.... من هذه الآية قال ابن عباس لعمر حين سأل مشيخة الصحابة عن ليلة القدر فقالوا: الله أعلم؛ فقال عمر: ما تقول يا ابن عباس؟ فقال: يا أمير المؤمنين إن الله تعالى خلق السموات سبعا والأرضين سبعا، وخلق ابن آدم من سبع وجعل رزقه في سبع، فأراها في ليلة سبع وعشرين. فقال عمر رضي الله عنه: أعجزكم أن تأتوا بمثل ما أتى هذا الغلام الذي لم تجتمع شؤون رأسه. وهذا الحديث بطوله في مسند ابن أبي شيبة.....

“Hz. Ömer (r.a.), sahâbenin yaşlılarını toplayıp onlara kadir gecesini sormuş, onların Allahu A'lem demeleri üzerine, 'Peki sen ne düşünüyorsun ey İbni Abbas?' demiş ve O da bu ayetten³⁰² yola çıkarak şu cevabı vermişti: 'Ey Mü'minlerin Emiri! Allah Teâlâ gökleri ve yerleri yedi kat yarattığı gibi, insanı da yedi şeyden yaratmış ve rızkını yedi şeyde kılmıştır. Bunun için ben, kadir gecesini de 27. (yirmi yedinci) gecede görüyorum.' Bunun üzerine Hz. Ömer diğer sahâbîlere şöyle demişti: 'Henüz kafasının (dış) şekli dahi tam oluşmamış olan bu çocuğun getirdiği misâl, sizi aciz bıraktı.' Bu hadis bütünüyle İbn Ebî Şeybe'nin Müsnedi'nde mevcuttur.”³⁰³

Biz bu hadisi, *İbn Ebî Şeybe'nin Müsned'*inde arama imkânı elde edemedik. *Musannaf'*inde ise aramamıza rağmen bulamadık. Fakat İbn Hanbel'in *Müsned'*inde daha kısa olarak³⁰⁴ ve Hâkim'in *Müstedrek'*inde de tam olarak³⁰⁵ bulduk. Kurtubî'nin elinde, Hâkim'in *Müstedrek'i* bulunuyor olmasına rağmen bu hadisi *Müsnedi İbn Ebî Şeybe'*den tahrir etmesine sebep olarak, en uzun haliyle orada mevcut olması ihtimalini düşünüyoruz.

Bununla beraber Kurtubî, İbn Ebî Şeybe'yi çok iyi tanımaktadır. Çünkü, rivâyet ettiği bir hadisin ardından, onunla ilgili şöyle bir ricâl değerlendirmesinde bulunmaktadır:

قلت: هذا حديث صحيح اتفق على رجاله البخاري ومسلم؛ إلا ابن أبي شيبة فإنه لمسلم وحده...

³⁰² Mûminûn; 23/14.

³⁰³ Kurtubî, a.y.

³⁰⁴ Müsned, I. 14 (Daru'l-Fikr baskısına göre. I. 42. N. 85.

³⁰⁵ Müstedrek, N. 1890/6297, III. 261 (Eski baskıya göre. III. 539).

“Derim ki: Bu, sahih bir hadistir. Senedindeki ricâl üzerinde Buhârî ve Müslim ittifak halindedirler. Bundan sadece İbn Ebî Şeybe hariçtir. Zira o, (her ikisinin değil de) sadece Müslim’in hadis aldığı kişilerdendir.”³⁰⁶

Müfessirimiz İbn Ebî Şeybe’den çeşitli sigalarla rivâyette bulunmaktadır. Bazen [عن ابن أبي شيبة] bazen de [روي ابن أبي شيبة] bazen [ذكر ابن أبي شيبة] demektedir. Fakat ondan en çok bahsettiği şekil ise, başka musannıflardan aldığı hadislerin senedinde bir râvi olarak onun ismini zikretmesidir. Ondan rivâyetleri en çok, İbn Mâce aracılığıyla yapmaktadır.³⁰⁷

Örnek:

.... خرج ابن ماجة أنبأنا أبو بكر بن أبي شيبة أنبأنا شعبة (ح) وحدثنا محمد بن بشار ومحمد بن الوليد قالا حدثنا محمد بن جعفر حدثنا شعبة عن أبي بشر جعفر بن إياس قال: سمعت عباد بن شرحبيل - رجلا من بني غبر- قال: أصابنا عام مخمصة فأتيت المدينة فأتيت حائطا من حيطانها فأخذت سنبلا ففركته وأكلته وجعلته في كسائي؛ فجاء صاحب الحائط فضربني وأخذ ثوبي؛ فأتيت رسول الله صلى الله عليه وسلم فأخبرته؛ فقال للرجل: (ما أطعمه إذ كان جائعا أو ساغبا ولا علمته إذ كان جاهلا) فأمره النبي صلى الله عليه وسلم فرد إليه ثوبه، وأمر له بوسق من طعام أو نصف وسق. .

“İbn Mâce tahrir etmiş ve demiştir ki: Bize Ebu Bekir b. Ebî Şeybe haber verdi dedi ki:... Benî Gubar’dan Ahbad b. Şurahbîl’i şöyle derken duyudum. Biz, bir kılık yılına düçar kalmıştık. Medine’ye geldim. Duvarla çevrili bir bahçelerinden birine girdim. oradan bir buğday başağı aldım, ovaladım ve yedim. Biraz da elbisemin içine koydum. O arada bahçenin sahibi geldi. Beni dövdü. Elbisemi da aldı. Bunun üzerine Resûlullah’ı gittim ve durumu anlattım. O adama şöyle dedi: ‘Aç ve bitkin olduğu halde ona bir şey yedirmedin. Cahil olduğu halde bir şey

³⁰⁶ Kurtubî, *Tefsir*, II. 226.

³⁰⁷ Kurtubî’nin, İbn Mâce yoluyla İbn Ebî Şeybe’den yaptığı hadis tahrirleri için bkz.: Kurtubî, *Tefsir*, I. 175; II. 175, 197; IV. 35; VI. 143, 168; VII. 226; XII. 11, 214.

öğretmedin.' Sonra ona elbiselerimi iade etmesini emretti ve o da iade etti. Ayrıca, bir ya da yarım vesk³⁰⁸ buğday vermesini emretti."³⁰⁹

Bu misalde müfessirimiz, musannıf İbn Ebî Şeybe'nin rivâyet ettiği bir hadisi, İbn Mâce aracılığıyla nakletmektedir. İbn Mâce ise onu İbn Ebî Şeybe'den rivâyet etmektedir. Bu hadis, hem İbn Mâce'nin *Süneni*'nde³¹⁰ hem de İbn Ebî Şeybe'nin *Musannafı*'nda³¹¹ mevcuttur.

Kurtubî'nin sevkettiği hadis ile İbn Mâce'nin hadisi birbirinin aynısıdır. Sadece, İbn Mâce'nin senedindeki râvilerden biri olan *İbn Ebî İyâs*'ı müfessirimiz, *İbn İyâs* olarak almıştır. Onun dışında hem senet hem metin aynıdır.

İbn Mâce'nin senedi *tahvillerle*³¹² üç ayrı senede ayrılmaktadır:

Birinci senet: 1)Ebu Bekir Abdullah İbn Ebî Şeybe 2)Şebâbe b. Sevvâr 3) Şu'be 4) Ebu Bişr Ca'fer b. Ebî İyâs 5) Abbâd b. Şurahbil.

İkinci senet: 1) Muhammed b. Beşşâr 2)Muhammed b. Ca'fer 3) Şu'be 4) Ebu Bişr Ca'fer b. Ebî İyâs 5) Abbâd b. Şurahbil.

Üçüncü senet: 1) Muhammed b. el-Velîd 2)Muhammed b. Ca'fer 3) Şu'be 4) Ebu Bişr Ca'fer b. Ebî İyâs 5) Abbâd b. Şurahbil.

İbn Ebî Şeybe'nin senedi ise şu şekildedir:

1) Şebâbe (b. Sevvâr) 2) Şu'be 3)Ebu Bişr (Ca'fer b. Ebî İyâs) 4) Abbâd b. Şurahbil

³⁰⁸ "Vesk kelimesiyle bir ölçek kasdolunur. Terim olarak bir vesk 60 (altmış) sa' miktarında bir ölçeğin adıdır." (Şer'i Ölçü Birimleri, s.168). "Fıkıhçılar, dil bilginleri ve tarihçiler görüş birliği halinde ifade ederler ki; bir sa', dört müd miktarıdır."(A.g.e. s. 154) "İbnu'l-Esîr der ki: Müd kelimesinin aslı şöyle takdir olunmuştur. Herhangi bir kimse, iki elini birden buğday yığımına daldırıp avuçlarını doldurmasıyla ilişkilidir." (A.y.). "Vesk; Kûfelilere göre, 200 kg.lık bir ölçektir." (Yeni Kamus.)

³⁰⁹ Kurtubî, *Tefsir*, II. 226.

³¹⁰ İbn Mâce, 12 Ticarât 67, N. 2298, II. 770.

³¹¹ İbn Ebî Şeybe, 15 el-Buyû' ve'l-Akdiye 37. N. 18, (V. 40).

³¹² Tahvîl: Değiştirmek manasına olup, bir hadisin çeşitli isnadlarla rivâyeti sırasında bir isnaddan değerine geçmeye denir. Aynı hadisin bir isnadından diğerine geçişte, araya bir ha [ح] harfi konularak işaretlenir. (Ansiklopedik hadis Terimleri, s. 387).

İbn Mâce'nin senetlerinin birincisi ile, İbn Ebî Şeybe'nin senedi aynıdır. Her iki hadis de merfudur. Fakat, İbn Ebî Şeybe 4 (dört) râvi ile İbn Mâce ise ancak beş râvi ile Resûlullah'a (s.a.v.) ulaşabilmektedir. İki musannıf arasında bir nesil farkı vardır. Dolayısıyla İbn Mâce'nin senedinde İbn Ebî Şeybe de bir râvi olarak yer almakda ve doğal olarak onun senedi, diğerine nazaran daha *nâzil* bir duruma düşmektedir. Bu durumda, Kurtubî açısından İbn Ebî Şeybe'nin hadisini tercih etmek daha doğrudur. Çünkü onun senedi daha *âlidir*. *Âli isnadı* elde etmek ise, tahkik ehli hadisçiler için her zaman birinci gaye olagelmiş ve *nâzil isnada* tercih edilmiştir. Hal böyle iken Kurtubî'nin daha âli senede sahip olan İbn Ebî Şeybe'yi tercih etmemesinin sebebini biz, *onun musannafına sahip olmaması* şeklinde açıklamaktayız. Tefsirinde otuzdan fazla yerde, bu hadis musannıfının ismini zikretmesine rağmen, onun *Musannaf*'ından hiç söz etmemesi de bizim bu fikrimizi kuvvetlendirmektedir.

3.5. AHMED BİN HANBEL (241/855):

'Kurtubî'nin temel hadis kaynaklarından biri de şüphesiz ki Ahmed b. Hanbel (164-241/780-855) ve onun *Müsnedi olmalıdır*' şeklindeki bir düşünce ilk başta bize makul görünmüş idi. Çünkü ona, yaklaşık dört yüz yerde müracaatta bulunmaktadır.³¹³ Ancak araştırmamız sonucunda gördük ki, bu müracaatların kahir ekseriyeti hadisle değil, fikhî meseleler ile ilgilidir. Kaldı ki bütün bu müracaat sayısı bile, *bir hadis imamı* Ahmed b. Hanbel'e ait olan ve çok büyük bir hadis külliyyâtı niteliği taşıyan *Müsned* karşısında bizce çok sayılmazdı. Diğer yandan, müfessirimiz Kurtubî'nin hadis ile ilgili olarak ona yaptığı oldukça az miktardaki bu müracaatların, çoğunlukla *cerh* ve *ta'dil* ile ilgili konular olduğunu müşahade ettik.

Tesbit ettiğimiz kadarıyla Kurtubî, Ahmed b. Hanbel'den, genellikle başka musannıflar aracılığıyla rivâyet etmektedir. Bu araçlar; *Taberânî* (260-360/874-971), *Ebu Nuaym* (430), *İbn Abdilberr* (463/1071) ve *Hatîbu'l-Bağdâdî* (392-463/1002-1071) gibi musannıflardır.

Şimdi bunlara sırasıyla örnekler verelim:

³¹³ Kurtubî, *Tefsir*, XXI. 141-3 (397 yerde ona müracaatta bulunuyor).

Birinci misâl:

Kurtubî'nin *Taberânî* aracılığıyla İbn Hanbel'e ulaşması:

وروى سفيان بن عيينة عن إسماعيل بن أبي خالد قال : مرّ علي بن الحسين وهو راكب على مساكين يأكلون لهم، فسلم عليهم فدعوه إلى طعامهم، فتلا هذه الآية : { تلك الدار الآخرة نجعلها للذين لا يريدون علواً في الأرض ولا فساداً } . ثم نزل وأكل معهم ثم قال : قد أحببتكم فأجيئوني . فحملهم إلى منزله فأطعمهم وكساهم وصرفهم . خرّجه أبو القاسم الطبراني سليمان بن أحمد قال : حدّثنا عبد الله ابن أحمد بن حنبل، قال حدّثني أبي، حدّثنا سفيان بن عيينة . فذكره .

*“Süfyan b. Uyeyne, İsmail b. Halid'den rivâyet etmiştir: Bir defasında, Ali b. el-Huseyn bir binek üzerinde olduğu halde miskinlerden (aşırı derecede fakirlerden) bir gruba uğradı. O anda onlar, kırmılardan oluşan bir şeyler yiyorlardı. Onu yemeklerine davet ettiler. Bunu üzerine o, şu ayeti okudu: 'İşte ahiret yurdu! Biz onu yeryüzünde böbürlenmeyi ve bozgunculuk çıkarmayı sevmeyen kişilere veriyoruz.'*³¹⁴ *Sonra, bineğinden indi ve onlarla beraber yemek yedi. Daha sonra onlara 'Ben sizin davetinize icabet ettim, siz de benim davetime icabet edin dedi ve onları evine götürdü. Onlara yemek ikram etti, elhiseler giydirdi ve infak ederek ve onları uğurladı.' Bu haberi Ebu'l-Kasım et-Tâberânî Süleyman b. Ahmed; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, onun babası, Süfyan b. Uyeyne yoluyla tahrir etmiştir.*³¹⁵

Bu örnekte Kurtubî, vermiş olduğu haberi, içinde Ahmed b. Hanbel'in de içinde bulunduğu bir isnad ile Tâberânî'den almaktadır. İbn Hanbel burada, sadece bir râvidir.

İkinci misâl:

Kurtubî'nin *Ebu Nuaym* (430/1039) aracılığıyla İbn Hanbel'e ulaşması:

وذكر أبو نعيم قال: حدّثنا أبو بكر بن مالك حدّثنا عبد الله بن أحمد بن حنبل قال حدّثني أبي قال حدّثنا وكيع قال حدّثنا سفيان عن عطاء بن أبي مروان عن أبيه عن كعب الأحبار قال قال موسى عليه السلام: (يا رب أقرّب

³¹⁴ Kasas; 28/83.

³¹⁵ Kurtubî, *Tefsir*, XI. 332-3 (Dâru'l-Hadîs baskısı). Kasas Suresi 83. âyet.

أنت فأناجيك أم بعيد فأناديك قال: يا موسى أنا جليس من ذكرني قال: يا رب فإننا نكون من الحال على حال
نحلك ونعظمك أن نذكرك قال: وما هي؟ قال: الجنابة والغائط قال: يا موسى اذكرني على كل حال)...

“Ebu Nu’aym şöyle zikreder: Bize Ebu Bekir b. Malik rivâyet etti dedi ki: Bize Abdullah b. Ahmed b. Hanbel anlattı dedi ki: Bana babam anlattı dedi ki: bize Veki’ anlattı dedi ki: Bize Süfyan, Ata b. Ebî Mervan’dan; o babasından, o da Ka’b el-Ahbâr’dan naklederek şöyle demiştir: Musa (a.s.) rabbine şöyle dedi: ‘Ey Rabbim eğer sen bana yakın isen, sana miinacaatta bulunayım. Yok eğer uzak isen, seslenerek sana duada bulunayım.’ Rabbi şöyle buyurdu: ‘Ey Musa! Ben, beni zikredeninin yanındayım.’ Musa dedi ki: ‘Rabbim, biz bazen öyle hallerde bulunuyoruz ki, o halde iken seni zikretyeyi senin büyüklüğün ve celâletin ile bağdaştıramıyoruz.’ Rabbi ‘onlar hangi hallerdir’ diye sorduğunda Musa, ‘cünüb iken ve abdest huzuyorken’ der, bunun üzerine Rabbi ona, : ‘Ey Musa! O hallerdeyken de beni zikret.’ diye cevap verir.”³¹⁶

Üçüncü misâl:

Kurtubî’nin yine *Ebu Nuaym* (430/1039) aracılığıyla İbn Hanbel’e ulaşması:

. وقد روى أبو نعيم الحافظ قال حدثنا سليمان بن أحمد قال حدثنا علي بن عبدالعزيز قال حدثنا حجاج بن المنهال ح وحدثنا أبو بكر بن مالك قال: حدثنا عبدالله بن أحمد بن حنبل قال حدثني أبي قال حدثني الحسن بن موسى قال حدثنا حماد بن سلمة عن ثابت البناني عن أبي أيوب الأزدي عن نوف البكالي عن عبدالله بن عمرو أن النبي صلى الله عليه وسلم صلى ذات ليلة المغرب فصلينا معه فعقب من عقب ورجع من رجع، فجاء رسول الله صلى الله عليه وسلم قبل أن يثوب الناس لصلاة العشاء، فجاء وقد حضره الناس رافعا أصبعه وقد عقد تسعا وعشرين يشير بالسبابة إلى السماء فحسر ثوبه عن ركبتيه وهو يقول: (أبشروا معشر المسلمين هذا ربكم قد فتح بابا من أبواب السماء يباهي بكم الملائكة يقول يا ملائكتي انظروا إلى عبادي هؤلاء قضوا فريضة وهم ينتظرون

³¹⁶ Kurtubî, *Tefsir*, IV. 319 (Dâru’l-Hadîs baskısı), Âl-i İmrân Suresi 191. âyet.

أخرى). ورواه حماد بن سلمة عن علي بن زيد عن مطرف بن عبدالله: أن نوحا وعبدالله بن عمرو اجتماعا فحدث نوح عن التوراة وحدث عبدالله بن عمرو بهذا الحديث عن النبي صلى الله عليه وسلم.

“Hâfız Ebu Nu’aym rivâyet etmiştir ki: Bize Süleyman b. Ahmed anlattı dedi ki: Bize Ali b. Abdilaziz anlattı dedi ki: bize Haccac b. el-Minhal anlattı dedi ki: Yine diğer bir tarîk ile bize Ebu Bekir b. Malik de anlattı dedi ki: Bize Abdullah b. Ahmed b. Hanbel anlattı dedi ki: Bize babam anlattı dedi ki, Bana el-Hasen b. Musa anlatarak dedi ki: Bize Hammad b. Seleme, Sabit el-Bunânî’den naklederek dedi ki: Sabit, Ebu Eyyub el-Ezdî’den, o Nevf el-Bikâlî’den, o Abdullah b. Amr’dan, naklederek dedi ki, ‘Bir defasında Peygamber (s.a.v.) ile akşam namazını kıldık. Bazı kimseler namazdan sonra ayrılmayıp yerlerinde kaldılar, bazıları ise geri döndüler. Resulullah (s.a.v.), geri gidenlerden önce yatsı namazına döndü. İnsanlar onu acele gelişinden dolayı elbiseleri diz kapaklarının üzerine kadar açılmış bir halde gördüler. Parmaklarını yirmidokuz şeklinde kapatmış, bir parmağını kaldırmış ve şehadet parmağı ile de gökyüzüne işaret ederek şöyle diyordu: Sizi müjdeliyorum ey müslümanlar topluluğu! İşte, Rabbiniz gök kapılarından birini açmış, meleklerle karşı sizinle övünüyor ve onlara şöyle diyor: Ey meleklerim şu kullarıma bakınız. bir farzı edâ ettiler, diğerini beklemekteler!’³¹⁷

Sunduğumuz her iki örnekte de Kurtubî’nin İbn Hanbel’den istifadesi, *Ebu Nuaym’den almış olduğu rivâyetlerde bir râvi olmaktan başka birşey değildir.*

Dördüncü misâl:

Kurtubî’nin İbn Abdilherr (463/1071) aracılığıyla İbn Hanbel’e ulaşması:

... قال الإمام الحافظ أبو عمر: وأسند هذا الحديث حبيب المعلم عن عطاء بن أبي رباح عن عبدالله بن الزبير وحجوده، ولم يخلط في لفظه ولا في معناه، وكان ثقة. قال ابن أبي. خيثمة سمعت يحيى بن معين يقول: حبيب المعلم ثقة. وذكر عبدالله بن أحمد قال سمعت أبي يقول: حبيب المعلم ثقة ما أصح حديثه! وسئل أبو زرعة الرازي عن حبيب المعلم فقال: بصري ثقة.

³¹⁷ Kurtubî, *Tefsir*, IV. 335-6 (Dâru’l-Hadis baskısı). Âl-i İmrân Suresi 191. âyet.

.... قال أبو عمر: وقد روي عن ابن عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم مثل حديث ابن الزبير: رواه موسى الجهمي عن نافع عن ابن عمرو: وموسى الجهمي الكوفي ثقة، أثني عليه القطان وأحمد ويحيى وجماعتهم. وروى عنه شعبة. والثوري ويحيى بن سعيد.

“Hafız Ebu Ömer şöyle demiştir: Yukarıdaki hadisin isnadını Habib el-Muallim, Ata b. Ebî Rebah’tan, o Abdullah b. Zübyr’den şeklinde vermiştir. Rivâyetini de güzel yapmıştır, lafzında veya manasında bir ihtilat (karışıklık) söz konusu değildir. Zaten o, sika birisidir. İbn Ebî Hayseme, Yahya b. Maîn’ Habib el-Muallim hakkında sika dediğini belirtmiştir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel de babasının Habib el-Muallim hakkında ‘sikadır ve hadisleri hep sahihtir’ dediğini belirtmektedir. Ebu Zür’a er-Razî’ye de onun hakkında sorulmuş ve o da ‘Basra’lıdır ve sikadır’ demiştir.... Ebu Ömer diğer yandan şunu da söylemiştir. Hz. Peygamber’den, yukarıdaki İbn Zuhayr’in hadisine benzer başka bir rivâyet de İbn Ömer yoluyla gelmiştir. Bunu ise Musa el-Cuhenî Nâfi’den, o da İbn Ömer’den rivâyet etmiştir. Musa el-Cuhenî sikadır. el-Kattân, Ahmed, Yahya ve onların cemaatı, ona övgüde bulunmuşlardır. Ayrıca, Şu’be, Sevrî ve Yahya b. Said ondan rivâyette bulunmuşlardır.”³¹⁸

Her iki örnekte Kurtubî’nin İbn Hanbel’den istifadesi *cerh* ve *ta’dil* konusundadır ve bu bilgilere ancak, Ebu Ömer İbn Abdilberr aracılığıyla ulaşabilmektedir.

Beşinci misâl:

Kurtubî’nin yine *İbn Abdilberr* (463/1071) aracılığıyla İbn Hanbel’e ulaşması:

قال أبو عمر: وصفوان بن سليم مولى حميد بن عبد الرحمن بن عوف الزهري، من عباد أهل المدينة وأتقاهم لله، ناسكا، كثير الصدقة بما وجد من قليل وكثير، كثير العمل، خائفا لله، يكنى أبا عبد الله، سكن المدينة لم ينتقل عنها، ومات بها سنة اثنتين وثلاثين ومائة. ذكر عبد الله بن أحمد بن حنبل قال: سمعت أبي يسأل عن

³¹⁸ Kurtubî, *Tefsir*, IX. 384-5 (Dâru’l-Hadîs baskısı). İbrahim Suresi 37. âyet 6. mesele.

صفوان بن سليم فقال: ثقة من خيار عباد الله وفضلاء المسلمين. وأما سعيد بن سلمة. فلم يرو عنه فيما علمت إلا صفوان - والله أعلم - ومن كانت هذه حاله فهو مجهول لا تقوم به حجة عند جميعهم ...

“Ebu Ömer (b. Abdilberr) demiştir ki; Safvan b. Süleyman, Humeyd b. Abdirrahman b. Avf ez-Zuhrî'nin kölesidir. Medine ehliindendir ve onların en takva sahibi olanlarındandır. Zahid birisidir. Az olsun çok olsun eline ne geçerse, hepsini sadaka olarak verirdi. Çok amel eden ve Allah korkusunu taşıyan birisidir. Künyesi Ebu Abdillâh'dır. Medine'ye yerleşmiş, haşka yere taşınmamış ve 132 senesinde aynı şehirde vefat etmiştir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel de babasına Safvan b. Süleyman hakkında sorulduğunu ve onun şöyle cevap verdiğini söylemiştir: Sikadır, insanların en hayırlılarından ve faziletliilerindendir. Fakat Said b. Seleme'ye gelince, bildiğim kadarıyla Safvan'dan başka kimse ondan rivâyet etmemiştir. Doğrusunu Allah bilir...”³¹⁹

Bu örnekte Kurtubî, yine Ebu Ömer b. Abdilberr aracılığıyla Ahmed b. Hanbel'in, cerh-ta'dîl konusundaki bir yorumunu nakletmektedir.

Altıncı misâl:

Kurtubî'nin *Hatîbu'l-Bağdâdi* (321-463/1002-1071) aracılığıyla İbn Hanbel'e ulaşmasına örnek:

... قال أبو بكر الخطيب: ينبغي أن يكتب الحديث بالسواد؛ ثم الحبر خاصة دون المداد لأن السواد أصغ الألوان، والحبر أبقاها على مر الدهور. وهو آلة ذوي العلم، وعدة أهل المعرفة. ذكر عبد الله بن أحمد بن حنبل حدثني أبي قال: رأي الشافعي وأنا في مجلسه وعلى قميصي حبر وأنا أخفيه؛ فقال لم تخفيه وتستره؟ إن الحبر على الثوب من المروءة لأن صورته في الأبصار سواد، وفي البصائر بياض. وقال خالد بن زيد: الحبر في ثوب صاحب الحديث مثل الخلق في ثوب العروس....

“Ebu Bekir el-Hatîb şöyle demiştir: Hadisin siyah renkle ve alelade bir mürekkepten ziyade, özel (kaliteli) bir mürekkeble yazılması lazımdır. Çünkü siyah, daha belirgin bir renktir ve mürekkeble yazılan yazı, daha uzun süre kalıcıdır. Zaten

³¹⁹ Kurtubî, *Tefsir*, XIII. 58 (Dâru'l-Hadîs baskısı), Furkan Suresi 48. âyet 12. mesele.

o (mürekkebe), ilim ehlinin vazgeçilmez bir aletidir ve marifet ehlinin edevatındandır. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, babasının şöyle dediğini nakletmiştir: Bir defasında İmam Şafii'nin meclisinde bulunuyordum ve elbisemdeki mürekkebe lekesini saklamaya çalışıyordum. O halde iken İmam Şafii beni gördü ve şöyle dedi: Onu niçin örtüyorsun ve saklamaya çalışıyorsun? Şüphesiz elbisedeki mürekkebe, kişinin mürüvvetindendir. Çünkü onun görüntüsü, her ne kadar gözlere siyah görünse bile, basiret ehlinin kalplerine beyaz olarak görünür. Diğer yandan Halid b. Zeyd de demiştir ki, Hadis ehlinin elbisesindeki mürekkebe, gelinin elbisesindeki süs gibidir.”³²⁰

Kurtubî'den naklettiğimiz bu örnekte, Hatîbu'l-Bağdâdî'nin hadis yazımı ile ilgili verdiği bazı kurallar ve konuyla alakalı olarak *Ahmed b. Hanbel'in bir anısı* verilmektedir. Kurtubî'nin İbn Hanbel'den nakli, doğrudan onun bir eserinden değil de ancak Hatib'in aracılığıyla olabilmektedir.

Kurtubî'nin doğrudan *Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi*'nden rivâyette bulunması, nadiren de olsa vakidir. Şimdi bunun misalini verelim.

Birinci Misâl:

وفي مسند أحمد بن حنبل من حديث أبي أمامة الباهلي رضي الله عنه قال: خرجنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في سرية من سراياه فقال: مر رجل بغار فيه شيء من ماء, فحدث نفسه بأن يقيم في ذلك الغار. فيقوته ما كان فيه من ماء ويصيب ما حوله من البقل ويتخلى عن الدنيا. قال: لو أني أتيت النبي صلى الله عليه وسلم فذكرت ذلك له فإن أذن لي فعلت إلا لم أفعل, فأتاه فقال: يا نبي الله! إني مررت بغار فيه ما يقوتني من الماء والبقل, فحدثتني نفسي بأن أقيم فيه وأتخلى عن الدنيا. قال: فقال النبي صلى الله عليه وسلم: (إني لم أبعث باليهودية ولا بالنصرانية ولكني بعثت بالحنيفية السمحة والذي نفس محمد بيده لغدوة أو روحة في سبيل الله خير من الدنيا وما فيها ولمقام أحدكم في الصف الأول خير من صلاته ستين سنة)...

“Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde, Ebu Umâme el-Bâhilî (r.a.) yoluyla gelen bir hadis şöyledir: Rasûlullah (s.a.v.) ile beraber bir seriyyeye çıkmıştık. Bizden biri,

³²⁰ Kurtubî, *Tefsir*, XI. 219 (Dâru'l-Hadîs baskısı), Taha Suresi 51. âyet 3. mesele.

bir mağaraya rastladı. Orda bir su vardı. O mağaraya yerleşmek, o suyu ve civarındaki sebzeleri kendine azık edinerek dünyadan ayrılmak ve uzlet hayatı yaşamak istedi. Dedi ki: Nebî'ye (s.a.v.) geldiğimde bunu haber vereyim, eğer bana izin verirse öyle yapayım, aksi takdirde yapmayayım. O kişi Hz. Peygamber'e geldi ve dedi ki: Ey Allah'ın Nebisi! Ben bir mağaraya rastladım ki onda, bana yetecek kadar su ve sebze var. İçime doğdu ki ben oraya yerleşeyim ve insanlardan uzlete çekileyim. Allah'ın Nebisi (s.a.v.) ona şöyle buyurdu: Şüphesiz ki ben, yahudilik veya hıristiyanlık ile gönderilmiş değilim. Ben sadece, çok kolay bir din olan Hanîf dini ile gönderildim. Nefsimi kudretinde bulunduran Allah'a yemin ederim ki, senin bir gün veya geceleyin Allah yolundaki bir yürüyüşün, senin için dünyadan ve onun içindekilerden daha hayırlıdır. Yine aynı şekilde, sizden birinizin ilk safta namaz kılması, kendi başına kılacağı altmış senelik namazdan daha hayırlıdır.”³²¹

Kurtubî'nin doğrudan İbn Hanbel'den aktardığı bu hadisin, *Müsned*deki metni şu şekildedir:

حدثنا أبو المغيرة حدثنا معان بن رفاعه حدثني علي بن يزيد عن القاسم عن أبي أمامة قال خرجنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في سرية من سراياه قال فمر رجل بغار فيه شيء من ماء قال فحدث نفسه بأن يقيم في ذلك الغار فيقوته ما كان فيه من ماء ويصيب ما حوله من البقل ويتخلى من الدنيا ثم قال لو أتيت نبي الله صلى الله عليه وسلم فذكرت ذلك له فإن أذن لي فعلت وإلا لم أفعل فأتاه فقال يا نبي الله إني مررت بغار فيه ما يقوتي من الماء والبقل فحدثتني نفسي بأن أقيم فيه وأتخلى من الدنيا قال فقال النبي صلى الله عليه وسلم إني لم أبعث باليهودية ولا بالنصرانية ولكني بعثت بالحنيفية السمحة والذي نفس محمد بيده لغدوة أو راحة في سبيل الله خير من الدنيا وما فيها ولمقام أحدكم في الصف خير من صلاته ستين سنة.³²²

İki metni karşılaştırdığımızda görmekteyiz ki Kurtubî'nin alıntısı ile *Müsned*'deki metin, üç lafız dışında biribinin aynısıdır. Söz konusu üç kelime ise;

³²¹ Kurtubî, *Tefsir*, XVII. 254 (Dâru'l-Hadîs baskısı), Hadîd Suresi 27. âyet 4. mesele.

³²² *Müsned*, IV. 266.

[قال، ثم بأول] gibi kelimelerdir ve hadisin anlamını etkileyecek durumda değildir.

Dolayısıyla ihmal edilebilir.

İkinci Misâl:

... وفي مسند أحمد بن حنبل قال: أنبأنا عبد الله بن المبارك قال حدثنا سفیان عن عطاء بن السائب عن أبي عبد الرحمن السلمي عن أبي موسى الأشعري قال: إذا أصبح إبليس بث جنوده فيقول من أضل مسلماً ألبسته التاج قال فيقول له القائل لم أزل بفلان حتى طلق زوجته، قال: يوشك أن يتزوج. ويقول آخر: لم أزل بفلان حتى عذ؛ قال: يوشك أن يبر. قال ويقول القائل: لم أزل بفلان حتى شرب؛ قال: أنت قال ويقول: لم أزل بفلان حتى زنى؛ قال: أنت قال ويقول: لم أزل بفلان حتى قتل؛ قال: أنت أنت ... 323

Bu hadisi, bilgisayar yardımıyla da ısrarlı aramalarımıza rağmen elimizdeki *Müsnede* bulamadık. Mana bakımından ona en yakın bulabildiğimiz hadis şudur.

حدثنا أبو معاوية حدثنا الأعمش عن أبي سفیان عن جابر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إن إبليس يضع عرشه على الماء ثم يبعث سراياه فأدناهم منه منزلة أعظمهم فتنة ينجي أحدهم فيقول فعلت كذا وكذا فيقول ما صنعت شيئاً قال ويحيي أحدهم فيقول ما تركته حتى فرقت بينه وبين أهله قال فيدنيه منه أو قال فيلتزمه ويقول نعم أنت قال أبو معاوية مرة فيدنيه منه 324

Yukarıdaki iki hadisin râvileri ayrıdır. Muhtevaları yakın olmakla beraber, lafızları tamamiyle farklıdır.

Üçüncü Misâl:

Kurtubî'nin, *cerh* ve *ta'dil* olan hususunda İbn Hanbel'e yaptığı müracaatlardan biri de şudur: { ... وقال أحمد بن حنبل: غالب بن خطاب القطان ثقة ثقة.... }.

“...Ahmed b. Hanbel de demiştir ki; Galib b. Hattaf el-Kattân sikadır, sikadır...”³²⁵

³²³ Kurtubî, *Tefsir*, X. 432 (Dâru'l-Hadis baskısı), Kehf Suresi 50. âyet.

³²⁴ Baki Musnedi'l-Muksirîn, N. 13968.

³²⁵ Kurtubî, *Tefsir*, IV. 45 (Dâru'l-Hadis baskısı), Âl-i İmrân Suresi 45. âyet 3. mesele.

Bu örnekte Kurtubî, râvi *Galib el-Kattân* hakkında Ebu'l-Ferec el-Cevzî, İbn Adiy, İbn Ma'in, ve Ebu Hâtim gibi cerh ve ta'dil alimeri arasında Ahmed b. Hanbel'in de ilgili görüşüne başvurmaktadır.

Dördüncü misâl: Fıkhî konularda ona yapmış olduğu müracaatlara bir örnek olarak şunu gösterebiliriz:

ومن قال أقل الحيض يوم وليلة وأكثره خمسة عشر يوما عطاء بن أبي رباح وأبو ثور وأحمد بن حنبل

“Ata b. Ebî Rebâh, Ebu Sevr ve Ahmed b. Hanbel ‘Ay halinin en az süresi bir gün bir gecedir, azamisi ise onbeş gündür.’ diyenlerdendir.”³²⁶

Kurtubî'nin tefsirinde Ahmed b. Hanbel isminin geçtiği yaklaşık 400 yeri tek tek bulup inceledikten sonra, bizde oluşan kanaat şudur: Kurtubî, İbn Hanbel'in *Cerh ve Ta'dil* ile veya fıkıhla ilgili görüşlerini genellikle başka eserlerden aktarmaktadır. Kurtubî'nin doğrudan *Müsned*'e müracaatı yok gibidir. Buna ait bulabildiğimiz örnek sadece bir tanedir. Eğer Kurtubî'nin elinde İbn Hanbel'in *Müsned*'i olsaydı, diğer hadis kaynaklarında yaptığı gibi, ondan yüzlerce veya en azından onlarca hadis naklederdi. Çünkü, Kurtubî'nin düşüncesinde İbn Hanbel'in, hem fıkıh hem de cerh ve ta'dil açısından çok önemli bir yeri vardı.

O halde Kurtubî'nin elinde, İbn Hanbel'in *Müsned*'i yoktu. Kurtubî'nin *Müsned* ile ilgili bu yönünü tesbit etmiş olmamız, onun hadisçiliğini araştırdığımız bu çalışmamızda çok önemli bir husustur.

3.6. DÂRİMÎ (255/868):

Kurtubî'nin Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî et-Temîmî es-Semerkandî'nin *Sunen*'ine³²⁷ (181-255/797-868) Kütüb-i Sitte'nin içinde yer alan diğer *Sunen* kitaplarına nisbetle çok daha az başvurmaktadır. Ona yaptığı müracaatların sayısı sadece 40 civarındadır. (42 yerde geçiyor)³²⁸ Bazı Örnekler:

³²⁶ Kurtubî, *Tefsir*, III. 87 (Dâru'l-Hadis baskısı). Bakara Suresi 222. âyet 4. mesele.

³²⁷ Kurtubî bu eseri *Müsned* olarak adlandırmaktadır. Bkz. Kurtubî, *Tefsir*, I. 16, III. 268, III. 331, IV. 6, VIII. 274...v.d. (Dâru'l-Hadis baskısı).

³²⁸ Kurtubî, *Tefsir*, XXI. 212.

Birinci misâl:

Kurtubî, fatihanın isimlerini sayarken onlardan birinin de *Şifâ* olduğunu söylüyor ve bunu ed-Dârimî'ye şu rivâyetine dayandırıyor:

(الثامن): الشفاء, روى الدارمي عن أبي سعيد الخدري قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم:

(فاتحة الكتاب شفاء من كل سم).

“...Sekizincisi; *Şifâ*'dır. Çünkü ed-Dârimî, Ebu Saîd el-Hudrî'nin şöyle dediğini rivâyet etmektedir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'Fatihatu'l-Kitâb her zehire karşı bir şifâdır.'”³²⁹

Bu hadis, *Sunen-i Dârimî*'de şu şekilde geçmektedir:

أخبرنا قبيصة أخبرنا سفيان عن عبد الملك بن عمير قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم في فاتحة

الكتاب شفاء من كل داء³³⁰

İki metin arasında bazı farklılıklar vardır. Birincisi: Kurtubî'nin Dârimî'den getirmiş olduğu metinde, hadisi Resulullah'tan sahabî Ebu Saîd el-Hudrî rivâyet etmekte iken, bu gün elimizde mevcut olan *Sunen-i Dârimî*'de sahabî ravî yoktur. Hadisin son râvisi olan³³¹ Abdulmelik b. Umeyr (V. 136 H.), tabîinden olmasına rağmen hadisi Rasûlullah'a irsâl etmiştir. Dolayısıyla bu hadis *murseldir* ve zayıftır.

İkincisi: Kurtubî'nin irâd ettiği metinde, *zehir* manasına gelen (سم) kelimesi kullanılmış iken, elimizdeki *Sunen-i Dârimî*'de bunun karşılık *hastalık* manasına gelen (داء) kelimesi kullanılmıştır. Dolayısıyla hadisin manası '*Fatihatu'l-Kitâb her hastalığa karşı bir şifâdır.*' şeklinde değişmiştir.

İkinci misâl: İlim taleb etmenin çok büyük bir fazîlet, şerefli bir mertebe olduğunu ve ona hiçbir amelin denk olamayacağını savunan Kurtubî, bu görüşünü Dârimî'nin şu hadisiyle temellendirmektedir:

³²⁹ Kurtubî, *Tefsir*, I. 129 (Dâru'l-Hadîs baskısı), Fatiha Suresi 1. bâb, 4. mesele.

³³⁰ Dârimî, 23 Fadâil'l-Kur'ân 12, N. 3373 (II. 718).

³³¹ Hadisin son râvisi tabiri ile, Rasûlullah'a (s.a.v.) en yakın olan râvi kastedilmektedir.

.... وروى الدارمي أبو محمد في مسنده قال: حدثنا أبو المغيرة حدثنا الأوزاعي عن الحسن قال سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن رجلين كانا في بني إسرائيل، أحدهما كان عالماً يصلي المكتوبة ثم يجلس فيعلم الناس الخير. والآخر يصوم النهار ويقوم الليل، أيهما أفضل؟ قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (فضل هذا العالم الذي يصلي المكتوبة ثم يجلس فيعلم الناس الخير على العابد الذي يصوم النهار ويقوم الليل كفضلي على أدناكم)....

“Ebu Muhammed ed-Dârimî Musned’inde şöyle rivâyet etmiştir. Bize Ebu’l-Muğîre tahdis etti dedi ki: Bize el-Evza’î el-Hasen’den rivâyet etti ve dedi ki: Rasûlullah’a (s.a.v.) İsrail oğullarından şu iki kişinin durumu hakkında soru sorulup dendi ki: ‘Bu iki kişiden biri, farz namazını kıldıktan sonra (ilim meclisnie) oturan ve insanlara hayrı (ilmi) öğreten alim birisiydi. Diğeri ise, gündüzleri oruç tutan ve geceleri kıyam eden biri idi. Bunlardan hangisi daha efdâldir?’ Rasûlullah (s.a.v.) buyurdu ki: ‘Farz namazını kıldıktan sonra (ilim meclisnie) oturan ve insanlara hayrı (ilmi) öğreten o alim kişinin diğeri abid kişiye üstünlüğü; derece bakımından sizin en küçüğünüze benim üstünlüğüm gibidir.”³³²

Bu hadis elimizdeki *Sunen-i Dârimî*’de şu şekildedir:³³³

... أخبرنا أبو المغيرة حدثنا الأوزاعي عن الحسن قال سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن رجلين كانا في بني إسرائيل أحدهما كان عالماً يصلي المكتوبة ثم يجلس فيعلم الناس الخير والآخر يصوم النهار ويقوم الليل أيهما أفضل قال رسول الله صلى الله عليه وسلم فضل هذا العالم الذي يصلي المكتوبة ثم يجلس فيعلم الناس الخير على العابد الذي يصوم النهار ويقوم الليل كفضلي على أدناكم رجلاً ³³⁴

İki metnin her ikisi de hemen aynı lafızlarla rivâyet edilmiştir. Kurtubî’nin rivâyet ettiği hadisin senedindeki *haddesenâ* ifadesi yerine ikinci metinde *ahberenâ*

³³² Kurtubî, *Tefsir*, VIII. 274 (Dâru’l-Hadis baskısı). Tevbe Suresi 122. âyet, 6. mesele.

³³³ Dâru’l-Hadis baskısında el-Câmi’in hadislerini tahrir eden Dr. Mahmud Hamid Usman, Darîmî’nin eserinde bu hadise rastlamadığını söylemektedir. (Kurtubî, a.y.). Halbuki şimdi göstereceğimiz gibi bu hadis Sunen’de mevcuttur ve senet de dahil, Kurtubî’nin naklettiği hadisin aynısıdır.

³³⁴ Dârimî, *Mukaddime* 32, N. 347 (I. 82).

ibâresinin yer alması ve birinci metindeki ardarda gelen iki *kâle* kelimesinden birinin ikinci hadiste düşmesinden başka bir farklılık yoktur. Bunlar da manayı etkileyecek derecede önemli değildirler.

Fakat diğer yandan bu hadisin hem *mursel* hem de *munkatı* olması sebepleriyle zayıf olduğu açıkça görülmektedir. Çünkü tabiinden olan el-Hasen'in (110 H.) Resulullah'tan yaptığı rivâyet *irsâldir*. Ayrıca el-Evza'î de (157 H.) el-Hasen'i görmüş değildir. Dolayısıyla bu iki râvi arasında *inkıta* vardır. Bu sebeplerin her ikisi de müstakil olarak, bir hadisi zayıf kılacak sebeplerdendir. Böylesi iki sebebin bir senette birleşmesi ise, o hadisin za'fiyet derecesinin daha da artması demektir.

Üçüncü misâl: Kurtubî'nin Dârimî'den sevkettiği şu hadis, elimizdeki *Sunen-i Dârimî*'de yoktur. Biz onu sadece *Sunen-i İbn Mâce*'de bulabildik:

... وفي مسند الدارمي عن أبي أمامة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: { ما من أحد يدخله الله الجنة إلا زوجه الله اثنتين وسبعين زوجة من الحور العين وسبعين من ميراثه من أهل النار ما منهن واحدة إلا ولها قبر شهيد وله ذكر لا يثني } قال هشام بن خالد: { من ميراثه من أهل النار يعني رجالا أدخلوا النار فورث أهل الجنة نسائهم كما ورثت امرأة فرعون ...

"...Darımî'nin Müsned'inde Ebu Emâme'den rivâyet edildiğine göre, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'Allah Teâlâ cennete koyduğu her kişiye, yetmiş iki tane hûrî ve yetmiş tane de cehennem ehlinden miras kalan kadınlardan verir. O kadınların her biri istek doludur ve o kişi de onlara kâfidir.' Hişâm b. Hâlid şöyle demiştir: 'Cehennem ehlinin mîrasından demek, Firavun'un karısına mirasçı olunduğu gibi, cehenneme giren diğer erkeklerin kadınlarına da cennet ehli mirasçı olacak demektir.'..."³³⁵

Kurtubî'nin *Dârimî'nin Müsnedi*'nde diyerek aktardığı bu haber, elimizde mevcut olan *Sunen-i Dârimî*'de mevcut değildir. Bu hadis, Kütüb-i Tis'a'nın içinde sadece *İbn Mâce'nin Suneni*'nde vardır ve o da ciddî derecede zayıftır. Ordaki rivâyet şöyledir:

³³⁵ Kurtubî, *Tefsir*, XVI. 45 (Dâru'l-Hadîs baskısı), Şûrâ Suresi 45. âyet.

... حدثنا هشام بن خالد الأزرق أبو مروان الدمشقي حدثنا خالد بن يزيد بن أبي مالك عن أبيه عن خالد بن معدان عن أبي أمامة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ما من أحد يدخله الله الجنة إلا زوجه الله عز وجل اثنتين وسبعين زوجة اثنتين من الخور العين وسبعين من ميراثه من أهل النار ما منهن واحدة إلا ولها قبل شهية وله ذكر لا ينثني قال هشام بن خالد من ميراثه من أهل النار يعني رجالا دخلوا النار فورث أهل الجنة نساءهم كما ورثت امرأة فرعون 336

İki metin karşılaştırıldığında, bir kelimenin dışında bütün lafızların aynı olduğu görülmektedir. Buna birinci râvi Hişam b. Hâlid'in tefsiri de dahildir. Fakat bu bir kelimelik lafız farkı, metnin manasını bir hayli değiştirmektedir. Birinci metnin aksine ikinci metinde var olan (اثنتين) kelimesinin sonucu, mana şu şekilde değişmiştir: *"Allah Teâlâ cennete koyduğu her kişiye, yetmiş iki kadın verir. İkisi; hürîlerden, yetmiş tanesi de cehennem ehlinde miras kalan kadınlardandır."*

Hadisin senedi merfu ve muttasıldır. Fakat râvilerinden Halid b. Yezîd b. Ebî Mâlik; İclî ve Ahmed b. Sâlih el-Mısırî tarafından sika olarak vasıflanırken, Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Ma'în, Ebu Davud, en-Nesâî, İbn Cârud, Ukaylî ve diğer *Cerh ve Ta'dîl* alimleri tarafından zayıf kabul edilmiştir.³³⁷ Dolayısıyla bu hadis ciddî derecede zayıftır.

Diğer yandan, Kurtubî'nin Darımî'ye atfettiği bu hadisin onun *Süneninde* bulunmaması, bilâkis *İbn Mâce'nin Süneni* 'nde bulunması iki ihtimalle açıklanabilir.

Birincisi: Kurtubî'nin elinde bulunan Darımî'ye ait eserde bu hadis var idi. Fakat bu gün elimizde bulunan onun *Süneninde* yoktur.

İkincisi: Bu hadisin Darımî'ye atfedilmesi, bir yanlışlık sonucudur. Aslında hadisin İbn Mâce'ye atfedilmesi gerekirdi.

Biz ikinci görüşü daha kuvvetli buluyoruz. Kurtubî'nin bizzat kendisinden veya tefsirinin müstensihlerinden yahut tab edenlerinden herhangi birisinin hata yapmış olması, ihtimâl dahilinde düşünülebilir. Diğer yandan, Kurtubî'nin tefsirinde,

³³⁶ Darımî'de bulamadığımız bu hadis, İbn Mâce'de mevcuttur: 37 Züh'd 39, N. 4337, (II. 1452).

³³⁷ İbn Mâce, a.y. (Muhammed Fuad Abdülbâkî'nin tahkiki.)

aynı konudaki bir önceki hadis (ki bu iki hadis ardarda gelmektedir.) İbn Mâce tarafından tahrir edilmiş olması da, bu görüşü kuvvetlendiren bir diğer unsur olarak telâkki edilebilir.

Kurtubî'nin hadis yönünü ortaya koymaya çalıştığımız bu araştırmamızda, onun kendi elindeki *Sünen-i Darımî*'den naklettiği rivâyetleri, bu gün elimizdeki *Sünen* ile karşılaştırmış bulunuyoruz. Şüphesizdir ki bu karşılaştırmamız esnasında tesbit etmiş olduğumuz farklılıklar, aynı zamanda, Kurtubî'nin elinin altında mevcut olan ve *Musned* adını verdiği Dârimî'ye ait eser ile bu gün bizim elimizde bulunan *Sünen-i Dârimî* adındaki eser arasındaki farklılıkları da yansıtmış olmaktadır. Burada ortaya çıkan diğer bir husus da, Kurtubî'nin elindekiler de dahil olmak üzere genel olarak ümmetin sahip olduğu hadis musannefatı, her dönemde ve her bölgede, tıpatıp benzerlik göstermeyebilmektedir. Her bir nüshada az çok farklılıklar olabilmektedir.

3.7. BUHÂRÎ (256/870):

Tam adı: Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim (194-256/810-870)

Müelifimiz Kurtubî'nin, en çok güvendiği ve dolayısıyla en fazla nakilde bulunduğu kaynaklar arasında, şüphesiz ki Buhârî'nin çok önemli bir yeri vardır. Bu gün sahip olduğumuz *Kütüb-i Sitte* kavramı, Kurtubî'nin hadis dünyasında henüz yer almamıştı. Çünkü kitabında *Kütüb-i Sitte* ibaresini hiç kullanmamaktadır. Fakat buna rağmen, *Kütüb-i Sitte* kitaplarının hepsine müracaatlarda bulunduğunu ve dolayısıyla bu kaynaklara sahip olduğunu biliyoruz. Kurtubî 700'e yakın yerde, Buhârî'den nakillerde bulunmaktadır.³³⁸

Kurtubî'nin Buhârî'den hadis tahrir ettiğine dair örnekler pek çoktur. Biz bunların bir kaç tanesini zikredeceğiz:

Birinci misâl:

Kurtubî şu misalde, *küfür* kelimesinin ifade ettiği ikinci bir manaya delil olarak, Buhârî'den tahrir ettiği bir hadisi delil olarak göstermektedir:

³³⁸ Kurtubî, *Tefsir*, XXI. 163-5 (Fihrist).

...والكفر ضد الإيمان وهو المراد في الآية. وقد يكون معنى جحود النعمة والإحسان; ومنه قوله عليه السلام في النساء في حديث الكسوف: (ورأيت النار فلم أر منظرا كالיום قط أظطع ورأيت أكثر أهلها النساء) قيل: بم يا رسول الله؟ قال: (بكفرهن); قيل أيكفرن بالله؟ قال: (يكفرن العشير ويكفرن الإحسان لو أحسنت إلى إحداهن الدهر كله ثم رأت منك شيئا قالت ما رأيت منك خيرا قط) أخرجه البخاري وغيره.....

“Küfür, imanın zıddıdır. Âyetle kastedilen mana da budur. Fakat bazen nimeti ve iyiliği inkâr anlamına da kullanılır. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) küsûf hadisinde kadınlar hakkındaki kullandığı ifade bu anlamdadır: ‘...ve cehennemi gördüm. O gün gibi dehşet verici bir manzarayı hiç görmemiştim. Ordakilerin çoğunluğunun kadınlardan olduğunu gördüm.’ Ashab, ‘Niçin ya Resulallah!’ diye sorduklarında şöyle cevap verdi: ‘Küfürleri sebebiyle.’ Ashab taaccüble sordu: ‘Allah’ı mı inkâr ediyorlar?’ şöyle buyurdu: ‘Onlar kocaya ve kendilerine yapılan iyiliğe nankörlük ediyorlar. Onlardan birine bir ömür boyu iyilik etsen, sonra senden bir olumsuzluk görseler şöyle derler: Zaten senin ne iyiliğini gördüm ki!’ Hadisi Buharî ve diğerleri tahrir etmişlerdir.”³³⁹

Bu hadisi Buharî³⁴⁰ ve Kurtubî’nin diğerleri diye atıfta bulunduğu kişilerden olmak üzere Müslim,³⁴¹ Nesâî,³⁴² Malik³⁴³ ve İbn Hanbel³⁴⁴ tahrir etmişlerdir. Fakat müfessirimiz, Buharî’nin lafzını tercih etmiştir. Kurtubî’nin bir musannıfın lafzını seçtikten sonra, diğer musannıflar için diğerleri ifadesiyle yetinmesi, Buhari ve Müslim için geçerlidir. Onun bu ifadeyi, şeyhan olarak bilinen mezkur iki şahsın dışındakiler için kullandığına pek rastlayamıyoruz.

İkinci misâl:

Kurtubî’nin, sebebi nüzul konusunda Buhâriden bir rivâyeti:

³³⁹ Kurtubî, *Tefsir*, I. 183 (Bakara. 6).

³⁴⁰ Buhârî, 22 Küsûf 9, N. 1004 (I. 357) : 70 Nikah 87. N. 4901 (V. 1994).

³⁴¹ Müslim, 10 Küsûf 3, N. 17 (907) (II. 626).

³⁴² Nesâî, 16 Küsûf 17, N. 1492.

³⁴³ Muvatta, 12 Salatu’l-Kusûf 1/2.

³⁴⁴ Müsned, I. 298 (N. 2711), I. 359, (3374).

...واختلفت الروايات وأقوال المفسرين في سبب نزولها؛ فروى البخاري عن ابن عباس "يا أيها الذين آمنوا لا يحل لكم أن ترثوا النساء كرها ولا تعضلوهن لذهبن ما آتيتموهن" قال: كانوا إذا مات الرجل كان أولياؤه أحق بامرأته، إن شاء بعضهم تزوجها، وإن شاءوا زوجها، وإن شاءوا لم يزوها، فهم أحق بها من أهلها فزلت هذه الآية في ذلك . وأخرجه أبو داود بمعناه...

*"Bu ayetin sebebi nüzûlû konusunda gelen rivâyetler ve müfessirlerin görüşleri farklıdır. Buhârî, 'Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helal değildir. Onlara verdiklerinizden bir kısmını geri almak için de onları sıkıştırmayın.'³⁴⁵ ayeti hakkında İbn Abbas'ın şöyle dediğini nakletmektedir: 'Adam öldüğü zaman velileri, onun hanımı üzerinde daha çok hak sahibiydiler. Onlardan hiri istediği takdirde onunla evlenebilir, isterlerse onu başkasıyla evlendirirler veya hiç evlendirmezlerdi. Onlar, bu kadın üzerinde, ailesinden daha çok hak sahibiydiler. Bunun üzerine bu ayeti kerime nazil oldu.' Bu hadisi Ebu Davud da mana ile tahrir etmiştir."*³⁴⁶

Müfessir Kurtubî bu hadisi, sebebi nüzûl konusunda Buhârî'den tahrir etmekte,³⁴⁷ ve ardından ona şahit olarak Ebu Davud'un bir rivâyeti³⁴⁸ olduğunu da belirtmektedir.

[ذكره البخاري في Kurtubî, İmam Buhârî'nin *Tarih*'inden de istifade etmektedir.]

[³⁴⁹ diyerek nakilde bulunmaktadır. التاريخ بمعناه.]

Kurtubî'nin Buhârî'yle alakasını ve ondan yaptığı nakilleri, aslı ile karşılaştırarak tespit etmeye çalıştık. Sonuçta şunları söyleyebiliriz: Kurtubî'nin

³⁴⁵ Nisa; 4/19.

³⁴⁶ Kurtubî, *Tefsir*, V. 94 (Nisa, 19).

³⁴⁷ Buhârî, 68 Tefsir 84, N. 4303, (IV. 1670).

³⁴⁸ Ebu Davud, 6 Nikah 22, N. 2089 (I. 636).

³⁴⁹ Kurtubî, *Tefsir*, XIV. 229 (Dâru'l-Hadis Baskısı). Ahzâb Suresi, 57. ayet, 4. mesele. Rivâyeti: . وقد

ذكر أن سبب ارتداد العرب بعد النبي صلى الله عليه وسلم، أنه لما كان عليه السلام في حجة الوداع بجبل عرفة عشية عرفة عند النفر، أحس النبي صلى الله عليه وسلم قليلا بسبب أسامة إلى أن أتاه؛ فقالوا: ما أحس إلا لأجل هذا! تحقيرا له. فكان قولهم هذا سبب ارتدادهم. ذكره البخاري في التاريخ بمعناه. والله أعلم

elinde, Buharî'nin *Sahîh*'i ve *Tarih*'i vardı. Onlardan, bilhassa *Sahîh*'inden çokça istifade etmektedir. Onun düşüncesinde, İmam Buharî'nin çok büyük bir değeri vardır. Kurtubî'ye göre bir hadisin *Sahîh-i Buhârî*'de bulunması, onun *Sahîh*liği için yeterlidir. Yine aynı şekilde, Buharî'nin bir *râviden* rivâyette bulunması, o râvinin güvenilir olması için yeterli bir delildir. Bu durum, Kurtubî ile Buharî arasında geçen 400 yıllık süre içinde, *Sahîh-i Buhârî*'nin İslam Dünyasında kazandığı otoritenin de bir delili kabul edilebilir.

3.8. MÜSLİM (261/875):

Tam adı: Ebu'l-Huseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (204-261/819-875).

Kurtubî'nin en çok faydalandığı ve en çok güvendiği hadis kaynağı hiç şüphesiz ki Müslimin, "*el-Musnedu's-Sahîh*" adındaki eseridir. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla ona, dokuzyüzden fazla yerde müracaat etmektedir.³⁴⁹ Diğer hiçbir hadis kaynağına bu kadar çok müracaat etmemiştir.

Kurtubî'nin dünyasında *Sahîh-i Müslim*, *Sahîh-i Buhârî*'den üstündür. Bizi bu düşünceye sevkeden birinci sebep; Kütüb-i Sitte dahil bütün hadis kaynakları içerisinde en çok ona başvurmuş olmasıdır ki bizce bu, en çok ona itimat ettiğini gösterir. İkinci sebep ise; Buhari ile Müslimi (ve bazen bu ikisi ile beraber diğer birkaç kaynağı) bir konuda ard arda sıraladığı durumlarda birinci sıraya genellikle Müslim'i alması, daha sonra Buhari'yi ve diğerlerini vermesidir.³⁵⁰

Sahîh-i Müslim, Kurtubî'ye *el-Kalânîsî rivâyeti* ile ulaşmıştır.

Bilindiği üzere "*Sahîh-i Müslim İslam alemine, (Ebu İshak) İbrahim b. Muhammed b. Sufyan (308/920) rivâyetiyle yayılmıştır. Mağrib ülkelerinde bu rivâyetle birlikte Ebu Muhammed Ahmed b. Ali el-Kâlânîsî rivâyeti de meşhur olmuştur...*"³⁵¹ Diğer yandan "*el-Kalânîsî rivâyeti, Ebu Ahmed Muhammed b. Yahya el-Akar, Ebu Alâ Abdülvehhâb b. isa b. Abdirrahman b. Mâhân yoluyla ve İbn Mâhân'dan bu nüshayı alan dört ayrı râvî vasıtasıyla sonraki devirlere intikal*

³⁴⁹ Kurtubî, *Tefsir*, XXII. 394 -7.

³⁵⁰ Bu sebepler ve diğerleri hakkında geniş bilgi için bkz. bu tez, s. 190-1.

³⁵¹ Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü, s. 350.

etmiştir... Nevevî'nin İbnu's-Salah'tan bildirdiğine göre el-Kâlânî rivâyeti, garpta çok kullanılan, fakat başka yörelerde pek bilinmeyen bir nüshayı oluşturmaktadır."³⁵²

Kurtubî, *Sahîh-i Müslim* 'in Şerhi *el-Mufhim*'i, İskenderiye'de, bizzat kitabın müellifi ve kendisinin de hocası olan Ebu'l-Abbas el-Kurtubî'den (tamamen olmasa da) dinlemiştir. Bu talebeliğin, müfessirimizin Kurtuba'dan hicret edip Doğu'ya geldiği ve henüz Minye'ye yerleşmediği bir zamanda vuku bulduğunu düşünüyoruz. Çünkü, Ebu'l-Abbas el-Kurtubî, İskenderiye'de ikamet etmekteydi. Kurtubî de Batı'dan geldiğinde, Mısır ve havalisinde bir müddet kalmış, ulemadan ilim tahsil etmiş idi. Daha sonra, Mısır'ın güneyine Munyetu Benî Hasîb'e yerleşmiş ve tefsirini yazmaya başlamıştı. Tefsirinde İskenderiye'deki ilim tahsilinden söz ettiği³⁵³ ve Ebu'l-Abbas el-Kurtubî'nin de 656/1258 yılında vefat ettiği göz önüne alındığında anlaşılmaktadır ki, mezkur talebelik, tefsirin yazılmaya başlanmasından önce yapılmıştır. Zaman olarak kesin bir tarih verememekle beraber, Kurtuba'nın düştüğü 633 yılından sonraki yıllarda olduğunu zannediyoruz.

Kurtubî'nin, İmam Malik'ten sonra adından en çok bahsettiği kişi Müslim'dir. Sadece *Tefsiri*'nde bine (1000) yakın yerde onun adı geçmektedir. Ondan aldığı bütün rivâyetleri incelememiz imkansız ve aynı zamanda gereksizdir. Biz, bu konuyla ilgili bir kaç örnek vermekle yetineceğiz.

Birinci misâl:

روى مسلم عن أبي قتادة قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يصلي بنا فيقرأ في الظهر والعصر في الركعتين الأولين بفاتحة الكتاب وسورتين, ويسمعنا الآية أحياناً, وكان يطول في الركعة الأولى من الظهر ويقصر الثانية, وكذلك في الصبح.

³⁵² Hadis Edebiyatı, s. 65.

³⁵³ Müellifimizin İskenderiye'deki talebeliği Ebu'l-Abbas ile yaptığı derslerden ibaret değildir. Hocası el-İmâm Ebu Muhammed Abdu'l-Mutî'ye de bu şehirde talebelik yapmıştır. Tefsirinin 10. cildi sayfa 422'de, İskenderiye Şehrinde iken, hocası el-İmâm Ebu Muhammed Abdu'l-Mutî'den işittiği bir sözü aktarmış olması bu talebeliği yansıtan bir delildir. Bkz. bu tez, s. 44.

“Müslim’in Katâde’den rivâyet ettiğine göre O, şöyle demiştir: Rasûlullah (s.a.v.) bize namaz kıldırırken, öğle ve ikindi namazlarında ilk iki rekatta fatiha ve iki sure okurdu. Okuduğumu bize bazen dıyururdu. Öğle namazında ilk rekâtı uzatır ikincisini daha kısa tutardı. Sabah namazında da böyle yapardı.”³⁵⁵

Bu hadis, Müslim’in Sahihi’nde aynı lafızlarla mevcuttur. Sadece bir harf-i cer değişikliği vardır. [وكان يطول في الركعة الأولى] ibâresindeki [في] harficeri Sahîh-i Müslim’de yoktur. Bu ise, manayı değiştirecek kadar önemli bir farklılık değildir.³⁵⁶

İkinci misâl:

...كما ثبت في صحيح مسلم عن أنس عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال حين مرت به جنازة فأتني عليها خير فقال: (وجبت وجبت وجبت). ثم مر عليه بأخرى فأتني عليها شر فقال: (وجبت وجبت وجبت). فقال عمر: فدى لك أبي وأمي، مر بجنازة فأتني عليها خير فقلت: (وجبت وجبت وجبت) ومر بجنازة فأتني عليها شر فقلت: (وجبت وجبت وجبت)؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (من أثبتتم عليه خيرا وجبت له الجنة ومن أثبتتم عليه شرا وجبت له النار أتم شهداء الله في الأرض أتم شهداء الله في الأرض أتم شهداء الله في الأرض). أخرجه البخاري. معناه. ...

“Nitekim Sahîh-i Müslim ’de, Enes’ten gelen şu rivâyet yer almaktadır: Rasulullah’ın (s.a.v.) yanından bir cenâze geçip de insanlar ondan hayırla söz ettiklerinde O, ‘vacib oldu, vacib oldu, vacib oldu’ buyurdu. Arkasından bir başka cenâze geçirilirken bu sefer insanlar ondan kötülükle söz ettiklerinde Resulullah (s.a.v.) yine, ‘vacib oldu, vacib oldu, vacib oldu’ buyurdu. Bunun üzerine Hz. Ömer; ‘Anam babam sana fedâ olsun, önce bir cenaze geçti, ondan hayırla söz edildi ve sen, ‘vacib oldu, vacib oldu, vacib oldu’ dedin. Ardından bir cenaze daha geçirildi ve ondan kötülükle söz edildi. Sen yine, ‘vacib oldu, vacib oldu, vacib oldu’ buyurdun.’ dedi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: ‘Hayırla andığımız kişiye cennet vacib olmuştur. Kendisinden kötülükle bahsettiğiniz kişiye de cehennem vacib olmuştur. Siz yeryüzünde Allah’ın şahitlerisiniz. Siz yeryüzünde Allah’ın

³⁵⁵ Kurtubî, Tefsir, I. 125 (Fatihâ tefsiri, 2. bab. 15. mesele).

³⁵⁶ Müslim, 4 Salat 34, N. 154 (451), I. 333.

şahitlerisiniz. Siz yeryüzünde Allah'ın şahitlerisiniz.' Bu hadisi, Buhârî de mana ile tahrir etmiştir."³⁵⁶

Hadis, Müslim'in *Sahîhi*'nde aynı lafızlarla geçmektedir.³⁵⁷ *Rasûlullah* yerine *Nebiyullah* kelimesinin kullanılması dışında bir farklılık yoktur. Kurtubî'nin, Müslim'den tahrir ettiği hadislerde onunla bu derece lafzî mutabakat halinde olması bizce, onun elinde *Sahîh-i Müslim* 'in yazılı olarak bulunduğuna ve eserine ondan dercetmekte olduğuna bir delildir.

Burada dikkati çeken diğer bir husus, Kurtubî'nin bu hadisi Buhârî'de de görmüş olmasına rağmen, Müslim'in rivâyetini tercih etmiş olmasıdır. Hadisi sevkettikten sonra ardından, "*Bu hadisi Buhârî de mana ile tahrir etmiştir.*" demektedir. Bu hadis gerçekten *Sahîh-i Buhârî*'de de mevcuttur. Hatta iki yerde tahrir edilmiştir.³⁵⁸ Fakat Kurtubî'nin nezdinde, bir hadis hem Buhârî hem de Müslim tarafından tahrir edilmiş ise, Müslim'i tercih etmek evlâdır. Nitekim burada da böyle olmuştur.³⁵⁹

Üçüncü misâl:

...فروى مسلم وغيره عن المعرور بن سويد قال: مرنا بأبي ذر بالربيعة وعليه برد وعلى غلامه مثله، فقلنا: يا أبا ذر لو جمعت بينهما كانت حلة؛ فقال: إنه كان بيني وبين رجل من إخواني كلام، وكانت أمه أعجمية فعيرته بأمه، فشكاني إلى النبي صلى الله عليه وسلم فلقيت النبي صلى الله عليه وسلم فقال: (يا أبا ذر إنك امرؤ فيك جاهلية) قلت: يا رسول الله، من سب الرجال سبوا أباه وأمه. قال: (يا أبا ذر إنك إمروء فيك جاهلية هم إخوانكم جعلهم الله تحت أيديكم فأطعموهم مما تأكلون وألبسوهم مما تلبسون ولا تكلفوهم ما يغلبهم فإن كلفتموهم فأعينوهم).....

"Müslim ve diğerleri el-Ma'rûr b. Suveyd'in şöyle dediğini rivâyet etmişlerdir: Rebeze'de iken yolumuz Ebu Zer'e uğradı. Ebu Zer'in üzerinde bir

³⁵⁶ Kurtubî, *Tefsir*, II. 155, (Bakara 143).

³⁵⁷ Müslim, 11 Cenâiz 20, N. 60 (949), II. 655.

³⁵⁸ Buhârî, 29 Cenâiz 84, N. 1301, (I. 460) ; 56 Şehâdât 6, N. 2499, (II. 934).

³⁵⁹ Bkz.: Bu tez, s. 190.

bürde³⁶¹ vardı. Kölesinin üzerinde de aynısı vardı. Biz, 'Ey Ebu Zer! Bu iki örtüyü birleştirseydin bir hulle³⁶² olurdu.' dedik. Şöyle dedi: Benimle bu kardeşlerimden biri arasında bir niza' meydana gelmişti. Onun annesi acem (arap olmayan birisi) idi. Ben o kardeşimi annesinin ırkı dolayısıyla ayıplamıştım. O da gitti, beni Resûlullah'a (s.a.v.) şikâyet etti. Hz. Peygamber benimle karşılaştınca bana şöyle dedi: 'Ey Ebu Zer! Sen, hâlâ cahiliyye izi taşıyan birisisin!' Ben bunun üzerine 'Ey Allah'ın Resûlü! İnsanlara sövenin, anne ve babasına söverler.' dedim. Bana şöyle dedi: 'Ey Ebâ Zer! Sen, hâlâ cahiliyye izi taşıyan birisisin! Onlar sizin kardeşlerinizdir. Allah onları, hizmet etmeleri için emrinize vermiştir. Bunun için onlara, yediklerinizden yediriniz, giydiklerinizden giydiriniz, ağır yükler yüklemeyiniz. Eğer yükleyecek olursanız, onlara yardım ediniz.'³⁶³

Bu hadisi Kurtubî, Müslim'den rivâyet etmektedir. Gerçekten onun *Sahihi* 'nde aynı lafızlarla mevcuttur.³⁶⁴

Bizim burada dikkatleri çekmek istediğimiz bir nokta şudur: Dikkat edilirse müfessirimiz, *Müslim ve diğerleri* şeklinde bir ibâre kullanmaktadır. Biz burada *diğerleri* kelimesiyle ifade edilen kişileri, yani bu hadisi tahrir eden diğer musannıfları araştırdık. Gördük ki bu hadis, Müslim'in dışında Buhârî,³⁶⁵ Ebu Davud,³⁶⁶ Tirmizî,³⁶⁷ İbn Mâce,³⁶⁸ İbn Hanbel³⁶⁹ tarafından da tahrir edilmiştir. Demek oluyor ki, Kurtubî'nin dünyasında bir hadisin Müslim tarafından tahrir edilmiş olması çok önemlidir.

Kurtubî açısından, *Müslim*'in adı verildikten sonra, *Buhârî, Ebu Davud, Tirmizî, İbn Mâce, İbn Hanbel...* gibi isimler için *diğerleri* kelimesinin kâfi gelmesi,

³⁶¹ Tek parçadan oluşan hırka veya örtü.

³⁶² Araplar katında hulle iki parçadan oluşan tam bir elbisedir. Tek elbiseye atfedilmez. (Muhammed Fuad Abdülbâki'nin ta'liki, *Sahih-i Müslim* . a.y.)

³⁶³ Kurtubî, *Tefsir*, V. 189, (Nisa 36).

³⁶⁴ Müslim, 27 Eymân 10, N. 38-40 (1661), III. 1282-3.

³⁶⁵ Buhârî, 2 İmân 20, N. 30 (I. 20); 54 'İlk 14. N. 2407 (II. 899); 81 Edeb 44, N. 5703, V.2248.

³⁶⁶ Ebu Davud, 35 Edeb 124, N. 5157-8 (II. 761).

³⁶⁷ Tirmizî, 28 Birr ve Sıla 29, N. 1945, (IV. 294).

³⁶⁸ İbn Mâce, 33 Edeb 10, N. 3690 (II. 1216).

³⁶⁹ Müsned, V. 158, N. 21466 ; V. 161. N. 21488.

onun *Sahîh-i Müslim* 'e duyduğu güveni göstermesi bakımından dikkati calib bir hususdur.³⁷⁰

Kurtubî'nin hadis konusunda Müslim'e duyduğu ilgiyi ve büyük güveni tespit ettiğimiz ve örneklerle açıkladığımız bu kısım, Kurtubî'nin hadis ilmindeki yerini ortaya koymaya çalıştığımız bu eserimizin geneli içinde, çok önemli ve özel yere sahiptir. Çünkü, tesbit edebildiğimiz kadarıyla Kurtubî'nin düşüncesinde en güvenilir hadis kitabı, *Sahîh-i Müslim*'dir. En çok rivâyette bulunduğu hadis eseri de budur. Ayrıca, bir hadisin bu eserde mevcut olması veya Müslim'in herhangi bir râviden rivâyette bulunması, Kurtubî'yi o hadis veya râvi ile ilgili diğer bir araştırmadan müstağni kılmaktadır. Müslim'e o derece itimad etmektedir.

3.9. İBN MÂCE (273/886):

Kurtubî'nin çok sayıda başvurduğu *Sünen* sahiplerinden biri de Ebu Abdillah Muhammed b. Yezid b. Mace el-Kazvinî'dir (209-273/824-886). Kurtubî bu musannıfa yaklaşık ikiyüz (186) yerde müracaat etmekte³⁷¹ ve onun hadislerini de güvenle kullanmaktadır.

İbn Mace'ye başvurduğu yerlere örnekler:

Birinci misâl:

Kurtubî, namazlarda herkes için her rek'atte fatihanın okunması gerektiği şeklindeki cumhurun görüşünü en sahih görüş olarak takdim ettikten sonra, İbn Mâce'den sevkettiği şu hadisle bu konudaki bütün tartışmaları bitirmiş olduğu kanaatine varmaktadır:

...وقد أخرج الإمام أبو عبدالله محمد بن يزيد بن ماحه القزويني في سننه ما يرفع الخلاف ويزيل كل احتمال

فقال: حدثنا أبو كريب حدثنا محمد بن فضيل، ح وحدثنا سويد بن سعيد حدثنا علي بن مسهر جميعاً عن أبي

³⁷⁰ Bütün bunlarla beraber, Kurtubî'nin aynı ifade tarzını Buharî için de yuer yer kullandığını görüyoruz.

³⁷¹ Kurtubî, *Tefsir*, XXII. 462.

سفيان السعدي عن أبي نضرة عن أبي سعيد الخدري قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم (لا صلاة لمن لم يقرأ في كل ركعة بالحمد لله وسورة في فريضة أو غيرها)....

“İmâm Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid b. Mâce el-Kazvînî, Sunen’inde bu konudaki görüş ayrılıklarını ortadan kaldıracak ve her türlü ihtimâli izâle edecek bir rivâyet kaydederek şöyle demektedir. Bize Ebu Kureyb anlattı, bize Muhammed b. Fudayl anlattı. H. (tahvîl) Bize Suveyd b. Said anlattı, bize Ali b. Mushir anlattı, hepsi Ebu Süfyân es-Sa’dî’den, o Ebu Nadra’dan, o Ebu said el-Hudrî’den rivâyet ile dediler ki: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: ‘Her bir rek’atte el-Hamdulillah (Fatihâ Suresi) ile bir başka sure okumayanın -ister farz olsun ister başka bir namaz olsun namazı olmaz.”³⁷²

Bu hadisin *Sunen-i İbn Mâce*’deki metni³⁷³ ile Kurtubî’nin yukarıya alıntıladığımız metni arasında, -senet ve senetteki tahvil de dahil olmak üzere- tam bir benzerlik söz konusudur. Fakat ne yazık ki, Kurtubî’nin “ *Bu konudaki görüş ayrılıklarını ortadan kaldıracak ve her türlü ihtimâli izâle edecek bir rivâyet* “ diye büyük bir beklenti ile rivâyet ettiği bu hadis zayıftır. Kurtubî’nin ona yüklediği o büyük görevi yerine getirebilecek kuvvete sahip değildir. Zayıflığının sebebi ise senedinde Ebu Süfyân es-Sa’dî’nin bulunmasıdır. Bu râvî zayıftır. Hatta onun zayıflığında icmâ vardır.³⁷⁴ Dolayısıyla hadis de zayıf olmaktadır.

İkinci Misâl:

Kurtubî, kadınlarla evlenirken dindar olanının seçilmesi gerektiği konusunu işlerken sözünü İbn Mâce’den naklettiği şu hadisle bağlamaktadır:

...وفي سنن ابن ماجه أن عبد الله بن عمر قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (لا تزوجوا النساء لحسنهن فعسى حسنهن أن يرديهن ولا تزوجوهن لأموالهن فعسى أموالهن أن تطغيهن ولكن تزوجوهن على الدين ولأمة سوداء خرماء ذات دين أفضل)....

³⁷² Kurtubî, *Tefsir*, I. 136 (Dâru’l-Hadîs baskısı), Fatihâ Suresi, 2. bâb 9. mesele.

³⁷³ İbn Mâce, 5 İkâmetu’s-Salât 11, N. 839 (I. 274).

³⁷⁴ İbn Mâce, a.y. (Muhammed Fuad Abdülbâkî’nin tahkiki.)

“İbn Mâce’nin Suneni’nde de Abdullah b. Ömer’in şöyle dediği rivâyet edilmiştir. Resûlullah (s.a.v.) buyurdu ki: ‘Kadınlarla güzellikleri için evlenmeyiniz. Olabilir ki güzellikleri onları (kendilerini beğenme veya tekebbür gibi sebeplerle) helâke sürükleyebilir. Onlarla malları için de evlenmeyiniz. Muhtemeldir ki malları onları azdırabilir. Fakat dindarlıkları sebebiyle onlarla evleniniz. Şüphesiz ki burnu kesik ve kulağı delik fakat dindar olan bir zenci cariye (dindar olmayan hür bir kadından) daha efdaldır.”³⁷⁵

Kurtubî’nin İbn Mâce’den irâd ettiği bu hadis, onun *Sunerinde* aynı lafızlarla mevcuttur.³⁷⁶ Tek farklılık hadisin sahabî râvisinin Abdullah b. Ömer değil de Abdullah b. Amr olmasıdır. Burada Kurtubî’nin bir hatasının sözkonusu olduğu aşikârdır. Onun diğer bir hatası da İbn Mâce’den yine zayıf bir hadisi seçmiş olmasıdır. Çünkü bu hadisin senedinde el-İffrîkî olarak geçen râvi, Abdullah (veya Abdurrahman) b. Ziyâd b. En’am’dır (V. 156 H.) ve zayıf bir râvidir.³⁷⁷

Kurtubî bu hadisin sıhhati veya zayıflığı ile ilgili hiçbir tahkîk veya yorum yapmadan olduğu gibi musannıftan almakta ve eserine dercetmektedir.

Üçüncü misâl:

Müfessir Kurtubî, cariyeleri nikahlamaktansa bekâr durmanın daha faziletli olduğunu söyledikten sonra İbn Mâce’den naklettiği şu hadisle istidlâl eder:

...وفى سنن ابن ماجة عن الضحاک بن مُزاحم قال: سمعت أنس بن مالك يقول: سمعت رسول الله صلى الله

عليه وسلم يقول: “من أراد أن يلقى الله طاهرا مطهرا فليتزوج الحرائر

“İbn Mâce’nin Sunen’inde ed-dahhâk b. Muzâhim’den şöyle dediği rivâyet edilmektedir. Enes b. Malik’i şöyle derken duyudum: Rasûlullah (s.a.v.) şöyle derken duyudum: ‘Her kim temiz ve arındırılmış olarak Allah’ın huzuruna çıkmak istiyorsa, hür kadınlarla evlensin.”³⁷⁸

³⁷⁵ Kurtubî, *Tefsir*, IV. 33 (Dâru’l-Hadîs baskısı), Âli İmrân Suresi 14. âyet, 2. mesele.

³⁷⁶ İbn Mâce, 9 Nikah 6, N. 1859 (I. 597).

³⁷⁷ İbn Mâce, a.y. (Muhammed Fuad Abdülbâkî’nin tahkîki.)

³⁷⁸ Kurtubî, *Tefsir*, V. 15 (Dâru’l-Hadîs baskısı). Nisâ Suresi 25. âyet, 21. mesele.

Kurtubî'nin naklettiği bu hadis *İbn Mâce'nin Sunen'*inde aynı lafızlarla mevcut olmakla beraber, malesef bu hadis de zayıftır. Çünkü ravîlerinden Kesîr b. Selîm zayıftır ve ayrıca Sellâm b. Süleyman b. Sevvâr da münker hadis râvisidir.³⁷⁹

Kurtubî'nin hadis açısından İbn Mâce ile ilgisini tesbit ettiğimiz bu konuda, tezimizle ilgili açığa çıkardığımız husus şudur. Onun elinde *Sunen-i İbn Mâce* yazılı olarak vardır. Ondan çok sayıda rivâyette bulunmaktadır. Ondan naklettiği hadisler arasında zayıf olanlar da çoktur. Fakat o, onun hadislerini genel olarak eleştirmeden, olduğu gibi nakletmektedir. Üstelik onları fikhî hükümlerde delil olarak göstermektedir. Anlaşılan Kurtubî için, bir hadisin *İbn Mâce'nin Suneni'*nde mevcut olması, tek başına yeterli bir delildir. Çünkü onlar hakkında genellikle bir tetkîke ihtiyaç duymamaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, ondan naklettiği zayıf bir hadîsi delil kabul ederek, bir fikhî konudaki bütün tartışmaları (kendi dünyasında) bitirebilmektedir.

3.10. EBU DAVUD (275/888):

Tam adı: Süleyman b. el-Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî (202-275/817-888).

Tirmizî'nin eserini Câmi' kabul eden Kurtubî'nin, *Sünen* olarak müracaat ettiği kaynakların başında Ebu Davud'un eseri gelmektedir. O'ndan yaklaşık 400 yerde söz etmektedir.³⁸⁰ Bu konuya şu misalleri gösterebiliriz:

Birinci misâl:

Tek başına namaz kılan veya gizli kıraat olunan namazlarda imama uymuş bir kişi için, bütün gücünü harcadığı halde fatihayı veya Kur'an'dan başka bir yeri ezberleyememiş ise, kıraat gereken yerlerde tekbir, tehlil, tahmîd, tesbih, temcid veya *la havle vela kuvvete illa billah*'tan mümkün olan kısmı söyleyerek Allah'ı

³⁷⁹ İbn Mâce, a.y. (Muhammed Fuad Abdülbâki'nin tahkiki.)

³⁸⁰ Kurtubî, *Tefsir*, XXII. 484.

zikretmesinin kafi olacağını söyleyen³⁸¹ Kurtubî, buna delil olarak Ebu Davud'un şu hadisini sevketmektedir:

...فقد روى أبو داود وغيره عن عبد الله بن أبي أوفى قال: جاء رجل إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال: إني لا أستطيع أن آخذ من القرآن شيئاً، فعلمني ما يجزئني منه؛ قال: (قل سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر ولا حول ولا قوة إلا بالله)؛ قال: يا رسول الله، هذا لله، فما لي؟ قال: (قل اللهم ارحمني وعافني واهدني وارزقني)

“...Ebu Davud ve diğerleri, Abdullah b. Ebî Evfâ'dan şöyle rivâyet etmektedirler: Bir adam Resûlullah'ın (s.a.v.) yanına gelerek şöyle dedi: 'Ben Kur'an-ı Kerîm'den hiç bir şey ezherleyemiyorum. Bana onun yerine gelebilecek birşeyler öğret'. Hz. Peygamber ona 'şöyle dersin' dedi:

سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر ولا حول ولا قوة إلا بالله.³⁸²

Adam; 'Ya Resûlallah! Bütün bunlar Allah içindir. Banim için bir şey yok mu?' dedi. Hz. Peygamber de ona; { قل اللهم ارحمني وعافني واهدني وارزقني³⁸³ } demesini söyledi³⁸⁴

Ebu Davud bu hadisin tamamını³⁸⁵ Nesâî de ilk kısmını³⁸⁶ aynı lafızlarla tahrir etmişlerdir.

Bu örnek, ahkam tefsiri yazarken Kurtubî'nin, Ebu Davud'tan naklettiği bu hadisi fikhî bir meselede delil kabul ettiğini göstermektedir.

İkinci misâl:

³⁸¹ Bu meseleyi Kurtubî, Fatihanın tefsirinde 2. bâb 16. meselede (Dâru'l-Hadîs baskısına göre; I. 142) şu şekilde ifade etmektedir: السادسة عشرة: من تعذر ذلك عليه بعد بلوغ مجهوده فلم يقدر على تعلم الفاتحة أو شيء من القرآن ولا علق منه بشيء، لزمه أن يذكر الله في موضع القراءة بما أمكنه من تكبير أو قليل أو تحميد أو تسبيح أو تمجيد أو لا حول ولا قوة إلا بالله، إذا صلى وحده أو مع إمام فيما أسره فيه الإمام؛

³⁸² Anlamı şu şekildedir: “Allah'ı tesbih ederim. Hamd yalnız Allah'ındır. Allah'tan başka ilah yoktur. Allah en büyüktür. Güç ve kuvvet ancak Allah ile.”

³⁸³ Anlamı şu şekildedir: “Allah'ım bana merhamet eyle, sağlık ver, beni hidâyete eriştir ve rızıklandır.”

³⁸⁴ Kurtubî, *Tefsir*, I. 142 (Dâru'l-Hadîs baskısı), Fatiha Suresi 2. bâb 16. mesele.

³⁸⁵ Ebu Davud, 2 Salat 135, N. 832 (I. 521).

³⁸⁶ Nesâî, 11 İftitah 32, N. 922 (II. 142).

Şu örnekte Kurtubî, sebab-i nüzûl konusunda Buhârî'den naklettiği bir hadisin, Ebu Davud tarafından da ma'na olarak rivâyet edildiğini belirtmektedir:

...واختلفت الروايات وأقوال المفسرين في سبب نزولها؛ فروى البخاري عن ابن عباس "يا أيها الذين آمنوا لا يحل لكم أن ترثوا النساء كرها ولا تعضلوهن لتذهبوا ببعض ما آتيتموهن" قال: كانوا إذا مات الرجل كان أولياؤه أحق بامرأته، إن شاء بعضهم تزوجها، وإن شاءوا زوجها، وإن شاءوا لم يزوجوها، فهم أحق بها من أهلها فزلت هذه الآية في ذلك. وأخرجه أبو داود معناه ...

"Bu ayetin sebebi nüzûlü ile ilgili rivâyetler ve görüşler farklıdır. İmâm Buhârî, "يا أيها الذين آمنوا لا يحل لكم أن ترثوا النساء كرها ولا تعضلوهن لتذهبوا ببعض ما آتيتموهن" ayeti³⁸⁷ ile ilgili İbn Abbas'ın şöyle dediğini rivâyet etmiştir: '(Cahiliyye döneminde) bir adam öldüğü vakit, o adamın velileri, onun hanımı üzerinde kadının velilerinden daha fazla hak sahibi idiler. Onlardan birisi istediği takdirde onunla evlenebilir veya onu başkası ile evlendirebilirdi. Ya da hiç evlendirmeyebilirlerdi. Bu konuda bu ayeti kerime nazil olmuştur. ³⁸⁸ Bu hadisi Ebu Davud da aynı manada (fakat) değişik lafızlarla rivâyet etmiştir. ³⁸⁹

Kurtubî'nin Buhârî'den yapmış olduğu bu rivâyet lafzendir ve harfi harfine aynıdır. Bu hadisi aynı manada rivâyet etmiştir dediği Ebu Davud'un lafzı ise şöyledir:

...حدثنا أحمد بن منيع حدثنا أسباط بن محمد حدثنا الشيباني عن عكرمة عن ابن عباس قال الشيباني وذكره عطاء أبو الحسن السوائي ولا أظنه إلا عن ابن عباس في هذه الآية (لا يحل لكم أن ترثوا النساء كرها ولا

³⁸⁷ Nisâ, 4/19. Meâli şöyledir: "Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helal değildir.

Ayrıca, kendilerine verdiğiniz malların bir kısmını geri almanız için de onları sıkıştırmayın."

³⁸⁸ Buhârî, 65 Tefsir, 4. Sure 6. Bâb (V. 188).

³⁸⁹ Kurtubî, Tefsir, V. 99 (Dâru'l-Hadis baskısı). Nisâ Suresi 19. ayet 1. mesele.

تعصلوهن) قال كان الرجل إذا مات كان أولياؤه أحق بامرأته من ولي نفسها إن شاء بعضهم زوجها أو زوجها وإن شاعوا لم يزوجه فترلت هذه الآية في ذلك 390

İki metin arasında az da olsa bazı lafız farklılıkları vardır. Ayrıca bir cümlecğin yeri değişmiştir. Bu değişiklikleri Kurtubî, (lafzen değil de) *mana ile rivâyet* demek için yeterli kabul etmiştir.

Verdiğimiz bu örnek ayrıca Kurtubî'nin, yukarıdaki hadisin Buharî ve Ebu Davut'a ait metinlerini karşılaştırdığını ve kendisinin Buharî'nin metnini seçtiğini göstermektedir. Bu durum onun hadis konusundaki titizliğine bir delil kabul edilebilir.

Üçüncü misâl:

Kurtubî, Ebu Davut'tan şöyle bir zayıf hadis irad etmektedir:

... وروى أبو داود عن أم عطية أن امرأة كانت تحب النساء بالمدينة, فقال لها النبي صلى الله عليه وسلم: (لا تنهكي فإن ذلك أحظى للمرأة وأحب للبعل). قال أبو داود: وهذا الحديث ضعيف راويه مجهول.

“... Ebu Davud da Ummu Atiyye 'den rivâyet etmiştir ki, Medine 'de kadınları sînnet eden bir kadın vardı. Resulullah (s.a.v.) ona şöyle dedi: 'Fazla kesme. Çünkü bu, kadına daha çok haz verir, erkeğe de daha hoş olur.' Ebu Davud demiştir ki, bu hadis zayıftır. Çünkü râvisi meçhuldur.”³⁹¹

Bu hadisin Ebu Davud'un *Sînneti* 'ndeki şekli ve bu hadislerle ilgili sözleri şu şekildedir:

حدثنا سليمان بن عبد الرحمن الدمشقي وعبد الوهاب بن عبد الرحيم الأشجعي قالا حدثنا مروان حدثنا محمد بن حسان قال عبد الوهاب الكوفي عن عبد الملك بن عمر عن أم عطية الأنصارية أن امرأة كانت تحب بالمدينة فقال لها النبي صلى الله عليه وسلم لا تنهكي فإن ذلك أحظى للمرأة وأحب إلى البعل قال أبو داود ومحمد بن حسان مجهول وهذا الحديث ضعيف

³⁹⁰ Ebu Davud, 12 Nikah 22, , N. 2089 (II. 571).

³⁹¹ Kurtubî, *Tefsir*, II. 107 (Dâru'l-Hadis baskısı), Bakara Suresi 124. ayet 5. mesele.

İki metin karşılaştırıldığında görüldüğü gibi lafzen aynıdırlar. Hadisin zayıf olduğunu söyleyen Ebu Davud'un bizzat kendisidir. Müfessir Kurtubî de, hadisin hem metnini hem de hadisin zayıflığı ile ilgili Ebu Davud'un açıklamasını, *Sünen*'den olduğu gibi aktarmakta ve ilave olarak herhangi bir yorum veya tenkid yapmamaktadır.

Bu durum Kurtubî'nin, hadis kaynağı olarak hadis musannıfları ile iktifa edebildiğini ve onları tenkide tabi tutma gereği hissetmediğini göstermektedir. Bir hadisi Ebu Davud, *Süneni*'ne almış ise, Kurtubî de onu gönül rahatlığıyla ondan nakledebilmektedir. Ebu Davud o hadis hakkında zayıf demiş ise Kurtubî de hadisi, onun bu sözü ile beraber olduğu gibi aktarmaktadır. Yani Kurtubî, Ebu Davud'u ve diğer hadis musannıflarının rivâyetlerini ve fikirlerini tenkid etmek gibi bir düşünceye sahip değildir.

Sonuçta bu durum, Kurtubî'nin tahkik ehli bir hadisçi olmaktan ziyade, hadis musannıflarından gönül rahatlığıyla rivâyette bulunan bir tefsir müellifi olduğunu göstermektedir.

3.11. TİRMİZÎ (279/892):

Tam adı: Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. Dahhâk es-Sulemî el-Bûğî ed-Darîr (209-279/827-892).

Kurtubî'nin, Müslim ve Buhârî'den sonra en çok başvuruda bulunduğu hadis kaynağı Tirmizî'nin eseridir. Bu eseri *Sünen* kelimesinden ziyade, *Sahih* adıyla anmaktadır ve Tirmizî'ye altıyüzden fazla yerde müracaat etmektedir.³⁹² Kurtubî'nin ona olan güveni Buhârî'nin eserine olan güvenden pek aşağı değildir. Her iki musannıfa yapmış olduğu müracaat sayısının, birbirine çok yakın olması ve bazı durumlarda, Tirmizî'nin rivâyetini Buhârî'nin lafzına tercih ederek Buhârî'ye sadece atıfta bulunmakla yetinmesi... gibi sebepler bizi bu kanaata sevketmiştir.

Şimdi, Kurtubî'nin Tirmizî'ye yaptığı müracaatlardan birkaç örnek gösterelim:

³⁹² Kurtubî, *Tefsir*, XXI. 171-3 ; XXII. 504 (Fihrist).

Birinci misâl:

Kurtubî'nin, hem Buharî hem de Tirmizî tarafından tahriri yapılan bir hadiste, Tirmizî'ye ait olanı tercih ettiği yerlerden biri şudur:

...وروى الترمذي عن عاصم بن سليمان الأحول قال: (سألت أنس بن مالك عن الصفا والمروة فقال: كانا من شعائر الجاهلية, فلما كان الإسلام أمسكنا عنهما; فأنزل الله عز وجل: "إن الصفا والمروة بن شعائر الله فمن حج البيت أو اعتمر فلا جناح عليه أن يطوف بهما" قال: هما تطوع "ومن تطوع خيرا فإن الله شاكر عليم") قال: هذا حديث حسن صحيح. خرجه البخاري أيضا ...

"Tirmizî, Asım b. Süleyman Ahvel'den şöyle rivâyet etmiştir: Enes b. Mâlik'e safa ile merve hakkında soru sordum. Bana şu cevabı verdi: 'O ikisi, cahiliyyenin şa'âirinden idi. İslam dönemine girdiğimizde, onlardan uzak durmak istedik. Bunun üzerine Allah (c.c.), şu ayeti indirdi: Şüphesiz ki safa ile merve Allah'ın şa'âirindendir. Herkim Beyti hacceder veya umrede bulunursa, onları da tavaf etmesinde bir günah yoktur.³⁹³ Bu ikisini tavaf etmek (sa'y yapmak) tatavvudur. Nitekim Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur: Her kim gönüllü olarak bir iyilik yaparsa, şüphesiz Allah onu kabul eder ve (yapılanı) hakkıyla bilir.³⁹⁴ Tirmizî, bu hadis hasen ve sahihtir demiştir. Bu hadisi Buhârî de tahrir etmiştir."³⁹⁵

Kurtubî'nin sebebi nüzûl konusunda sevkemiş olduğu bu hadis, Buhârî³⁹⁶ ve Tirmizî'nin³⁹⁷ her ikisi tarafından da tahrir edilmiş, fakat Kurtubî, ikincisinin lafzını tercih etmiştir ve sevkettiği hadis, bu gün elimizde matbu olarak bulunan *Sahîh-i Tirmizî* deki hadis ile tamamiyle aynıdır.

İkinci misâl:

³⁹³ Bakara, 2/158.

³⁹⁴ Aynı ayetin devamı.

³⁹⁵ Kurtubî, *Tefsir*, II. 179 (Bakara, 158).

³⁹⁶ Buhârî, 32Hacc 79, N.1565 (II. 594).

³⁹⁷ Tirmizî, 48 Tefsir 3/12, N. 2966 (V. 193).

Kurtubî'nin, Tirmizî'nin ta'liklerine başvurduğu da vaki olabilmektedir.

[الخامس] إنما الصبح؛ لأن قبلها صلاتي ليل يجهر فيهما وبعدها صلاتي نهار يسر فيهما؛ ولأن وقتها يدخل والناس نيام، والقيام إليها شاق في زمن البرد لشدة البرد وفي زمن الصيف لقصر الليل. وممن قال أنها وسطى علي بن أبي طالب وعبدالله بن عباس، أخرجه، الموطأ بلاغا. وأخرجه الترمذي عن ابن عمر وابن عباس تعليقا، وروى عن جابر بن عبدالله، وهو قول مالك وأصحابه...

“(Orta namazı konusunda) beşinci görüş, onun sabah namazı olduğu şeklindedir. Çünkü kendisinden önce iki gece namazı, kendisinden sonra da iki gündüz namazı vardır. Ayrıca bu namazın vakti, insanlar uykuda iken girer. Yine bu namaza, soğuk zamanlarda soğuğun şiddeti, yazın ise gecelerin kısalığı sebebiyle kalkmak ağır bir iştir. Bu namazın orta namaz olduğunu söyleyenler arasında Ali b. Ebî Talib ve Abdullah b. Abbas (r. anhumâ) vardır. Buna, Muvatta’da İmam Malik belağ yoluyla (yani Mâlik, bu ikisinden bana ulaştığına göre diyerek) nakletmiştir. Tirmizî de bunu İbn Ömer ve İbn Abbas’tan ta’lik yoluyla (senedini zikretmeksizin) kaydetmektedir.”³⁹⁸

Bu örnekte Kurtubî, İmam Malik’in Muvatta’sında belağ,³⁹⁹ Tirmizî’nin Sahîhi’nde ta’lik⁴⁰⁰ olarak bulunan bir haber ile istişâd etmektedir. Bu haber gerçekten her iki musannıf tarafından da tahric edilmiştir. Tirmizî, talik ile İbn Abbas’tan rivâyet etmektedir.⁴⁰¹ Malik’in ifâdesi ise şöyledir: “Bana ulaşmıştır ki

³⁹⁸ Kurtubî, *Tefsir*, III. 210-11 (Bakara, 238).

³⁹⁹ Belağ: Ulaşmak manasına [بلغ] kök fiilinin mastarı olan bu kelime, genelde beleğânâ edâ sigasıyla ve isnadsız olarak rivâyet edilen haberlere denir... İmam Malik’in Muvatta’sında, beleğâhû, beleğânî, ani’s-sika lafızlarıyla, isnadsız olarak naklettiği 61 hadis vardır. (Ansiklopedik Hadis Terimleri, s. 37-8).

⁴⁰⁰ Ta’lik: Hadis Usûlü’nde ta’lik kısaca, râviye yakın olan taraftan bir veya daha fazla kişinin isnaddan düşmüş olması durumuna denilir. (Ansiklopedik Hadis Terimleri, s. 37-8, Müellifin ifadelerinde tasarrufa gidilerek alıntılanmıştır.)

⁴⁰¹ Tirmizî, 2 Salat 19, N. 182 (I. 342).

Ali b. Ebî Talib ve Abdullah b. Abbas, *salatu'l-vustâ sabah namazıdır* diye söylüyorlardı.”⁴⁰²

Üçüncü misâl:

Tirmizî'den almış olduğu bir mevzû hadis:

...وروى الترمذي عن الحارث عن علي قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (من ملك زادا وراحلة تبلغه إلى بيت الله ولم يحج فلا عليه أن يموت يهوديا أو نصرانيا وذلك أن الله يقول في كتابه [ولله على الناس حج البيت من استطاع إليه سبيلا]. قال أبو عيسى: (هذا حديث غريب لا نعرفه إلا من هذا الوجه، وفي إسناده مقال، وهلال بن عبد الله مجهول، والحارث يضعف)

“Tirmizî'nin, Hâris yoluyla Hz. Ali'den (r.a.) rivâyet ettiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'Her kim kendisini Allah'ın evine ulaştıracak bir bineğe ve ağıza sahip olur da hacca gitmeyecek olursa, o kişi ister yahudi ister hıristiyan olarak ölsün, artık onun için farketmez. (Çünkü Allah (c.c.) kitabında, Ona yol bulabilen herkesin Beyti hacetmesi, Allah'ın kullar üzerindeki bir hakkıdır.⁴⁰³ diye huyurmaktadır.' Ebu İsa (et-Tirmizî) demiştir ki: Bu garib bir hadistir. Bunu ancak bu tarîk ile bilebiliyoruz. İsnadı hakkında da tenkidlerde bulunulmuştur. Hilâl b. Abdullah ise, meçhul bir râvidir. Haris de zayıf kabul edilmektedir.”⁴⁰⁴

Bu hadis ve senedi *Sahîh-i Tirmizî* de şu şekilde geçmektedir:

حدثنا محمد بن يحيى القطعي البصري حدثنا مسلم بن إبراهيم حدثنا هلال بن عبد الله مولى ربيعة بن عمرو بن مسلم الباهلي حدثنا أبو إسحق الهمداني عن الحارث عن علي قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من ملك زادا وراحلة تبلغه إلى بيت الله ولم يحج فلا عليه أن يموت يهوديا أو نصرانيا وذلك أن الله يقول في كتابه (

⁴⁰² Muvatta, 9 Salatu'l-Cemâa 8, N. 28 (I. 133).

⁴⁰³ Ali İmrân, 3/97.

⁴⁰⁴ Kurtubî, *Tefsir*, IV. 153.

ولله على الناس حج البيت من استطاع إليه سبيلا (قال أبو عيسى هذا حديث غريب لا نعرفه إلا من هذا الوجه وفي إسناده مقال وهلال بن عبد الله مجهول والخارث يضعف في الحديث ⁴⁰⁵

Kurtubî'nin sevkettiği ibare ile Tirmizî'nin lafzı birbirinin aynıdır. Sadece, Tirmizî'nin metnindeki son kısım, [في الحديث] ibaresi eksiktir ki bu da mana açısından bir kıymet ifade etmemektedir.

Bu hadis, *Kütüb-i Tis'a*⁴⁰⁶ içerisinde sadece *Câmi'u't-Tirmizî*'de mevcuttur. O ise, sadece bir yerde ve büyük tereddütlerle kitabına almıştır.

Kurtubî'nin hiçbir tenkit veya yoruma tabi tutmaksızın, olduğu gibi aldığı bu hadis, mevzuat kitaplarımızın hemen hepsinde, Kitabu'l-Hacc bölümlerinin, ilk mevzu hadisi olarak yer almaktadır.⁴⁰⁷

Senedinin sağlam olmadığını söyleyerek ve râvilerinden birinin meçhul diğerinin de zayıf olduğunu ekleyerek bu hadisi, *Câmi'u's-Sahîh (sahih hadisleri toplayan kitap)* adını verdiği kitabına alabilen *musannıf Tirmizî* ile onun endişelerini görerek ve muhtemelen mevzu olduğunu da hissederek, tam bir teslimiyet içerisinde kitabına derceden *müfessir Kurtubî*'nin bu tutumlarına taaccüb etmemek mümkün değildir.

Sonuç olarak anlaşılmaktadır ki, Kurtubî'nin Tirmizî'ye karşı beslediği son derece güven duygusu, onu, ondan mevzu hadis rivâyet edecek bir duruma düşürebilmiştir. Bu durum, Kurtubî'nin hadis musannıflarına duyduğu genel güvenin bir olumsuz tezahürüdür.

⁴⁰⁵ Tirmizî, 7 Hacc 3, N. 812 (III. 176).

⁴⁰⁶ Kütüb-i Tis'a: Kütüb-i Sitte'ye Suneni Dârimî, Muvatta ve Müsned'in eklenmesiyle oluşan hadis koleksiyonunun adıdır. Concordans'ın ortaya çıkışıyla yüzyılımızda oluşmuş ve hadis istilahatına girmiş bir terimdir.

⁴⁰⁷ Mevzû'at, II. 209 ; Tenzîhu's-Şerîa. II. 167 ; el-Leâliu'l-Masnû'a, II. 99 ; en-Nüketü'l-Bedî'â, s. 129 ; el-Fevâidu'l-Mecmû'a, s. 102.

3.12. NESÂÎ (303/915):

Müfessir Kurtubî, Kütüb-i Sitte'nin beşinci musannıfı olan *Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Bahr b. Sinan b. Dinar en-Nesâî*'ye (214-303/829-915) de son derece itimat etmekte ve ona 200'den fazla yerde müracaat etmektedir.⁴⁰⁸

Ondan rivâyette bulunduğu bazı örneklerle bakalım.

Birinci misâl:

Şu örnekte Kurtubî naklettiği hadisi doğrudan Nesâî'den almaktadır ve senedini de hazfederek nakl etmektedir:

وروى النسائي عن عائشة قالت: دخل علي سائل مرة وعندي رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأمرت له بشيء ثم دعوت به فنظرت إليه فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (أما تريد أن أأخذ بيتك شيء ولا يخرج إلا بعلمك) قلت: نعم، قال: (مهلاً يا عائشة لا تحصى فيحصى الله عز وجل عليك)

“Nesâî'nin rivâyetine göre Hz Aişe şöyle demiştir: Yanımda Resûlullah'ın (s.a.v.) bulunduğu bir sırada bir dilenci geldi. ona bir şey verilmesini emrettim ve sonra verilecek şeyin yanıma getirilmesini istedim ve ona (ne kadar verildiğine⁴⁰⁹) baktım. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) şöyle dedi: 'Yoksa sen, senden habersiz olarak evine herhangi birşeyin girmesini veya çıkmasını istemiyor musun?' Evet dedim. Dedi ki: 'Yavaş ol ey Ayşe! Sayma. Aksi takdirde Allah Teâlâ da sana sayarak verir (az verir).’”⁴¹⁰

Bu hadis *Nesâî'nin Suneni* 'nde aynı lafızlarla mevcuttur.⁴¹¹

İkinci misâl:

Şu örnekte Kurtubî, kendisinin tercih ettiği görüşe destek olarak Nesâî'nin rivâyetini göstermektedir:

قال علماؤنا: ولا يقرأ سورة في ركعتين، فإن فعل أحزاه. وقال مالك في المجموعة: لا بأس به، وما هو بالشأن.

⁴⁰⁸ Kurtubî, *Tefsir*, XXII. 415-7.

⁴⁰⁹ Nesâî, V. 73 (Sindî haşiyesi).

⁴¹⁰ Kurtubî, *Tefsir*, I. 270 (Dâru'l-Hadîs baskısı), Bakara 29. ayet, 4. mesele.

⁴¹¹ Nesâî, 23 Zekat 62, N. 2547 (V. 73).

قلت: الصحيح حراز ذلك. وقد قرأ النبي صلى الله عليه وسلم بالأعراف في المغرب فرقها في ركعتين, خرجه النسائي أيضا...

“Alimlerimiz demişlerdir ki, bir sure iki rek'ate bölünmemelidir. Fakat böyle yapılsa da caizdir. İmam Mâlik el-Mecmû'da şöyle demiştir: Bunda (bir surenin iki rek'ate bölünmesinde) bir sakınca yoktur. Fakat yapılması gereken de bu değildir.

Derim ki: Sahih olan bunun caiz olduğudur. Resûlullah Efendimiz (s.a.v.) bir akşam namazında A'raf suresini iki rek'ate bölerek okumuştur. Bunu da Nesâî tahrîc etmiştir.”⁴¹²

Kurtubî'nin bahsettiği rivâyet Nesâî'de şu şekilde geçmektedir:

...أخبرنا عمرو بن عثمان قال حدثنا بقية وأبو حيوة عن ابن أبي حمزة قال حدثنا هشام بن عروة عن أبيه عن عائشة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قرأ في صلاة المغرب بسورة الأعراف فرقها في ركعتين

“Aişe'den rivâyet edilmiştir ki Resûlullah (s.a.v.) akşam namazında A'raf sûresini okumuş ve onu iki rek'ate bölmüştür.”⁴¹³

Üçüncü misâl:

Şu örnekte Kurtubî, *Sünen-i Nesâî*'den bazı mevkuf haberler nakletmektedir.

...السابعة: واختلف العلماء في قاتل العمد هل له من توبة ؟ فروى البخاري عن سعيد بن جبير قال: اختلف فيها أهل الكوفة, فرحلت فيها إلى ابن عباس, فسأله عنها فقال: نزلت هذه الآية “ومن يقتل مؤمنا متعمدا فجزاؤه جهنم” هي آخر ما نزل وما نسخها شيء. وروى النسائي عنه قال: سألت ابن عباس هل لمن قتل مؤمنا متعمدا من توبة ؟ قال: لا. وقرأت عليه الآية التي في الفرقان: “والذين لا يدعون مع الله إلها آخر” قال: هذه آية مكية نسختها آية مدنية “ومن يقتل مؤمنا متعمدا فجزائه جهنم خالدًا فيها وغضب الله عليه”. وروي عن زيد بن ثابت نحوه, وإن آية النساء نزلت بعد آية الفرقان بستة أشهر, وفي رواية بثمانية أشهر; ذكرهما النسائي عن زيد بن ثابت....

⁴¹² Kurtubî, *Tefsir*, IV. 6 (Dâru'l-Hadîs baskısı). Âli İmran 2. ayet, 3. mesele.

⁴¹³ Nesâî, 11 İftah 67, N. 989 (II. 170).

“Bir mü’mini kasden öldüren kişi için tövbenin mümkün olup olmadığı konusunda alimler ihtilaf etmişlerdir. Buhârî, Said b. Cubeyr’in şöyle dediğini rivâyet etmiştir⁴¹⁴: Bu ayet⁴¹⁵ hakkında Kûfeliler ihtilafa düştüler. Bunun üzerine ben bu meselenin aslını öğrenmek için yola çıktım ve İbn Abbas’a gittim. O’na bu ayeti sordum. Şöyle dedi: ‘Bu konuda nazil olan son ayet şudur ve onu her hangi bir şey neshetmemiştir: ‘Kim bir mü’mini kasden öldürürse onun cezası (ebedî kalmak üzere) cehennemdir.’⁴¹⁶ Aynı şekilde Nesâî de ondan (Said b. Cubeyr’den) şunu rivâyet etmiştir: ‘İbn Abbas’a mü’min bir kimseyi kasden öldüren kimse için tövbenin mümkün olup olmadığını⁴¹⁷ sordum. Hayır dedi. Ona Furkan suresindeki şu ayeti okudum: ‘Onlar ki Allah ile birlikte başka bir tanrıya dua etmezler...’⁴¹⁸ Bunun üzerine şöyle dedi: Senin dediğin bu ayet Mekke’de inmiştir. Onu Medîne’de inen şu ayet neshetmiştir: ‘Kim bir mü’mini kasden öldürürse onun cezası orada ebedî kalmak üzere cehennemdir. Allah ona gazab etmiş...’⁴¹⁹

Nesâî diğer yandan Zeyd b. Sâbit’ten de buna benzer bir rivâyette bulunarak, Nisâ Suresi’ndeki bu ayetin Furkan Suresi’ndeki ayetten altı ay sonra nazil olduğunu nakletmektedir.⁴²⁰ Bir diğer rivâyette ise, sekiz ay sonra nazil olduğu belirtilmektedir. Her ikisini de Nesâî, Zeyd b. Sabit’ten nakletmiştir.⁴²¹”⁴²²

Kurtubî, Nisa 93. ayetin tefsirini yaparken, Nesâî’den çok miktarda mevkuf haberler nakletmiş bulunmaktadır. Bu haberlerin hepsi ilgili yerlerde dipnotlar ile işaret ettiğimiz gibi bugün elimizde mevcut olan *Sunen-i Nesâî*’de mevcuttur. Lafızları da hemen aynıdır.

⁴¹⁴ Buhârî, 65 Tefsîr 4. Sure (Nisa) 16. Bab. (V 182) ve 25. Sure (Furkan) 2. Bab (VI. 14); Nesâî, 37 Tahrîmu’d-Dem 2, N. 3998 (VII. 85).

⁴¹⁵ Nisa, 4/93.

⁴¹⁶ Aynı ayetin bir kısmı.

⁴¹⁷ Kasden adam öldürenin durumu hakkında daha geniş tartışmalar için bakılabilir: Talat Koçyiğit: “Kasden Adam Öldürmenin Dindeki Hükümü.” (AİFD, XXXIV. 13-23)

⁴¹⁸ Furkan, 25/68. Ayetin devamı meâlen şöyledir: “...ve Bihakkın olan müstesnâ Allah’ın haram kıldığı nefsi öldürmezler. Zinada da bulunmazlar. Her kim bunu yaparsa büyük bir cezaya uğrar.”

⁴¹⁹ Nesâî, 37 Tahrîmu’d-Dem 2, N. 3999 (VII. 85-6).

⁴²⁰ Nesâî, 37 Tahrîmu’d-Dem 2, N. 4004 (VII. 87).

⁴²¹ Nesâî, 37 Tahrîmu’d-Dem 2, N. 4005 (VII. 87).

⁴²² Kurtubî, *Tefsir*, V. 333 (Dâru’l-Hadîs baskısı). Nisa 93. ayet, 7. mesele.

Kurtubî'nin elinde, *Sünen-i Nesâî* mevcuttur. Ondan *mevkuf* veya *merfu* çok miktarda hadis nakletmektedir. O, *Kütüb-i Sittenin* hepsine sahiptir. Onların hepsinden güvenle nakillerde bulunmaktadır.

3.13. İBN HUZEYME (311/923):

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Kurtubî, İbn Huzeyme'nin *Sahihi*'ni tanımamaktadır. Çünkü kitabının hiçbir yerinde onun *Sahih*'inden söz etmemekte, dolayısıyla ondan hadis tahrir etmemektedir.

Tam ismi, Ebu Abdillâh Muhammed b. İshak b. Huzeyme el-Muğîre es-Sulemî en-Nisâburî eş-Şafi'î olan bu meşhur hadis musannıfının ismini Kurtubî, sadece 5 yerde zikretmektedir.⁴²³ Zikrettiği bu yerlerde de ondan bir hadis tahrir ediyor değildir. Onun haberlerini başka alimlerden nakletmektedir. Bu kişiler ise; Ebu Hatim İbn Hibbân (354/965),⁴²⁴ Hâkim Ebu Abdillâh Neysâburî (403/1012)⁴²⁵ ve Ebu Nu'aym'dır (430/1039).⁴²⁶

Tefsirinden yaptığımız şu alıntı, Kurtubî'nin Ebu Hâtim aracılığıyla İbn Huzeyme'den nakilde bulunmasına bir örnektir:

...قال أبو حاتم: أخبرنا محمد بن إسحاق بن خزيمة قال: حدثنا محمد بن بشار قال: حدثنا بدل بن الحر قال: حدثنا شعبة عن موسى بن أبي عائشة عن عبيد الله بن عبد الله عن عائشة: أن أبا بكر صلى بالناس ورسول الله صلى الله عليه وسلم في الصف خلفه. ...

*"Ebu Hâtim demiştir ki: Muhammed İbn İshak İbn Huzeyme dedi ki: ...Aişe'nin haber verdiğine göre Hz. Ebu Bekir (r.a.), Resûlullah (s.a.v.) arkasında olduğu halde, insanlara namaz kıldırmıştır."*⁴²⁷

Müfessir Kurtubî, bu hadisi Ebu Hatim'den, yani onun *Sahih*'inden⁴²⁸ almaktadır. Halbuki aynı hadis, İbn Huzeyme'nin *Sahih*'inde de değişik isnadlarla

⁴²³ Kurtubî, *Tefsir*, III. 220, 222 ; X. 407 ; XVI. 59 ; XVII. 11.

⁴²⁴ Kurtubî, *Tefsir*, III. 221.

⁴²⁵ Kurtubî, *Tefsir*, X. 407.

⁴²⁶ Kurtubî, *Tefsir*, XVII. 11.

⁴²⁷ Kurtubî, *Tefsir*, III. 221/2.

⁴²⁸ Kurtubî, *Tefsir*, III. 221/2.

mevcuttur.⁴²⁹ Zaten Ebu Hatim'in, rivâyet ettiği şeyhi İbn Huzeyme'dir. Şayet Kurtubî'nin elinde *Sahih-i İbn Huzeyme* olsaydı, hadisi doğrudan ondan alırdı.

Anlaşıldığı kadarıyla Kurtubî, bir hadis alimi ve musannıfı olarak İbn Huzeyme'den haberdardır. Çünkü, kitabında onunla ilgili olarak, bazı fakihleri saydıktan sonra şöyle bir ifade kullanmaktadır:

...ومن تبعهم من أصحاب الحديث مثل محمد بن نصر ومحمد بن إسحاق بن خزيمة...

“... Onların ardından gelen Muhammed b. Nasr ile **Muhammed b. İshak b. Huzeyme** gibi hadis ehli (de bu görüştedir.)...”⁴³⁰

Kurtubî, İbn Huzeyme'yi *hadis ashabından biri* olarak bilmektedir. Onu bir hadisçi olarak tanıdığı kesindir. Fakat, tefsirinin hiçbir yerinde onun *Sahih*inden bahsetmemiş olmasından yola çıkarak, onun kitabına sahip olmadığı kanaatine ulaşabiliriz. Çünkü İbn Hibban'a ve *Sahih*'ine elliden fazla yerde müracaat eden Kurtubî, onun hocası olan İbn Huzeyme'nin *Sahih*'ine sahip olsaydı, mutlaka ondan da rivâyette bulunurdu. İbn Huzeyme'nin nakillerini, talebesi İbn Hibban'dan değil, doğrudan İbn Huzeyme'nin *Sahih*'inden alırdı. Buna göre Kurtubî, *Sahih-i İbn Huzeyme*'ye sahip değildi.

3.14. el-HAKÎM et-TİRMİZÎ (320/932):

Kurtubî'nin güvenle müracaat ettiği hadis musannıflarından birisi de el-Hakîm Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali b. el-Hasen et-Tirmizî'dir. Vefat tarihi 320/932 yılı olan⁴³¹ bu musannıfın adını Kurtubî, otuzdan fazla yerde vermektedir.⁴³² Çoğunlukla onun sadece adını verirken, bazen *Nevâdiru'l-Uşûl* adlı eserinin de ismini anmaktadır.

⁴²⁸ İbn Hibbân, 9 Kitabu's-Salat 14. N. 2117, V. 483.

⁴²⁹ İbn Huzeyme, K. el-İmâme fi's-Salat 121. N. 1618-21, III. 55.

⁴³⁰ Kurtubî, *Tefsir*, III. 220.

⁴³¹ “İbn Hacer Lisan'da, Hakîm et-Tirmizî'nin 320 yılına kadar yaşadığını söylemiştir. Zira, İbnü'l-Enbârî'nin ondan 318 yılında hadis dinlediği bildirilmiştir. İbn Hacer, Hakîm'in 90 yaşına kadar yaşadığını da ilâve etmiştir.” (Hadis Literatürü, s. 81.)

⁴³² Kurtubî, *Tefsir*, XXI. 407'de gösterilen yerler. (Daru'l-Hadîs Baskısı).

Şimdi onun eserinden yaptığı alıntılardan bazılarını görelim:

Birinci Misâl:

Kurtubî'nin, Hakîm'in sadece adını vererek yaptığı alıntı:

...وفيه عن شداد بن أوس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (إن أخوف ما أخوف على أمي الإشراف بالله أما إني لست أقول يعبدون شمساً ولا قمراً ولا وثناً ولكن أعمالاً لغير الله وشهوة خفية) خرجه الترمذي الحكيم....

“...Bu konuda, Şeddâd b. Evs'ten gelen bir rivâyette Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: ‘Ümmetim hakkında en çok korktuğum şey, Allah’a şirk koşmalarıdır. Ben size, onlar aya güneşe veya pıtlara taparlar demiyorum. Fakat, Allah rızasından başka birşeyler için ameller yaparlar ve şehveti hafî'ye düşerler.’”⁴³³

Kurtubî'nin rivayet ettikten sonra “Bunu Hakîm et-Tirmizî tahrir etmiştir” dediği bu hadis, İbn Mace ve Ahmed b. Hanbel tarafındanda rivâyet edilmiş bulunmaktadır.⁴³⁴ Kurtubî bunun farkında olduğu halde, Hakîm et-Tirmizî'yi mi tercih etmiştir. Yoksa, bu hadisi Hakîm'de görünce başka eserlerde aramaya lüzum hissetmemiş midir, bunu kesin olarak belirleyebilmek mümkün değildir. Fakat her iki ihtimâlde de Kurtubî'nin, Hakîm'e olan güveni açığa çıkmaktadır.

Bu rivâyet, Hakîm et-Tirmizî tarafından, “Sebeplere Yönelmek, Onlardaki Şirki ve Tevhidi Tanımak” başlığı altında, geniş bir şekilde işlenmektedir. Fakat onun ifadeleri, Kurtubî'nin aktardığı şekilden azımsanamayacak kadar farklıdır. Hakîm'in hadisi nakledişi şu şekildedir:

“Şeddad b. Evs'i namazgâhında ağlarken görmüşler ve ona sormuşlar: ‘-Seni ağlatan nedir ya Ebâ Abdırrahman!’ Şöyle cevap vermiş: ‘-Resulullah'dan (s.a.v.) duyduğum bir hadistir. 'Nedir o?' diye sorulduğunda şöyle cevap vermiş: Birgün Resulullah'ın (s.a.v.) yanında bulunuyorken onun yüzünde beni üzen bir sıkıntı hali gördüm ve

⁴³³ Kurtubî, *Tefsir*, V. 181.

⁴³⁴ İbn Mâce, 35 Züh'd 21, N. 4205, II. 1406 : Müsned. IV. 124, (Daru'l-Fikr baskısına göre, VI. 77, N. 17120).

'-Anam babam sana fedâ olsun ya Rasulallah, nedir sende gördüğüm bu sıkıntı?' diye sordum. Dedi ki:

'-Benden sonra ümmetimin başına gelecek bir durumdur.'

'-Nedir o?' diye sorduğumda,

'-Şirk ve gizli şehvet.' dedi. Bunun üzerine ben,

'-Ya Rasulallah (s.a.v.), ümmetin senden sonra şirke düşecek mi?' diye sordum. Dedi ki:

'-Ya Şeddâd! Onlar güneşe, taşlara ve putlara tapmazlar ama, amellerinde riya yaparlar. ' Bunun üzerine ben,

'-Ya Rasulallah (s.a.v.)! Riya şirk midir?' diye sordum.

'-Evet.' dedi. Ben devamla,

'-Peki gizli şehvet dediğiniz şey nedir?' diye sordum.

'-Onlardan biri oruca niyetlenir, sonra oruçlu iken ona dünya şehvetlerinden biri arız olur ve orucunu bozar.' diye cevap verdi."⁴³⁵

Kurtubî'nin aktardığı hadis ile, Hakîm'in hadisi aynı manayı muhtevî olmakla beraber, lafız açısından bir hayli farklılık arz etmektedirler. **Kurtubî**'nin rivâyeti lafız olarak **İbn Mâce**'nin rivâyeti ile aynıdır. **Hakîm**'in rivâyeti ise **İbn Hanbel**'in rivâyeti ile aynıdır ve **Heysemî**'nin *Mecma'uz Zevâid*'deki ifade tarzı da bunlara daha yakındır.⁴³⁶ Bu son üç musannıfın tahrir ettiği hadislerde, diğer ikisinden farklı olarak mevcut olan ziyadelerde *şehvetu'l-hafî*'nin yani *gizli şehvet*'in tarifi yer almaktadır. Anlaşılmaktadır ki Kurtubî, İbn Mâce'nin hadisini Hakîm'e atfederek eserine almıştır veya Hakîm et-Tirmizî'nin rivâyetini lafzen değil mana bakımından almıştır. Birinci ihtimâl bize daha makul görünmektedir.

İkinci Misâl:

Hakîm'in ve eserinin adını vererek ondan hadis tahrir etmesi:

⁴³⁵ Nevâdiru'l-Usûl, IV. 151 (274. Astıl).

⁴³⁶ Mecma'u'z-Zevâid, III. 458, N. 5226 (Eski baskıya göre, III. 201).

...ذكر الترمذي الحكيم في (نوادير الأصول): حدثنا عبد الوارث بن عبد الصمد قال حدثنا أبي قال حدثنا رزين مؤذن مسجد هشام بن حسان قال حدثنا أنس بن مالك قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (إن الله أعطى أمي ثلاثا لم تعط أحدا قبلهم السلام وهو تحية أهل الجنة وصفوف الملائكة وآمين إلا ما كان من موسى وهارون)

.....

“et-Tirmizî Hakîm, Nevâdiri'l-U'sûl'da şöyle zikretmiştir: Bize Abdolvâris b. Abdissamed anlattı, dedi ki: Bize habâım anlattı, dedi ki: Bize Hişam b. Hassan Mescidi müezzini Rezin anlattı, dedi ki: Bize Enes b. Malik anlattı, dedi ki: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Şüphesiz ki Allah Teâlâ benim ümmetime, daha önce kimseye verilmemiş üç haslet vermiştir. Birincisi; selâm. Bu, cennet ehlinin aralarındaki selamlaşma şeklidir. İkincisi; melekler gibi saf saf olmak. Üçüncüsü; âmin demek. Bunu, daha önce sadece Musa ve Harun söylemişlerdi.”⁴³⁷

Kurtubî'nin, Hakîm et-Tirmizî'ye dayandırarak verdiği bu hadis, onun mezkur eserinde aynı manayı muhtevî değişik lafızlarla mevcuttur:

وقال صلى الله عليه وسلم : أعطيت أمي ثلاثا لم يعط أحد : صفوف الصلاة وتحية أهل الجنة و آمين . إلا ما أعطي موسى وهارون من قوله آمين .

“Ümmetime, daha önce kimseye verilmemiş üç haslet verilmiştir. Birincisi; namazlarda saf saf olmak. İkincisi; cennet ehlinin selâmı. Üçüncüsü; âmin demek. Bu âmin kelimesini söylemek daha önce sadece Musa ve Harun nasib edilmişti.”⁴³⁸

Suyutî bu hadisi, Hakîm'in ifadesine yakın lafızlarla, İbn Merdeveyh'e isnad ederek tahrir etmektedir.⁴³⁹

Üçüncü misâl:

Kurtubî tefsirinin mukaddimesinde, *Kitabullah'ı Okuma Şekli ve Bu Konudaki İhtilaflar Babı*'nı işlerken, Hakîm et-Tirmizî'nin *Nevâdiru'l-U'sûl* adlı eserinin adını vererek, ondan şu hadisi tahrir etmektedir:

⁴³⁷ Kurtubî, *Tefsir*, I. 130.

⁴³⁸ Nevâdiru'l-U'sûl, I. 355 (67. Asıl).

⁴³⁹ Cami'u'l-Ehâdis: I. 475, N. 3301.

ذكر أبو عبد الله الترمذي الحكيم في "نادر الأصول" من حديث حذيفة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إقرءوا القرآن بلحون العرب وأصواتها وإياكم ولحن العشق ولحون أهل الكتابين وسيجيء بعدي قوم يرجعون بالقرآن ترجيع الغناء والنوح لايجاوز حناجرهم مفتونة قلوبهم وقلوب الذين يعجبهم شأنهم

"*Hakîm et-Tirmizî'nin Nevâdiru'l-Usûl adlı eserinde, Huzeyfe'den rivâyet ettiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'Kur'an'ı Arapların okuyuş tarzıyla okuyunuz. Sakın aşk ehlinin ve ehli kitabın tarzı ile okumayınız. Benden sonra, şarkı ve kaside okur gibi nağmelerle Kur'an'ı okuyacak kişiler gelecektir. Okudukları Kur'an onların hançerelerinden aşağı geçmez. Onların ve onların bu durumundan hoşlananların kalpleri fitneye boğulmuştur.*"⁴⁴⁰

Kurtubî'nin zikrettiği bu hadis, Nevâdir'de hemen aynı lafızlarla mevcuttur. Sadece son cümlesi eksiktir.⁴⁴¹ Fakat orada Hakîm et-Tirmizî, hadisin sıhhati konusunda herhangi bir açıklama yapmamıştır. Kurtubî de, kendisinin genel olarak sahip olduğu teslimiyetçi tarzıyla hadisi nakletmekle yetinmiş ve *lahn* kelimesinin lügat anlamını vermekten başka, hadisile ilgili herhangi bir değerlendirme yapmamıştır.

Biz, Taberânî (360/971.)⁴⁴², Beyhakî (458/1066)⁴⁴³, Heysemî (807/1404)⁴⁴⁴ ve Suyûtî (911/1505)⁴⁴⁵ tarafından da tahrir edilen bu hadisin sıhhatini araştırma gereğini hissettik. gördük ki, *Mevzu'at* kitaplarında bu hadisin mevzu olduğu söylenmektedir. Müellif **Cevzekânî**, *el-Fihâtîl ve'l-Menâkîr ve's-Sihâh ve'l-Meşâhîr* adlı eserinde *Babu't-Tercî' fî Kurâeti'l-Kur'ân* başlığı altında, bu hadisi (ilk cümlesi hariç) sevkettmektedir. Râvilerden Ebu Muhammed'in ile Husayn b. Malik'in meçhul ve diğer râvilerin de zayıf olduğunu belirttikten sonra, bu hadis için **batıldır** hükmünü vermekte ve sahabî Huzeyfe'nin böyle bir şey söylemediğini ilave

⁴⁴⁰ Kurtubî, *Tefsir*, I. 17.

⁴⁴¹ Nevâdiru'l-Usûl, IV. 255 (253. Asıl).

⁴⁴² el-Mu'cemu'l-Evsat, VIII. 108, N. 7219.

⁴⁴³ Beyhakî, II. 540, N. 2649-50.

⁴⁴⁴ Mecma'u'z-Zevâid, VII. 350, N. 11693 (Eski baskıya göre, VII. 169).

⁴⁴⁵ el-Cami'u's-Sağîr, I. 199, N. 1339.

etmektedir.⁴⁴⁶ Aynı şekilde İbnu'l-Cevzî de *el-İleli'l-Mütenâhiye* adlı eserinde, *Babu't-Telhîn bi'l-Kur'an* başlığı altında bu hadisi incelemektedir. Râvilerden Ebu Muhammed'in meçhul olduğunu, diğerlerinin ise zayıf râvilerden hadis alan tedlis ehlinden kişiler olduğunu belirttikten sonra bu hadis için, **sahih değildir** hükmünü vermektedir.⁴⁴⁷

Kurtubî'nin, tenkid ehli hadisçiler tarafından *sahih değildir* ve *batıldır* gibi hükümler verilmiş olan böyle bir hadisi, Hakîm et-Tirmizî'ye atfetmiş olmaktan başka hiçbir eleştiri veya yoruma gitmeden rivâyet etmesini, onun *hadis musannıflarına karşı sahip olduğu genel teslimiyetçi tavrından* başka şekilde yorumlamak mümkün değildir.

Diğer taraftan, mukaddimesinin '*Kur'an Okuyan veya Hafızı olan Kişinin Ona Karşı Göstermesi Gereken Tazîm ve Hürmetler*' başlıklı bab altında 4-5 sayfalık bir metni,⁴⁴⁸ *Nevâdiru'l-Usûl*'den bazı küçük ilavelerle aktarması,⁴⁴⁹ onun Hakîm et-Tirmizî'ye olan güveninin bir diğer işareti olmaktan başka ayrıca, Kurtubî'nin elinde bu eserin bulunduğu da bir delil olarak kabul edilebilir.

3.15. İBN HİBBAN (354/965):

Kurtubî'nin, eserinde güvenle kullandığı hadis kaynaklarından birisi de tam ismi *Ebu Hâtîm Muhammed b. Hıbbân b. Ahmed b. Muâz et-Temîmî ed-Darîmî el-Bustî* olan *İbn Hibban'ın Sahîhi*'dir. Kurtubî, bu kaynağa elliden fazla yerde müracaat etmektedir.⁴⁵⁰ Müllifimiz, İbn Hibban'dan bir yandan hadis tahrir ederken, diğer yandan onun hadislerle ilgili yorum, te'vil ve te'liflerinden de faydalanmayı

⁴⁴⁶ Ebâtîl, II. 309-10 (Babu't-Tercî' fi Kırâeti'l-Kur'ân).

⁴⁴⁷ el-İleli'l-Mütenâhiye, I. 118, N. 160.

⁴⁴⁸ Kurtubî, *Tefsir*, I. 42-47 (Dâru'l-Hadîs Baskısı).

⁴⁴⁹ *Nevâdiru'l-Usûl*: III. 253-8 (253. Astı) . 'Kur'an Okuyan veya Hafızı olan Kişinin Ona Karşı Göstermesi Gereken Tazîm ve Hürmetler.

⁴⁵⁰ Kurtubî, *Tefsir*, I. 42, 109, 152, 153, 180, 257, 285, 293, ; II. 106, 145, 150, 151, 292, 302, 375, 393; III. 30, 31, 32, 74, 218, 219, 220, 221, 222, 236, 278, 336, 347; IV. 123, 177, 287, 288; V. 22, 99, 130, 158; VI. 19, 92, 231, 397; VII. 1, 106; VIII. 103; IX. 144, 145, 372; X. 261; XI. 284; XII. 108, 148, 295; XIV. 4, 117; XVIII. 43... (Ebu Hatim, İbn Hibban, Muhammed b. Hibbân, el-Bustî, Ebu Hatim Muhammed b. Hibbân et-Temîmî el-Bustî ve Muhammed b. Hibbân el-Bustî...şekillerinde geçmektedir.).

ihmal etmemektedir. Hatta bu konularda onu huccet olarak görmektedir. Şu satırlarında bunu açıkça ifade etmektedir:

قلت: وقد خرج حديث حبيب المعلم هذا عن عطاء بن أبي رباح عن عبد الله بن الزبير عن النبي صلى الله عليه وسلم الحافظ أبو حاتم محمد بن حاتم التميمي البستي في المسند الصحيح له، فالحديث صحيح وهو الحجة عند التنازع والاختلاف والحمد لله

Ondan hadis nakletmesine bazı örnekler.⁴⁵¹

Birinci misâl:

Müellifimiz İbn Hibban'ın *Sahih*'inin adını vererek, ondan şu hadisi nakletmektedir.

.....وفي صحيح البستي عن سهل بن سعد قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (إن لكل شيء سناما وإن سنام القرآن سورة البقرة ومن قرأها في بيته ليلا لم يدخل الشيطان بيته ثلاث ليال ومن قرأها نهارا لم يدخل الشيطان بيته ثلاثة أيام) ...

*“Herşeyin bir zirvesi vardır. Kur'an'ın zirvesi de Bakara Suresidir. Kim onu geceleyin evinde okursa, şeytan onun evine üç gece giremez. Kim de onu gündüz okursa, şeytan onun evine üç gün giremez.”*⁴⁵²

Hadisi, İbn Hibban aynı lafızlarla tahrir etmiştir.⁴⁵³ Fakat bu hadis, senette mevcut olan zayıf bir râvinin cerhedilmiş olmasından dolayı zayıftır. Bu râvi, Halid b. Said el-Medenî'dir ve Ukaylî onu *Kitabu'd-Du'afa'sına* almıştır.⁴⁵⁴

İbn Hibban'dan bu hadisi tahrir eden Kurtubî, onun bu hadisile ilgili olarak şu yorumunu da aktarmaktadır:

قال أبو حاتم البستي: قوله صلى الله عليه وسلم: (لم يدخل الشيطان بيته ثلاثة أيام) أراد: مردة الشياطين

⁴⁵¹ Burada iki örnek vermekle yetineceğiz. Fakat, İbn Huzeyme başlığı altında incelediğimiz bir hadis, aynı anda buradaki konumuz için de üçüncü bir örnek teşkil etmektedir.

⁴⁵² Kurtubî, *Tefsir*, I. 152-3.

⁴⁵³ İbn Hibbân, 7 K. Rekâik 7, N. 780, (III. 59)

⁴⁵⁴ Ukaylî, II. 6, N. 407.

“Ebu Hatim Bustî demiştir ki, ‘Onun evine şeytan üç gün giremez’ ibaresindeki şeytan ‘dan kastedilen; Şeytanların azgınlarıdır.”

İbn Hibban, hadisin metninde geçen *şeytan* kelimesini, *şeytanların azgınları* olarak te’vîl etmiş, Kurtubî de onun bu yorumuna katıldığı için, ondan olduğu gibi aktarmıştır. Bu durum, Kurtubî’nin hadis te’vili konusunda İbn Hibban’a olan güveninin de bir örneği olarak kabul edilebilir.

İkinci misâl:

Kurtubî’nin, İbn Hibban’dan almış olduğu diğer bir hadis de şudur:

...وفي صحيح البستي عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (ما يجد الشهيد من القتل إلا

كما يجد أحدكم من القرحة) ...

“Büstî’nin Sahih’inde Ebu Hureyre’nin Resulullah’dan (s.a.v.) rivâyet ettiğine göre o demiştir ki; ‘Bir şehid’in ölümden duyacağı acı, ancak, sizin bir sivilceden duyduğunuz elem kadardır.”⁴⁵⁴

Bu hadisin İbn Hibban’ın Sahih’indeki lafzı biraz farklıdır ve şöyledir:

...عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (ما يجد الشهيد من القتل إلا كما يجد أحدكم

من القرصة) ...

“Ebu Hureyre’dan Resulullah’ın (s.a.v.) şöyle dediği rivâyet edilmiştir: ‘Kendisine ölümün dokunmasıyla bir şehidin duyacağı acı, ancak, sizin bir sineğin ısırmasından duyduğunuz elem kadardır.”⁴⁵⁵

İki metnin arasındaki lafız farklılıkları azdır ve mana açısından önemli değildir. Çünkü anlam değişmemektedir. Bir hadisin aynı manayı ifade eden değişik lafızlarla rivâyet edilmesine, *mana ile rivâyet* denir. Kurtubî’nin, bunu caiz görenlerden olduğu ileride görülecektir.⁴⁵⁶

⁴⁵⁴ Kurtubî, *Tefsir*, IV. 218.

⁴⁵⁵ İbn Hibbân, 21 Siyer 6, N. 4655, (X. 512).

⁴⁵⁶ Bkz. Bu eser, s. 250.

Fakat diğer taraftan yapılan değişikliğin bir tahrif olabileceği ihtimali akla gelmektedir. Çünkü; [من] edatı, [مس] kelimesine ve [القرحة] kelimesi, [القرصة] kelimesine dönüşmüştür. Açıkça görüldüğü gibi bu, harflerin tağyir edilmesiyle oluşan bir değişikliktir ki buna *tahrîf* denir. Fakat diğer taraftan, bu değişikliklerin müstensih hatası olması ihtimâli de yok değildir. Her halukârda sabit olan husus şudur ki, iki eserin metinleri arasında farklılıklar mevcuttur.

Anlaşılmaktadır ki, Kurtubî'nin elinde hadis kaynaklarından biri olarak *Sahîh-i İbn Hibbân* vardır. Fakat onda, bugün bizim elimizde mevcut olan nüshaya nazaran bazı farklılıkların mevcut olduğu kesinlik kazanmaktadır.

3.16. DÂREKUTNÎ (385/995):

Kurtubî'nin en çok müracaatta bulunduğu hadis eserlerinden biri de Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî'ye (306-385/918-995) ait *Sunen*'dir. Ona yaklaşık 300 yerde başvurmaktadır. (284 yerde geçiyor.)⁴⁵⁸

Sunen-i Dârekutnî'den almış olduğu hadislerle örnekler:

Birinci misâl:

Muhâla'a⁴⁵⁹ ile boşanma durumunda kadın tarafından erkeğe, *hul'* bedeli olarak mehirden fazlasının verilip verilemeyeceğini tartışan Kurtubî, mezkur bedelin verilmesinin caiz olduğunu söylemekte ve bu görüşünü ısbat sadedinde, "O halde kadının fidye vermesinde, her ikisi için de vebal yoktur." mealindeki ayeti⁴⁶⁰ ve Dârekutnî'nin şu hadisini delil olarak göstermektedir:

⁴⁵⁸ Kurtubî, *Tefsir*, XXI. 211.

⁴⁵⁹ Muhâla'a (Hul') : Nikah rabitasını elfâzı mahsusadan biriyle izale etmektir ki bir bedel mukabilinde olup olmamak itibâriyle iki kısma ayrılır...Maddi ve manevî rabitaları izâle hususunda istimal olunur. Meselâ: bir libası çıkarmaya , nez' etmeye denildiği gibi, zevciyyet ilgisini nez' ve izâleye de denir. (Hukuku İslâmiyye, II. 268.)

⁴⁶⁰ { فلا جناح عليهما فيما اقتدت به } Bakara. 2/229.

...وروى الدارقطني عن أبي سعيد الخدري أنه قال: كانت أختي تحت رجل من الأنصار تزوجها على حديقة، فكان بينهما كلام، فارتعنا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: (تردين عليه حديقته ويطلقك؟) قالت: نعم، وأزیده. قال: (ردّي عليه حديقته وزیده)....

"... *Dârekutnî de Ebu Said le-Hudrî'den, onun şöyle dediğini rivâyet etmektedir: Benim kız kardeşim ensardım birisinin nikahı altında idi. Mehir olarak bir bahçe karşılığında onunla evlenmişti. Aralarında bir münakaşa oldu. Meselelerini Rasûlullah'a götürdüler. Rasûlullah (s.a.v.) ona, 'Sana verdiği bahçeyi ona iade etsen de seni boşasa ister misin?' diye sordu. O da, 'Evet, fazlasını da veririm.' dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) ; 'Öyleyse ona bahçesini ve bahsettiğin fazlasını ver.' Buyurdu.*"⁴⁶¹

Kurtubî'nin senedini hazfederek aktardığı bu hadis, elimizdeki *Sunen-i Dârekutnî*'de aynı lafızlarla mevcuttur ve Kurtubî'nin belirttiği gibi Said el-Hudrî rivâyetiyle gelmektedir.⁴⁶² Fakat Kurtubî'nin bir hüküm dayandırdığı bu hadis zayıftır. Çünkü senedinde el-Hasen b. Umâre adlı metrûk bir râvi vardır.⁴⁶³ Bu ise hadisi zayıf kılmaya yeterli bir sebeptir.

İkinci misâl:

Şu misalde ise müelifimiz Kurtubî, tefsirine aldığı hadisi, hem senediyle, hem değişik bir tarîkiyle, hem de senet ile ilgili ilginç bir değerlendirmesiyle olduğu gibi *Dârekutnî*'den aktarmaktadır:

...روى الدارقطني حدثني أبو العباس محمد بن موسى بن علي الدولابي ويعقوب بن إبراهيم، قال: حدثنا الحسن بن عرفة حدثنا إسماعيل بن عياش بن حميد بن مالك اللخمي عن مكحول عن معاذ بن جبل قال: قال لي رسول الله صلى الله عليه وسلم: (يا معاذ ما خلق الله شيئا على وجه الأرض أحب إليه من العتاق ولا خلق الله تعالى شيئا على وجه الأرض أبغض إليه من الطلاق فإذا قال، الرجل لمملوكه أنت حر إن شاء الله فهو حر ولا

⁴⁶¹ Kurtubî, *Tefsir*, III. 143 (Dâru'l-Hadîs baskısı), Bakara Suresi 229. âyet 6. mesele.

⁴⁶² *Dârekutnî, Nikah, Mehîr Babı*, N. 37 (III. 254).

⁴⁶³ *Dârekutnî*, a.y. (Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsulhakk el-Azîmabâdî'nin et-Ta'liku'l-Muğnî ala'd-Dârekutnî adlı zeylinden).

استثناء له وإذا قال الرجل لامرأته أنت طالق إن شاء الله فله استنأؤه ولا طلاق عليه). حدثنا محمد بن موسى بن علي حدثنا حميد بن الربيع حدثنا يزيد بن هارون أنبأنا إسماعيل بن عياش بإسناده نحوه. قال حميد قال لي يزيد بن هارون: وأي حديث لو كان حميد بن مالك اللخمي معروفا! قلت: هو حدي! قال يزيد: سررتني، الآن صار حديثا! ...

“Dârekutnî şöyle rivâyet etmiştir: Bana Ebu'l-Abbas Muhammed b Musa b. Ali ed-Dûlâbî ile Yakub b. İbrahim tahdis ettiler ve dedilerki: Bize el-Hasen b. Arefe tahdis etti dedi ki: Bize İsmail b. 'Ayyâş b. Humeyd b. Mâlik el-Lahmî, Mekhûl'dan, o da Muaz b. Cebel'den tahdis etti ve dedi ki: Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: 'Ya Muaz! Allah Teâlâ yeryüzünde, köle azad etmekten daha çok sevdiği ve talaktan daha çok buğzettiği bir şey yaratmamıştır. Bu sebeptendir ki adam kölesine, inşallah hürsün dese o köle hür olur. İnşallah şeklindeki istisnâsı onu bağlamaz. Fakat diğer yandan, adam karısına sen inşallah boşsun dese, o kadın için istisnâ sözkonusudur, talak geçerli olmaz.' Bize Muhammed b. Musa b. Ali anlattı ve dedi ki: Bize Yezid b. Harun anlattı ve dediki: Bize İsmail b. 'Ayyâş senediyle aynı hadisi haber verdi. Diğer yandan (bu hadisin senediyle ilgili olarak) Humeyd şöyle demiştir. Bana Yezid b. Harun şöyle dedi: 'Eğer Humeyd b. Malik el-Lahmî tanınan biri olsaydı, bu ne güzel bir hadis idi.' Ben dedim ki: '(O, benim dedemdir.' Bunun üzerine Yezid, şöyle dedi: Beni çok sevindirdin. Bu da şimdi hadis oldu!’⁴⁶⁴

Biraz uzun sayılabilecek bu metin, aynı lafızlarla *Sunen-i Dârekutnî*'de mevcuttur. Fark sadece orada iki ayrı hadis şeklinde verilmiş olmasıdır.⁴⁶⁵ Malum olduğu üzere, *senedin* bir yerden sonra iki ayrı tarîke ayrılması, metinleri aynı olan bir hadisin, iki ayrı hadis olarak kabul edilmiş olması için kâfi bir sebeptir ki burada da öyle olmuştur.

⁴⁶⁴ Kurtubî, *Tefsir*, III. 130 (Dâru'l-Hadîs baskısı), Bakara Suresi 229. âyet 3. mesele.

⁴⁶⁵ Dârekutnî, *Talak, Hul' İlâ ve Diğerleri Babı*. N. 94-95 (IV. 35).

Senet ile ilgili haberi veren Humeyd, ikinci hadisin râvilerinden Humeyd b. er-Rebî'dir ve onun dedesi olan Humeyd b. Mâlik el-Lahmî ise, her iki senedin ortak râvilerindendir.

Fakat diğer taraftan, Kurtubî'nin '*Talakta istisnânın caiz olduğu*' şeklindeki fikhî bir görüşü dayandırdığı bu hadis de, maalesef senedi eleştirilmiş ve zayıf olarak kabul edilmiş hadislerdendir: "*Beyhakî demiştir ki; 'Bu zayıf bir hadistir. Çünkü Mekhûl'un Muaz'dan rivâyeti munkatı'dır.'* İbnu'l-Cevzî ise demiştir ki; '*Mekhûl, Muaz'a mülâki olmamıştır. Diğer taraftan İbn 'Ayyâş, Humeyd ve Mekhûl; hepsi zayıf râvilerdir. Ebu Zûr'a, Ebu Hatim, İbn Adiy ve el-Ezdî gibi Cerh-Ta'dil alimleri Humeyd'inin aleyhine konuşmuşlardır.*"⁴⁶⁶

Üçüncü misâl:

Kurtubî, Dârekutnî'den bazen *maktû*' haberler de almaktadır:

...وفي سنن الدارقطني عن أبي هانئ عمر بن بشير قال: سئل عامر الشعبي عن مولود ليس بذكر ولا أنثى، ليس له ما للذكر ولا ما للأنثى، يخرج من سرتة كهيئة البول والغائط؛ فسئل عامر عن ميراثه فقال عامر: نصف حظ الذكر ونصف حظ الأنثى. ...

"Dârekutnî'nin *Suneni*'nde Ebu Hânî'nin Ömer b. Beşîr'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir. 'Âmir (b. Şurâhîl) eş-Şa'bî'ye (104 H.) şöyle bir soru soruldu: 'erkek veya dişi olmayan, erkeklik veya dişilik uzvuna sahip olmayan ve göbeğinin altından küçük ve büyük abdeste henzer birşeyler çıkartan yeni doğmuş bir çocuğun mirastaki payı nedir?' eş-Şa'bî şöyle cevap verdi: 'Ona erkeğin payı ile kadının payının yarısı verilir.'⁴⁶⁷

Tabi'in'den olan eş-Şa'bî'nin (104/722) bu haberi, aynı lafızlarla *Sunen-i Dârekutnî*'de mevcuttur ve şu senet ile rivâyet edilmiştir: İsmail b. Muhammed es-

⁴⁶⁶ Dârekutnî, a.y. (Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsulhakk el-Azîmabâdî'nin et-Ta'liku'l-Muğnî ala'd-Dârekutnî adlı zeylinden).

⁴⁶⁷ Kurtubî, *Tefsir*, V. 72 (Dâru'l-Hadîs baskısı). Nisâ Suresi 11. âyet 12. mesele.

*Saffâr, Abbas b. Muhammed, Yahya b. Ebî Bekir, Ebu Hânî Ömer b. Beşîr, eş-Şa'bî.*⁴⁶⁷

Bu hadis, yine aynı lafızlarla fakat değişik bir senet ile *Sunen-i Dârimî*'de de değişik bir senetle mevcuttur ve şu şekildedir:

حدثنا أبو نعيم حدثنا أبو هانئ قال سئل عامر عن مولود ولد وليس بذكر ولا أنثى ليس له ما للذكر وليس له ما للأنثى يخرج من سرتة كهية البول والغائط سئل عن ميراثه فقال نصف حظ الذكر ونصف حظ الأنثى⁴⁶⁸

Görüldüğü gibi Darımî'nin senedi iki kişi ile Şa'bî'ye ulaşmaktadır: *Ebu Nu'ym ve Ebu Hânî*.

Kurtubî, hem Dârimî'nin hem de Dârekutnî'nin *Sunen*lerine sahip olduğu halde bu haberi, Şa'bî'ye iki râvi ile ulaşan Dârimî yerine, ona ancak dört râvi ile ulaşabilen Darekutnî'den almıştır. Bu durum ise, âli isnad imkanı var iken nâzil isnâdı seçmek demektir ki *hadis ehli* nezdinde tercih edilen bir davranış değildir.

3.17. el-HÂKİM EN-NEYSABURÎ (403/1012):

Kurtubî'nin rivayette bulunduğu hadis musannıflarından biri de Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim Neysaburî'dir (321-403/933-1012). Fakat ona yaptığı müracaatların sayısı çok değildir. On küsur yerde ona başvurmuştur.⁴⁶⁹ Yirmi ciltlik bir eser için bu sayının çok olmadığı aşîkârdır.

Kurtubî onun *Müstedrek*'ine bazen *Sahih* bazen *Musned* bazen de *Müstedrek*⁴⁷⁰ demektedir. Müstedrek'in dışında *Marifetu Ulûmi'l-Hadis* adlı esrenden de istifade etmiştir.

Müstedrek'ten aldığı hadislere örnekler:

Birinci Misâl:

⁴⁶⁷ Dârekutnî, Ferâiz, N. 44 (IV. 81).

⁴⁶⁸ Dârimî, 21 Ferâiz 25, N. 2975 (II. 662).

⁴⁶⁹ Kurtubî, *Tefsir*, IV. 318,323 ; IV. 220 ; VII. 13 ; VIII. , 236, 238, 239 ; X. 407 ; XVII. 272 ; XX. 103...v.d.

⁴⁷⁰ Kurtubî, *Tefsir*, VI. 220'de olduğu gibi.

Kurtubî tefsirinde zikrettiği şu hadisi, Hakim Neysaburî'nin *Sahih*'inden (*Müstedrekten*) nakletmektedir:

{ وربطوا } وقال أبو سلمة بن عبد الرحمن: ”هذه الآية في انتظار الصلاة بعد الصلاة، ولم يكن في زمان رسول الله صلى الله عليه وسلم غزو يربط فيه“ رواه الحاحم أبو عبد الله في صحيحه.....

“ { وربطوا } ayeti kerimesiyle⁴⁷² ilgili olarak Ebu Seleme b. Abdurrahman şöyle demiştir: ‘Bu ayet-i kerime, bir namazı kıldıktan sonra diğer namazı beklemek hakkındadır. Zira Rasûlullah’ın (s.a.v.) zamanında Ribat yapmayı gerektirecek bir gaza söz konusu değildi.’⁴⁷³

Bu hadisin Müstedrek’teki şekli ise şöyledir:

... حدثني داود بن صالح قال: قال أبو سلمة بن عبد الرحمن: يا ابن أخي هل تدري في أي شيء نزلت هذه الآية ؟ { اصبروا وصابروا وربطوا } قال قلت لا. قال: يا ابن أخي إني سمعت أبا هريرة يقول: لم يكن في زمان النبي صلى الله عليه وسلم غزو يربط فيه ولكن انتظار الصلاة بعد الصلاة. ⁴⁷⁴

“... Bana Davud b. Salih rivâyet etti dedi ki: Ebu Seleme b. Abdurrahman hana şöyle dedi:

-Ey yeğenim, { اصبروا وصابروا وربطوا } ayeti kerimesinin hangi konuda indiğini hiliyor musun?

-Hayır! dedim. Bunun üzerine dedi ki:

-Ey yeğenim, ben Ebu Hureyre'nin şöyle dediğini duydum: ‘Rasûlullah’ın (s.a.v.) zamanında Ribat yapmayı gerektirecek bir gaza söz konusu değildi. (Onun için bu ayeti kerime, bir namazı kıldıktan sonra diğer namazı beklemek hakkındadır.’”

Hadisi tahrir eden Hâkim, onun sonuna şu değerlendirmeyi de eklemektedir:

“Bu, onların (Buharî ile Müslim’in) tahrir etmemiş oldukları Sahih bir hadistir.”⁴⁷⁵

⁴⁷² Ali İmran, 3/200.

⁴⁷³ Kurtubî, *Tefsir*, IV. 323.

⁴⁷⁴ Müstedrek, 27 K. Tefsir , N. 3177, II. 329 (Eski baskıya göre, II. 301).

İkinci Misâl:

Kurtubî'nin bizzat *Müstedrek*'in adını da vererek yaptığı bir tahrir örneği de şu hadistir:

ذكر الحاكم أبو عبد الله محمد بن عبد الله الحافظ في كتاب المستدرک له على البخاري ومسلم: حدثنا أبو يحيى محمد بن عبد الله بن محمد بن عبد الله بن يزيد، المقرئ الإمام بمكة، في المسجد الحرام، قال: حدثنا أبو عبد الله محمد بن علي بن زيد الصائغ، قال: حدثنا أحمد بن محمد بن القاسم بن أبي بزة: سمعت عكرمة بن سليمان يقول: قرأت على إسماعيل بن عبد الله بن قسطنطين، فلما بلغت "الضحى" قال لي كبر عند خاتمة كل سورة حتى تحتم، فإني قرأت على عبد الله بن كثير فلما بلغت "الضحى" قال: كبر حتى تحتم. وأخبره عبد الله بن كثير أنه قرأ على مجاهد، وأخبره مجاهد أن ابن عباس أمره بذلك، وأخبره ابن عباس أن أبي بن كعب أمره بذلك، وأخبره أبي بن كعب أن رسول الله صلى الله عليه وسلم أمره بذلك. هذا حديث صحيح ولم يخرجاه. 476

Aynı hadis, Hâkim'in *Müstedrek*'inde az değişikliklerle mevcuttur. Karşılaştırma imkânı elde edebilmek için bu hadisi de aşağıya alıyoruz.⁴⁷⁷

حدثنا أبو يحيى محمد بن عبد الله بن محمد بن عبد الله بن يزيد، المقرئ الإمام بمكة، في المسجد الحرام، حدثنا أبو عبد الله محمد بن علي بن زيد الصائغ، حدثنا أحمد بن محمد بن القاسم بن أبي بزة قال: سمعت عكرمة بن سليمان يقول: قرأت على إسماعيل بن عبد الله بن قسطنطين، فلما بلغت "الضحى" قال لي كبر عند خاتمة كل سورة حتى تحتم، وأخبره عبد الله بن كثير أنه قرأ على مجاهد، فأمره بذلك وأخبره مجاهد أن ابن عباس أمره بذلك، وأخبره ابن عباس أن أبي بن كعب أمره بذلك، وأخبره أبي بن كعب أن رسول الله صلى الله عليه وسلم أمره بذلك. هذا حديث صحيح ولم يخرجاه. 478

İki metin arasında farklılıklar çok değildir ve hadisin manasını değiştirmemektedir. Buradan mülhemle biz, Kurtubî'nin elinin altında *Müstedrek*'in

⁴⁷⁵ *Müstedrek*, II. 330.

⁴⁷⁶ Kurtubî, *Tefsir*, XX. 103.

⁴⁷⁷ Her iki hadiste, birbirlerine nazaran farklı olan yerler koyulaştırılmıştır.

⁴⁷⁸ *Müstedrek*, 31 Ma'rifetu's-Sahâbe, Zikru Menâkıbı Ubeyy b. Ka'b, III. 344, N. 923/5325.

ve hatta biraz sonra görebileceğimiz gibi *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*'in yazılı olarak bulunduğu kanaatindeyiz.

Kurtubî'nin, el-Hâkim en-Neysaburî'ye ait *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*'inden Nakillerde Bulunması:

Kurtubî, el-Hâkim en-Neysaburî'ye ait *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*'e de sahiptir. Ondan rivâyetlerde bulunmaktadır.

Birinci Misâl:

Kurtubî, *İlk müslümanın kim olduğu* konusunu işlerken Hâkim Neysaburî'nin diğerlerinden ayrı olarak, "*ilk müslümanın Hz Ali olduğu konusunda ihtilaf olmadığı*" şeklindeki düşüncesini aktarmaktadır.

. قال الحاكم أبو عبد الله: لا أعلم خلافا بين أصحاب التواريخ أن عليا أولهم إسلاما.

"*Hakim Ebu Abdillâh demiştir ki; tarihçiler arasında Hz. Ali'nin ilk müslüman olduğu konusunda herhangi bir ihtilaf bilmiyorum.*"⁴⁷⁹

Kurtubî'nin aktardığı bu metin, bu gün elimizde matbu olarak bulunan *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*'te hemen aynı lafızlarla⁴⁸⁰ mevcuttur:

قال الحاكم أبو عبد الله: لا أعلم خلافا بين أصحاب التواريخ أن علي بن أبي طالب رضي الله عنه أولهم إسلاما⁴⁸¹

Gerçekten Hâkim Neysaburî'ye göre, Hz Ali'nin ilk müslüman olduğunda tarihçilerin bir ihtilafı yoktur. İhtilaf sadece onun bülüğa ermesi meselesindedir.⁴⁸²

İkinci Misâl:

Kurtubî, Hâkim'den, rical ilmi konusunda da istifade etmiştir. *Tabi'in'in tarifi* konusunu işlerken onun görüşlerini aktarması bunun bir örneğidir.

وكلام الحاكم أبي عبد الله وغيره مشعر بأنه يكفي فيه أن يسمع من الصحابي أو يلقاه وإن لم توجد الصحبة العرفية

⁴⁷⁹ Kurtubî, *Tefsir*, VIII. 236.

⁴⁸⁰ Farklı lafızlar, koyulaştırılarak belirtilmiştir.

⁴⁸¹ *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*, s. 22.

⁴⁸² Aynı eser, s. 23.

“...*el-Hâkim Ebu Abdullah ve diğerlerine göre, bir kimsenin tabiinden olabilmesi için, sahabe ile örfî anlamda bir sohbetinin var olması şart değildir. Sahabeden bir şey çıymuş veya onlardan herhangi birine mülaki olmuş olması yeterlidir...*”⁴⁸³

Gerçekten Hâkim, *Marifetu Ulûmi'l-Hadis* adlı eserinde, *Ma'rifetu't-Tabi'in* konusunda *Tabiinin Tabakalarını* sayarken, Kurtubî'nin yukarıdaki metinde ona atfettiği görüşleri ifade eder mahiyette cümleler kullanmaktadır. Tabiinin sahabeye olan ilgisini, [لقي] veya [لحق] kelimeleriyle ifade etmektedir.⁴⁸⁴

Üçüncü misâl:

Şu örnekte Kurtubî, *tabiin sayıldıkları halde, sahabeden semâ'ı sabit olmayan kişilerin var olduğunu* Hâkim'den aktararak vermektedir:

...وروي عن الحاكم أبي عبد الله قال: طبقة تعد في التابعين ولم يصح سماع أحد منهم من الصحابة؛ منهم إبراهيم بن سويد النخعي وليس بإبراهيم بن يزيد النخعي الفقيه. وبكير بن أبي السميطة، وبكير بن عبد الله الأشج. وذكر غيرهم ...

“... *Hâkim Ebu Abdullah'dan, şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Bir grup insan tabiinden sayılmaktadır. Halbuki onlardan herhangi birinin sahabeden birşey çıymuş olması sahih değildir. Şunlar gibi: İbrahim b. Suveyd en-Naha'i -bu, Fakih İbrahim b. Yezid en-Naha'i değildir-, Bukeyr b. Ebi's-Samî, Bukeyr b. Abdillâh el-Eşecc...v.d.*”⁴⁸⁵

Kurtubî'nin aktardığı bu bilgiler, Hakim'in eserindeki bilgilerle örtüşmektedir. *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis* kitabının bugün elimizde matbu olarak mevcut bulunan nüshasında hemen aynı ifadeler mevcuttur.⁴⁸⁶

Dördüncü Misâl:

⁴⁸³ Kurtubî, *Tefsir*, VIII. 238, Tevbe Suresi. 100. Ayet. (Dâru'l-Hadis Baskısında; VIII. 221.)

⁴⁸⁴ *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis*, s. 42.

⁴⁸⁵ Kurtubî, *Tefsir*, VIII. 239 (Dâru'l-Hadis Baskısında: VIII. 222).

⁴⁸⁶ *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis*, s. 45.

Şu örnekte Kurtubî, gerçekte *Tabiinden* oldukları halde *Etbau't-Tabiinden* zannedilen kişilerin listesini, yine Hâkim'den aktararak veriyor:

...وطبقة عدادهم عند الناس في أتباع التابعين. وقد لقوا الصحابة منهم أبو الزناد عبدالله بن ذكوان, لقي عبدالله بن عمر وأنسا. وهشام بن عروة, وقد أدخل على عبدالله بن عمر, وجابر بن عبدالله وموسى بن عقبة, وقد أدرك أنس بن مالك. وأم خالد بنت خالد بن سعيد...

“... Bazıları da vardır ki, *Etbau't-tabiinden* sayılmaktadır. Halbuki onlar, *sahabeye mülâki olmuşlardır. Meselâ, onlardan birisi, Abdullah b. Zekvan'dır. Abdullah b. Ömer ile Enes b. Malik'i görmüştür. Diğeri Hişam b. Urve'dir. Abdullah b. Ömer'in, Cabir b. Abdillâh ve Musa b. Ukbe'nin meclisinde bulunmuştur. Ayrıca Enes b. Malik'i ve Ümmü Halid binti Halid b. Said'i de⁴⁸⁶ görmüştür.*”⁴⁸⁷..

Kurtubî'nin naklettiği bu bilgiler, Hâkim'in bilgileriyle tam bir örtüşme halindedir. Zira aynı ifadeler, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis*'in ilgili yerinde mevcuttur.⁴⁸⁸

Beşinci Misâl:

Kurtubî'nin, Hâkim Neysaburî'yi eleştirdiği yerler de yok değildir. Onun hakkındaki şu sözleri bunun bir örneğidir:

...ومن العجب عد الحاكم أبو عبدالله النعمان وسويدا ابني مقرن المزني في التابعين عندما ذكر الإخوة من

التابعين, وهما صحابيان معروفان مذكوران في الصحابة, وقد شهدا الخندق...

⁴⁸⁶ Biz, el-Hakimin ifadesinin bu şekilde anlaşılması gerektiğini düşünüyoruz. Fakat ilginçtir ki, Marifetu Ulûmi'l-Hadis kitabının muhakkiki ve nâşiri, Bengladeş, Dakka Üniversitesi Arapça ve İslamî İlimler Bölüm Başkanı Prof. Dr. Seyyid Muazzam Huseyin, bu ibareyi farklı bir şekilde anlamıştır. O'na göre Ümmü Halid binti Halid b. Said güya, el-Hâkim tarafından tabiin olmadıkları halde tabiinden zannedilen kişilerden biri olarak gösterilmiş. Halbuki işin doğrusu, el-Hâkim bu şahsı, yani Ümmü Halid'i, Hişam b. Urve'nin görüştüğü sahabiler arasında saymaktadır. Yanlışlık; el-Hâkim'den değil, el-Üstâz'ın anlama şeklinden kaynaklanmaktadır. Ne var ki el-Üstâz, sadece yanlış anlamakla kalmamış, el-Hâkim'in hatasını (!) düzeltmek için, ilgili yere şöyle bir haşiye koymayı da ihmal etmemiştir: “Bu (el-Hâkim'in yaptığı), galatı fahiştir. (!) Çünkü O (Ümmü Halid), sahabîyedir. Resulullah'a (s.a.v.) mülâki olmuştur ve hatta Resulullah (s.a.v.) ona, kendi mübarek elleriyle elbise giydirmiştir. Bkz.: Buharî, 80 Libas 21, N. 5485, V. 2192 (Bkz. Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis, s. 46).

⁴⁸⁷ Kurtubî, *Tefsir*, VIII. 239-40 (Dâru'l-Hadis Baskısında; VIII. 222).

⁴⁸⁸ Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis, s. 45-6.

“... *Hâkim Ebu Abdullah'ın Tabiinden kardeş olanları zikrederken, Mukarrin el-Muzeni'nin oğulları Numan ve Suveyd'i tabiinden sayması şaşılacak bir şeydir. Çünkü onlar Hendek savaşında bulunmuş, tanınan iki sahabidirler...*”⁴⁹⁰

Bu örnekte Kurtubî, el-Hâkim en-Nesaburî'yi rical ilmi konusunda eleştirmekte, aslında sahabî olan ve sahabîlikleri herkes tarafından ma'ruf olan bu iki kişinin, onun tarafından tabiin olarak takdim edildiklerini ifade etmekte, bunun da şaşılacak bir durum olduğunu vurgulayarak belirtmektedir.

Biz bu meseleyi tahkik ettik: “*Bu iki şahsın maruf sahabelerden olduğu*” şeklindeki Kurtubî'nin iddiası doğrudur. Onların, yani Nu'mân⁴⁹¹ ve Suveyd'in⁴⁹² sahabe oldukları, sahabeyi tanıtan hemen bütün rical kitaplarınca müsellemdir.

Fakat Kurtubî'nin diğer iddiası, üzerinde durulması gereken bir konudur. “*Bu iki sahabe'nin Hâkim Ebu Abdillâh tarafından tabiin olarak gösterildiği*” şeklindeki Kurtubî'ye ait sözlerin, ihtiyatla karşılanması gerektiği düşüncesindeyiz. Zira biz bu ifadeleri, ısrarlı aramalarımıza rağmen Hâkim'in eserlerinde bulamadık. Dolayısıyla Kurtubî'nin, bu ifadeleri nereden aktardığını tesbit edemedik. Ama diğer yandan bu iki kişinin, Hâkim tarafından da sahabe olarak bilindiğine şahid olduk. Onun, en büyük eseri olan *Müstedrek*'te, *Kitabu Ma'rifeti's-Sahabe* bölümünde, bu iki kardeşin herbiri için ayrı birer bab açtığını ve sahabe olarak onların menakıbını verdiğini gördük.⁴⁹³ Hâkim orada, bu iki kişi dahil yedi kardeş olan Mukarrin oğullarının hep beraber Hendek savaşına katıldığını ve hatta *Nu'man b. Mukarrin*'in, Resulullah'ın (s.a.v.) sancaktarlarından biri olduğunu söylemektedir...⁴⁹⁴

Bizde oluşan kanaate göre; müstensih hatalarının söz konusu olabileceğini bir ihtimâl olarak kabul etmekle beraber, bunun vukuu ispatlanamadığı müddetçe elimizdeki kaynaklarda verilen bilgilerin doğru olduğunu kabul etmemiz gerektiği

⁴⁹⁰ Kurtubî, *Tefsir*, VIII. 239.

⁴⁹¹ İstî'âb, IV. 66, N. 2655 ; Üsdü'l-Ğâbe. IV. 566. N. 5261 ; İsâbe, VI. 453, N. 8765 : Tabakât, I. 291, IV. 83.

⁴⁹² İstî'âb, II. 239, N. 1128; Üsdü'l-Ğâbe. II. 341, N. 2359.; İsâbe, III. 229, N. 3612.

⁴⁹³ Müstedrek, 31 Ma'rifetu's-Sahabe. Zikru Nu'man b. Mukarrin Radiyallahu anh ve Zikru Ahîhi Suveyd b. Mukarrin Radiyalhu Anh konuları, N. 874/5276-878/5280, III. 331-334 (Eski baskıya göre, III. 292-295).

⁴⁹⁴ A.g.e., III. 332, N. 876/5278 (Eski baskıya göre. III. 293).

gerçeğinden yola çıkarak diyoruz ki, bu konuda ya Kurtubî yada Hâkim bir yanlış içerisindedir. Hâkim'in, *Müstedrek*'te özel olarak birer bab ayırdığı iki sahabiye, başka bir kitabında tabiin olarak göstermesi, oldukça uzak bir ihtimaldir. Bu durumda mezkur yanlışlığın Kurtubî'den kaynaklanıyor olması ihtimali daha kuvvetlidir.

Bizce, elinin altında Müstedrek bulunan Kurtubî'nin, bu sözleri Hâkim Neysaburî'ye atfetmemesi lazımdı. Yahut en azından, *"Hakim'in falan eserinde böyle bir iddia mevcuttur ama bir yanlışlık olsa gerektir. Çünkü o, Müstedrek'te, Kitabı Ma'rifeti's Sahabe bölümünde bu iki kişiye birer bab ayırmış ve sahabe olarak onların menakıbını vermiş ve hatta onlardan gelen bazı hadisleri de tahrir etmiştir... v.s."* demesi gerekirdi.

Kurtubî'yle ilgili bu tespitimiz, bizce, onun hadisçiliği açısından bir olumsuzluktur.

3.18. el-BEYHAKÎ (458/1066):

Kurtubî'nin çok başvuruda bulunduğu hadis musannıflarından biri de Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. el-Huseyn el-Beyhakî'dir (384-458/994-1066). Onun adını 57 yerde zikretmektedir.⁴⁹⁵ Ancak bunların hepsi, *Sünen*'ine yaptığı müracaatlar değildir. *Delâilü'n-Nübüvve* adlı eserinden de zaman zaman nakillerde bulunmaktadır.

Birinci misâl:

Onun *Sünen*'ine başvurduğu yerlerden biri şurasıdır:

قال البيهقي: ...وعن ابن بريدة عن أبيه قال: لما قدم جعفر من الحبشة قال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: (ما أعجب شيء رأيته) ؟ قال: رأيت امرأة على رأسها مَكتَل طعام فمر فارس فأذراه فقعدت تجمع, طعامها, ثم التفتت إليه فقالت له: ويل لك يوم يضع الملك كرسيه فيأخذ للمظلوم من الظالم فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم تصديقا لقولها: (لا قدست أمة - أو كيف تقدس أمة - لا يأخذ ضعيفها حقه من شديدها).

⁴⁹⁵ Kurtubî, *Tefsir*, XXI. 170.

“Beyhakî demiştir ki; ...İbn Bîtrejde'den, o da babasından şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Cafer, Habeşistan'dan geldiğinde Rasûlullah (s.a.v.) ona sordu: 'Gördüğün en acaib şey nedir?' Cafer dedi ki: Başının üstünde yiyecek dolu bir zembil bulunan bir kadın gördüm. Birden bir atlı geldi ve geçerken onun o yiyeceklerini dağıttı. Sonra kadın onları toplamaya koyuldu ve bir yandan da şöyle diyordu: O melikin kürsüsünü ortaya kırıp mazlûmun hakkını zalimden alacağı gün vay senin haline! Bunun üzerine Hz. Peygamber, o kadını tasdik mahiyetinde şunları söyledi: 'Zayıfların, güçlülerden haklarını alamadığı bir millet asla yükselemez -veya, nasıl yükselebilir?'”⁴⁹⁶

Kurtubî'nin, tefsirinde rivâyet ettiği bu hadis, aynı lafızlarla Beyhakî'nin *Sünen-i Kübra*'sında vardır.⁴⁹⁷ Bu benzerlik bizi, Kurtubî'nin elinde *Sünen-i Kübra*'nın bulunduğu ve ondan rivayette bulunduğu sonucuna götürmektedir.

İkinci misâl:

Şu rivâyet, Kurtubî'nin *Delâilu'n-Nübüvve*'den naklettiği rivâyetlerden birisidir:

وذكر البيهقي في دلائل النبوة عن أبي ميسرة عمرو بن شرحبيل أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لخديجة: (إني إذا خلوت وحدي سمعت نداء وقد والله خشيت أن يكون هذا أمراً) قالت: معاذ الله ما كان الله ليفعل بك فوالله إنك لتؤدي الأمانة وتصل الرحم وتصدق الحديث. فلما دخل أبو بكر - وليس رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم - ذكرت خديجة حديثه له قالت: يا عتيق اذهب مع محمد إلى ورقة بن نوفل. فلما دخل رسول الله صلى الله عليه وسلم أخذ أبو بكر بيده فقال: انطلق بنا إلى ورقة فقال: (ومن أحررك). قال: خديجة فانطلقا إليه فقضا عليه فقال: (إذا خلوت وحدي سمعت نداء خلفي يا محمد يا محمد فانطلق هاربا في الأرض) فقال: لا تفعل، إذا أتاك فاثبت حتى تسمع ما يقول ثم اتني فأخبرني. فلما خلا ناداه: يا محمد! قل “بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين - حتى بلغ - ولا الضالين”، قل: لا إله إلا الله. فأتي ورقة فذكر ذلك له، فقال له ورقة: أبشر ثم أبشر، فأنا أشهد أنك الذي بشر به عيسى ابن مريم وأنت على مثل ناموس موسى

⁴⁹⁶ Kurtubî, *Tefsir*, III. 277-8.

⁴⁹⁷ Beyhakî, X. 94 (X. 160) N. 20203.

وَأَنْتَ نَبِيٌّ مَرْسَلٌ وَأَنْتَ سَوْفَ تُؤْمَرُ بِالْجِهَادِ بَعْدَ يَوْمِكَ هَذَا، وَإِنْ يَدْرِكُنِي ذَلِكَ لِأَجَاهِدَنَّ مَعَكَ. فَلَمَّا تَوَفَّى وَرَقَةَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: (لَقَدْ رَأَيْتُ الْقَسَّ فِي الْجَنَّةِ عَلَيْهِ ثِيَابُ الْحَرِيرِ لِأَنَّهُ آمَنَ بِي وَصَدَّقَنِي) يَعْنِي وَرَقَةَ. قَالَ الْبَيْهَقِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: هَذَا مَنْقُطٌ. يَعْنِي هَذَا الْحَدِيثُ، فَإِنْ كَانَ مُحْفُوظًا فَيَحْتَمِلُ أَنْ يَكُونَ خَبَرًا عَنْ نَزُولِهَا بَعْدَ مَا نَزَلَ عَلَيْهِ “أَقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ” [العلق: 1] و”يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ”

Kurtubî'nin tefsirinde zikrettiği⁴⁹⁸ bu uzun rivâyet, *Delâilü'n-Nübüvve* kitabında aynı lafızlarla mevcuttur.⁴⁹⁹

Bu konunun sonucunda bizde oluşan kanaat, Kurtubî'nin elinde Beyhakî'ye ait *es-Sünenu'l-Kübrâ* ve *Delâilü'n-Nübüvve* kitapları bulunmaktadır ve onlardan olduğu gibi nakillerde bulunmaktadır.

3.19. el-HUMEYDÎ (488/1095):

Tam ismi: Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh b. Abdillâh b. Fütûh b. Humeyd b. Yasıl el-Ezdî el-Humeydî el-Endelüsî el-Kurtubî el-Meyûrkî⁵⁰⁰ ez-Zâhirî. *el-Cem'u Beyne's-Sahîheyn* adlı eserin sahibidir.

Kurtubî, temel hadis musannafatının dışında, onlar üzerine yapılan cem' eserlerini de nadiren de olsa kaynak olarak kullanmıştır. Bunlardan biri hemşehrisi olan Humeydî'nin *el-Cem'u Beyne's-Sahîheyn* adlı eseridir. Birkaç yerde bu esere müracaat etmektedir.⁵⁰¹

Kurtubî Humeydî'den, hem hadis tahrir etmiş hem de *garîhu'l-hadis* konusunda ondan istifade etmiştir.⁵⁰²

Ondan hadis rivâyet etmesine bir misâl vermekle yetineceğiz:

⁴⁹⁸ Kurtubî, *Tefsir*, I. 115-6.

⁴⁹⁹ *Delâilü'n-Nübüvve*, II. 158.

⁵⁰⁰ Endülüs'ün doğusunda bir ada olan el-Meyurka'ya nisbettir.

⁵⁰¹ Kurtubî, *Tefsir*, I. 171, 441 ; VI. 296 ; XII. 197 ; XVII. 221 ; XX. 234.

⁵⁰² Kurtubî, *Tefsir*, XIV. 221.

...فذكر الحميدي في جمع الصحيحين: حكى أبو مسعود الدمشقي أن لعمر بن ميمون الأودي في الصحيحين حكاية من رواية حصين عنه قال: رأيت في الجاهلية قردة أجمع عليها قردة فرجموها فرجمتها معهم. كذا حكى أبو مسعود ولم يذكر في أي موضع أخرجه البخاري من كتابه ...

“...Humeydî Cem’i’s-Sahîheyn’de şöyle zikretmiştir: Ebu Mes’ud ed-Dımaşkî, anlattı. Dedi ki: Sahîheyn’de Amr b. Meymun ile ilgili olarak, Husayn’ın ondan rivâyet ettiği şöyle bir hikaye vardır: ‘Cahiliyye döneminde bazı maymunların diğer bazı maymunlar üzerine toplandığını ve onları recmettiklerini (taşladıklarını) gördüm. Ben de onlarla beraber taşladım.’ Ebu Mes’ud, bunu bu şekilde zikretmekte, Buhari’nin kitabının neresinde tahrir edildiğini söylememektedir.”⁵⁰²

Kurtubî’nin, *el-Cem’ Beyne’s-Sahîheyn*’den aldığı bu rivâyet, Buhari tarafından da şu şekilde tahrir edilmiştir:⁵⁰³

... حَدَّثَنَا نُعَيْمُ بْنُ حَمَّادٍ حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ عَنْ حُصَيْنٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ مَيْمُونٍ قَالَ رَأَيْتُ فِي الْجَاهِلِيَّةِ قِرْدَةً اجْتَمَعَ عَلَيْهَا قِرْدَةٌ قَدْ زَنَتْ فَرَجَمُوهَا فَرَجَمْتُهَا مَعَهُمْ ...

İki hadisin metinleri arasında bir farklılık vardır. Buhari’nin ifadesinde var olan [قد زنت] ibâresi Humeydî’nin ifadesinde yoktur. Humeydî’nin hadisindeki râviler bunda da vardır. Hadisi sahabî olan Amr b. Meymun’dan Husayn rivâyet etmektedir. Kurtubî, bu rivâyetleri uzun uzun karşılaştırmakta ve tartışmaktadır.⁵⁰⁴

Bununla beraber karıştırılmaması gereken bir husus vardır. Kurtubî’nin eserinde geçen Humeydî’ler iki ayrı kişidir. Birisi, buradaki inceleme konusu olan, 488 vefat tarihli, *el-Cem’u Beyne’s-Sahîheyn* adlı eserin sahibi Humeydî’dir. Kurtubî onun eserinden hadis rivayet etmektedir. Diğerisi ise, Buharî’nin şeyhi olan 219 vefat tarihli Humeydî’dir ki tam adı şöyledir; *el-Hâfız Ebu Bekir Abdullah b Zubeyr*.

⁵⁰² Kurtubî, *Tefsir*, I. 441.

⁵⁰³ Buhârî, 66 Fedâilu’s-Sahâbe 56, N. 3636, III. 1397.

⁵⁰⁴ Biz bu hadisi, *Sahihi Buhârî’ye İlâvelerde Bulunulduğunu Düşünmesi* konusunu işlerken geniş bir şekilde ele aldık. Daha geniş bilgi için oraya (s. 193) bakılabilir.

Müfessirimiz onun ismini de Buhârî'nin hadislerinde bir râvî olarak vermektedir. Buna örnek olarak şu rivâyeti gösterebiliriz:

روى البخاري والنسائي والدارقطني عن ابن عباس قال: "كان في بني إسرائيل القصاص ولم تكن فيهم الدية؛ فقال الله لهذه الأمة: "كتب عليكم القصاص في القتلى الحر بالحر والعبد بالعبد والأنثى بالأنثى فمن عفى له من أخيه شيء" فاعفو أن يقبل الدية في العمد" فاتباع بالمعروف وأداء إليه بإحسان" يتبع بالمعروف ويؤدي بإحسان "ذلك تخفيف من ربكم ورحمة" مما كتب على من كان قتلكم "فمن اعتدى بعد ذلك فله عذاب أليم" قتل بعد قبول الدية". هذا لفظ البخاري: حدثنا الحميدي حدثنا سفيان حدثنا عمرو قال سمعت مجاهدًا قال سمعت ابن عباس يقول: ...⁵⁰⁶

Burada Kurtubî, Buhârî,⁵⁰⁷ Nesâî⁵⁰⁸ ve Dârekutnî⁵⁰⁹ tarafından rivâyet edildiğini belirterek hadisini sevkettikten sonra, lafzının Buhârî'ye ait olduğunu söylemekte ve nihâyet senedini ilave etmektedir. Hadisin lafzı Kurtubî'nin belirttiği gibi senet de dahil olmak üzere Buhârî'nin hadisiyle aynıdır ve senetteki ilk ravî, Buhârî'nin meşhur şeyhi Humeydî'dir⁵¹⁰. Yine Kurtubî'nin belirttiği gibi, musannıfların her üçü de İbn Abbas yoluyla rivâyet etmişlerdir.

Bu hadisi, Buhârî'nin kendisinden rivâyet ettiği Humeydî'ye ait olan ve bu gün matbu olarak elimizde bulunan *el-Müsned*'de⁵¹¹ bulamadık.

Humeydî'nin adını çeşitli vesilelerle kullandığı diğer rivâyetler de vardır.⁵¹²

⁵⁰⁶ Kurtubî, *Tefsir*, II. 244.

⁵⁰⁷ Buhârî, 68 *Tefsir* 25, N. 4228 IV. 1636 : 91 ed-Diyât 7, N. 6487, VI. 2523.

⁵⁰⁸ Nesâî, 45 *Kasâme* 28, N. 4795. VIII. 405.

⁵⁰⁹ Dârekutnî, *Hudud ve'd-Diyât*, N. 15 III. 86.

⁵¹⁰ Bkz. Buhârî ay.

⁵¹¹ Humeydî, el-İmâm el-Hafızu'l-Kebir Ebu Bekir Abdullah b. Zubeyr, *el-Müsned* (Thk.: Habîburrahman el-A'zamî), I-II, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1409/1988.

⁵¹² Kurtubî, *Tefsir*, I. 459 ; V. 215.

3.20. EBU'L-ABBAS el-KURTUBÎ (656/1255):

Tam adı: Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer b. İbrahim b. Ömer el-Ensârî el-Endulusî el-Kurtubî. Tefsirinde onun adı 30 yerde geçiyor.⁵¹²

Ebu'l-Abbas el-Kurtubî, müellifimiz Kurtubî'nin hocasıdır. Müslim şerhi *el-Mufhim*'in sahibidir. Müfessirimiz Kurtubî doğuya hicret ettiğinde, İskenderiye'de ona talebelik yapmış, onun eseri *el-Mufhim*'in bir kısmını ondan okumuştur.⁵¹³

Kurtubî tefsirinde, bu hocasından 30'dan (otuz) fazla yerde bahseder. Onun eseri *el-Mufhim*'in adını nadiren veriyor,⁵¹⁴ çoğunlukla sadece şeyhin ismini vermekle yetinmektedir. Ayrıca ona ait bir hadis cüzünden de bahsetmektedir. Onun adını her verişinde “Şeyhuna el-İmâm” [شيخنا الإمام] tabirlerini kullanmasını, ona karşı büyük hürmeti ve itimadı olduğuna yorumluyoruz.

3.21. DİĞERLERİ:

Kurtubî'nin, tefsirinde kendilerinden nakillerde bulunduğu diğer bazı hadis musnıfları da şunlardır:

3.21.1. el-BEZZÂR (292/905):

el-Hâfız Ebu Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlık el-Atakî (292/905): 22 yerde ismi geçiyor ⁵¹⁵

3.21.2. İBN KUTEYBE (276 /889):

Ebu Abdillah Muhamme b. Kuteybe el-Kûfî el-Mervezî ed-Dîneverî (213-276 /828-889). İsmi 24 yerde geçiyor.⁵¹⁶

⁵¹² Kurtubî, *Tefsir*, XXII. 74 (Daru'l-Hadîs Baskısı).

⁵¹³ Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer b. İbrahim b. Ömer el-Ensârî el-Endulusî el-Kurtubî 'nin hayatı hk. geniş bilgi için bkz. bu eser; s. 41.

⁵¹⁴ Onun eseri *el-Mufhim*'in adını verdiği tek yer: Kurtubî, *Tefsir*, XIII. 236 (Daru'l-Fikr Baskısı), Neml Suresi, 86. ayet.

⁵¹⁵ Kurtubî, *Tefsir*, XXI. 166; Kurtubî, a.g.e, XXII. 40 (Daru'l-Hadîs Baskısı).

⁵¹⁶ Kurtubî, *Tefsir*, XXII. 460.

3.21.3. EBU HÂTİM (277/ 890):

Muhammed b. İdrîs b. el-Munzir et-Temîmî el-Hanzelî er-Râzî: 15 yerde geçiyor.⁵¹⁸

3.21.4. İBN EBÎ'D-DÜNYÂ (281/894):

el-Hafız Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Sufyan (208-281/823-894). 7 yerde adını veriyor.⁵¹⁹ Kitabı "*el-Havatîf*"tan söz ediyor.

3.21.5. et-TAHAVÎ (321/933):

Hanefî mezhebinin alimlerinden İmam Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahavî'den (229-321/844-933) rivâyetlerde bulunmaktadır. Tefsirinde onun adından 47 yerde bahsetmektedir.⁵²⁰ Onun *Müşkilü'l-Âsâr* adlı kitabından, *Müşkilü'l-Hadîs* adını kullanarak rivâyetlerde bulunmaktadır.⁵²¹ Başka bir yerde de Tahavî'nin Muhtasarı ifadesini kullanmaktadır.⁵²²

3.21.6. İBN EBÎ HATİM (327/939):

Ebu Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim Muhammed b. İdrîs b. el-Munzir et-Temîmî el-Hanzelî er-Razî (327/939). Onun ismi tefsirde 8 yerde geçiyor.⁵²³

3.21.7. et-TABERÂNÎ (360/971):

Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb (260-360/874-971). Sadece 4 yerde ismi geçiyor.⁵²⁴

⁵¹⁸ Kurtubî, *Tefsir*, XXII. 479.

⁵¹⁹ Kurtubî, *Tefsir*, XXII. 441.

⁵²⁰ et-Tahavî kelimesi ile CD.'den yaptığımız aramalar sonucudur.

⁵²¹ Kurtubî, *Tefsir*, XIV. 189 (Daru'l-Hadîs Baskısı), Sad Suresi, 33. ayet.

⁵²² Kurtubî, *Tefsir*, XIV. 107 (Daru'l-Hadîs Baskısı), Saffat Suresi, 113. ayet, 10. mesele.

⁵²³ Kurtubî, *Tefsir*, XXII. 441.

⁵²⁴ Kurtubî, *Tefsir*, XXI. 271.

3.21.8. HATÎBU'L-BAĞDÂDÎ, (463/1071):

Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî (392-463/1002-1071). Ondan 18 yerde bahsetmektedir. Ona ait eserlerden *es-Sâbık ve 'l-Lâhik*,⁵²⁵ *el-Fasl ve 'l-Fusûl*,⁵²⁶ ve *el-Câmi*⁵²⁷ adlı kitaplarının adlarını zikretmektedir.

3.21.9. İBN ABDİLBERR (463/1071):

Ebu Umer Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemrî el-Kurtubî el-Endelüsî (362 veya 368 - 463/973 veya 978 - 1071). Bazen İbn Abdilberr, bazen de Ebu Ömer şeklinde adını vermektedir. Onun *et-Temhîd* ve *el-İstizkar*⁵²⁸ adlı eserlerinden nakillerde bulunmaktadır. Kurtubî ondan 130 yerde söz etmektedir.⁵²⁹

3.21.10. el-BÂCÎ (494/1100)

Ebu'l-Valîd Süleyman b. Halef b. Sa'd b. Eyyub b. Vâris el-Endelüsî (403-494/1012-1100). Onun adından 24 yerde bahsetmektedir.⁵³⁰ Onun *el-Muntekâ* adlı eserinden nakillerde bulunmaktadır.⁵³¹

3.21.11. KÂDÎ İYÂD (544/1149):

Ebu'l-Fadl İyâd b. Musa el-Yahsibî (494-544/1101-1149). Adını 25 yerde veriyor.⁵³² Onun eseri *eş-Şifa fî Ta'rîfi Hukûki Mustafa* adlı eserinden nakillerde bulunuyor. Bu eserinin adı 5 yerde geçiyor.⁵³³

⁵²⁵ Kurtubî, *Tefsir*, II. 122 (Daru'l-Hadîs Baskısı). Bakara Suresi, 125. ayet, 5. mesele.

⁵²⁶ Kurtubî, *Tefsir*, VI. 373 (Daru'l-Hadîs Baskısı), En'am Suresi, 17. ayet.

⁵²⁷ Kurtubî, *Tefsir*, XII. 220 (Daru'l-Hadîs Baskısı), Nur Suresi, 27. ayet, 9. mesele.

⁵²⁸ Tefsirinde, *et-Temhîd* adı 21 yerde geçerken. *el-İstizkar* adı hiç geçmemektedir.

⁵²⁹ Kurtubî, *Tefsir*, XXII. 454; 502.

⁵³⁰ Kurtubî, *Tefsir*, XXI. 163; XXII. 514 (el-Bâcî ve Ebu'l-Valîd şeklinde iki ayrı maddede verilmiştir.).

⁵³¹ Eseri, *el-Muntekâ*'nın adını 9 yerde vermektedir.

⁵³² Kurtubî, *Tefsir*, XXII. 505.

⁵³³ Kurtubî, *Tefsir* (Daru'l-Hadîs Baskısı), VI. 231, *Maide Suresi*, 67. ayet, 2. mesele; VI. 354 (Daru'l-Hadîs Baskısı), *Maide Suresi*, 118. ayet; XI. 175, (Daru'l-Hadîs Baskısı) *Taha Suresi*, 8. ayet; XII. 86 (Daru'l-Hadîs Baskısı), *Hac Suresi*, 52. ayet, 2. mesele; XIV. 200 (Daru'l-Fikr (Baskısı) *Ahzab Suresi*, 46. ayet.

3.21.12. İBN'UL-CEVZÎ (597/1201):

Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (510-597/1116-1201). Ondan 26 yerde bahsedilmekte, ⁵³⁴ fakat bu yerlerin sadece birinde, ona ait bir eserin adını zikretmektedir: *Kitabu'l-Vefâ fî Şerefi'l-Mustafa*.⁵³⁵

3.21.13. İBNU'S-SALAH (643/1245):

Takiyyuddin Ebu Amr Osman b Abdirrahman eş-Şehrazûrî eş-Şafi'î (577-643/1181-1245): Sadece 2 yerde ondan bahsediyor. Onun eserinin adı bir yerde, *Ulûmu'l-Hadîs*,⁵³⁶ diğer yerde ise *Mu'rifetu Envâ'i Ulûmu'l-Hadîs* şeklinde⁵³⁷ verilmektedir.

4. SAHİP OLDUĞU BAZI HADİS CÜZLERİ

Yukarıda bahsettiğimiz *Musannaf* eserlerin dışında, Kurtubî'nin yazılı kaynakları arasına giren bazı hadis cüzleri de vardır. Bunlardan tesbit edebildiklerimiz şunlardır:

4.1. Eczâu'l-Ca'diyyât:

Kurtubî'nin, çok sık olmasa da müracaatta bulunduğu kaynakları arasında Ali b. el-Ca'd el-Cevherî'ye⁵³⁸ (134-230/751-844) ait cüzler de vardır. Ebu'l-Kasım Muhammed b. el-Bağavî (214-317/829-929) tarafından, hocası olan Bağdat şeyhi Ebu'l-Hasen Ali b Ca'd b. Ubeyd el-Haşimî -onların azadlısı olduğu için bu nisbeyi almıştır- el-Cevherî'nin hadisleri, cüzler halinde toplanmıştır. Bu cüzler toplam 12 tanedir ve *Eczâu'l-Ca'diyyât* olarak bilinirler. Bu cüzlerde, *Ali b. Ca'd*'ın şeyhlerinden aldığı hadisler ile şeyhlerinin ve onların şeyhlerinin terâcimi

⁵³⁴ Kurtubî, *Tefsir*, XXII. 505.

⁵³⁵ Kurtubî, *Tefsir*, VIII. 168 (Daru'l-Hadis Baskısı). Tevbe Suresi, 60. ayet, 12. mesele.

⁵³⁶ Kurtubî, *Tefsir*, I. 95 (Daru'l-Hadis Baskısı). Mukaddime, *Kur'an Surelerinin Faziletleri Hakkında Uydurulmuş Hadisler Konusunda Uyarı*, babı.

⁵³⁷ Kurtubî, *Tefsir*, VIII. 168 (Daru'l-Hadis Baskısı). Tevbe Suresi, 60. ayet, 12. mesele.

⁵³⁸ Ali b. el-Ca'd el-Cevherî (134-230): Büyük hadis hafızlarındandır. Şu'be b. el-Haccâc, Sufyân es-Sevrî, Malik b. Enes, İbn Ebî Zî'b, İsrâîl. Zuhayr b. Mu'âviye, Hemmâ b. Yahya ve Cerîr b. Hâzım gibi büyük hadis alimlerine talebelik yapmıştır. Diğer yandan İmâm Buharî, Ebu'l-Kasım el-Bağavî, Ebu Zur'a, Ebu Hâtim er-Razî... gibi büyük alimlere de hocalık yapmıştır. (el-Ca'diyyât, I. 3).

bulunmaktadır.⁵³⁹ Kurtubî'nin elinde bu cüzlerin⁵⁴⁰ bulunduğunu düşünüyoruz. Çünkü, ondan bazen, "*an Ali b. Ca'd*" ifadesiyle nakilde bulunurken,⁵⁴¹ bazen de, bu alimden gelen hadisleri cüzler haline getiren el-Bağavî'nin de ismini belirterek "*el-Bağavî Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Abdilazîz, Ali b. el-Ca'd'ın kendilerine şöyle tahdis ettiğini zikretmiştir.*" ifadesiyle rivâyetini yapmaktadır.⁵⁴²

Kurtubî'nin, cüzlerin derleyicisi olan el-Bağavî'nin adını kullanmadan, doğrudan Ali b. Ca'd'ın adıyla naklettiği yerlerden biri olarak, Duhan suresinin 44. ayetinin tefsirini yaparken naklettiği rivâyeti gösterebiliriz:

"... *Ali b. el-Ca'd Ebu Yusuf'tan, O da Ebu Hanîfe'den, namazda Farsça kıraatı hoş görmediğini' rivâyet etmiştir.*"⁵⁴³

Bu rivâyet, Kurtubî'nin Zemahşerî'den aldığı daha uzunca bir alıntının bir kısmını oluşturmaktadır. [قال الزَّحَّاشِيُّ : ...] diye başlayan ve bizi ilgilendiren son cümlesini yukarıda aldığımız bu alıntı, ez-Zamahşerî'nin eserinde, aynı şekilde mevcuttur.⁵⁴⁴ Bu kısmı Kurtubî, doğrudan ez-Zamahşerî'nin eserinden mi aldı, yoksa elindeki el-Bağavî'ye ait Ca'diyyât cüzlerinde de var mıydı bilemiyoruz. Fakat bu gün matbu olarak elimizde bulunan *Musned-i İbni'l-Ca'd*'da bulamadık.

Kurtubî'nin, cüzlerin derleyicisi olan el-Bağavî'nin adını kullanarak yaptığı nakillere de örnek olarak, Neml Sûresi, 82.-86. ayetlerinin tefsirini yaparken kaydettiği rivâyeti gösterebiliriz.⁵⁴⁵

⁵³⁹ Mustatrafa, s. 91 (Trc.: Hadis Literatürü, s. 137).

⁵⁴⁰ Günümüzde bu cüzler kitap haline getirilmiştir. İlki 1, diğeri 2 cilt olarak, iki ayrı baskısı yapılmıştır. Birinci baskısı; Musnedü İbni'l-Ca'd adıyla, Muessesetu Nadir tarafından Beyrut'ta, 1990 yılında basılmış olup, Şeyh Âmir Ahmed Haydar tarafından tahkiki yapılmıştır. İkinci baskısı ise; el-Ca'diyyât, Hadîsu Ebi'l-Kâsım Ali b. el-Ca'd el-Cevherî adıyla, el-Hancı Yayınevi tarafından 1994 yılında 2 cilt olarak Kahire'de basılmıştır. Bu baskıya, Dr. Rif'at Fevzî Abdulmuttalib tarafından çok güzel bir tahrir yapılmış ve teferruatlı bir fihrist de eklenmiştir.

⁵⁴¹ Kurtubî, *Tefsir*, I. 24.

⁵⁴² Kurtubî, *Tefsir*, I3. 237.

⁵⁴³ Kurtubî, *Tefsir*, XVI. 149.

⁵⁴⁴ Keşşâf, III. 506.

⁵⁴⁵ Kurtubî, *Tefsir*, XIII. 237.

Bu rivâyette, el-Bağavî'den başlayıp Ali b. el-Ca'd ile devam eden bir senet ile, İbn Ömer'e ait mevkuf bir haber verilmektedir. Senet ve metin şudur:

“el-Bağavî Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdilazîz şöyle zikretmiştir: Ali b. el-Ca'd, Fudayl b. Merzûk er-Rakkaşî el-Ağar'dan -ki bu râvi Yahya b. Ma'in'e sorulmuş, O da 'sıkadır' diye cevap vermiştir- O, Atiyye el-Avfî'den, O ise İbn Ömer'den bize şöyle tahdis etmişlerdir:

[تخرج الدابة من صدع في الكعبة كجري الفرس ثلاثة أيام لا يخرج ثلثها]⁵⁴⁶

Bu râvi zincirinin ve ardından sevk edilen metnin, elimizde matbu olarak bulunan *el-Ca'diyyât* adlı eserde de aynı şekilde mevcut olduğuna şahit oluyoruz:

Bize Ali tahdis etti. Dedi ki bize Fudayl b. Merzûk haber verdi. O Atiyye'den, O da İbn Ömer'den rivâyet ederek dedi ki:

[تخرج الدابة من صدع في الكعبة كجري الفرس ثلاثة أيام لا يخرج ثلثها]⁵⁴⁷

Hem senedin hem de metnin aynı olduğu görülmektedir. Bu durum bizi, Kurtubî'nin elinde *Cüz'ıyyâtı Ca'diyyât*'ın mevcut olduğu düşüncesine sevk etmektedir.

Bu rivâyetin ferd olup olmadığını, yani ona bir *şâhid*⁵⁴⁸ veya *mutâbi*⁵⁴⁹ olup olmadığını araştırdığımızda -ki bu araştırmaya *Hadis Usûlü*'nde *i'tibar* denir-, bunun şahidi olabilecek iki rivâyete rastlayabiliyoruz:

⁵⁴⁶ Kıyametin alametleri ile ilgili bir rivâyet olup, manası şöyledir: “*Dâbbetu'l-Arz, Kâbe'deki bir yarıktan kısırağın yürüyüşü gibi çıkacak ve üç gün boyunca henüz üçte biri bile çıkmış olmayacaktır.*”

⁵⁴⁷ Ca'diyyât, II. 65.

⁵⁴⁸ Şâhid: Hadis Usûlü'nde şâhid, terim olarak bazı alimler tarafından mutabi' (tabiî) karşılığı olarak kullanılmıştır...bununla beraber İbnü's-Salah farklı bir tarifini daha vermiştir: O'na göre, ferd oluğu zannedilen hadis, aslında bilinen vecihlerden rivâyet edilmeyip onun yerine aynı manada bir başka hadis nakledilirse buna şâhid diyoruz. Ancak bu takdirde mutabaat söz konusu olmaz. Bu tarife göre, şâhid mutabi'den daha umumîdir. Zira şâhid, bazen manayı bazen de hem lafzı hem de manayı kuvvetlendirmektedir. Halbuki mutabaat lafızla ilgilidir ve mana ile bir alakası yoktur. (Ansiklopedik Hadis Terimleri, s. 370).

⁵⁴⁹ Mutâbi' [التابع] veya Tabi' [تابع]: İ'tibar denilen araştırma sonucunda, hadisi tek başına rivâyet ettiği sanılan râvinin şeyhinden veya şeyhinin şeyhinden aynı hadisi bir başka râvinin daha rivâyet etmiş olduğu alışırsa bu ikinci hadise diğerinin tabiî denilir. (Ansiklopedik Hadis Terimleri, s. 381).

Birincisi: İbn Cerîr et-Taberî'nin tefsirinde naklettiĐi⁵⁵⁰ bir hadistir. Şöyle ki:

“Bize Ebu Kureyb tahdis etti. Dedi ki; Bana el-E  a’i Fudayl b. Merzuk’tan O Atiyye’den O İbn  mer’den tahdis etti, dedi ki:

[ خرج الدابة من صدع في الصفا كجري الفرس ثلاثة أيام لا يخرج ثلثها] ⁵⁵¹

İbn Cerîr’in rivâyeti, Kurtubî’nin Ali b. el-Ca’d’dan yaptığı rivâyet ile aynı olduğu görülmektedir. Senedi, Ali b. el-Ca’d’ın  eyhi olan Fudayl b. Merzuk’ta birleşmektedir ve ondan itibaren yukarısı ve bir kelime hariç metni aynıdır. Ali b. el-Ca’d’dan gelen haberin metninde [في الكعبة] olan kelime, İbn Cerîr’in verdiği metinde [في الصفا] şeklindedir. Dolayısıyla bu son rivâyet, diğer rivâyetin *tâbi*’i olmasa bile, * ahidi* olmaktadır.

İkincisi: İbn Eb  Şeybe’nin *Musannaf*’ında tahrir ettiği  u hadistir:

“Bize Huseyn b. Ali Fudayl h. Merzûk’tan, O Atiyye’den, O İbn  mer’den⁵⁵² tahdis ederek şöyle dedi:

[ خرج الدابة من صدع في الصفا كجري الفرس ثلاثة أيام لا يخرج ثلثها] ⁵⁵³

İbn Eb  Şeybe’nin sevkettiği bu hadisin senedi de, Kurtubî’nin naklettiği senet ile ikinci r vide, yani Ali b. el-Ca’d’ın  eyhi olan Fudayl b. Merzuk’ta birleşmektedir. Fakat metni bütün lafızlarıyla aynı değildir: [في الكعبة] ibaresi yerine, [في الصفا] tabiri geçmektedir. Ayrıca, Kurtubî’nin metninde [كجري] ifadesinde geçen

⁵⁵⁰ Cami’u’l-Beyan, XX. 14.

⁵⁵¹ Anlamı yukarıdaki rivâyette verildiği gibidir. Tek farkı; Dabbetu’l-Arz’ın çıkış noktası olarak Kabe’de değil de Safa tepesindeki bir yar Ğın belirtilmiş olmasıdır.

⁵⁵² Metinde geçen [ابن عمرو] kelimesindeki [و] harfini, matbaa hatası olduğuna hamlediyoruz. Çünkü ulaştığımız diğer kaynakları da gösterdiği gibi bu rivâyet Resûlullah’ın (s.a.v.) bir hadisi değil, İbn  mer’e ait mevkuf bir haberdir. Dolayısıyla İbn Amr değil de İbn  mer olarak okuyoruz.

⁵⁵³ İbn Eb  Şeybe, 40 Fiten 1, N. 179, VIII. 619.

[ك] harfî, İbn Cerîr'in hadisinde geçmemektedir. Dolayısıyla bu hadis de birinci rivâyetin *tâbi*'i olmasa bile *şâhidi* olabilmektedir.

Kurtubî'nin Ali b. el-Ca'd'dan yaptığı bir diğer nakil de onun Şu'be'den aktardığı bir sözdür ve hadisçilerle ilgilidir:

*"Ali b. el-Ca'd'dan gelen rivâyete göre O, Şube'nin şöyle dediğini işitmiştir: Arapçayı (kaidelerini) bilmediği halde hadisle uğraşan bir kimsenin misâli, boynuna içinde yem bulunmayan bir torba asılmış eşeğe benzer."*⁵⁵⁴

Kurtubî'nin tefsirinde Ali b. el-Ca'd'ın isminin kullanıldığı diğer bir yer ise, Ebu Bekir el-Enbârî'nin (328/940) rivâyet ettiği bir senettir. Bu isnadda üçüncü râvi, yani Ebu Bekir el-Enbârî'nin⁵⁵⁵ şeyhinin şeyhi olma konumundadır. Senet şöyledir:

*"Ebu Bekir el-Enbârî dedi ki: Ahmed b. el-Heysem b. Hâlid bize tahdis etti ki: Ali b. el-Ca'd bize tahdis etmiştir: İkrime Asum'dan, O ise Zerr b. Hubeyş'ten rivâyet ederek demiştir ki: 'Ubeyy b. Ka'b'ın kıraatında şunlar da var idi: ..."*⁵⁵⁶

4.2. İbnu'l-Cevzî'ye Ait Bir Hadis Cüzü:

Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'ye ait olan bu cüzün adı: *"Tahrîmu'l-Mahalli'l-Mekruh"*

Kadınlara arkadan yaklaşılmasını yasaklayan hadislerin ve rivâyetlerin toplandığı bir cüzdür. Kurtubî ondan şu şekilde söz etmektedir:

.... وقد جمعها أبو الفرج بن الجوزي بطرقها في جزء سماه "تحريم المحل المكروه"....

⁵⁵⁴ Kurtubî, *Tefsir*, I. 24.

⁵⁵⁵ el-İmâm Ebu Bekir Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed b. Beşşâr b. el-Hasen b. Beyân b. Semâ'a b. Ferve el-Enbârî (271-328/884-940): Garîbu'l-Hadîs, er-Reddu alâ men Hâlefe Mushâfe 'Usmân, el-Müşkil (Ma'âni'l-Kur'ân konusunda), gibi eserlerin de sahibi olan bu âlim, özellikle kıraat konusunda meşhurdur ve bu sahada çok eserler vermiştir. (Geniş bilgi için bkz.: Davûdî, 227-231) Müellifimiz, kıraat meseleleri başta olmak üzere çok yerde bu âlime başvurmuştur. Bazen eserlerinin de ismini vermekte ise de (meselâ; Tefsir, 1. cilt sayfa 5'te, er-Reddu alâ men Hâlefe Mushâfe 'Usmân adlı eserinin adını vermesi gibi), çoğunlukla eserinden bahsetmemekte ve burada olduğu gibi, sadece onun ismini zikretmekle yetinmektedir.

⁵⁵⁶ Kurtubî, *Tefsir*, XX. 139.

*“Ebu’l-Ferec İbn’l-Cevzi (kadınlara arkadan yaklaşılmasının haram olduğunu ifade eden) bu hadisleri bütün rivâyet yollarıyla, ‘Tahrîmu’l-Mahalli’l-Mekruh’ adını verdiği bir cüzde toplamıştır.”*⁵⁵⁷

4.3. Ebu’l-Abbas el-Kurtubî’ye Ait Bir Hadis Cüzü:

Kurtubî’nin Hocası Ebu’l-Abbas’a (656/1258) ait olan bu hadis cüzünün adı: *“İzhâru İdbâri Men Ecâze’l-Vat’a fi’l-Edbâr”* Bu da kadına arkadan yaklaşılmasının haramlığını konu edinen bir cüzdür.

... ولشيخنا أبي العباس أيضا في ذلك جزء سماه "إظهار إيدبار, من أجاز الوطء في الأدبار"...

*“Şeyhimiz Ebu’l-Abbas’ın da yine (kadınlara arkadan yaklaşılmasının haram olduğunu ifade eden) bu hususta ‘İzhâru İdbâri Men Ecâze’l-Vat’a fi’l-Edbâr’ adını verdiği bir cüzü vardır.”*⁵⁵⁸

4.4. Dârekutnî’ye Ait Bir Hadis Cüzü:

Dârekutnî’ye (306-385/918-995) ait besmele ile ilgili bir hadis cüzüdür. Kurtubî, bu hadis cüzünden şu şekilde bahsetmektedir:

... فقد روى جماعة قرآنيها، وقد تولى الدارقطني جمع ذلك في جزء صححه ...

*“...Bir grup ilim adamı, onun (besmelenin) Kur’an’dan olduğunu rivâyet etmiştir. Hatta Dârekutnî bu rivâyetleri, Sahîh olduğunu belirttiği müstakil bir cüzde toplamayı üstlenmiştir...”*⁵⁵⁹

Bu hadis cüzlerinin sahiplerinden Ali b. Ca’d hariç diğerleri, yukarıda bahsettiğimiz *Kurtubî’nin Yazılı Hadis Kaynakları* arasında yer almışlar idi. Orada, herbirinin kendi adı altında, Kurtubî’nin onların hangi eserlerinden ve nerelerde rivâyetlerde bulunduğu, örnekleriyle belirtilmiş idi. Fakat Ali b. Ca’d’dan rivâyetine sadece burada rastlayabilirik. Zaten mezkur musannıfın, hadis ile ilgili tek eseri, burda bahsedilen ve *Eczau’l-Ca’diyyat* adıyla bilinen kitaptır.

⁵⁵⁷ Kurtubî, *Tefsir*, III. 98 (Dâru’l-Hadîs baskısı). Bakara Suresi 223. âyet 3. mesele.

⁵⁵⁸ Kurtubî a.y.

⁵⁵⁹ Kurtubî, *Tefsir*, I. 111 (Dâru’l-Hadîs baskısı). Mukaddime (Besmele Konusu).

5. DEĞERLENDİRME:

Bu bölümde, müfessirmiz Kurtubî'nin *Hadis Öğrenimini*, *Hadis Kaynaklarına Güvenini* ve *Onun Sahip Olduğu Hadis Kaynaklarını* araştırmış ve bu açılardan onun durumunu, örnekleriye ortaya koymuş bulunuyoruz.

Sonuç olarak müşahade ettik ki onun hadis kaynaklarının çoğu, yazılı hadis eserlerinden oluşmaktadır. Ayrıca onun, ilk asırlardaki hadis alimleri gibi diyar diyar gezerek hadis toplamak yerine hadis musannıflarının eserlerini toplamış olduğu anlaşılmaktadır. Tefsiri başta olmak üzere bütün eserlerinde, elinin altındaki bu yazılı hadis kaynaklarından bolca nakillerde bulunmaktadır.

Hadis rivâyetlerini, çoğunlukla musannıfların bazen de eserlerinin isimlerini vererek yapmaktadır. Musannıfın veya eserinin ismini zikretmeden, doğrudan hadisi naklettiği yerler de çokça vakidir.

Kurtubî'nin, *Şeyheyn* ve *Ashab-ı Sünen* başta olmak üzere temel hadis musannıflarına, çok derin bir itimadı söz konusudur. Hadisçiler nezdinde eserleri üçüncü dereceden kabul edilen *Darekutnî*, *Beyhakî*, *el-Hâkim*, *İbn Hibban*, *Ebu Nuaym* gibi musannıflar da bunlara dahildir.

Hadis kaynakları açısından Kurtubî, oldukça zengindir. Bu gün elimizde bulunan hadis kaynaklarının büyük bir kısmına sahiptir. Fakat, Abdurrezzak'ın *Musannaf*ı, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*i, İbn Huzeyme'nin *Sahîhi*, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannaf*'ı gibi eserlere sahip olmadığını tesbit etmiş bulunuyoruz. Bu, onun hadisçiliği açısından dikkate alınması gereken önemli bir husustur.

Hadis ilmi açısından *Kurtubî'nin* sahip olduğu imkanların aydınlatılmasını hedefleyen bu bölüm, onun *Hadis İlimindeki Yeri*'ni ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmamızın bütünlüğü çerçevesinde, çok önemli ve vazgeçilemez bir hüviyete sahiptir.

İKİNCİ BÖLÜM

HADİS USÛLÜ AÇISINDAN KURTUBÎ'NİN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. KURTUBÎ VE HADİS USÛLÜ:

Kurtubî'nin Hadisçiliğini incelediğimiz bu çalışmamızda, onun rivâyet ettiği hadislerin, *hadis usûlü* konuları açısından değerlendirilmesi, çok önemli ve hususi bir yer tutmaktadır. Fakat Kurtubî'nin, doğrudan hadisle veya hadis usûlü ile ilgili bir eserinin olmayışı,⁵⁵⁹ bu bölümü hazırlarken bizim işimizi oldukça zorlaştırmıştır.

Biz, onun rivâyetlerini *hadis usûlü* konuları açısından değerlendirirken, yine onun *Tefsiri*'ni ve *et-Tezkire* adlı eserini esas alacağız. Bu eserlerinde nakletmekte olduğu rivâyetleri inceleyerek, mümkün mertebe, Kurtubî'nin hadis usûlü konusundaki görüşlerini tesbit etmeye çalışacağız.

Görebildiğimiz kadarıyla Kurtubî, kullandığı hadislerin hemen hepsini hadis musannıflarının eserlerinden nakletmektedir. Onun, Rasûlullah'a (a.s.) kadar varan bir isnatla hadis rivayet etmesi vaki olmakla beraber, bunların sayısı çok azdır ve istisnâ kâbilindendir. Bu durumda, onun hadislerini değerlendirirken, çoğunlukla *naklettiği hadisler* tabirini kullanacağız. Bu ifadeyi kullanırken biz, onun bu musannefâtan kendi eserlerine almakta olduğu hadisleri kastedeceğiz. Çünkü, bizim değerlendirmek durumunda olduğumuz Kurtubî'nin eserlerindeki hadisler, kendisinden Resûlullah'a (a.s.) kadar varan senetlere sahip değiller. Onların hemen hepsi, musannıfını belirterek veya belirtmeyerek, hadis kitaplarından aktarmakta olduğu rivâyetlerdir.

2. KURTUBÎ'NİN HADİS TAHAMMÛL YOLLARI:

Kurtubî, ilk dönemlerdeki *hadis alimleri* gibi, *hadis toplamak amacıyla çeşitli şehirlere yolculuklar* yapmamıştır. Yine aynı şekilde, *hadis toplamak* veya kendisine ulaşan *rivâyetlerin tariklerini tek tek araştırmak* amacı gütmemiştir. Onun hadis öğrenimi daha ziyade, hocalarından hadis kitabı okumak ve *kütüb-i hamse* sahipleri başta olmak üzere çeşitli *hadis musannıflarının eserlerini toplamak* şeklindedir.

⁵⁵⁹ Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Kurtubî'nin hadisle ilgili te'lif ettiği tek eseri, *Elkâbu'l-Hadîs* 'dir. Bu da, henüz basılmamıştır. (Bkz., bu çalışma, s. 56.)

Kendisinden birkaç asır önce, *Hadis Tedvini, Tasnifi ve Usûlü* dönemleri tamamlanmış ve kemâle ermiş bir tefsir alimi olarak Kurtubî'nin bu durumu normaldir. Çünkü onun döneminde, hadis tarihinde artık şerh edebiyatı söz konusudur.⁵⁶⁰

Bununla beraber Kurtubî, az sayıda da olsa, tasnif edilmiş kaynakların dışında ve senetli hadislere de sahiptir. Bunların bir kısmını kıraat (arz), bir kısmını sema' ve az bir kısmını da vicade yoluyla tahammül etmiştir.

2.2. Kıraat Usûlü ile Hadis Alması:

Kurtubî, hocalarına hadis okuma usûlü ile hadis tahsil etmiştir. Bu duruma misal olabilecek *Kırâeten ala 'ş-Şeyh* ifadesiyle rivâyet ettiği hadislerden biri şudur:

Birinci örnek:

قلت: قرأت على الشيخ الإمام المحدث الحافظ أبي علي الحسن بن محمد بن محمد بن محمد بن عمرو الكري بالجزيرة قبالة المنصورة من الديار المصرية، قال: أخبرتنا الحرة أم المؤيد زينب بنت عبدالرحمن بن الحسن الشعري بنيسابور في المرة الأولى، أخبرنا أبو محمد إسماعيل بن أبي بكر القارئ، قال حدثنا أبو الحسن عبدالقادر بن محمد الفارسي، قال حدثنا أبو سهل بشر بن أحمد الإسفرايني، قال حدثنا أبو سليمان داود بن الحسين البيهقي، قال حدثنا أبو زكرياء يحيى بن يحيى بن عبد الرحمن التميمي النيسابوري، قال حدثنا هشيم عن أبي هارون العبدى عن أبي سعيد الخدري قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم غير مرة ولا مرتين يقول في آخر صلاته أو حين ينصرف "سبحان ربك رب العزة عما يصفون. وسلام على المرسلين. والحمد لله رب العالمين". قال الماوردي: روى الشعبي قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (من سره أن يكتال بالملكيات الأوفى من الأجر يوم القيامة فليقل آخر مجلسه حين يريد أن يقوم: "سبحان ربك رب العزة عما يصفون. وسلام على المرسلين. والحمد لله رب العالمين"). ذكره الثعلبي من حديث علي رضي الله عنه مرفوعاً. ⁵⁶¹

⁵⁶⁰ Hadis tarihinde Kurtubî'nin döneminin temel özelliğine uygun olarak, onun da şerh çalışmaları vardır. Şerhu't-Takassî ve el-Muktebes gibi. Bkz. bu eser, s. 57-8.

⁵⁶¹ Kurtubî, Tefsir, XV. 136 (Daru'l-Hadis Baskısı), Saffat Suresi, 180. ayet.

"Mısır şehirlerinden Mansura'nın karşısında el-Cezîre'de, Şeyh İmam Muhaddis Hafız Ebu Ali el-Hasen b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Umrûk el-Bekrî'ye okudum. Dedi ki: Nisabur'a ilk gidişimde, el-Hurre Ummu'l-Mueyyed Zeyneb binti Abdirrahman b. el-Hasen eş-Şa'rî bize rivayet etti. Dedi ki: Bize Muhammed b. İsmail b. Ebî Bekir el-Kârî rivayet etti. Dedi ki: Ebu 'l-Hasen Abdulkadir b. Muhammed el-Fârîsî bize dedi ki: Ebu Sehl Bişr b. Ahmed el-İsferâyînî bize rivayet etti ki: Ebu Suleyman Davud b. el-Huseyn el-Beyhakî bize rivayet etti ki: Ebu Zekerîyya Yahya b. Abdirrahman et-Temîmî en-Neysâburî bize rivayet etti ki: Bize Huşeym, o Ebu Harun el-Abdî'den, o da Ebu Said el-Hudrî'den rivayet etti. Dedi ki:

'Ben birçok kez Rasûlullah'ın (s.a.v.), namazının sonunda veya namazdan çıkacağı zaman, şöyle dediğini duydum; Subhane Rabbike Rabbi'l-İzzeti amma yesîfûn. Ve Selâmun ale'l-Murselîn. Ve'l-hamdu lillâhi Rabbi'l-Âlemîn."

Rivayet ettiği bu hadisi Kurtubî, şeyhinden kıraat yoluyla almakta ve 10 ravi ile Hz. Peygamber'e ulaşabilmektedir.

İkinci örnek:

...أخبرنا الشيخ الفقيه الإمام المحدث القاضي أبو عامر يحيى بن عامر بن أحمد بن منيع الأشعري نسباً ومذهباً

بقرطبة - أعادها الله - في ربيع الآخر عام ثمانية وعشرين وستمائة قراءة مني عليه قال: ... 562

"Kurtuba'da, -Allah orayı tekrar müslümanara iade etsin - 628 (1231) yılı Rebîu'l-âhır ayında, Şeyh, fakîh, imam, muhaddis, kâdî, hem neseben hem mezheben Eş'arî Ebu Âmir Yahya b. Ahmed b. Münî' arz yoluyla bize haber verdi ve dedi ki:..." 563

Bu rivayetinde Kurtubî, 12 ravi ile Hz. Peygamber'e ulaşabilmektedir.⁵⁶⁴ Hadisi, kendi hocasından kıraat (arz) yoluyla almakta ve Ahberenâ kıraaten minnî aleyh sigasıyla rivayet etmektedir.

⁵⁶² Kurtubî, Tefsir, III. 234 (Daru'l-Hadis Baskısı), Bakara Suresi, 245. ayet.

⁵⁶³ Kurtubî, Tefsîr, III. 237.

⁵⁶⁴ Hadisi ve senedini, ayrıca senedindeki ravilerin listesini daha önce vermiş olduğumuzdan, burada tekrar etmiyoruz. Bkz. bu eser, s. 68.

2.2. Sema' Tarîkiyle Haber Nakletmesi:

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kurtubî'nin, sema' yoluyla hadis veya haber nakletmesi çok nadirdir. Bunun bir örneği şudur ve bu haberi *enbeenâ* sigasıyla nakletmektedir:

أنبأنا الشيخ الفقيه الإمام أبو القاسم عبدالله عن أبيه الشيخ الفقيه الإمام المحدث أبي الحسن علي بن خلف بن معزوز الكومي التلمساني قال: قرئ علي الشيخة العالمة فخر النساء شهدة بنت أبي نصر أحمد بن الفرغ الدينوري وذلك بمقرها بدار السلام في آخر جمادى الآخرة من سنة أربع وستين وخمسمائة، قيل لها: أخبركم الشيخ الأجمل العامل نقيب النقباء أبو الفوارس طراد بن محمد الزيني قراءة عليه وأنت تسمعين سنة تسعين وأربعمائة، أخبرنا علي بن عبدالله بن إبراهيم حدثنا أبو علي عيسى بن محمد بن أحمد بن عمر بن عبد الملك بن عبدالعزيز بن جريح المعروف بالطوماري حدثنا الحسين بن فهم قال: سمعت يحيى بن أكثم يقول: كان للمأمون - وهو أمير إذ ذاك - مجلس نظر، فدخل في جملة الناس رجل يهودي حسن الثوب حسن الوجه طيب الرائحة، قال: فتكلم فأحسن الكلام والعبارة، ...

"Şeyh Fakîh İmam Ebu'l-Kasım Abdullah, babası Şeyh Fakîh İmam Muhaddis Ebu'l-Hasen Ali b. Halef b. Ma'zuz el-Kumî et-Tilemsânî'den naklederek bize haber verdi. O dedi ki; 564 senesi, cemâde'l-ahire ayının sonunda, Daru's-Selâm'daki evinde Şeyh Alim Fahrü'n-Nisâ Şuhde binti Ebî Nadr Ahmed b. el-Fereced-Dîneverî'ye şöyle kıraat olundu. 590 senesinde Şeyh Nakîbu'l-Nukebâ Ebu'l-Faris Tarrad ez-Zeynebî'ye senin bulunduğun mecliste kıraat olunmuştur ki, bize Ali b. Abdullah b. İbrahim haber verdi ki, bize Tovmârî ismiyle tanınmış Ebu Ali İsa b. Muhammed b. Ahmed b. Umer b. Abdilmelik b. Abdilazîz b. Cureyc rivayet etmiştir ki, el-Huseyin b. Fehm bize rivayet etmiştir ki, Yahya b. Eksem'den duyduğum ki, Me'mûn Halife iken, onun bir münazara meclisi bulunurdu. Bir gün, insanların içine, elbisesi güzel ve kokulu düzgün görünümlü bir yahudi geldi. İbareleri düzgün güzel bir konuşma yaptı ..." 566

⁵⁶⁶ Kurtubî, Tefsir, X. 10 (Daru'l-Hadis Baskısı), Hicr Suresi, 9. ayet.

Bu rivayetinde Kurtubî, 9 raviden oluşan bir isnat ile Halife Me'mun'a ulaşmakta ve onun meclisinde meydana gelen bir olayı nakletmektedir.

Kurtubî bu haberi, kendi hocası Ebu'l-Kasım Abdullah'tan, *enbeenâ* sigasıyla nakletmektedir.

2.3. Vicâde Yoluyla Hadis Rivayet Etmesi:

Kurtubî, nadiren de olsa, hadis tahammül yollarından vicâde usûlu ile de hadis rivayet etmektedir. Bunu bizzat kendisi de ifade etmektedir.

Birinci örnek:

...ذكر هذه الأخبار أبو مطيع مكحول بن المفضل النسفي في كتاب اللؤلؤيات له، وجدته بخط المصنف في

وريقة ولم ينه على موضعها رضي الله عنه.

"... Bu haberleri, Ebu Mutî' Mekhul b. Mufaddal en-Nesefî, el-Lu'lu'iyât adlı eserinde zikretmektedir. Ben bunları, musannıfın el yazısı ile bir varak'ta buldum. Ancak onda, bu hadislerin yerlerine işaret etmemiştir." 567

Kurtubî, tefsirinde bir takım hadisleri rivayet ettikten sonra, bunlara vicâde yoluyla sahip olduğunu bizzat ifade etmektedir.

İkinci örnek:

Dğer taraftan Kurtubî'nin *et-Tezkire* adlı eserinde de vicade yoluyla bir hadis rivayet ettiğine şahit oluyoruz:

قلت: ورأيت بخط الفقيه الإمام المحدث أبي الحسن علي بن خلف الكوفي أبي شيخنا أبي القاسم عبد الله

وجدت حديثاً عليه سماع جماعة علي أبي الفرج محمد بن أبي حاتم محمود بن أبي الحسن القزويني في ربيع الأول

سنة ثمان وتسعين وأربعمائة قال: حدثنا أبو جعفر محمد بن زيد الجعفري في شوال سنة ثمان وثلاثين وأربعمائة

قال: حدثنا أبي قال: حدثنا يحيى بن الحسين الحسيني قال: حدثنا عقيل بن سمره حدثنا علي بن حماد المغازي حدثنا

عباس بن أحمد قال: حدثنا أبو بكر بن عياش عن أبي إسحاق عن عاصم بن ضمرة عن علي رضي الله عنه قال:

⁵⁶⁷ Kurtubî, Tefsir, V. 384 (Daru'l-Hadis Baskısı), Nisa Suresi, 114. ayet.

قال رسول الله: "يا علي تفكهوا بالبطيخ وعظموه فإن ماءه من الجنة وحلاوته من حلاوة الجنة وما من عبد أكل منها لقمة إلا أدخل الله جوفه سبعين دواء وأخرج منه سبعين داء وكتب الله له بكل لقمة عشر حسنات ومحا عنه عشر سيئات ورفع له عشر درجات ثم تلا رسول الله ﷺ {وَأَنْبَتْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً مِنْ يَقْطِينٍ} قال: الدباء والبطيخ من الجنة".

"Ben derim ki: Hocamız Ebu'l-Kasım Abdullah'ın babası Fakîh İmâm ve Muhaddis Ebu'l-Hasen Ali b. Halef el-Kûfî'nin bizzat kendi el yazısını gördüm. Onda bir hadis buldum. Bir cemaat, 498 senesi, rebû'l-evvel ayında, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebi'l-Hatim Mahmud b. Ebi'l-Hasen el-Kazvîni'den hadis dinliyorlardı. O dedi ki, 438 senesi şevval ayında Ebu Ca'fer Muhammed b. Zeyd el-C'a'ferî bize rivayet etti. O, babasından rivayet etti. O, Yahya b. el-Hasen el-Huseynî'den rivayet etti. O Akîl b. Semre'den rivayet etti. O, Ali b. Hammad el-Megâzî'den rivayet etti. O Abbas b. Ahmed'den rivayet etti. O Ebu Bekir b. Ayyaş'tan, o Ebu İshak'tan, o Asım b. Damre'den, onun da Hz. Ali'den rivayet ettiğine göre, Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

'Ya Ali! Bol bol karpuz yeyiniz. Ona çok önem veriniz. Çünkü onun suyu cennettendir. Lezzeti de cennet lezzetlerindendir. Her kim ondan bir lokma yerse, Allah Teâlâ onun vücuduna 70 tane şifa verir. Ondan 70 tane hastalığı giderir. AllahTeâlâ, onun herbir lokması için 10 sevap yazar ve 10 günahını da siler. Ounun makamını 10 derece yükseltir.'

Sonra Rasûlullah şu ayeti okudu: 'Ounun (Yunus a.s.'ın) üstüne de gölge yapması için gövdesiz geniş yapraklı (kabak türünden) bir nebat bitirdik.'⁵⁶⁸

Rasûlullah (s.a.v.) devamlı şöyle dedi: Kabak ve karpuz cennettendir."⁵⁶⁹

Kurtubî'nin, kendi hocasının babası Muhaddis Ebu'l-Hasen Ali b. Halef'in el yazısından okuduğu bu hadisin senedindeki ravi sayısı 11'dir. Hocası ve yazının sahibi olan babası da dahil edildiğinde, bu hadisin 13 ravilik bir senet ile müellifimize ulaşabileceği anlaşılmaktadır.

⁵⁶⁸ Saffat; 37/146.

⁵⁶⁹ et-Tezkire, 449.

Fakat bu hadis mevzudur.⁵⁶⁹ Hatta bu hadisin Kurtubî tarafından *et-Tezkire* 'de rivayet edilmesi İbn Hacer tarafından eleştirilmiştir.⁵⁷⁰

Yukarıda zikrettiğimiz misallerden de anlaşılacağı üzere Kurtubî, *sema*', *kıraat*(arz) ve *vicâde* usûlleriyle de hadis tahammül etmiştir. Fakat bu durum, istisnâ kabilindendir. Onun sahip olduğu hadislerin tamamına yakın kısmını, hadis musannıflarının eserleri oluşturmaktadır.⁵⁷¹

3. SENETLERİNİN SONU İTİBARI İLE NAKLET-TİĞİ HADİSLER

Kurtubî'nin naklettiği hadisleri, senetlerinin sonu itibariyle değerlendirdiğimizde; *merfû*', *mevkûf*, *maktû*', *mürsel*... gibi hemen bütün hadis çeitlerini kullandığını görüyoruz. Bunları sırasıyla ve örnekleriyle gösterelim.

2.1. Merfû':

Kurtubî'nin düşüncesinde, hadislerin merfu olmasının ayrı bir önemi vardır. Dolayısıyla çoğu zaman, hadislerin merfu olduğunu özellikle belirtmektedir. Şu metinlerde olduğu gibi.

Birinci misal:

قلت: وقد جاء هذا المعنى مرفوعاً من حديث ابن عباس قال: لما كان يوم بدر قال النبي صلى الله عليه وسلم:

"من قتل قتيلاً فله كذا ومن أسر أسيراً فله كذا". الحديث بطوله.

⁵⁶⁹ Tenzîhu's-Şerî'a, II. 260. (Babu'l-Et'ime, N. 96)

⁵⁷⁰ Lisānu'l-Mizan, VI. 249. İbn Hacer'in ifadesi şu şekildedir: حى بن الحسين العلوي آخر أقدم من الذي قبله وأبوه بفتحيتين وجدت له حديثاً موضوعاً رواه عن عقيل بن سمر عن علي بن حماد المغازي عن عباس بن حميد عن أبي بكر بن عباس عن أبي إسحاق عن عاصم بن ضمرة عن علي رضي الله عنه رفعه يا علي تفكها بالبطيخ وعظموه فإن ماءه من الجنة وما من عبد أكل منه لقمة إلا أدخل الله جوفه سبعين دواء وأخرج منه سبعين داء الحديث بطوله سرده القرطبي في التذكرة ولم يعرف علته

⁵⁷¹ Bkz. Bu eser, *Kurtubî'nin Hadis Öğrenimi* (s. 67) konusu.

“Bu anlamda İbn Abbas’tan gelen *merfu* bir hadis vardır. O demiştir ki: ‘Bedir günü Peygamber (a.s.) şöyle buyurdu. Kim düşmanlardan birini öldürürse, ona mükafat olarak şu vardır. Kim de bir kişiyi esir alırsa, ona da mükafat olarak şu vardır...’ diyerek hadisi tamamını zikretmiştir.”⁵⁷³

Bu örnekteki hadisi Ebu Davud, *Sünen*’inde tahrir etmektedir.⁵⁷⁴ Fakat, [مرفوعا] tabiri Kurtubî’ye aittir ve *Silinde* yoktur. Onun, hadisin merfu olduğunu bu şekilde vurgulaması, merfu hadisler için ayrı bir değer verdiğini göstermektedir.

İkinci misal:

وَأَنْصُ مِنْ هَذَا مَا خَرَجَهُ التِّرْمِذِيُّ مِنْ حَدِيثِ أَبِي كَبْشَةَ الْأَنْمَارِيِّ وَصَحَّحَهُ مَرْفُوعًا (إِنَّمَا الدُّنْيَا لِأَرْبَعَةِ نَفَرٍ...

“Bundan daha açık bir delil, Tirmizî’nin Ebu Kebşe el-Enmârî’den *merfu* olarak rivâyet edip, *sahih* olduğunu da belirttiği şu hadistir. Dünya dört kişiyedir...⁵⁷⁵

Bu hadisi tahrir eden Tirmizî, onun hakkında *hasen sahîh* demektedir.⁵⁷⁶ Fakat Kurtubî, onun merfu olduğunu da özellikle vurgulamaktadır.

3.2. Mevkûf:

Kurtubî’nin eserlerinde sık sık mevkuf haberlere de rastlamak mümkündür. Şu metinler bunun örneklerindendir.

Birinci misal:

وقال علي رضي الله عنه في خطبته: يا أيها الناس، أقيموا على أرقامكم الحد، من أحسن منهم ومن لم يحسن، فإن أمة لرسول الله صلى الله عليه وسلم زنت فأمرني أن أجعلها، فإذا هي حديث عهد بنفاس، فخشيت إن أنا جلدتها أقتلها، فذكرت ذلك للنبي صلى الله عليه وسلم فقال: (أحسن). أخرجه مسلم موقوفاً عن علي.

⁵⁷³ Kurtubî, *Tefsir*, VII. 347 (Daru’l-Hadis Baskısı), Enfal Suresi, 1. ayet.

⁵⁷⁴ Ebu Davud, 15 Cihad 144/1, III. 175 (N. 2737).

⁵⁷⁵ Kurtubî, *Tefsir*, IV. 226 (Daru’l-Hadis Baskısı), Âli İmrân Suresi, 135. ayet, 7. mesele.

⁵⁷⁶ Tirmizî, 34 Zühd 17, IV. 562 (N. 2325).

“Hz. Ali bir hutbesinde şöyle demiştir. ‘Ey insanlar! Evli olsun veya olmasın, kölelerinize haddi uygulayın. Çünkü bir defasında, Rasulullah’ın (a.s.) bir cariyesi zina etmişti. O da bana, ona had uygulamamı emretmişti. Gittim baktım ki cariye yeni doğum yapmış. Celde vurursam onun ölmesinden korktum ve vazgeçtim. Durumu Peygamberimize bildirdim. Bana, iyi ettin demişti.’ Bu hadisi Müslim mevkuf olarak Hz. Ali’den rivâyet etmiştir.”⁵⁷⁷

Kurtubî’nin naklettiği bu mevkuf haber, aynı lafızlarla Müslim’in Sahih’inde mevcuttur.⁵⁷⁸

İkinci misal:

ويروى من غير هذا الوجه أن أبا ذر قال: لوددت أني كنت شجرة تعضد. ويروى عن أبي ذر موقفاً.

“Bu tarîkin dışında, Ebu Zerr’in şöyle söylediği de rivâyet edilmiştir. ‘Kesilecek bir ağaç olmayı arzı ederdim’.⁵⁷⁹ Bu, Ebu Zerr’den mevkuf olarak rivâyet edilmiştir.”⁵⁸⁰

Kurtubî’nin mevkuf haberlerden fikhî hükümler çıkardığı da vakidir:

وأما قول جابر: من صلى ركعة لم يقرأ فيها بأم القرآن فلم يعمل إلا وراء الإمام، فرواه مالك عن وهب بن كيسان عن جابر قوله. قال ابن عبد البر: ورواه يحيى بن سلام صاحب التفسير عن مالك عن أبي نعيم وهب بن كيسان عن جابر عن النبي صلى الله عليه وسلم وصوابه موقوف على جار كما في الموطأ. وفيه من الفقه إبطال الركعة التي لا يقرأ فيها بأم القرآن، وهو يشهد لصحة ما ذهب إليه ابن القاسم ورواه عن مالك في إلغاء الركعة والبناء على غيرها ولا يعتد المصلي بركعة لا يقرأ فيها بفاتحة الكتاب. وفيه أيضاً أن الإمام قراءته لمن خلفه قراءة

“Hz. Cabir’in (r.a.), ‘kim ki, fatiha suresini okumadan bir rekat kılacak olursa, imamın arkasında olma hali müstesna, namaz kılmış olmaz’ şeklindeki

⁵⁷⁷ Kurtubî, *Tefsir*, V. 149 (Daru’l-Hadis Baskısı), Nisa Suresi, 25. ayet, 15. mesele.

⁵⁷⁸ Müslim, 29 Hudud 7, II. 1330 (N.1705).

⁵⁷⁹ Tirmizî, 34 Zühhd 9, IV. 556 (N. 2312).

⁵⁸⁰ Kurtubî, *Tefsir*, XV. 132 (Daru’l-Hadis Baskısı), Saffat Suresi, 166. ayet.

sözlerini ise, İmam Mâlik Vehb b. Keysan'dan, o da Cabir'den onun sözü olarak rivâyet etmiştir.⁵⁸⁰

İbn Abdilberr demiştir ki, bu rivâyeti, tefsir sahibi Yahya b. Selam, Malik'den, o Ebu Nuaym Vehb b. Keysan'dan, o Cabir'den, o da Hz. Peygamber'den (s.a.v.) merfu olarak rivâyet etmiştir.⁵⁸¹

Doğrusu ise, Muvatta'da rivâyet edildiği gibi Cabir'e ait mevkuf bir haberdir

Bu mevkuf haberde, şu fikhî hükme delil vardır: 'Fatihanın okunmadığı rekatin batıl olması.'

Ayrıca bu (haber), İbn Kasım'ın İmam Malik'ten rivâyet ettiği şu görüşün doğruluğuna da şahitlik etmektedir: 'Fatihanın okunmadığı rekatin ilga edilmesi ve onun yerine başka bir rekatin esas kabul edilmesi, namaz kılan kişinin, fatiha okumadığı bir rekati, namazdan sayamayacağı.'

Bu haberde yine şöyle bir fikhî hüküm için delil vardır: 'İmamın kıraati, namaz kıldırıldığı kimseler için de kıraattir.'⁵⁸²

Kurtubî, Hz. Cabir'e ait yukarıdaki mevkuf haberi, İmâm Malik'e ait iki fikhî görüş için delil ve ayrıca diğer görüşü için de şahit kabul etmektedir.

Mevkuf haberleri, hadis usûlü açısından zayıf hadis çeşitlerinden kabul edenler de bulunmakla beraber⁵⁸³ ma'lumdur ki bu ıstılah, hadisin sıhhati ile ilgili değildir. Sadece, sözün sahabiye ait olduğunu belirtmektedir. Yani mevkuf haberlerler kendi içinde ayrıca, sahih hasen ve mevzu olabilirler. Biz burada sadece, Kurtubî'nin mevkuf haberler nakletmekte olduğunu göstermiş bulunuyoruz.

3.3. Maktû':

Kurtubî, çok sayıda maktu' haberler de nakletmektedir. Şu metinler bunun örneklerindendir.

⁵⁸⁰ Muvatta, 3 Salat 8, N. 38 (I. 84).

⁵⁸¹ et-Temhîd, XI. 48.

⁵⁸² Kurtubî, *Tefsir*, I. 139 (Daru'l-Hadis Baskısı), Fatiha Suresi, 2.bab, 10. mesele.

⁵⁸³ Hadis Usûlü, s. 115.

Birinci Misal:

...وقال محمد بن سيرين: إذا قيل لك أنت مؤمن؟ فقل: "أما بالله وما أنزل إلينا وما أنزل إلى إبراهيم وإسماعيل وإسحاق" الآية.

*"Muhammed b. Sîrîn demiştir ki; sana mü'min misin diye sorulduğunda, 'Biz Allah'a, bize indirilenlere, İbrahime, İsmail'e, İshak'a...indirilenlere inandık.'⁵⁸⁵ ayeti ile cevap ver."*⁵⁸⁶

İkinci Misal:

قوله تعالى: "وَقَتْلُهُمُ الْأنبياءَ" أي ونكتب قتلهم الأنبياء، أي رضاهم بالقتل. والمراد قتل أسلافهم الأنبياء؛ لكن لما رضوا بذلك صحت الإضافة إليهم. وحسن رجل عند الشعبي، قتل عثمان رضي الله عنه فقال له الشعبي: شركت في دمه. فجعل الرضا بالقتل قتلا؛ رضي الله عنه.

*"Haksız yere peygamberlerini öldürmelerini de ayeti,⁵⁸⁷ onların, peygamberlerini öldürmelerini de yazacağız, demektir. Bu da, peygamberlerinin öldürülmelerine rıza göstermelerini manasınadır. Asıl kastedilen şey, onların atalarının bazı peygamberleri öldürmüş olmalarıdır. Fakat sonraki nesiller, atalarının bu suçlarına rıza göstermiş olmalarından dolayı, öldürme işinin bunlara da izafe edilmesi doğrudur. Nitekim Şa'bi'nin huzurunda birisi, Hz. Osman'ın öldürülmesini haklı bulduğunda, Şa'bî ona şöyle demiştir: Sen de onun kanına girmiş oldun. Bu sözleriyle Şa'bî, Hz. Osman'ın (r.a.) öldürülmesine rıza göstermeyi, bizzat onu öldürmeye eşit olarak değerlendirmiştir."*⁵⁸⁸

⁵⁸⁵ Bakara, 2/136. Ayetin tamamı şu malededir: "Deyin ki: Biz Allah'a, bize indirilenlere, İbrahime, İsmail'e, İshak'a, Ya'kub'a ve Esbat'a indirilenlere. Musa'ya, İsa'ya ve bütün peygamberlere Rableri tarafından verilenlere inandık. Onlardan birini diğerinden ayırdetmeyiz. Biz ona teslim olduk."

⁵⁸⁶ Kurtubî, *Tefsir*, II. 146 (Dâru'l-Hadis baskısı, Bakara, 136. ayet).

⁵⁸⁷ Âli İmrân, 3/182. Ayetin tamamı şu malededir: "Şüphesiz ki Allah, gerçekten Allah fakirdir, biz ise zenginiz, diyenlerin sözlerini işitmiştir. Onların bu sözlerini ve haksız yere peygamberlerini öldürmelerini de yazacağız ve onlara. *Tadn bakalın o yakıcı azabı diyeceğiz.*"

⁵⁸⁸ Kurtubî, *Tefsir*, IV. 303 (Dâru'l-Hadis baskısı, Ali İmrân, 181-2).

3.4. Mürsel:

Kurtubî, mürsel hadisler de nakletmekte ve mürsel rivâyetler ile ilgili bilgiler vermektedir:

Birinci misal:

وأخرجه مالك عن ابن شهاب عن سعيد بن المسيب مرسلًا أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: (لا يغلق الرهن)

“İmam Malik İbn Şihâh’dan, o Said b. el-Müseyyeb’den, o da Hz. Peygamber’den mürsel olarak şöyle rivâyet etmiştir: Rehin engellenmez.” ⁵⁸⁹

Bu misalde Kurtubî, İmam Malik’in bir rivâyetini nakletmektedir. Hadisin Muvatta’daki senedinde, مرسلًا ifadesi yoktur.⁵⁹⁰ Fakat Kurtubî, hadisin mürsel olduğunu özellikle belirtmektedir.

İkinci misal:

...روى هذا الحديث شعبة والثوري عن أبي إسحاق عن أبي بردة عن النبي صلى الله عليه وسلم مرسلًا، فمن

يقبل المراسيل يلزمه قبوله، وأما من لا يقبل المراسيل فيلزمه أيضا، لأن الذين وصلوه من أهل الحفظ والثقة.

“Bu hadisi⁵⁹¹ Şu’be ve Sevrî Ebu İshak’tan, o Ebu Burde’den, o ise Hz. Peygamber’den mürsel olarak rivâyet etmiştir. Mürsel rivâyetleri kabul edenlerin bunu da kabul etmeleri gerekir. Mürsel rivâyetleri kabul etmeyenlerin de bunu kabul etmeleri gerekir. Çünkü bu hadisi mevsul olarak rivâyet eden râvilerin herbiri hafız ve sika râvilerdir.” ⁵⁹²

Bu ifadelerinden anlaşıldığına göre Kurtubî, başka tariklerle hafız ve sika râviler tarafından mevsul olarak rivâyet edilen mürsel hadislerin, hüccet olarak kabul edilmesi gerektiği görüşündedir. Bu görüşü sabit olunca, sahabenin mürselini de

⁵⁸⁹ Kurtubî, *Tefsir*, III. 409 (Dâru’l-Hadis baskısı, Bakara, 283, 14. mesele).

⁵⁹⁰ Muvatta, 36 Akdiye 10, N. 13, II. 728.

⁵⁹¹ لانكاح إلا بولي “velisiz nikah olmaz” hadisi kastediliyor.

⁵⁹² Kurtubî, *Tefsir*, III. 76 (Dâru’l-Hadis baskısı, Bakara Suresi, 221. ayet).

hüccet olarak kabul ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü o, sahabenin hepsinin udûl olduğu görüşünü savunmaktadır.⁵⁹²

Bunun dışında, mürsel hadisi zayıf kabul ettiği ve onu mürsel olmayan hadisler kadar kuvvetli bulmadığı da, şu ifadelerinden anlaşılmaktadır:

وحدیث أبي داود مرسل فلا تعارض به الأحاديث الصحاح المتصلة

*“Ebu Davud’un tahrir ettiği bu hadis mürseldir. Dolayısıyla, muttasıl ve sahih hadislere onunla karşı çıkılmaz.”*⁵⁹³

Kurtubî ayrıca, *mürsel hadisin* tek başına hüccet olarak kabul edilemeyeceğini şu şekilde kesin olarak ifade etmektedir:

...وأعلى شيء احتجوا به فيه شيء رواه جابر الجعفي عن الشعبي قال قال رسول الله: (لا يؤمن أحد بعدي

جالسا) وهذا لو صح إسناده لكان مرسلا، والمرسل من الخبر وما لم يرو سيان في الحكم عندنا

*“Onların (Ebu Hanife ve arkadaşlarının), görüşlerine dair, hüccet olarak ileri sürdükleri önemsenebilecek delillerinin en üstünü, Cabir el-Cu’fî’nin eş-Şa’bî’den rivâyet ettiği şu hadistir. Şa’bî’nin dediğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: ‘Benden sonra kimse, oturarak namaz kıldırmasın!’ Bu hadis, isnadı sağlam olsa dahi, sonuçta mürseldir. Halbuki bize göre, mürsel bir haber ile hiç rivâyet edilmemiş bir haber, hüküm itibariyle birbirine eşittir.”*⁵⁹⁴

Kurtubî’nin bu ifadelerinden, onun, *fikhî hükümlerde mürsel haberlerle amel edilemeyeceği* görüşünde olduğunu da çıkarabiliriz.⁵⁹⁵

⁵⁹² Bkz. bu eser, s. 221.

⁵⁹³ Kurtubî, *Tefsir*, I. 461 (Dâru’l-Hadîs baskısı, Bakara Suresi, 73. ayet, 2. mesele).

⁵⁹⁴ Kurtubî, *Tefsir*, I. 218 (Dâru’l-Hadîs baskısı, Bakara Suresi, 238. ayet, 8. mesele).

⁵⁹⁵ Kurtubî’nin, Mürsel hadislerle ilgili bu kesin tavrını, yani onları fikhî hükümlerde delil kabul etmemesini, onun hadisçiliği açısından olumlu bulmak gerekmektedir. Çünkü bunlar, zayıf hadis çeşitlerindendir ve fikhî hükümlerde kullanılamazlar.

4. KURTUBÎ'NİN HADİS NAKİL USÛLÜ:

Kutubî hadislerin nakil usûlüne çok önem vermekte, delil olarak kullanacağı hadislerde, nakil açısından bir illet olmamasını istemektedir.

“...Onların delil olarak ileri sürdükleri hadislere gelince, onlar arasında ayakları üzerinde durabilecek sağlam bir hadis yoktur. Nakil ilmine sahip olanlar katında, bunların hiçbirisi sahih değildir...”⁵⁹⁷ diyen Kurtubî'nin hadis metodunda, nakil ilminin vazgeçilemez derecede belirleyici bir özelliği vardır.

Kurtubî yine, “...Bu konuda, nakil açısından, kendisiyle amel edilebilecek hiçbir hadis yoktur...”⁵⁹⁸ derken nakil ilmine verdiği önemi açıkça belli etmektedir.

Şimdi onun, hadisleri nakil usûlü ile ilgili bazı tesbitlerimizi aktaralım.

4.1. Metin Karşılaştırması Yapması ve Farklılıklara İşaret Etmesi:

Kurtubî bazen, bir hadisin metnini değişik musannaflardan karşılaştırmakta ve farklılıklara dikkat çekmektedir. Mesela şu örnekte, Buhârî ile Müslim'i bir arada zikrederek, ikisinin rivâyetleri arasındaki farklılığı özellikle belirtmektedir.

... و في البخارى و مسلم عن قتادة عن أنس بن مالك أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: " يجاء بالكافر

يوم القيامة فيقال له أرايت لو كان لك ملء الأرض ذهباً أكنت تفتدي به " فيقول نعم فيقال له " قد كنت سئلت

ما هو أيسر من ذلك. " لفظ البخارى . و قال مسلم بدل " قد كنت؛ كذبت، قد سئلت... "

“Buhârî ve Müslim'in Katâide'den, onun ise Enes b. Malik'den rivâyetine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'Kıyamet gününde kâfir getirilir ve ona şöyle denilir: Ne dersin, şayet senin yeryüzü dolusu altının olsaydı, kendini kurtarmak için onu fidye olarak verirmiydin? O; evet, der. bunun üzerine ona şöyle denilir: Halbuki senden, çok daha kolay olanı istenmişti.' Bu Buhârî'nin lafzıdır. Müslim'in lafzında

⁵⁹⁷ Kurtubî, *Tefsir*, I. 346 (Dâru'l-Hadis baskısı, Bakara, 41. ayet, İkinci mesele).

⁵⁹⁸ A.y.

ise, *istenmiştir* kelimesi yerine şu ibare geçer: *Yalan söyledin. Senden ... istenmişti.*"⁵⁹⁹

Müfessirimizin belirttiği gibi bu hadis, hem Buhârî⁶⁰⁰ hem Müslim⁶⁰¹ tarafından tahrir edilmiştir. Kurtubî'nin aktardığı lafız ile, onun aslı olan Buhârî'nin lafzı birbirine oldukça yakındır. Farklar manayı etkileyecek kadar çok değildir. Bizim burada dikkati çekmek istediğimiz nokta, *Kurtubî'nin metin karşılaştırması yapmış olması ve iki rivâyet arasındaki farklılığı, ayrıca belirtmiş olmasıdır.* Gerçekten Müslim'in rivâyetlerinin birinde, Kurtubî'nin hasseten dikkat çektiği bu kısım vardır. Bununla beraber Buhârî'nin lafzı da, Müslim'in bir diğer târîkinde ayrıca mevcuttur.⁶⁰²

4.2. Hadislerdeki Ziyadelere Dikkat Çekmesi:

Kurtubî, rivâyet ettiği hadislerdeki ziyadeleri özellikle belirtmekte ve onları ayrıca tartışmaktadır. Ona göre hadis hafızlarının ziyadeleri makbûldür. Bu hususu şu şekile ifade etmektedir: *والحافظ تقبل زيادته "Hadis hafızlarının yaptığı ziyadeler kabul edilir."*⁶⁰³ Hadisteki ziyadeyi tartıştığı yerlerden biri olarak şu örneği gösterebiliriz.

أما ما استدلل به الأولون بقول عليه السلام: (وإذا قرأ فأَنْصَتُوا) أخرجه مسلم من حديث أبي موسى الأشعري وقال: وفي حديث جرير عن سليمان عن قتادة من الزيادة (وإذا قرأ فأَنْصَتُوا) قال الدارقطني: هذه اللفظة لم يتابع سليمان التيمي فيها عن قتادة، وخالفه الحفاظ من أصحاب قتادة فلم يذكروها، منهم شعبة وهشام وسعيد بن أبي عروبة وهمام وأبو عوانة ومعر وعدي بن أبي عمارة. قال الدارقطني: فإجماعهم يدل على وَهْمِهِ. وقد روي عن عبدالله بن عامر عن قتادة متابعة التيمي ولكن ليس هو بالقوي تركه القطعان. وأخرج أيضا هذه الزيادة أبو

⁵⁹⁹ Kurtubî, *Tefsir*, IV. 131-2 (Dâru'l-Hadîs baskısı, Ali İmran, 91).

⁶⁰⁰ Buhârî, 84 Rikâk 49, N. 6173, (V. 2395).

⁶⁰¹ Müslim, 50 Sıfatu'l-Münâfikîn 10. N. 53 (2805).

⁶⁰² Müslim, 50 Sıfatu'l-Münâfikîn 10. N. 52 (2805).

⁶⁰³ Kurtubî, *Tefsir*, III. 76 (Dâru'l-Hadîs baskısı, Bakara Suresi, 221. ayet).

داود من حديث أبي هريرة وقال: هذه الزيادة (إذا قرأ فأنتوا) ليست بمحفوظة. وذكر أبو محمد عبدالحق: أن مسلماً صحح حديث أبي هريرة وقال: هو عندي صحيح.

“Önceki grubun delil olarak ileri sürdükleri ‘İmam okuduğunda susun.’ hadisini Müslim Ebu Musa el-Es'arî tarikiyle rivâyet etmiş ve şöyle demiştir: Cerir'in Süleyman'dan onun da Katâde'den rivâyet ettiği hadiste, şu ziyade vardır: ‘İmam okuduğunda susun.’⁶⁰⁴

Dârekutnî, bu ziyade kısmı ile ilgili görüşlerini şu şekilde açıklamıştır: Cerir'in Süleyman'dan onun da Katade'den rivâyet ettiği bu ziyade kısımda, kimse Süleyman'a mutabaat etmemiştir. Hatta Katade'den hadis rivâyet eden hafız kişiler, ona muhalefet etmişler ve bu ziyade kısmı zikretmemişlerdir. Bu kişiler arasında, Şu'be, Hişam, Said b. Ebî Arube, Hemmâm, Ebu Avâne, Ma'mer, Adiy b. Ebî Umâre vardır.⁶⁰⁵

Dârekutnî devamla şöyle der: Bu ziyade kısmı rivâyet etmemek konusunda bu kadar kişinin icma etmesi, Süleyman'ın bu konuda vehme kapıldığına delildir.”⁶⁰⁶

Görüldüğü gibi Kurtubî, hadislerdeki ziyadeleri önemsemekte ve onlarla ilgili tartışmaları ayrıca dikkatlere sunmaktadır.

Fakat bizce dikkat çekici bir nokta şudur ki, hadis hafızlarının ziyadeleri makbuldur diyen Kurtubî, Süleyman et-Teymî gibi sika bir râviden⁶⁰⁷ Müslimin rivâyet ettiği ve hakkında, bana göre bu sahihtir dediği⁶⁰⁸ ziyadeyi kabul etmemektedir. Onu kabul etmek yerine, Dârekutnî'nin yorumlarını esas almakta ve imamın arkasında kıraat olunabileceği şeklindeki hükme varmaktadır. Anlaşılan kendi mezhebi malikîyye'nin görüşünü kuvvetlendirmek için, Dârekutnî'yi Müslim'e tercih edebilmektedir.

⁶⁰⁴ Müslim, 4 Salat 16, N. 63 (404), I. 304.

⁶⁰⁵ Dârekutnî, I. 331.

⁶⁰⁶ Kurtubî, Tefsir, I. 138 (Darü'l-Hadis Baskısı), Fatiha Suresi, İkinci Bab, 10. mesele

⁶⁰⁷ Müslim onun hakkında, “Süleyman'dan daha hafız birini mi arıyorsun?” demektedir.(Sahîh, a.y.).

⁶⁰⁸ Müslim, a.y.

4.3. Rivâyetteki İdraca İşaret Etmesi

Kurtubî'nin kendi tasarrufu ile değil de, hadisini rivâyet ettiği musannıfın hadis ile ilgili açıklamalarını aktarmak suretiyle, idraclara dikkat çektiğini müşahade etmekteyiz. Bu konudaki çok az örnekten biri şudur:

القول الخامس: أن التشهد والجلوس واجبان، وليس السلام بواجب، قاله جماعة منهم إسحاق بن راهويه، واحتج إسحاق بحديث ابن مسعود حين علمه رسول الله صلى الله عليه وسلم التشهد وقال له: (إذا فرغت من هذا فقد تمت صلاتك وقضيت ما عليك). قال الدارقطني: قوله (إذا فرغت من ذا فقد تمت صلاتك) أدرجه بعضهم عن زهير في الحديث، ووصله بكلام النبي صلى الله عليه وسلم، وفصله شابة عن زهير وجعله من كلام ابن مسعود، وقوله أشبه بالصواب من قول من أدرجه في حديث النبي صلى الله عليه وسلم. وشابة ثقة. وقد تابعه غسان بن الربيع على ذلك، جعل آخر الحديث من كلام ابن مسعود ولم يرفعه إلى النبي صلى الله عليه وسلم.

“Beşinci görüş, hem teşehhüdün hem de ka'denin ayrı ayrı vacip olup, selamın vacip olmadığı şeklindedir. Bu görüşün sahiplerinden biri de İshak b. Rahıye'dir ve İbn Mes'ud'un şu hadisiyle ihticac etmiştir. Rasûlullah (s.a.v.), ona teşehhüdü öğrettikten sonra (selamı zikretmeksizin), şöyle demiştir: 'Sen bunları yerine getirdiğinde, namazın tamam olur ve üzerine gereken şeyleri yerine getirmiş olursun.’”⁶⁰⁹

Kurtubî'nin rivâyet ettiği bu hadis, mudrec olduğu için zayıftır. Dolayısıyla ona fikhî bir hüküm dayandırılması da pek doğru bir hareket değildir. Fakat bizim konumuzu asıl ilgilendiren kısım, hadisteki idrac ile ilgili şu açıklamalardır:

“Darkutnî demiştir ki: Bu hadisi Zuheyr'den rivâyet edenlerden bazıları, 'Sen bunları yerine getirdiğinde, namazın tamam olur ve üzerine gereken şeyleri yerine getirmiş olursun.' şeklindeki ibareyi, hadise dercetmişler ve bu sözü Rasûlullah'a (s.a.v.) atfetmişlerdir. Halbuki, yine Zuheyr'den rivâyet eden Şebâbe, bu ibareyi hadisten ayırmış ve İbn Mes'ud'un sözü olarak rivâyet etmiştir. Bana göre, onun bu rivâyeti, bu ibareyi hadise idrac edenlerden daha doğrudur. Çünkü Şebâbe, sika bir

⁶⁰⁹ Kurtubî, *Tefsir*, I. 192 (Daru'l-Hadis Baskısı), Bakara Suresi, 5. ayet, 17. mesele.

râvidir. Ayrıca, Gassan b. Rebî' de bu konuda ona mutabaat etmişti, bu ibareyi, İbn Mes'ûd'un sözü olarak rivâyet etmiş ve Hz. Peygamber'e atfetmemiştir."⁶¹⁰

Kutubî'nin naklettiği bu kısımdaki idrac ile ilgili açıklamaların hepsi aynı lafızlarla, *Suneni Dârekutnî*'de mevcuttur.⁶¹¹ Anlaşılmaktadır ki, Kurtubî'nin elinde bu *Sunen* vardır. Hadis ile ilgili yorumları da doğrudan oradan aktarmaktadır. Kendisi ayrıca, farklı bir yorum veya yaklaşım içine girmemekte, nakil ile yetinmektedir.

4.4. Aynı Hadisi Tekrar Etmesi:

Kurtubî, hadisleri bazen tekrar etmektedir. Buna örnek olarak şu hadisi gösterebiliriz:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (ثلاث لا يغفل عليهن قلب مؤمن إخلاص العمل لله ولزوم الجماعة ومناصحة...).

*"Rasulullah (a.s.) şöyle buyurmuştur: Üç husus vardır ki, hiçbir mü'minin kalbinde bu hususlarda herhangi bir hile veya ihanet bulunmaz. Bunlar; amelin sadece Allah için yapılması, cemaata bağlı kalınması ve yöneticilere sadık olunması..."*⁶¹²

Kurtubî bu hadisi bir taraftan, halifenin başa geçme şekillerinden biri olan *Ehli Hal ve Akd'in İcma'ı* konusunda delil olarak gösterirken,⁶¹³ diğer taraftan da (غل-يغل) kelimesinin *ihanet etmek* manasına geldiğine bir örnek olarak nakletmektedir.⁶¹⁴

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Kurtubî'nin bir hadisi tekrar etmesi en çok 5 kere vukubulmaktadır:

⁶¹⁰ A.y.

⁶¹¹ *Dârekutnî*, I. 353 (N. 11-2).

⁶¹² İbn Mâce, *Mukaddime*, 18, N. 230 (I. 84) ve *Menâsik*, 76, N. 3056 (II. 1015); *Darimî*, *Mukaddime*, 24, N. 236 (I. 66); *Musned*. III. 225, IV. 80,82, V. 183.

⁶¹³ Kurtubî, *Tefsir*, I. 284 (*Daru'l-Hadis* Baskısı), Bakara Suresi, 30. ayet, 7. mesele.

⁶¹⁴ Kurtubî, *Tefsir*, IV. 267 (*Daru'l-Hadis* Baskısı), Âli İmran Suresi, 161. ayet.

[نصرت بالصبا وهلك عاد بالدبور] “Bana, saba rüzgarı ile yardım edildi, Ad kavmi

ise, batı rüzgarı ile helak edildi.”⁶¹⁵

Kurtubî, bu hadisi 5 yerde tekrar etmiştir.⁶¹⁶

Bununla beraber, Kurtubî’nin tefsirini genel olarak ele aldığımızda, tekrarların sayısı oldukça azdır. Onun rivâyet ettiği hadislerin sayısı, tekrarlarla birlikte 7165 (yedi bin yüz altmış beş)’tir. Bunun sadece 428 tanesi tekrardır. Bu durumda, tekrarlar hariç tutulduğunda rivâyet ettiği hadislerin sayısı 6737 (altı bin yedi yüz otuz yedi) olmaktadır. Yani tefsirdeki tekrarların oranı, sadece % 6’dır.

Bir kıyas imkanı vermesi açısından Buhârî ile Kurtubî’nin tekrarlarının oranını şu şekilde verebiliriz.

Kurtubî’nin tefsirindeki hadisler:⁶¹⁷

Rivâyet ettiği hadislerin sayısı:..... 7165

Mükerrerler hariç tutulduğunda:..... 6737

Mükerrerlerin sayısı:..... 428

Mükerrerlerin toplam hadis sayısına oranı:..... % 5,9

Buhârî’nin sahihindeki hadisler:⁶¹⁸

Rivâyet ettiği hadislerin sayısı:..... 7275

Mükerrerler hariç tutulduğunda:..... 4000

Mükerrerlerin sayısı:..... 3275

Mükerrerlerin toplam hadis sayısına oranı:..... % 45,9

⁶¹⁵ Buhârî, 15 İstiska 26, II. 22; Müslim, 9 İstiska 17, N. 900 I. 617.

⁶¹⁶ Kurtubî, *Tefsir*, II. 202; VIII. 28; XIV. 142; XVI. 201; XVII. 53 (Daru’l-Hadis Baskısı).

⁶¹⁷ Bu rakamların tesbitinde, Kurtubî’nin tefsirinin Daru’l-Hadis Baskısının, 21. cildindeki fihristleri esas almış bulunuyoruz.

⁶¹⁸ Buhârî’nin sahihindeki hadislerin sayısını. Talat Koçyiğit’in Hadis Usûlü’nden aldık. (s. 93)

Yukarıdaki tabloda net olarak görüldüğü gibi, Buhârî'nin Sahihî'ndeki tekrarların oranı % 45,9 iken, bu oran, Kurtubî'nin tefsirinde sadece, % 5,9'dur. O halde bu tekrar sayısı oldukça az olarak değerlendirilebilir.

Yine aynı şekilde, Buhârî bir hadisi, 13 yerde tekrarlayabiliyor iken, Kurtubî'nin bir hadisi tekrar sayısı en çok 5 kere vukubulmaktadır.

4.5. Önceki Hadislere Atıfta Bulunması:

Kurtubî yer yer daha önce naklettiği hadislerle atıfta bulunmaktadır. Onları tekrar etmemekte ve atıfta bulunmakla yetinmektedir.

Misâl:

قلت: ويحتمل أن يكون المراد بهذه الآية في الآخرة، وكذلك التي قبلها؛ فأما التي في الدنيا فقد يؤخذ فيها بعضهم بجرم بعض، لا سيما إذا لم ينه الطائعون العاصين، كما تقدم في حديث أبي بكر في قوله: "عليكم أنفسكم"

*"Ben derim ki bu ayeti kerimede kastedilen hususun ahirete müteallik olması da muhtemeldir. Nitekim bir önceki ayeti kerime de öyledir. Dünyada ise bazen, birinin günahından dolayı diğerlerinin muaheze edilmesi mümkündür. Özellikle, itaatkar kişilerin isyankar kişileri nehyetmedikleri durumlarda bu mümkündür. Daha önce, 'Siz kendinize bakın'⁶¹⁹ ayetinin tefsirinde geçen Ebu Bekir'in hadisinde belirtildiği gibi."*⁶²⁰

Bu satırlarda Kurtubî'nin, atıfta bulunmakla yetinip tekrar etmeye lüzum görmediği Ebu Bekir Hadisi ise şudur:

روى أبو داود والترمذي وغيرهما عن قيس قال: خطبنا أبو بكر الصديق رضي الله عنه فقال: إنكم تقرأون هذه الآية وتتأولونها على غير تأويلها "يا أيها الذين آمنوا عليكم أنفسكم لا يضركم من ضل إذا اهتديتم" وإني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: [إن الناس إذا رأوا الظالم فلم يأخذوا على يديه أوشك أن يعمهم الله بعذاب من عنده]. قال أبو عيسى: هذا حديث حسن صحيح.

⁶¹⁹ Maide, 5/105.

⁶²⁰ Kurtubî, *Tefsir*, VII. 154 (Daru'l-Hadis Baskısı), En'am Suresi, 164. ayet.

“Ebu Davud,⁶²¹ Tirmizî⁶²² ve diğer bazı hadis imamları⁶²³ Kays’tan şöyle rivâyet ederler: Bir gün Hz. Ebu Bekir bize şöyle bir hutbe irad etti: Siz şu ayeti okuyorsunuz fakat yanlış te’vil ediyorsunuz. ‘Ey iman edenler! Siz kendinize bakın. Siz hidayet üzere bulunduğumuz müddetçe, o dalalet ehli size zarar veremez.’ Şüphesiz ki ben, Rasûlullah’ın (a.s.) şöyle buyurduğunu duydum: ‘Muhakkak ki insanlar, zalimi gördükleri halde ona mani olmaz iseler, çok geçmeden, Allah Teala, onların hepsini kuşatan bir azap gönderir.’”⁶²⁴

4.6. Hadisi Rivâyet Eden Diğer Musannıfları Belirtmesi:

Kitabına aldığı hadisleri genellikle musannıfların eserlerinden nakletmekte olan Kurtubî, bunu yaparken çoğunlukla bir musannıfla yetinirken bazen de birden çok kişinin adını zikretmektedir.

Misâl:

“Nesaî, Safvan b. ‘Assal’dan rivâyet edip demiştir ki: ‘Bir yahudi, bir arkadaşına şöyle dedi: -Haydi, şu Nebî’nin yanına gidelim. Arkadaşı şöyle dedi: -Nebî deme belki seni işitir. Onun dört tane gözü vardır. Rasûlullah’a geldiler. Ona (kendilerince mahum olan) dokuz ayetten sordular. Rasûlullah (s.a.v.) şöyle dedi:

‘-Allah’a hiçbirşeyi ortak koşmayın. Hırsızlık yapmayın. Zina yapmayın. Allah’ın haram kıldığı nefsi, haksız yere öldürmeyin. Suçsuz birini suçlayıp yöneticilere götürmeyin. Sihir yapmayın. Faizi yemeyin. İffetli kadınlara iftira etmeyin. Savaştan kaçmayın. Bilhassa siz yahudiler, cumartesi gününün hükmüne tecavüz etmeyin.’

O iki kişi Rasûlullah’ın (s.a.v.) ellerini ve ayaklarını öptüler ve şöyle dediler: -Şehadet ederiz ki sen Nebî’sin. Rasûlullah (s.a.v.): -Peki sizi bana tabi olmaktan alıkoyan nedir? -Davud (a.s.), zürriyetinden Nebî zail olmasın diye dua etti. Sana

⁶²¹ Ebu Davud, Melâhim 17.

⁶²² Tirmizî, 31 Fiten 8, N. 2168, IV. 467: 44 Tefsir 5/17, N. 3057, V. 256.

⁶²³ İbn Mâce, Fiten 20; Musned, I. 2,5,7,9.

⁶²⁴ Kurtubî, Tefsir, VI. 322 (Daru’l-Hadis Baskısı), Maide Suresi, 105. ayet, 3, mesele.

tabi olduğumuzda, yahudilerin bizi öldürmesinden korkarız. Hadisi Tirmizî de tahrir etmiş ve hasen-sahih demiştir."⁶²⁵

Naklettiği bu hadiste Kurtubî, hadisin hem *Nesaî* hem de *Tirmizî* tarafından rivâyet edildiğini belirtmektedir. İki musannıfın ismini ard arda vermeyip, birini hadisin başında diğerini ise hadisin sonunda vermektedir. Bu, onun her yerde uyguladığı genel bir usûlü olmasa bile, sık sık rastlayabildiğimiz bir özelliğidir.

4.7. Hadisin Lafzının Hangi Musannıfa Ait Olduğunu Belirtmesi:

Kurtubî'nin sahip olduğu güzel özelliklerden birisi de verdiği hadis birkaç musannıf tarafından zikredilmişse, kendi seçtiği lafzın hangi musannıfa ait olduğunu belirtir, ve ayrıca söz konusu hadisin diğer geliş yollarından bahseder. Şu örneğe bakalım:

"İbnu Mace Sünen'inde, İbn Hibban el-Bustî de Sahîh'inde Ebu Vakîd'dan rivâyet etmişlerdir ki; Mu'az b. Cebel Şam'dan döndüğünde Resulullah'a (s.a.v.) secde etti. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.), 'Bu da nedir?' dedi. Mu'az dedi ki: 'Ya Resûlallah! Şam'a gittiğimde gördüm ki onlar, patriklerine ve piskoposlarına secde ediyorlar, ben de sana aynı şekilde secde yapmak istedim 'Resûlullah (s.a.v.) dedi ki: 'Hayır yapma. Eğer ben birinin hirisine secde etmesini emredek olsaydım, kadının kocasına secde etmesini emrederdim. Zira kadın kocasının hakkını ödemededen Rabbinin hakkını ödeyemez. O derece ki, kocası onu arzuladığında, doğum üzerinde hile olsa, (وهي على قتب) kocasını reddetmemelidir.'"⁶²⁶ Hadisin bu şekildeki lafzı el-

*Bustî'ye aittir...*⁶²⁷ Ayrıca, Mu'az'dan gelen tariklerin bazılarında, şu ibare vardır: *Beşere secde etmekten nehyetti ve musafıhayı emretti.*"⁶²⁸

⁶²⁵ Kurtubî, *Tefsîr*, I. 439.

⁶²⁶ İbn Mace, 9 Nikah 4, No:1853. (I. 595) Hadisin tamamı ; İbn Hibbân, 14 Nikah 8, No:4171, (9. 479). Aynı hadisde (قتب) kelimesi yerine (التور) kelimesinin kullanıldığı yerler: Tirmizî, 10 Radâ 10, No:1159-1160, (III. 465) ; Müsned. N. 16288 (V. 493) (Daru'l-Fikr Baskısı) ; İbn Hibbân, 14 Nikah 8, No:4165, (9. 473). (Hadisin ikinci kısmı).

⁶²⁷ İbn Hibbân, 14 Nikah 8, No:4171, (9. 479).

⁶²⁸ Kurtubî, *Tefsîr*, I. 293.

Kurtubî'nin verdiği metin ile İbn Hibban'ın metni gerçekten aynıdır⁶²⁹ ve “*Hadisin bu şekildeki lafzı el-Bustî'ye aittir.*” sözü doğrudur. Fakat bununla beraber doğru olmayan bir notu da vardır: Müellifimizin “*İbnu Mace Sünen'inde, el-Bustî de Sahîh'inde Ebu Vakıd'dan rivâyet etmişlerdir ki...*” şeklindeki sözlerine rağmen, bizim görebildiğimiz kadarıyla her iki müellif de bu hadisi Ebu Vakıd'dan değil, Abdullah b. Ebî Evfâ'dan rivâyet etmişlerdir.

Diğer taraftan İbn Mace'nin rivâyetinde⁶³⁰ ise, Kurtubî'nin tercih etmiş olduğu İbn Hibban'ın rivâyetine nazaran bazı lafız farklılıkları söz konusudur.⁶³¹

Kurtubî'nin, *İbn Hibban'ı İbn Mace'ye* tercih etmiş olması ise, dikkati calib diğer bir noktadır. Bizce bu, Kurtubî'nin yaşadığı dönemde *Kütüb-i Sitte* kavramının henüz tam yerleşmediğini ve ondan ziyade *Kütüb-i Hamse* kavramının geçerli olduğunu yansıtabilecek bir delildir.

4.8. Müphem Râvileri Tanıtması ve Ravi Adlarını Tartışması:

Kurtubî'nin naklettiği hadislerin senetlerinde müphem kalan isimlerin parantez içinde tanıtıldığını müşahade ediyoruz. Şu senet, bunun örneklerindendir:

روى سعيد بن زيان حدثني أبي عن أبيه عن جده عن أبي هند رضي الله عنه قال: حمل عُميم - يعني الداري -

من الشام إلى المدينة قناديل وزيتا ومقطا،

⁶²⁹ Bir cümlecik hariç; metinde parantez içerisinde gösterilen yemin cümlesi Sahihî İbn Hibbân'da olduğu halde Kurtubî'nin ifadesinde yoktur. Metin şu şekildedir: ...لَمَّا قَدِمَ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ مِنَ الشَّامِ سَجَدَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "مَا هَذَا" فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَلَعْتُ الشَّامَ فَأَرَبْتُهُمْ يَسْجُدُونَ لِبَطَارِقِهِمْ وَأَسَاقِصِهِمْ فَأَرَدْتُ أَنْ أَفْعَلَ ذَلِكَ بِكَ قَالَ "فَلَا تَفْعَلْ فَإِنِّي لَوْ أَمَرْتُ شَيْئًا أَنْ يَسْجُدَ لِمَنْ سِوَايَ لَأَمَرْتُ الْمَرْأَةَ أَنْ تَسْجُدَ لِزَوْجِهَا [وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ] لَا تُؤَدِّي الْمَرْأَةُ حَقَّ رِبِّهَا حَتَّى تُؤَدِّيَ حَقَّ زَوْجِهَا حَتَّى لَوْ سَأَلَهَا نَفْسُهَا وَهِيَ عَلَى قَتَبٍ لَمْ تُنْتَعَمْ"

⁶³⁰ İbn Mace, a.y. Metni şu şekildedir: ...حَدَّثَنَا أَزْهَرُ بْنُ مَرْوَانَ قَالَ حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ زَيْدٍ عَنْ أَيُّوبَ عَنِ الْقَاسِمِ الشَّيْبَانِيِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي أَوْفَى قَالَ لَمَّا قَدِمَ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ مِنَ الشَّامِ سَجَدَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَا هَذَا يَا مُعَاذُ قَالَ أَتَيْتُ الشَّامَ فَأَرَبْتُهُمْ يَسْجُدُونَ لَأَسَاقِصِهِمْ وَبَطَارِقِهِمْ فَرَدَدْتُ فِي نَفْسِي أَنْ تَفْعَلَ ذَلِكَ بِكَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "فَلَا تَفْعَلُوا فَإِنِّي لَوْ كُنْتُ أَمْرًا أَحَدًا أَنْ يَسْجُدَ لِمَنْ سِوَايَ لَأَمَرْتُ الْمَرْأَةَ أَنْ تَسْجُدَ لِزَوْجِهَا وَالَّذِي نَفْسِي مُخَمَّدٌ بِيَدِهِ لَا تُؤَدِّي الْمَرْأَةُ حَقَّ رِبِّهَا حَتَّى تُؤَدِّيَ حَقَّ زَوْجِهَا وَلَوْ سَأَلَهَا نَفْسُهَا وَهِيَ عَلَى قَتَبٍ لَمْ تُنْتَعَمْ"

⁶³¹ Lafız farklılıklarının olduğu yerleri koyulaştırarak verdik.

Bu senette geçen râvilerden *Temîm* adlı şahsın müphem kalmaması için, parantez içinde ve *yani* kelimesiyle, *ed-Dârî* nisbesi eklenmiş, böylece bu râvinin *Temîm ed-Dârî* adıyla meşhur olan kişi olduğu dikkatlere arzedilmiştir.⁶³²

Kurtubî, zaman zaman senetlerde geçen râvilerin ismi üzerinde tartışmalar da yapar ve onlar hakkında değişik bilgiler de verir:

روى سعيد بن زيان حدثني أبي عن أبيه عن جده عن أبي هند رضي الله عنه قال: حمل تميم - يعني الداري - من

الشام إلى المدينة قناديل وزيتا ومقطا

Bu senedi ve ardından da hadisin metnini naklettikten sonra Kurtubî, senette geçen râvilerden *Said b. Zeban* hakkında şu bilgileri verir:

زيان (بفتح الزاي والباء وتشديداً بنقطة واحدة من تحتها) ينفرد بالتسمي به سعيد وحده، فهو أبو عثمان

سعيد بن زيان بن قائد بن زيان بن أبي هند، وأبو هند هذا مولى ابن بياضة حجام النبي صلى الله عليه وسلم.

“ *kelimesi, [ز]* ve *harfleri fethalı ve ayrıca bu ikinci harf şeddeli ve [ب]* altında tek noktalı olarak okunur. Bu kelime ile sadece *Said* isimlendirilmektedir. Onun tam ismi ise şöyledir: *Ebu Osman Said b. Zebbân b. Kâid b. Zebbân b. Ebî Hind. Bu Ebu Hind, Hz. Peygamber'in hacamatcısı İbn Beyâda'nın kölesidir.*”⁶³³

Bu şekilde Kurtubî, senetteki râvilerden *Said b. Zebbân* hakkında ilginç bilgiler verir.

4.9. Hadisleri Te'vîl Etmesi:

Kocası ölen ve hemen ardından doğum yapan kadının, iddet beklemeden evlenebilmesi meselesinde, ilgili hadisi aktarmakta ve bu hadisin muhtemel manalarını incelemekte ve bunlardan birisini tercih etmektedir.

⁶³² Kurtubî, *Tefsir*, a.y.

⁶³³ Kurtubî, *Tefsir*, a.y.

Kurtubî'nin incelediği rivâyet Subey'a kıssasıdır. Onun belirttiğine göre⁶³⁴ Subey'a kıssası, Veda Haccı'ndan sonraydı ve o, Sa'd b. Havle'nin hanımıydı. Bedir ehlinden olan kocası, Amir b. Luey oğullarındandı ve veda haccında Mekke'de vefat etmişti. Subey'a, kocasının vefatından onbeş gün sonra doğum yapmıştı. Buhârî, kırk gün sonra demektedir.⁶³⁵ Müslim'in Ömer b. Abdillâh b. el-Erkam yoluyla gelen hadisi şerifte rivâyet ettiğine göre, Subey'a evlenip evlenemeyeceği konusunu Rasûlullah'a (s.a.v.) sormuş ve aldığı cevabı şöyle aktarmış idi: *"Hz. Peygamber bana, doğumumu yapmamla birlikte nikahlanmamın helal olduğuna dair fetva vermiş ve şayet istersem evlenebileceğimi söyle-miştir."*⁶³⁶

Bu rivâyeti aktaran Kurtubî, bununla ilgili fikhî görüşleri verir:

İbn Şihâb demiştir ki, *"Kadın doğumunu yaptıktan sonra, nifas kanından kesilmeden evlense dahi bence zararı yoktur. Ancak ne var ki, nifastan temizleninceye kadar kocası ona cinsel yakınlıkta bulunamaz."* Ulemanın çoğunluğu ve fıkıh alimleri de bu görüştedir. Fakat diğer yandan el-Hasen, eş-Şa'bî, en-Nehaî ve Hammad ise, *"nifaslı kadın, kını devam ettiği sürece nikahlanamaz"* demişlerdir.

İlgili fikhî görüşleri de aktardıktan sonra müfessirimiz, meseleyi ve ilgili hadisi incelemeye başlar. O'na göre, ikinci görüşün sahipleri, iki şart koşmuş olmaktadırlar. Birincisi doğum yapması, ikincisi ise; nifas (lohusalık) kanından temizlenmesi. Ancak Kurtubî'ye göre hadis, kandan temizlenmeyi şart koşanların (el-Hasen, eş-Şa'bî, en-Nehaî ve Hammad'ın aleyhine) bir delildir. Zira, Müslim'in Sahîhi'nde ve Ebu Davud'ın Süneni'nde geçmekte olan *"Lohusalığından kurtulunca, evlenmek niyetiyle, diünlrler için süslendi."* ibaresi,⁶³⁷ onların lehine bir delil kabul edilemez. Çünkü, [تَعَلَّتْ] kelimesinin aslı, her ne kadar lohusalık kanından temizlenmek anlamında olsa da, nifas acılarından kurtulma manasına gelmesi de muhtemeldir. Yani, nifas sancılarından kurtulmak anlamındadır.

⁶³⁴ Kurtubî, *Tefsir*, III. 175.

⁶³⁵ Buhârî, 68 Talak 385/1, N. 4626.

⁶³⁶ Müslim, 18 Talak 8, N. 56 (1484). (II. 1122).

⁶³⁷ Müslim, a.y. ; Ebu Davud, 7 Talak 47/1, N. 2306 (I. 704).

Görüldüğü gibi Kurtubî, [تَعَلَّتْ] kelimesinin delâlet ettiği muhtelif anlamları araştırarak bu hadisi, muhtemel manalardan birine hamlederek te'vilde bulunmaktadır. Sonuç olarak meseleyle ilgili iki farklı fikhî görüşten birini (cumhurun görüşünü), yapmış olduğu bu te'vile dayandırarak daha kuvvetli bulunmaktadır.

4.10. Cem'in Tercihten Evlâ Olduğunu Düşünmesi:

Kurtubî'ye göre iki ayrı hükmün söz konusu olduğu durumlarda, bu iki hükmün cem' edilmesi ve mümkünse her ikisiyle de amel edilmesi, aralarından birinin tercih edilmesinden evladır. Bu konuda *Usul Ehlinin* ittifak halinde olduğunu da belirtir. Kendi ifadesiyle şöyle demektedir:

[والجمع أولى من الترجيح باتفاق أهل الأصول] “*Usul ehlinin ittifakıyla, Cem' tercihten evlâdır.*”⁶³⁸

Kocası ölen kadınların iddet müddetini tartışırken⁶³⁹, bu konuda farklı hükümler ihtiva eden ayetleri ardarda vermekte daha sonra ilgili rivâyetlerini zikrederek farklı hükümlerin arasını cemetmeye çalışmaktadır:

“*Hamile olanların bekleme süresi ise, yüklerini bırakmaları (doğum yapmaları) dır.*”⁶⁴⁰

“*Sizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (yani evlenmeden) dört ay on gün beklerler.*”⁶⁴¹

Kurtubî, Ali b. Ebî Talib ve İbn Abbas'tan gelen rivâyetlere göre⁶⁴² bu meseledeki iddet müddetinin, yukarıdaki ayetlerde söz konusu olan iki süreden daha uzununun olması gerektiğini ve “*hizim alimlerimizden*” diye tanıttığı Sahnun'un da bu görüşü ihtiyar ettiğini ifade etmektedir. Ardından, bu görüşün delilinin yukarıda

⁶³⁸ Kurtubî, *Tefsir*, III. 175.

⁶³⁹ Kurtubî, a.y.

⁶⁴⁰ Talak, 65/4.

⁶⁴¹ Bakara, 2/234.

⁶⁴² Bu rivâyetleri nereden ve nasıl elde ettiğine dair bilgi vermemektedir.

verilen iki ayetin arasını cem' etme isteği olduğunu, çünkü bunlardan sadece biriyle amel edilmesi durumunda, diğeriyle amelin terkedilmiş olacağını belirtmekte ve "*halbuki cem', usul alimlerinin ittifakıyla tercihten evlâdır*" demektedir.

Fakat Kurtubî, bu genel kaideyi zikrettikten hemen sonra, örnek olarak verilen yukarıdaki ayetler konusundaki cem' fikrinin düşünce olarak güzel olduğunu, ancak sahihte zikredilen bir hadisin bu görüşü bulandırdığını ve "*birinci ayetin gereği ile amel edilmesi*" şeklindeki cumhurun görüşünün daha kuvvetli olduğunu yine aynı konuda (3. meselede) belirtmektedir. Söz konusu hadis şudur:

*"Eslem'li Subey'a kocasının vefatından birkaç gün sonra doğum yapmıştı. Rasûlullh'a (s.a.v.) geldi, evlenebilmek için ondan izin istedi. Rasûlullah (s.a.v.) izin verdi ve o da nikahlandı."*⁶⁴³

Daha sonra Kurtubî, bu görüşe ağırlık kazandıran diğer bazı nakilleri de vermekte ve *ilim adamlarının cumhurunun ve fukaha imamlarının* bu görüşte olduğunu ifade etmekte ve "*... Bütün bunlardan cumhurun görüşünün sahih olduğu anlaşılmaktadır*" diyerek kendi görüşünün de o yönde olduğunu belirtmektedir.⁶⁴⁴

Görüldüğü gibi Kurtubî, sahih hadis söz konusu olduğunda, usul ehlinin ittifak ettiğini söylediği *cem' tercihten evlâdır* şeklindeki kuraldan da vaz geçmektedir. Bu durum, onun hadis ehline ve hadislere olan güvenini yansıtmaları bakımından önemlidir.

4.11. İhtilafı Hadisleri Aynı Anda Nakledip Herhangi bir Te'lif veya Tercihe Gitmediği Durumlar:

Kurtubî'nin, bir konudaki zıt hükümlü hadisleri bir arada zikrettiği ve hatta bunların musannıflarını da verdiği halde aralarında herhangi bir te'lif veya tercihe gitmediği durumlar da vakidir.

⁶⁴³ Buhârî, 71 Talak 37, N. 5014 (V. 2038) : Müslim, 18 Talak 8, N. 57 (1485), (II. 1122).

⁶⁴⁴ Kurtubî, *Tefsir*, III. 175 ve devamı.

Bakara Sûresi 35. ayette, ‘umrâ [العُمْرَى]⁶⁴⁵ ve rukbâ [الرُّقْبَى]⁶⁴⁶ meseleleri işlenirken bunun örneğine şahit oluyoruz.⁶⁴⁷

“Bu konuda, caiz gören ve meneden iki ayrı hadis vardır. İkisini de İbn Mace süneninde zikretmiştir.” diyen Kurtubî, bu hadislerin şunlar olduğunu zikretmektedir:

Birinci hadis; Cabir’den rivâyet edilmiştir. “Umrâ da Rukbâ da kendisine verilen kişi için caizdir.”⁶⁴⁸

İkinci hadis; İbn Ömer’den rivâyet edilmiştir. “Rukbâ diye bir şey yoktur. Kime bir şey Rukbâ diye verilirse, o şey, hayatında da hayatından sonra da o (verilen) kişisindir.”⁶⁴⁹

Kurtubî, hükümleri birbirine zıt oldukları aşikâr olan bu iki hadisi ardarda zikretmekle yetinmektedir. Onları te’lîf veya te’vîl etmediği gibi, herhangi birini tercih etmek yoluna da gitmemektedir. Sadece, onların Nesaî tarafından da tahrir edildiğini⁶⁵⁰ ilave etmekle yetinmekte, sahihlik-zayıflık açısından bir incelemeye de ihtiyaç duymamaktadır.

Görüldüğü gibi musannıflarına dayandırılarak zikredilen bu iki hadisin hükümleri birbirine zıttır. Bu zıtlık, hadisleri sevkedeceği anda Kurtubî’nin kendisi tarafından da *biri cevaz veren diğeri meneden iki hadis* şeklindeki sözleriyle dile getirilmişti. Ayrıca İbn Mace ve Nesaî’nin *Sünenlerine*, ilgili bablara baktığımızda

⁶⁴⁵ ‘Umrâ [العُمْرَى]: Bir kişinin, milkiyetindeki bir malı, diğer bir şahsa taraflardan birinin (Hanefî ve Hanbelî’lere göre) veya ikinci şahsın (Malikî ve Şafî’ye göre) ömrünün sonuna kadar kaydıyla vermesidir. [el-Mevsûatu’l-Fıkhiyye. I-XXXV (Devam ediyor.), Diyânet ve İşleri ve Vakıflar bakanlığı, Kuveyt. XXX. 311].

⁶⁴⁶ Rukbâ [الرُّقْبَى]: Bir kişinin diğerine, “bu ev hayatının sonuna kadar senindir. Ancak, ben senden önce ölürsem senin ve neslinin olsun. sen benden önce ölürsen, ev yine benimdir.” demesidir. (el-Mevsûatu’l-Fıkhiyye. XXIII. 5).

⁶⁴⁷ Kurtubî, *Tefsir*, I. 299-300.

⁶⁴⁸ İbn Mace, 14 Hibât 4, N. 2383 (II. 797).

⁶⁴⁹ İbn Mace, 14 Hibât 4, N. 2382 (II. 796).

⁶⁵⁰ Nesaî, 33 Rukbâ 2, N. 3712 (VI. 270) ve Rukbâ 1, N. 3710 (VI. 269).

bu konuda yine zıt hükümlü başka hadislerin de mevcut olduğunu görmekteyiz.⁶⁵¹ Hatta Nesaî, “*Umrâ konusunda falan râvinin ihtilaflı*”, “*Umrâ konusunda falan râvinin haberini nakledenlerin lafızlarındaki ihtilaflar*” ve “*Rukbâ konusunda falan râvinin ihtilaflı haberleri*” türünden bab tercemeleriyle bu konuyu işlemektedir. Diğer taraftan Tahavî de *Şerhu Müşkili'l-Âsâr* adlı eserinde bu konulardaki haberlerin müşkillerini uzun uzun incelemektedir.⁶⁵²

Böylesine zıt manalı hadisler rivayet edildikten sonra, onlar arasında herhangi bir te'lif veya tercihe gidilmemesi, *hadis usûlü* açısından *tevakkuf* ile açıklanır ki bizce bu, ahkam tefsiri yazar Kurtubî'nin hadisçiliği ile ilgili ilginç bir özelliktir.

4.12. Hadisin Sebebi Vürûduna Verdiği Önem:

Kurtubî, zaman zaman hadislerin sebebi vürudlarını zikreder. Hadislerin daha iyi anlaşılması için onlardan istifade eder. Ancak ilginçtir ki *sebebi vürûdu olan bir hadis* Kurtubî'ye göre, *ibtidâî bir hadis*⁶⁵³ gibi değildir. Delil olma bakımından, ibtidâî hadis daha kuvvetlidir. Sebebi vürûd ile ilgili örnekler:

Birinci Misal: Kurtubî, “*Ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır. Allahım ona veli olana sen de veli ol, ona düşman olana sen de düşman ol.*”⁶⁵⁴ hadisinin sebebi vürûdu ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

“*Bu haberin bir sebab-i vürûdu vardır ki o da şudur. Üsame ve Ali (r. anhüma) bir meselede tartışılar. Ali Üsameye, ‘Sen benim mevlamsın’ der. Üsame de Ali'ye, ‘Ben senin değil Rasûlullah'ın (s.a.v.) mevlasıyım’ der. Durum Rasûlullah'a (s.a.v.) nakledilince şöyle buyurur: ‘Ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır.’*”⁶⁵⁵

⁶⁵¹ Nesaî, 33 Rukbâ 1-2, N. 3708-3721 (VI. 268-271); Nesaî, 34 Umrâ 1-4, N. 3722-3764 (VI. 271-278); İbn Mace, 14 Hibât 3-4, N. 2379-2383 (II. 796-797).

⁶⁵² Müşkili'l-Âsâr: XIV. 63-82, N. 5451-5473.

⁶⁵³ Kurtubî'nin *ibtidâî hadis* ifadesinden kasdı, sebab-i vürûdu olmayan hadistir.

⁶⁵⁴ Tirmizî, 46 Menakıb, 19, No:3713. (V. 633). (Hadisin sadece ilk kısmı vardır ve Tirmizî bunun için Hasen-Sahih demektir); İbn Mace, Mukaddime 11, No: 116, (I. 43); Müsned, I. 118; IV. 281; V. 366,370.

⁶⁵⁵ Kurtubî, *Tefsir*, I. 283 (Daru'l-Hadis Baskısı), Bakara Suresi, 30. ayet, 6. mesele.

Kurtubî mezkur hadisin sebebi vürûdunu bu şekilde açıkladıktan sonra, bu sebeple bu hadisin, *İmamiyye* 'nin iddia ettiği gibi, Hz. Ali'nin imamete daha evla olması için bir delil olamayacağını savunur.

İkinci misâl: Kurtubî, "*Senin benim yanımdaki durumun, Harun'un (a.s.) Musa (a.s.) nezdindeki durumu gibidir. Ancak şu kadar var ki benden sonra Peygamber yoktur.*"⁶⁵⁶ hadisinin sebebi vürûdu ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

"Bu hadisin sebab-i vürûdu olarak şu olay anlatılmıştır: Rasûlullah (s.a.v.) Tebük Gazvesi'ne çıktığında, Medine'de ailesi ve kavmi üzerine Hz. Ali'yi halife olarak bırakmış idi. Bunun üzerine münafıklar fitne çıkarıp şöyle bir dedikodu yapmaya başladılar: Rasûlullah (s.a.v.) ancak Ali'ye olan buğzundan ve ondan uzak kalma isteğinden dolayı onu geri bıraktı. Bunun üzerine Hz. Ali Resûlullah'a (s.a.v.) yetiştirdi ve münafıklar şöyle şöyle diyorlar dedi. Rasûlullah da (s.a.v.) 'Yalan söylemişler. Bilakis ben seni Musa'nın, kendi yerine Harun'u halife bırakışı gibi bırakıyorum.' der ve ekler: 'Benim katımdaki durumumun, Harun'un Musa katındaki durumu gibi olmasına razı değilsin?'"⁶⁵⁷

Bu sebebi vürûdu zikrettikten sonra Kurtubî, Hz. Ali ile ilgili olarak rivâyet edilen bu hadisin *bir sebab üzerine* varid olduğunu, halbuki *'Ebu Bekir ve Ömer, Harun menzilesindedir.'*⁶⁵⁸ hadisinin *ibtidâen* varid olduğunu ilave eder ve bundan yola çıkarak Hz. Ebu Bekir'in imamete daha layık olduğu sonucuna varır.

⁶⁵⁶ Müslim, 44 Fedailu's-Sahabe 4. No:30-32 (2404). (II. 1870); Tirmizî, 46 Menakıb 20, No:3731 (V.641); İbn Mace, Mukaddime 11. No: 121. (I. 45); Ma'mer, XI. 226, N. 20390 ; Camiu Beyânî'l-İlm, I. 457, N. 718 (Eserin mahakkiki Ebu'l-Eşbal, bu hadisin senedinin zayıf fakat kendisinin sahîh olduğu şeklinde bir değerlendirme yapmaktadır.).

⁶⁵⁷ Kurtubî, a.y.

⁶⁵⁸ Muteber hadis kaynaklarında bulunamamıştır. Bulabildiğimiz yerler: Tarîhu Bağdâd, XI. 385 ; Kenz, XI. 567, N. 32682 (*Vahiyattan kabul edildiği ilave edilerek.*); Silsiletu'z-Za'îfe, IV. 219, N. 1734 (*Kizb yorumuyla*).

5. HADİSLE İLGİLİ MUHTELİF KONULARDA KURTUBÎ'NİN GÖRÜŞLERİ

Bu başlık altında, doğrudan *Hadis Usûlû* 'yle alakalı olmadığı halde, hadis ile ilgili muhtelif konularda Kurtubî'nin görüşlerini ve bazı ilginç hususiyetlerini ele alacağız.

Bunlar arasında, hadis kitabiyatıyla ilgili olarak, Kurtubî'nin, *Sahîh-i Müslim* 'e öncelik vermesi, *Sahîh-i Buhârî* 'ye bazı ilavelerde bulunulduğunu düşünmesi gibi hususlar vardır. Ayrıca, *garibu'l-hadis* konusundaki bilgisi ve dil ile ilgili açıklamalarda hadisleri delil olarak kullanması konularını da burada işledik.

Yine, Kurtubî'nin *hadis uydurulması* konusundaki şiddetli eleştirilerini ve buna rağmen *mevzu hadisler* nakletmesini ve hatta onlardan delil çıkarması gibi bazı ilginç konuları da bu kısımda ele aldık.

5.1. Buhârî'ye Nisbetle Müslim'e Öncelik Vermesi:

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla, Kurtubî'nin en güvendiği hadis kitabı, *Sahîh-i Müslim* 'dir. Onun düşüncesinde, *Sahîh-i Buhârî* dahil diğer temel kaynaklar, daha sonra gelir. Bu düşüncesinin tezahürünü, bazı yerlerdeki ifadelerinde görebiliyoruz.

Meselâ, "*Müslim Enes b. Malik'ten O da Rasûlullah'tan (s.a.v.) rivâyet etti ve dedi ki:...*"⁶⁵⁹ şeklinde bir hadis rivayet ettikten sonra, "*Bu hadisi Buhari ve Tirmizî de rivâyet etmişlerdir.*"⁶⁶⁰ demektedir. Bu son ifadesinden anlıyoruz ki, Kurtubî'nin hadis anlayışında, bir hadisi Müslim rivâyet etmişse, bu durum diğerlerinin rivayet etmiş olmasından daha önemlidir.

Aynı hadisi veya aynı konudaki diğer hadisleri başka musannıflar da tahrir etmişlerse, Kurtubî, genellikle Müslim'in rivâyetini başa almaktadır. Buhârî de dahil olmak üzere, diğer musannıfların rivayetlerini, onun arkasından ve bazen ona destek mahiyetinde nakletmektedir. Hatta bazı durumlarda, diğerlerinin rivayetlerini

⁶⁵⁹ Hadis şu şekildedir: "*Cennet mekârihle (nefse hoş gelmeyen şeylerle), cehennem ise şehvetlerle kuşatılmıştır.*"

⁶⁶⁰ Tezkire, s. 356.

vermeden, sadece *bu hadisi onların da tahrir ettiklerinden* bahsetmekle yetinmektedir.

Dolayısıyla müfessirimizin düşüncesinde, hadis kitâbiyatı önem sırasına göre sıralanacak olursa, bugün çoğunlukla kabul edilen, “*Buhârî, Müslim ...*” şeklinden ziyade, “*Müslim, Buhârî, ...*” gibi bir sıralama söz konusu olmaktadır.

Bir hadisi tahrir eden musannıflar ardarda verilirken onun çoğunlukla uyguladığı sıralama şekli böyledir. Bilhassa *et-Tezkire* adlı eserinde bu durum daha bariz bir şekilde görülmektedir. Babların çoğunluğunda ilk rivâyet Müslim’den seçilmiştir. Onun, sonraki sıralara kaldığı çok vaki değildir. Buhârî’nin başa geçtiğini yer yer görsek dahi bu, genel durumu yansıtmaz. Çünkü onun bazen, Tirmizî’den de sonraya kaldığını görmek mümkündür.⁶⁶¹ Bundan dolayı, Buhârî’nin bazen başa geçişi, bazen de üçüncü sıraya kalışı, istisna olarak değerlendirilebilir ve *Müslimin yerinin çoğunlukla başta olduğu* şeklindeki tesbitimize zarar vermez.

Kurtubî’nin düşüncesinde, *Sahîhi Müslim’in, Sahîhi Buhârî’den daha üstün olduğu* sonucuna bizi götüren dellillerimizi şöyle sıralayabiliriz:

a) Kütüb-i Sitte dahil bütün hadis kaynakları içerisinde en çok ondan nakilde bulunmuş olması.⁶⁶² Bizce bu, en çok ona itimat ettiğini gösterir.⁶⁶³

b) Bir konuda Buhari ile Müslimi’n (ve bazen bu ikisi ile diğer birkaç kaynağın) tahrir ettikleri hadisleri, ard arda sıraladığı durumlarda birinci sıraya genellikle Müslim’i alması, daha sonra Buhari’yi ve diğerlerini vermesi.⁶⁶⁴

c) Rivayet edeceği bir bir hadis, *Sahih-i Müslim*’de ve onunla beraber diğer hadis kaynaklarında bulunduğunda, onlardan birinin lafzını seçeceği zaman, onların

⁶⁶¹ Tezkire, s. 280.

⁶⁶² Tefsirinde Malik b. Enes’e yaptığı müracaat sayısının, Müslim den de çok olması, bizim bu konudaki tesbitimize zarar zarar verir mahiyette değildir. Çünkü Kurtubî’nin O’na yaptığı müracaatların çoğunluğu hadisle ilgili değildir. Kendisinin de Malikî mezhebinden olması sebebiyle, fikhî konuların hemen hepsinde İnam Malik’in de görüşünü dile getirmek durumunda olmuştur.

⁶⁶³ Kurtubî’nin Hadis Kaynakları konusu işlenirken, hangi muhaddise kadar müracaat ettiği, rakamlarla gösterilmişti. Burada tekrarını lüzum görmedik.

⁶⁶⁴ Kurtubî, *Tefsir*, V. 306 ; Tezkire. s. 275, 280, 291, 463...

arasında *Sahîh-i Buhârî* varsa bile, Müslim'in metnini tercih etmesi ve ardından, hadisi rivâyet eden diğer musannıfların adını sıralamakla yetinmesi.⁶⁶⁵

d) Endülüs veya Endsülüs'lü alimler üzerinde yapılan diğer araştırmalarda da, o bölgede *Sahîh-i Müslim*'in daha çok tercih edildiğinin tesbit edilmiş olması. Meselâ, bu tesbitlerden biri şu şekildedir: “*Hiç şüphesiz Mağripli ve Endülüs'lü Muhaddisler, hadis metinlerinde taktî'u'l-hadis*⁶⁶⁶ *yapılmaması ve isnadların güzel bir şekilde tertibi sebebiyle Sahîhu'l-Müslim'i Sahîhu'l-Buhârî'ye tercih etmişlerdir.*”⁶⁶⁷

Kurtubî'nin Buhârî'ye nisbetle Müslime öncelik vermesi konusunda, yukarıda saydığımız bu deliller bizce yeterlidir. Diğer taraftan, genel olarak Kuzey Afrika, Mağrib ve Endülüs Uleması nezdinde Sahîhi Müslim'in Sahîhi Buhârî'den üstün olduğu şeklindeki görüşler de⁶⁶⁸, bizim Kurtubî ile ilgili bu tespitimizle paralellik arz eder mahiyettedir.

Bununla beraber, bu iki eser arasındaki ayrımın çok ciddî boyutlarda olmadığını düşünüyoruz. Mağrip ve Endülüs'te bu iki eser üzerinde yapılan çalışmaların mukayesesi de bu sonucu göstermektedir: “*Yeri gelmişken şunu da hatırlatmak yerinde olacaktır ki, Mağripli ve Endülüs'lü muhaddislerin, her ne kadar Sahîh-i Müslim'i Sahîh-i Buhârî'ye tercih ettikleri iddia olunuyorsa da, onların, Sahîh-i Buhârî üzerinde meydana getirmiş oldukları eserler, Sahîh-i Müslim şerhlerine nazaran, gerek kemiyet, gerek keyfiyet bakımından daha fazladır. Ayrıca her ikisi üzerine yapılan müstakil çalışmaların, şerhlerle aynı dönemde ve yaklaşık aynı sayıda yapılması, oralarda, Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim'in, birbirlerinden pek ciddî bir şekilde ayırd edilmediğini göstermektedir.*”⁶⁶⁹

⁶⁶⁵ Kurtubî, *Tefsir*, I. 439 ; II. 155 vd.

⁶⁶⁶ **Taktî'**: Kesmek karşılığı olarak kullanılan kata'a kök fiilinin tef'îl babından mastarıdır ve bölmek parçalamak demektir. Hadis Usûlünde, *Taktî'u'l-Hadis* şeklinde geçer ve uzunca bir hadisin, ihtiva ettiği hükümlere göre bölünerek, herbir bölümün ayrı bablarda verilmesine denir. Bu manada *İhtisâr'ı Hadis*'in bir bölümüdür.

⁶⁶⁷ Endülüs'te Hadis, s. 167.

⁶⁶⁸ Bu görüşler ve değerlendirilmeleri hakkında geniş bilgi için bkz. *irşâdu't-Tullâb*, s. 59 ; en-Nuket 'Alâ Kitâbi İbni's-Salah, s. 281-286 ; Tedrib, s. 51-56.

⁶⁶⁹ Endülüs'te Hadis, s. 320

5.2. Buharî'nin Kitabına İlavelerde Bulunulduğunu Düşünmesi ve Hadis Rivâyetleri Konusundaki Tahkikçiliği:

Müfessirimiz Kurtubî, bir konuda rivâyet edilen hadislerin değişik tarîklerini inceler. Alıntı yapmış olduğu müelliflerin serdetmiş oldukları hadisleri, kendisi de ayrıca araştırır. Hangi hadis kitaplarından alındığını ve bu kitapların farklı nüshalarında mevzu bahis hadisin metninin değişip değişmediğini tahkik eder. Nerelerde hangi kelimelerin ziyade edildiğini bulmaya çalışır.

Bu konuda Kurtubî, en çok istifade ettiği ve nakillerde bulunduğu müfessirlerden biri olan İbnü'l-Arabî'yi dahi, rivâyet ettiği hadisler açısından yeri geldiğinde eleştirmekten geri kalmamaktadır. Bakara suresi, 65. ayette bahsedilen *İsrail Oğullarından bir kısmının maymun suretine çevirilmesi olayını* tefsir ederken, müfessirlerin bu konudaki görüşlerini serdede. Tabii ki ağırlıklı olarak İbnü'l-Arabî'nin izahlarını belirtir. Fakat ona katılmaz. Hatta bir hayli ağır sayılabilecek bir dille onu eleştirir: *"Bunlar İbnü'l-Arabî'nin, Ahkâmü'l-Kur'an adlı eserindeki sözleridir. Ancak bunların hüccet olacak bir yönü yoktur."*⁶⁷⁰ der. Daha da ileri giderek, onun Buharî'ye atfen ileri sürdüğü hadisi el-Humeydî'ye dayanarak reddeder. Bunu yaparken, bizzat Buharî'ye değil de el-Humeydî'nin Cem'u's-Sahihyn'ine başvurmasının sebebi kanımızca, Sahîh-i Buharî'nin nüshalarındaki farklılıklar sebebiyle, kendi elindeki nüshaya güvenmemesidir. Nitekim İbnü'l-Arabî'ye göre Sahîh'de olan bu hadis, Kurtubî'nin belirttiğine göre el-Humeydî tarafından Sahîh'e atfedilmemektedir. Kurtubî, şöyle demektedir:

"Ulema, memsûhun"⁶⁷¹ nesillerinin devam edip etmediği konusunda iki görüştedir. Zeccac'ın görüşü şudur: 'Bazılarına göre bugünkü maymunların, onlardan olması mümkündür.' Kadı Ebu Bekir İbnü'l-Arabî de bu görüştedir.⁶⁷² (Cumhurun görüşü ise şöyledir: 'Memsûh üremez türemez. Maymunlar domuzlar ve diğerleri daha önce de var idi. Mesh olunanlar helâk olmuşlardır, nesilleri

⁶⁷⁰ Kurtubî, *Tefsir*, I. 441.

⁶⁷¹ مَسْوُوح : suretleri tahvil edilenler (değiştirilenler) demektir.

⁶⁷² Ahkâmü'l-Kur'an, II. 332 (İbnü'l-'Arabî, inesh olunanlardan bahseden Bakara 65. ayetini, ahkâm ayetlerden kabul etmemiş olsa gerek. tefsirine almamıştır. Mesh olunanlar ile ilgili bu görüşlerini A'raf suresi, 163. ayetin tafsirinde dile getirmektedir.).

kalmamıştır. Çünkü, onlara azab olunmuştur. Onlar bu dünyada üç günden fazla kalamamışlardır. İbnu Abbas şöyle demiştir: 'Mesh edilenler kesinlikle üç günden fazla yaşamamışlardır. Yemediler, içmediler, üremediler.' İbnu Atiyye de şöyle demiştir: 'Resûlullah'tan (s.a.v.) rivâyet olunmuş ve sabit olmuştur ki; mesh olunanlar yemediler, içmediler, üremediler, üç günden fazla yaşamadılar. '673" 674

Bu muhtelif kavilleri karşılaştıran ve birini tercih eden Kurtubî diyor ki:

"İki kavilden sahih olanı, bu ikincisidir. İbnu'l-Arabî ve diğerlerinin sıhhatinde ihticac ettiği ilk kavle gelince; Resûlullah'ın (s.a.v.) bu konudaki kavli şudur: 'İsrail oğullarından bir kavim kayboldu. Onların ne yaptığı bilinmez. Ben onların fare olduğunu zannediyorum. Görmüyor musunuz, onun önüne deve sütü konduğu zaman içmiyor, koyun sütü konduğu zaman içiyor.' Hadisi, Ebu Hureyre rivâyet etmiştir. Keler hadisine gelince, bunu da Müslim Ebu Saîd ve Cabir'den rivâyet etmiştir. Cabir demiştir ki: Resûlullah'a (s.a.v.) bir keler getirildi, onu yemekten sakındı ve şöyle dedi: "Bilmiyorum ama belki o, mesh olunan kavimlerdenir" 675 Yine İbnu'l-Arabî demiştir ki; 'Buharî'de de Amr b. Meymun'un şöyle dediği rivâyet olunmuştur: 'Cahiliyyede zina eden bir maymun gördüm. Maymunlar onu recmettiler. Ben de onlarla beraber recmettim.' 676 Bu hadis, Sahih'in bazı nüshalarında yer almış, bazısında ise düşmüştür. Yine hadisin metnindeki (قد زنت) , ibaresi, bazı nüshalarda sabit olmuşken diğer bazılarında yoktur.' İbnü'l-Arabî devamla demiştir ki: 'Şayet, 'Belki bu hayvanlar, kendilerinde bazı şer'î alamet ve bilgiler kalmış, bunları nesilden nesile (Amr'ın zamanına kadar) birbirlerine aktarmış mesholunmuş hayvanlardandır." dense, deriz ki; "Evet öyledir. Çünkü Yahudiler, recmi tağyir ettiler. Allah da onların mesholunanlarında, bunu ikame etmeyi murad etti. Ta ki inkar ve tağyir ettikleri bu konuda hüccet, onlara daha iyi ulaşsın. Onların aleyhine kitapları, din adamları ve hatta mesholunanları bile şahitlik etsinler. Allah'ın, açık gizli her şeylerini bildiğini, anlasınlar. Tebdil ve

673 Muharrar, I. 160 (.Bakara Suresi, 65. ayet).

674 Kurtubî, Tefsir, I. 440-1.

675 A.g.e., I. 441.

676 Buharî, 63 Menakibu'l-Ensar, 27, (IV. 238).

tağyir ettikleri şeyden de sorulsunlar. Ummadıkları yerden onlara delil getirilsin kendilerine değil de Nebîlerine yardım edilsin."⁶⁷⁷

Kurtubî, İbnu'l-Arabî'nin serdedilen bu görüşleri hakkında şu yorumu yapmaktadır: *"Bunlar, onun el-Ahkâm'daki sözleridir ve hiçbir hücceti yoktur."*⁶⁷⁸

Daha sonra İbnü'l-Arabî'nin zikrettiği rivâyetleri de şu şekilde değerlendirmekte ve tenkîde tabi tutmaktadır: *"Zikrettiği Amr'ın hikayesine gelince; el-Humeydî, Cem'u's-Sahîheyn'de şöyle demiştir: Ebu Mesud ed-Dimaşkî, Amr b. Meymun el-Evdî'nin Sahîheyn'de, Husayn'in ondan rivâyet etmiş olduğu bir hikayeyi şöyle anlatır: 'Cahiliyyede bir maymun gördüm ki, diğer maymunlar onun başına toplanmışlar. Onu recmettiler. Ben de onlarla beraber recmettim.' Ebu Mes'ud bu hikayeyi bu şekilde zikretmekte fakat bu rivâyetin, Buharî tarafından kitabının neresinde rivâyet edildiğini belirtmemektedir. Ancak biz bunu (Amr b. Meymun'dan gelen bu rivâyeti) araştırdık. Buharî'nin bütün nüshalarında değil de bazı nüshalarında bulduk. O, bu hadisi Eyyamu'l-Cahihiliyye Kitabında zikretmektedir. Nu'aymî'nin Firebrî'den rivâyet etmiş olduğu nüshada ise bu maymunlar haberi ile ilgili herhangi bir şey yoktur. Anlaşılan bu haber, Buharî'ye sonradan katılan ilavelerden olmalıdır."*⁶⁷⁹⁶⁸⁰

Anlaşılmaktadır ki el-Humeydî'nin elinde Buharî'ye ait bazı nüshalar vardır. Bunlardan birisi, kendi ifadesiyle *"Nu'aymî'nin Firebrî'den yaptığı rivâyettir"* ve en çok ona güvenmektedir. O kadar ki, elindeki Firebrî Nüshasında mevcut olmayan söz konusu hadisin başka nüshalarda yer alışı, *Sahîhi Buharî'nin aslına sonradan yapılmış ilaveler* olarak izah etmektedir.

Kurtubî'nin, el-Humeydî'ye ait bu izahları herhangi bir eleştiriye tabi tutmadan aktarmasını ise, onun fikirlerine katıldığı şeklinde yorumlayabiliriz.

Fakat garib olan şudur ki; el-Humeydî'nin elinde bulunan Nuaymî'nin Firebrî'den yaptığı nüshada yok olan bu hadis, bugün hâlihazırda sahib olduğumuz

⁶⁷⁷ Ahkâmu'l-Kur'an, 332 ve devamı. (Diğer bir baskıda; II. 788).

⁶⁷⁸ Kurtubî, *Tefsir*, I. 441.

⁶⁷⁹ Kendi ifadesi şöyledir: (ولعلها من المقدمات في كتاب البخاري)

⁶⁸⁰ Kurtubî, a.y.

tek Buhârî nüshası olan ve Firebrî'den (320/932) Yunînî (701/1302) yoluyla gelen⁶⁸¹ nüshada şu şekilde mevcuttur:

حَدَّثَنَا نُعَيْمُ بْنُ حَمَّادٍ حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ عَنْ حُصَيْنٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ مَيْمُونٍ قَالَ رَأَيْتُ فِي الْحَاھِلِيَّةِ قِرْدَةً اجْتَمَعَ عَلَيْهَا
قِرْدَةٌ قَدْ زَنَتْ فَرَجَمُوهَا فَرَجَمْتَهَا مَعَهُمْ⁶⁸²

Kurtubî, Sahîh-i Buhârî'nin nüshalarıyla ilgili bu saptamayı yaptıktan sonra, söz konusu hadisi, Buhârî'nin diğer eserlerinde de araştırmakta ve şu bilgiyi elde etmektedir:

"Buhârî'nin et-Tarîhu'l-Kebîr'de söylediği şudur: 'Bana Nu'aym b. Hammad söyledi, dedi ki; Bize Huşeym b. Ebî Belc ve Huseyn, 'Amr b. Meymun'dan haber verdi. Amr dedi ki: 'Cahiliyyede hir maymun gördüm ki diğer maymunlar onun başına toplanmışlar. Onu taşıdılar. Ben de onlarla beraber taşıladım.'⁶⁸³ (Görüldüğü gibi bunda, 'zina etmiş' (قد زنت) şeklinde herhangi bir ibare bulunmamaktadır."⁶⁸⁴

Daha sonra Kurtubî, Amr b. Meymun'u ve mezkur kıssa ile ilgili diğer şahısları Rical kitaplarında da araştırmaktadır:

"Ebu Ömer (İbn Abdilberr) el-İsti'ab'da, Amr b. Meymun'un künyesinin Ebu Abdullah olduğunu zikretmiş ve şöyle demiştir: 'Kufeli büyük Tabî'ndendir. Maymunların cahiliyyede recm yaptıklarını söyleyen O'dur, şayet doğruysa. Zîra, râvileri meçhuldur. Buhârî bunu Nu'aym'dan, O Huşeym'den, O Husayn'den, O da Amr b. Meymun el-Evdi'den muhtasaran rivâyet etmiş, Cahiliyyede zina etmiş bir maymun gördüğünü, diğer maymunların onu recmettiğini ve kendisinin de onlarla beraber recmettiğini söylemiştir. Ahhad b. Avvam da Husayn'den, Huşeym'in yaptığı gibi muhtasaran rivâyet etmiştir. Fakat kıssa; tamamıyla Abdülmelik b. Müslim'in İsa b. Huttan'dan yaptığı rivâyet etrafında dönüp dolaşmaktadır. Bunlar ise kendileriyle ihticac edilecek kişiler değildir. İlim ehli katında gayri mükellef olanlara

⁶⁸¹ Hadis Edebiyatı, s. 57-8.

⁶⁸² Buhârî, 63 Menâkıbu'l-Ensâr, 27/4 (Babu'l-Kasâme fi'l-Câhiliyye, 4. hadis.), IV. 238.

⁶⁸³ et-Tarîhu'l-Kebîr, VI. 367 (3. cilt /2. kısım), N. 2659.

⁶⁸⁴ Kurtubî, Tefsir, I . 442.

zina atfedilmesi ve hayvanlara had uygulanması münkerdir (çirkindir). Bu rivâyet sahih ise şayet, ancak cinler arasında cereyan etmiş olabilir. Çünkü ibadet, insanlar ve cinlerde olur, başkasında değil. ⁶⁸⁵ " 686

Bu araştırmaları yapan Kurtubî, sonunda şu yorumu yapmaktadır:

"Bu rivâyet sahih olsa bile, Buhârî bunu, Amr b. Meymun'un cahiliyyeyi de idrâk ettiğine delalet etmek üzere tahrir etmiştir. Onun Cahiliyyedeki zannına önem vermemiştir."

Kurtubî ayrıca, konu ile ilgili diğer hadisleri de değerlendirmekte ve bunların kendi yorumunu kuvvetlendirdiğini söylemeyi de ihmal etmemektedir.

"Rasûlullah'ın (s.a.v.), Ebu Hureyre'den gelen 'Ben onların (mesh olunanların) fareden başka birşey olduklarını sanmıyorum.' hadisi ve keler hadisindeki 'Bilmiyorum belki o (keler), mesholunanlardandır.' ⁶⁸⁷ *ibaresi ve diğer benzerleri, ancak zan ve korku ile (ihtiyata binaen) söylenmiştir. Allah'ın mesholunanlara nesil vermediği şeklindeki vahiy O'na gelmeden önce sarfedilmiş sözlerdir. [وَكَانَ هَذَا حَدِيثًا مِنْهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ.] Bu vahiy geldikten sonra, bu korku zail olmuştur ve keler ile farenin mesh olunanlardan olmadığını öğrenmiştir.*

Bununla beraber, Rasûlullah (s.a.v.) şu sözüyle bunu bize haber vermiştir. Maymunların ve domuzların mesholunanlardan olup olmadığını soran birisine şöyle demiştir: 'Allah Teâlâ, helak ettiği veya azaba uğrattığı hiçbir kavme nesil vermemiştir.' Bu nass, sarîh ve sahihtir. Abdullah b. Mes'ûd rivâyet etmiş ve Müslim, Kitabu'l-Kader'de rivâyet etmiştir. ⁶⁸⁸ *Rasûlullah'ın (s.a.v.) huzurunda ve sofrasın da keler yendiğine ve onun bunu münker görmediğine dair nasslar vardır. Bunlar da bizim dediklerimizi doğrulamaktadır.* ⁶⁸⁹

⁶⁸⁵ İstî'âb, III. 282, N. 1982.

⁶⁸⁶ Kurtubî, Tefsir, a.y.

⁶⁸⁷ Keler hadisi ile ilgili rivâyetlerdeki ihtilafın itilâfı ile ilgili olarak bk. Te'vîl, s. 353 (veya 388).

⁶⁸⁸ Müslim, 46 Kader 7, N. 2663 (IV. 2050).

⁶⁸⁹ Kurtubî, Tefsir, I. 442-3.

5.3. Garîbu'l-Hadîse Dair Bilgi Vermesi:

Kurtubî, hadislerde geçen mecazî ifadeleri genellikle açıklamakta ve bu arada yeri geldikçe *Garîbu'l-Hadîs*'e dair bilgi vermektedir. Bunun örnekleri çoktur. Bu bilgileri bazen bizzat kendisi verir, bazen de *Garîbu'l Hadîs*'e dair kitaplardan aktarır.

Birinci örnek:

Mu'az'ın hadisinde geçen (وهي على قتب) "*katab (deve eyeri) üzerinde iken*" ibaresini açıklaması, bizzat kendisinin garîbu'l-hadîse dair verdiği bilgilerin örneklerindendir:

*"Katab (قَتَب) 'ın manası şudur: Araplarda doğum için kullanılan özel kürsüler az bulunurdu. Bunun için doğum anında kadınları, katab (deve eyeri) üzerine taşırlardı."*⁶⁹⁰

Kurtubî'nin bu kelimeye yüklediği bu mana, *Garîbu'l-Hadise* dair meşhur eserlerde verilen bilgilerle paralellik arz etmektedir.⁶⁹¹

İkinci örnek:

Şu hadis de Kurtubî'nin, naklettiği hadislerdeki bazı kelimeleri kendisinin açıklamasına örnektir:

روى سعيد بن زيان حدثني أبي عن أبيه عن جده عن أبي هند رضي الله عنه قال: حمل تميم- يعني الداري- من الشام إلى المدينة قناديل وزيتا ومقطا، فلما انتهى إلى المدينة وافق ذلك ليلة الجمعة فأمر غلاما يقال له أبو البراد فقام فنشط المقط وعلق القناديل وصب فيها الماء الزيت وحل فيها الفتيل؛ فلما غربت الشمس أمر أبا البراد فأسرجها، وخرج رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى المسجد فإذا هو بها تزهر؛ فقال: (من فعل هذا؟) قالوا: تميم

⁶⁹⁰ Kurtubî, *Tefsir*, I . 293.

⁶⁹¹ en-Nihâye, IV. 11; el-Fâik, III. 158; Garîb İbn İshak, II. 894 (Bu son kaynakta sadece kelime manası, yani deve semeri anlamına geldiği ifade edilmekle yetinilmiştir. İncelediği konu bizim hadisimiz olmadığı için kelimenin mecaz manasının verilmesi yoluna gidilmemiştir.).

الداري يا رسول الله؛ فقال: (نورت الإسلام نور الله عليك في الدنيا والآخرة أما إنه لو كانت لي ابنة لزوجتكها).

قال نوفل بن الحارث: لي ابنة يا رسول الله تسمى المغيرة بنت نوفل فافعل بها ما أردت؛ فأنكحه إياها.

“Said b. Zebbân’dan rivâyet edilmiştir: Temîm ed-Dârî, Şam’dan Medine’ye kandiller, yağ ve ip getirmişti. Medineye ulaştığında, cuma gecesini idi. Ebu’l-Bezâd adında bir gence emretti. O da mescidin tavanına ipleri raptetti ve onlara kandilleri bağladı. Onların içine de yağı döktü ve fitil koydu. Güneş battığında kandilleri yaktı. Sonra, Rasûlullah (a.s.) mescide çıktığında, birden neşelendi. ‘Bunu kim yaptı?’ diye sordu. ‘Temîm ed-Dârî’ dediler. Ona şöyle dedi: ‘Sen İslamı nurlandırdın. Allah da seni hem dünyada hem ahirette nurlandırsın. Eğer bir kızım olsaydı seni onunla evlendirirdim.’ Bunun üzerine Nevfel b. Haris ‘Benim bir kızım var ya Rasûlallah! Adı el-Muğîrete binti Nevfel. İstersen onunla evlendir.’ Bunun üzerine Rasûlullah (a.s.), Temîm ed-Dârî’yi onunla evlendirdi.”⁶⁹²

Kurtubî, bu hadisi naklettikten sonra, hadiste geçen [المقط] kelimesi hakkında şu açıklamaları yapar:

والمقط: جمع المقاط، وهو الحبل، فكانه مقلوب القماط. والله أعلم.

“el-Mukut; el-mikât kelimesinin çoğuludur. O da ip manasındır. el-Kimât kelimesinden maktub olmuşa benziyor. Doğrusunu Allah bilir.”⁶⁹³

Kurtubî’nin bu kelime ile ilgili yaptığı açıklamalar doğrudur. Araştırmalarımızda, (المقاط) kelimesinin, *nerdeyse dik durabilecek derecede ince ve sert ip* anlamında olup, ⁶⁹⁴ (المقاط) kelimesinden kalbedilmiş⁶⁹⁵ olduğunu gördük.

Kurtubî’nin bu kelimeyle ilgili açıklamalarının, İbnu’l-Esîr (606/1209) ve İbn Manzûr (711/1311) tarafından da aynı şekilde ifade edilmiş olması, onun bu sahalara olan vukûfunun işaretidir.

⁶⁹² Hadisi bulabildiğimiz tek kaynak: el-İsâbe. N. 9596, VII. 35. (Zayıf kaydı ile.)

⁶⁹³ Kurtubî, *Tefsir*, XII. 275 (Daru’l-Hadis Baskısı). Nur Suresi, 38. ayet, 11. mesele.

⁶⁹⁴ En-Nihâye, IV. 347.

⁶⁹⁵ İbn Manzûr, XIII. 155. مقط Maddesi

Üçüncü örnek:

Kurtubî, Garîbu'l-Hadise dair verdiği bilgileri bazen de bu sahanın eserlerinden naklen vermektedir. [مَادُّة] **me'debe** veya **me'dube** kelimesinin açıklamasında bunun örneğini görebiliyoruz. Bu sahanın ilk musannıflarından olan Ebu Ubeyd'in ve eserinin ismini vererek ondan şu bilgileri aktarmaktadır:

"Ebu Ubeyd, Garîb'inde⁶⁹⁶; [إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ مَادُّةُ اللَّهِ فَمَنْ دَخَلَ فِيهِ فَهُوَ آمِنٌ]

*'Şüphesiz ki bu Kur'an, Allah'ın me'dubesidir Kim ona girerse emin olur.'*⁶⁹⁷
rivâyetini naklettikten sonra şöyle demiştir:

"Hadisin te'vîli şöyledir: Bu bir meseldir. Kur'anı, Allah Teâlâ'nın insanlar için hazırlamış olduğu bir ziyafete benzetmiştir ki onda insanlar için iyilikler ve güzellikler vardır. Sonra Allah (c.c.) insanları bu iyilikler ve güzellikler ziyafetine çağırmıştır. Bu kelime hem me'debe hem de me'dube şeklinde kullanılır. Me'dube

⁶⁹⁶ Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Bağdâdî el-Hafız'a (157-224/774-839) ait olan K. Garîbi'l-Hadîs ve'l-Âsâr adlı bu eser, kimilerine göre, Garîbu'l-Hadîs konusunda yazılan ilk eserdir. Muhtemelen, iyice araştırılıp meydana getirilen çalışmaların ilkidir. Yoksa, doğru olan görüşe göre bu sahada ilk eseri en-Nadr b. Şumeyl el-Mâzinî (203/818) vermiştir. (Mustatrafı, s. 154.) İbn Kuteybe de (276/889) onun bu kitabına bir zeyl yazmıştır ve ayrıca, Kasım b. Sellâm'ın hatalarını düzeltmek için müsatakil bir kitap da kaleme alınmıştır. Bunun ismi: Kitabu Islâhı Ğalat fî Ğarîbi Hadîs li Ebî Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm. Not: el-Kettânî'ye ait er-Risâletü'l-Mustatrafı'yı tercüme eden Yusuf Özbek, Islâhu'l-Ğalat adlı bu eserin, 'İbn Kuteybe'nin yapmış olduğu hataların düzeltilmesi için, başkaları tarafından kaleme alındığı' gibi bir zehaba kapılmış ve tercümesini, yanlış olarak şu şekilde yapmıştır: "...Bu sebeple ona (İbn Kuteybe'ye) bu hususta (yapmış olduğu hatalar konusunda) itiraz niteliği taşıyan Islâhu'l-Ğalat kitabı kaleme alınmıştır." Fakat, bahsettiği bu eserin kim tarafından kaleme alındığını da belirtememiştir. Halbuki, Hayri Kırbasoğlu tarafından yapılan İbn Kuteybe'nin Te'lîfu Muhtelifi'l-Hadîs adlı eserinin tercümesinde, mütercim tarafından kaleme alınan ve 'Müellifin Hayatı ve Eserleri'ni anlatan bölümde, bu eserin adı tam olarak Kitabu Islâhı Ğalat fî Ğarîbi Hadîs li Ebî Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm şeklinde (1978 yılında) ifade edilmiş idi. Eserin bu şekildeki tam adından da anlaşılacağı üzere bu kitab; İbn Kuteybe'nin hatalarını düzeltmek için bir başkası tarafından ona karşı yazılmış değildir. Bilâkis İbn Kuteybe tarafından kaleme alınmıştır ve Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın kitabı olan Garîbu'l-Hadîs'teki hataların düzeltilmesi için yazılmıştır. (Kaynaklar: Keşf, II. 1204; Mustatrafı, s. 154; Hadis Literatürü s. 330-331; Hadis Edebiyatı, s. 170. Hadis Müdâfası, s. 35.) Diğer taraftan el-Halîlî el-Kazvî'nî el-İrşâd adlı kitabında, "Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın, Ahmed b. Hanbel'e kıyas edilen büyük bir alim olduğunu, fakat ne var ki onun (Ebu Ubeyd'in) daha çok fıkıhı tercih ettiğini ve bunda da daha ziyâde Kûfe'lilere meylettiğini" söylemektedir. (el-İrşâd, s. 191). Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın hayatı ve eserleri hk. geniş bilgi için bkz. Garîb-i Herevî, I. 9-44.

⁶⁹⁷ Dârimî, 23 Fadâilü'l-Kur'ân I. N. 3203, II. 891 (İbn Mesud'un sözü olarak şu şekilde geçmektedir: [حَدَّثَنَا سَهْلُ بْنُ حَمَّادٍ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ مَيْسَرَةَ عَنْ أَبِي الْأَحْوَصِ قَالَ كَانَ عَبْدُ اللَّهِ يَقُولُ: إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ مَادُّةُ اللَّهِ فَمَنْ دَخَلَ فِيهِ فَهُوَ آمِنٌ]

diyenler bu kelimeyle, insanların hazırlamış oldukları ve diğer kişileri çağırdıkları ziyafet yemeğini ifade etmek isterler. Diğer taraftan me'debe diyenler ise, edeb'ten mef'ale [مَعْلَة] kalıbında türetilmiş olan bir kelimeyi kastederler. Mezkur kelimeyi bu şekilde anlayanlar, onun (İbn Mesud'ın) şu hadisi (sözü) ile de ihticac ederler: "Şüphesiz ki bu Kur'an, Allah'ın (c.c.), edeb tahsil edilecek bir kitabıdır. Onun edeb kaynağından edeb öğreniniz..."⁶⁹⁸ el-Ahmer⁶⁹⁹ ise, her iki okuyuş şeklinin de aynı manayı ifade ettiğini söylemiştir ki bunu ondan başka kimseden duymadım. Birinci açıklama şekli, daha çok hoşuma gitmektedir."⁷⁰⁰

Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm (224/830) *Kitabu Garîbi'l-Hadîs* adlı eserinde, Abdullah b. Mus'ûd'a ait olan bu eseri⁷⁰¹ vermektedir.⁷⁰²

er-Ramahurmuzî (360/971), bu kelimenin her iki şekilde de rivâyet edildiğini belirterek şöyle demiştir: "Ebu Musa el-Hâmiz bana şöyle demiştir: Bu kelimeyi damme ile rivâyet edenler velîme yemeğini, fetha ile rivâyet edenler ise Allah'ın (c.c.) kullarını te'dîb ettiği edebini kasdetmiş olurlar."⁷⁰³

el-Askerî (382/992), *Tashîfâtun'l-Muhaddisîn* adlı eserinde, İbn Mesud'a ait olan mezkur sözü⁷⁰⁴ Rasûlullah'a (s.a.v.) ait bir hadis olarak nakletmekte ve [مَادِبَة]

⁶⁹⁸ Dârimî, 23 Fadâilü'l-Kur'ân I, N. 3197, II. 889 (Abdullah b. Mesud'un sözüdür ve metnin tamamı şöyledir: حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ عَوْنٍ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ هُوَ الْهَجَرِيُّ عَنْ أَبِي الْأَحْوَصِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ مَادِبَةُ اللَّهِ فَتَعَلَّمُوا مِنْ مَادِبَتِهِ مَا اسْتَطَعْتُمْ إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ حَبْلُ اللَّهِ وَالثُّورُ الْمُبِينُ وَالشِّقَاءُ التَّافِعُ عَصَمَةٌ لِمَنْ تَمَسَّكَ بِهِ وَكَفَّاهُ لِمَنْ اتَّبَعَهُ لَا يَرْيَغُ فَيَسْتَعْتِبُ وَلَا يَغْوُجُ فَيَقْوَمُ وَلَا تَنْقُضِي عَجَابُهُ وَلَا يَخْلُقُ عَنْ كَثْرَةِ الرَّدِّ فَاتْلُوهُ فَإِنَّ اللَّهَ يَاجِرُكُمْ عَلَى تِلَاوَتِهِ بِكُلِّ حَرْفٍ عَشْرَ حَسَنَاتٍ أَمَا إِلَيَّ لَا أَقُولُ الْم وَلَكِنَّ بِالْفِ وَكَلَامٍ وَمِيمٍ

⁶⁹⁹ Ali b. el-Mubârek (b. el-Hasen de denmiştir.) el-Ahmer (V. 194/810): Arapça üstâzıdır ve el-Kesâî'nin talebesidir. el-Kesâî onu yetiştirmiş ve Harun Reşid'in çocuklarına arapçayı öğretmek üzere kendi yerine onu bırakmıştır. (Nubelâ. IX. 92).

⁷⁰⁰ Kurtubî, *Tefsir*, I. 5-6.

⁷⁰¹ Eser kelimesi burada, sahabeye ait olan söz veya hadis manasına kullanılmıştır.

⁷⁰² Garîbi-i Herevî, IV. 107. (1967 Hint baskısında.) Bu eser üzerine teferruatlı bir fihrist çalışması yapılmış ve Fehresu Garîbi'l-Hadîs li Ebî Ubeyd el-Kasım b. Sellâm el-Herevî adıyla mûsatakil olarak basılmıştır. Bu eserde de İbn Mes'ûd'a ait mezkur eser hakkında bilgi verilmektedir. (Fehresu Garîbi'l-Hadîs, s. 109.).

⁷⁰³ Emsâl, s. 14.

⁷⁰⁴ "Şüphesiz ki bu Kur'an, Allah'ın (c.c.) edeb tahsil edilecek bir kitabıdır. Onun edeb kaynağından edeb öğreniniz..."

kelimesinin manasını, Kurtubî'nin yaptığı gibi, Ebu Ubyd el-Herevî'den naklen, yaklaşık aynı ifadelerle izah etmektedir.⁷⁰⁵

İbn Esîr (606/1209) bu kelimeyi, me'dube olarak vermiş ve manasını da; *"kişinin hazırlayıp başkalarını davet ettiği bir ziyafet"* olarak açıklamıştır.⁷⁰⁶

Garibu'l-Hadîs sahasının bütün bu otoritelerinin yukarıdaki açıklamaları, Kurtubî'nin bu örneklerdeki garip kelimelere verdiği manaların doğru olduğunu göstermektedirler. Bu da onun, garibu'l-hadîs sahasında yeterince bilgiye saip olduğunu ispatlamaktadır.

5.4. Lugavî Açıklamalarda Hadisten Delil Göstermesi:

Kurtubî bir çok yerde, lugavî açıklamalarını yaparken hadisi şerifleri delil olarak kullanmaktadır:

Bakara suresi, 61. ayette geçen [طعام] kelimesinin hangi anlamlara geldiğini açıklarken, bu kelimenin genel olarak yenilen ve içilen şeylere ıtlak edildiğini fakat bazen de buğday ve hurmaya hasredilerek kullanıldığını söylemekte, bu ikinci manası için hadisten istidlâl etmekte ve *"... Ebu Saîd el-Hudrî'nin; 'Biz Rasûlullah (s.a.v.) zamanında, sadaka-i fıtrî taamdan (buğdaydan) veya arpadan bir sa' miktarı verirdik. '707 şeklindeki hadisinde varid olduğu gibi"* demektedir.⁷⁰⁸

Muteber hadis kaynaklarımızın çoğu tarafından tahrir edilmiş olan bu hadise baktığımızda, gerçekten buğday ve arpa kelimelerinin ardarda geçmekte ve buğday lafzı yerine ta'âm kelimesinin kullanılmakta olduğunu görmekteyiz. Müellif tarafından örnek olarak seçilen hadis, yerindedir ve meramı ifade etmektedir.

Kurtubî ayrıca, hadisi şerifte zemzem ile ilgili olarak [طعام] kelimesinin kullanıldığına da dikkat çekmekte, bu konudaki şu hadisi zikretmektedir: [إنا طعام طعم]

⁷⁰⁵ Tashifâtü'l-Muhaddisîn, s. 62.

⁷⁰⁶ Nihâye, I. 30.

⁷⁰⁷ Buharî, 31 Sadakatu'l-Fıtr 4, N. 1435 (II. 548) ; Müslim, 12 Zekat 4, N. 17-18 (985), (II. 678) ; Nesaî, 23 Zekat 38, N. 2511-2, (V. 54) ; İbn Mace, 8 Zekat 21, N. 1829, (I: 585) ; Dârimî, 3 Zekat 27, N. 1618 (II. 421) ; Muvatta, 17 Zekat 28, N. 53, (I. 238).

⁷⁰⁸ Kurtubî, *Tefsir*, I. 422.

[وشفاء سقم] “Şüphesiz ki o (zemzem), güzel bir taamdır (içimi güzeldir) ve hastalıklara şifadır.”⁷⁰⁹

Kurtubî, yine bu kelimenin kullanılış şekillerini vermeye hadisten istişhad ile devam etmekte ve şöyle demektedir: “Bir kişi, diğer birisinin kendisinden konuşma talebinde bulunduğunu ifade etmek için, aynı kelimenin ziyadeli bablarından olan *istet’ame* ibaresini kullanabilir: [إذا استطعكم الإمام فأطعموه] ‘namazda imam sizden, takıldığı yeri hatırlatmanızı istediği takdirde hatırlatınız.’⁷¹⁰ Yani onu *it’am* ediniz, okuması gereken şeyi hatırlatınız.”

Görüldüğü gibi Kurtubî, lugavî açıklamalarında bazen hadisten istişhad etmekte, çeşitli kullanılış tarzlarında kelimelerin kazandığı yeni manaları, hadisteki kullanılış şekillerini delil göstererek izah etmektedir.

5.5. Mevzu Hadislerle İlgili Görüşleri:

Mevzu hadisler meselesine dikkat çekmek için, *Kur’an Surelerinin Faziletleri ve Diğer Komularda Uydurulmuş Hadisler* adında özel bir bab açan⁷¹¹ Kurtubî, hadis uyduran kişileri çok ağır bir dille eleştirmektedir. Bunların maksatlarının, insanların kalplerine şüphe yerleştirmek olduğunu söylemekte ve zındık diye vasıflandığı Kufeli Muğîre b. Saidi ve Şamlı Muhammer b. Saidi bunlara olarak göstermektedir.

Bunların uydurduğu hadislerle örnek olarak da, Muhammed b. Said’in Enes b. Mâlik’den rivâyet ettiği, “Ben Peygamberlerin sonuncusuyum. Benden sonra peygamber olmayacaktır”⁷¹². Allah’ın dilemesi müstesna.”⁷¹³ şeklindeki uydurma hadisi ele almaktadır. Bu hadise, böyle bir istisnanın eklenmesini şiddetle reddeden

⁷⁰⁹ Müslim, 44 Fadailu’s-Sahabe 28. N. 132 (2473), (IV. 1922) ; Müsned, V.175, (N. 21581) ; Tayâlisî, s. 61, N. 457 ; İbn Hibbân. N. 7133. (XVI. 81) ; el-Mu’cemu’l-Evsat, N. 2785, (III. 368).

⁷¹⁰ Nihaye, III. 127.

⁷¹¹ Kurtubî, *Tefsir*, I. 78 (Mukaddime).

⁷¹² Hadisin buraya kadar olan kısmı, mutemed hadis kitaplarında mevcuttur: Tirmizî, 31 Fiten 43, N. 2219, (IV. 498); Ebu Davud, 34 Fiten 1/13, N. 4252, (IV. 450).

⁷¹³ Hadisin istisnâ kısmının mevzu olduğu ve bunun zındıklıktan asılmış olan Muhammed b. Ziyâd tarafından uydurulduğu Suyûtî tarafından bildirilmektedir. (*el-Leâliu l-Masnû’a*, I. 264)

Kurtubî, bunu uyduranların, insanları ilhâda ve zındıklığa davet için bunu yaptıklarını iddia etmektedir.

Kurtubî, hadise bu istisnayı ekleyenleri bu kadar şiddetle eleştirmekle beraber, hemen ardından, İbn Abdilberr'in de bu hadisi bu haliyle *Temhid*'de zikrettiğini, ancak bu istisnayı red için herhangi bir şey söylemediğini, bilakis onu rüya ile te'vîl ettiğini belirtmektedir. Sonra da İbn Abdilberri hiç eleştirmemekte ve onun te'vîli hakkında, *doğrusunu Allah bilir* diye sükût etmektedir. Onun bu hali, bizce, hadis uyduranları zındıklıkla vasfeden yukarıdaki kesin tavrına bir gölge düşürmektedir. Halbuki, hadisin uydurulması bu kadar çirkin olunca, bu tür haberlerin eleştirilmeden rivâyet edilmesi ve sadece te'vîl ile yetinilmesi de bir dereceye kadar kötü olmalıydı.

Hadis diye uydurulmuş sözlere birkaç örnek daha veren Kurtubî, çözüm yolu olarak şunu tavsiye etmektedir.. *"Derim ki: Şayet insanlar, ulema arasında genel kabul gören ve fakih kişilerin rivâyet ettiği sahih kitaplar, müsnedler ve diğer musannefattaki hadisler ile yetinselerdi, bu hususta onların başka şeylere ihtiyaçları olmazdı. Bu şekilde onlar, Rasûlullah'ın (s.a.v.) 'Bildiğiniz dışında benden hadis nakletmekten sakınınız. Kim bilerek benim adıma hadis uydurursa, cehennemdeki yerine hazırlansın!'*⁷¹⁴ şeklindeki hadisiyle tehdit edilmekten kurtulurlardı."⁷¹⁵

Bu tavsiyeden sonra Kurtubî, *"Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu şekilde uyarıda bulunması, ileride kendi adına hadis uyduralacağını bildiğine delildir."* şeklinde bir yorum da yapmakta ve ardından, hadis uyduranların en tehlikelilerinin zahidler olduğunu iddia etmektedir. Çünkü ona göre bu zahid kişiler, iyi niyetle ve ecir umarak hadis uyduruyolar. İnsanlar da onlara karşı duydukları genel güven duygusuyla onların hadislerini kabul ediyorlar. Böylece bu zahid kişiler hem sapıtıyorlar hem de insanları sapıtıyorlar.⁷¹⁶

Tefsirinin mukaddimesinde, hadis uyduranları haklı olarak bu şekilde çok ağır bir dille eleştiren Kurtubî, *mevzu hadis* nakletmekten kendisini maalesef kurtaramamaktadır. Şimdi bu konuyu işleyeceğiz ve örneklerini göstereceğiz.

⁷¹⁴ Tirmizî, 44 Tefsir 1, N. 2951 (V. 199); Müsned, I. 293, 323.

⁷¹⁵ Kurtubî, *Tefsir*, I. 80 (Mukaddime).

⁷¹⁶ A.y.

5.6. Mevzu Hadisler ve İsrailî Haberler Nakletmesi ve Onlardan Delil Çıkarması:

Hadis uyduranları şiddetle eleştiren ve onları ilhad, zındıkık, sapıtmak ve insanları saptırmak ile suçlayan Kurtubî'nin, maalesef zaman zaman uydurma hadisler ve isrâilî haberler naklettiği⁷¹⁷ ve hatta bunlardan yer yer deliller de çıkardığı vuku bulabilmektedir. el-Hakîm et-Tirmizî'den naklettiği şu mevzu hadis ve ardından eklediği bir takım israilî haberler bunun örneklerindendir:

قلت: ورواه مرفوعاً بمعناه الترمذي الحكيم في نوادر الأصول عن يزيد الرقاشي، سمع أنس بن مالك يقول: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: (إن داود النبي عليه السلام حين نظر إلى المرأة فهم بها قطع على بني إسرائيل بعثاً وأوصى صاحب البعث فقال: إذا حضر العدو قرب فلانا وسماه، قال فقربه بين يدي التابوت - قال - وكان ذلك التابوت في ذلك الزمان يستنصر به فمن قدم بين يدي التابوت لم يرجع حتى يقتل أو ينهزم عنه الجيش الذي يقاتله فقتل زوج المرأة ونزل الملكان على داود فقضا عليه القصة)...

"Derim ki, el-Hakîm et-Tirmizî'nin, Nevâdiru'l-Usûl adlı kitabında mana ile rivâyet etmiş olduğu er-Rekâşî'den gelen şöyle bir merfu haber vardır. er-Rekâşî, Enes b. Mâlik'den o da Hz. Peygamber'den duyuyordur ki; Davud (a.s.) o kadına baktığı zaman kalbi ona meyletmisti. Bunun üzerine İsrail oğullarına bir heyet gönderdi ve heyetin reisine, düşman yaklaştığında, ismini de vererek⁷¹⁸, o kadının kocasının öne sürülmesini emretti. () da öyle yaptı. O adamı, tabutun önüne geçirdi. () zamanlarda o tabut, kendisinden yardım beklenen bir şey idi. Kim onun önüne geçirilirse, öldürülünceye kadar savaşırdı veya savaştıkları düşman hezimet uğratılınca kadar, geri dönmezdi. Bu kadının kocası öldürüldü. Bunun üzerine Hz. Davud'un(a.s.) yanına iki melek geldi ve olayı ona bildirdi..."⁷¹⁹

⁷¹⁷ Ezher Üniv. Tefsir ve Hadis bölümünde. el-İsrâiliyyât ve Eseruhâ fî Kütübî't-Tefsir adlı bir doktora tezi hazırlayan Remzi Na'na'. Kurtubî'yi isrâiliyyât açısından şöyle değerlendiriyor: "Kurtubî isrâiliyyatta mu'tedil olmakla beraber, tefsirinde bazen garip hikayeleri rivâyet ettiğini görüyorum..." Araştırmacı daha sonra. Kurtubî'nin rivâyet ettiği isrâilî haberlerden 5 tane örnek vermektedir. (el-İsrâiliyyât, s. 303-9)

⁷¹⁸ Kurtubî, metnin devamında, bu ismin Evriya olduğunu ifade etmektedir. (Tefsir, XV. 161)

⁷¹⁹ Kurtubî, Tefsir, XV. 160 (Daru'l-Hadis Baskısı), Sad Suresi, 25. ayet, 1. mesele.

Kurtubî'nin el-Hakîm'den naklettiği bu haber, onun *Nevâdiru'l-Usûl* adlı eserinde aynı lafızlarla mevcuttur.⁷²⁰ Fakat bu hadis mevzudur. Çünkü, haberi nakleden *Yezîd b. Ebân er-Rekâşî, Cerh ve Ta'dîl* alimleri tarafından çok ağır bir dille eleştirilmiş ve terkedilmiştir.⁷²¹ Bu haberi metin açısından da değerlendirdiğimizde, Hz. Peygamber'in ağzından böyle bir hadisin sadır olmasının mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü, bu haberde Hz. Davud'a (a.s.) atfedilen vasıfların, Peygamberlerin ahlakına kesinlikle uymadığı ortadadır.

Kurtubî, yine aynı yerde, Hz. Davud ile ilgili bir çok israilî haber daha aktarmaktan geri kalmamakta ve onları hiçbir eleştiriye tabi tutmamaktadır.⁷²² Üstelik, Hasen'den naklettiği⁷²³ diğer bir isrâîlî haberi⁷²⁴ delil kabul ederek şu iki hükme ulaşmaktadır: "*Birincisi: İdareci bir kişiye, bütün zammını idarî işlerle geçirmesi vacip değildir. İkincisi: İbadetle meşgul olsa dahi bir insanın, eşini ihmal etmesi caiz değildir.*"⁷²⁵ Kurtubî, er-Rekâşî'den Enes b. Malik yoluyla birçok rivâyetlerde daha bulunmaktadır. Bu mevzu rivâyetlerden biri de şudur:

⁷²⁰ عن أنس رضي الله عنه يقول سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول إن داود عليه السلام حين نظر إلى المرأة فهم بها قطع على بني إسرائيل بعثا وأوصى صاحب البعث فقال إذا حضر العدو فقتل فلانا بين يدي التابوت فكان ذلك التابوت في ذلك الزمان يستنصر به فمن قدم بين يدي التابوت لم يرجع حتى يقتل أو يهزم عنه الجيش الذي يقابله فقدم فقتل زوج المرأة و نزل الملكان على داود عليه السلام فقضا عليه القصة (Nevâdiru'l-Usûl, II. 178.)

⁷²¹ Zehebî, cerh ve ta'dîl alimlerinin "*Yezîd b. Ebân er-Rekâşî el-Basrî* hakkındaki tenkidlerini şu şekilde aktarmaktadır: "*Onun hakkında Dârekutnî, zayıf; İbn Adiy zararsız; Nesaî ve diğerleri, metrûk; İbn Hanbel, metrûku'l-hadîs demıştır. Şu'be ise, er-Rekâşî'den hadis rivâyet etmenin, zina etmekten daha ağır bir suç olduğunu söylemektedir.*" (Mizân, IV. 418).

⁷²² Kurtubî, *Tefsîr*, a.y.

⁷²³ Kurtubî'nin Hasen'den naklettiği haber şudur: "*Davud (a.s.) zamanını dörde ayırmıştı. Bir kısmını eşlerine, bir kısmını ibadete, bir kısmını İsrail oğulları ile müzakereye, bir kısmını davalara ayırmıştı. Bu müzakerelerden birinde, bir insanın hiçbir hataya düşmeden bir tam gününü geçirip geçiremeyeceği tartışılmıştı. Davud (a.s.) bunu başarabileceğini düşündü. İbadet günü geldiği zaman kapıları kapattı ve kimsenin içeri alınmamasını emretti. Kendisini Zebur okumaya verdi. O esnada, altından bir güvercin önüne geldi... (O güvercini tutup sevmek istedi. Güvercin sıçradıkça onu takib etti. Mescidin dışına çıktı. Güvercin bir duvarın üstüne konunca, o da duvarın ardına baktı. Orada yıkanan bir kadın gördü... şeklinde devam eden) az önce anlattığımız hikayeyi zikretti*" (Tefsir. XV. 163).

⁷²⁴ Kadî İyad, Davud (a.s.) ile ilgili hadislerin mevzu ve diğer haberlerin de israilî olduğunu ve ona isnad edilenlerin caiz olmadığını şu şekilde vurgulamaktadır: "*Davud (a.s.) kıssası ile ilgili olarak, tarihçilerin ehli kitaptan naklettikleri ve bazı mufessirlerin de onlardan aktardıkları tebdîl ve tağyir edilmiş haberlere iltifat edilmez. Bu konuda bir Kur'an nassı yoktur ve herhangi bir sahih hadis de varid olmamıştır... Davud ve Evriya kıssası ile ilgili sabit olmuş hiçbir haber yoktur ve bir peygamber için, herhangi bir mü'minin öldürülmesini istemesi düşünülemez*" (Şifâ, II. 144)

⁷²⁵ Kurtubî, *Tefsîr*, XV. 162 (Daru'l-Hadis Baskısı), Sad Suresi, 25. ayet, 2. mesele.

Kurtubî, er-Rekâşî'den Enes b. Malik yoluyla birçok rivâyetlerde daha bulunmaktadır. Bu mevzu rivâyetlerden biri de şudur:

وفي مسند أبي داود الطيالسي، عن يزيد الرقاشي، عن أنس ابن مالك يرفعه إلى النبي صلى الله عليه وسلم قال:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (إن الشمس والقمر ثوران عقيران في النار)

*“Ebu Davud et-Tayâlisî'nin Müsnedinde tahrir edildiğine göre, Yezîd er-Rekâşî Enes b. Mâlik'in, o da merfu olarak Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: Şüphesiz ki ay ve güneş, iğdiş edilmiş iki büyük öküz gibi (ziyaları sönmüş olarak) cehenneme atılacaktır.”*⁷²⁶

Kurtubî'nin mevzu hadisler nakletmesi, *et-Tezkire* adlı kitabında daha sıkça vuku bulmaktadır. *Ölüm Anında Kişinin Yanına Şeytanın Gelmesi... Konusunda Gelen Haberler Babı*'nın ilk hadisi⁷²⁷, *Ölüm Her Müslüman İçin Keffarettir Babı*'nın ilk hadisi⁷²⁸ ve *Rasûlullah'ın Havzı Komusundan Gelen Haberler Babı*'nın son hadisi⁷²⁹ bunun örneklerindendir.

Kurtubî'nin, hem rivâyet hem de metin açısından bu kadar zayıf haberleri nakletmesi, ayrıca *hadisleri terkedemiş olan er-Rekâşî'den* 10'dan fazla yerde rivâyette bulunması⁷³⁰, bilhassa *et-Tezkire* adlı kitabında çok sayıda mevzu hadislerle

⁷²⁶ Kurtubî, *Tefsîr*, XIX. 94 (Daru'l-Hadis Baskısı). Kıyâme, 13.

⁷²⁷ *et-Tezkire*, s. 34. Kurtubî'nin, Ebu'l-Hasen el-Kâbisî tarafından ona ait olan *Şerhu Risâleti İbn Ebi Zeyd* adlı kitapta zikredilmekte olduğunu belirttiği hadis şu şekildedir: “Hz. Peygamber'den rivayet edilmiştir ki, kişi sekerat anında iken iki şeytan onun yanına oturur. Sağ tarafındaki şeytan onun babası kılığındadır ve ona Hristiyanlık dini üzere ölmesini telkin eder. Soldaki de onun annesi kılığındadır ve ona yahudilik dini üzere ölmesini telkin eder...” Bu hadisi, ısrarlı aramalarımıza rağmen hiçbir temel kaynaktan bulamadık.

⁷²⁸ *et-Tezkire*, s.27. Enes b. Mâlik'den gelen hadis şu şekildedir: “Ölüm her müslümanın keffaretidir.” Hadis, Mevzuat kitaplarında yer almaktadır. İbnu'l-Cevzî onun için, “*Rasûlullah'tan gelen böyle bir hadisin olmadığını*” söylemektedir. Bkz. *Mevzuat*, III. 219. el-Aclûnî ve Aliyyu'l-Kârî ise, bu konuda İbnu'l-Cevzî'nin görüşünü eleştirmektedirler. Bkz. Keşfu'l-Hafâ, II. 289 ve el-Esrârü'l-Merfû'a, s. 348. Bu hadisin sıhhatinin tartışmalı olduğu her hâlükârda sabittir.

⁷²⁹ *et-Tezkire*, s. 300. Enes b. Malik'ten gelmekte olan Hadis şu şekildedir: “Şüphesiz ki benim havuzumun dört rûknü vardır. Birincisi Ebu Bekir, İkicisi Ömer, Üçüncüsü Osman, Dördüncüsü Ali'nin elindedir...” Hadisin mevzu olduğu sabittir. Bkz. *Tenzîhu's-Şerî'a*, I. 406.

⁷³⁰ Kurtubî'nin tefsîrinde (*Daru'l-Hadis Baskısı*), Yezîd er-Rekâşî'den rivâyette bulunan yerlerden ulaşabildiklerimiz şunlardır: VII. 192 (*A'raf*, 32); VIII. 62 (*Tövbe*, 1); X. 271 (*İsrâ*, 44); XI. 121 (*Meryem*, 55); XIII. 346 (*Ankebût*, 15); XV. 160 (*Sad*, 25); XV. 268 (*Zümer*, 68); XVI. 138 (*Duhân*, 29); XVII. 202 (*Vâkı'a*, 40); XVIII. 5 (*Haşr*, *Mukaddime*); XIX. 94 (*Kıyâme*, 13).

yer vermesi,⁷³¹ daha da ötesi isrâîlî haberleri delil kabul etmesi gibi konuların her biri, onun hadis alma konusunda ne kadar *mütesâhil* olduğunu gösteren birer delildir.

DEĞERLENDİRME

Bu bölümde, *Hadis Usûlû* konuları açısından Kurtubî'yi incelemiş bulunuyoruz. Genel bir değerlendirme yapacak olursak, şunları söylemek mümkündür. Her şeyden önce, doğrudan *hadis* veya *hadis usûlû* ile ilgili bir eserinin olmayışı, onun bu konulardaki görüşlerinin tespitini zorlaştırmıştır. Bu sebeple, ancak onun, eserlerinde naklettiği hadisleri işleme tarzından ve o esnadaki hadis konularıyla ilgili sözlerinden yola çıkarak, *hadis usûlû* ile ilgili yönünü tespit ettik.

Onun *hadis tahammül yolları* arasında, *sema'*, *kıraat*, *vicâde* gibi usûller vardır. 10-13 raviyle Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ulaşabilmektedir. Fakat bu yollarla rivayet ettiği hadisler, onun sahip olduğu hadis külliyyatının geneline kıyaslandığında çok azdır ve istisna kâbilindendir. O, eski devir hadis alimleri gibi tek tek hadis aramaktan ziyade, hadis eserleri toplamış görünmektedir. Ağırlıklı olarak, hadis musannıflarının eserlerinden nakillerde bulunmaktadır. Bu naklettiği hadisler arasında, *merfu*, *mevkuf*, *maktu*, *mürsel*... gibi hadis çeşitleri vardır. Ayrıca, bol sayıda *zayıf hadisler* ve yer yer de *uydurma hadisler* rivayet etmekte ve bunları delil olarak kullanabilmektedir. Hadisleri rivayet ederken, kelime açıklamaları yapmakta, *Garibu'l-Hadîs*'e dair bilgiler vermekte ve müphem kalan ravileri tanıtmaktadır.

Bunların yanında, hadis metinlerini karşılaştırmakta, *ziyade*, *idrac* ve *farklılıklara* dikkat çekmekte, hadisleri bazen *cem'*, bazen de *te'vil* etmektedir. Hadisleri tahrir eden birden fazla musannıf var ise, onların adlarını zikretmekte ve kendisinin tercih ettiği lafzın hangi musannıfa ait olduğunu ayrıca belirtmektedir.

Bütün bu hususiyetlere sahip olan Kurtubî'nin, *hadis usûlû konularına ileri derecede vakıf olduğu*, fakat bununla beraber, mevzu hadis kullanmaktan da kurtulamadığı anlaşılmaktadır.

⁷³¹ *et-Tezkire*'deki mevzu hadislerin ne kadar çok olduğunu anlamak için, bu eserin, Yusuf Ali Bedvî tarafından tahkik edilen ve Dâru İbn Kesîr tarafından 1999 yılında 3 cilt olarak çıkarılan son baskısının dipnotlarına bakmak yeterlidir. Meselâ: I. 26, 36, 38, 39, 44...

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÜNNET İLE İLGİLİ MUHTELİF KONULARA KURTUBÎ'NİN BAKIŞI

1. SÜNNETİN KAYNAĞI:

Kurtubî'ye göre Sünnet; kaynağını doğrudan Allah'ın kitabından almaktadır. [إلا ما يتلى عليكم] ayetine,⁷³² “Kur'an ve Sünnetten size okunanlar hariç” anlamını⁷³³ veren Kurtubî, bu konudaki fikirlerini çok açık ve net olarak şu şekilde ifade ediyor:

[كل سنة لرسول الله صلى الله عليه وسلم فهي من كتاب الله]

“*Rasûlullah'a ait herbir sünnet; kaynağını Allah'ın Kitabından alır.*”⁷³⁴

Daha sonra Kurtubî, bu görüşünü delillerle ispatlamaya çalışıyor:

Ona göre; el-Asîf hadisinde Resulullah'ın (s.a.v.); [والذى نفسى بيده لأقضى بينكما]

[بكتاب الله] “*Vallahi Sizin aranızda Allah'ın Kitabıyla hüküm vereceğim.*” demesi⁷³⁵

ve ardından Allah'ın Kitabında nass olarak bulunmayan **reem** ile hüküm vermesi, bu iddiasını doğrulayan bir delildir.

İbn Mes'ûd'dan gelen şu hadis ve onda İbn Mes'ud'un yorumunu dayandırdığı ayet de müellifimiz için önemli bir delildir: [وما لى لا ألعن من لعن رسول الله وهو]

[فى كتاب الله] “*Resulullah'ın lanet ettiği kişiye ben niye etmiyeyim! Kaldı ki bu lanet,*

Allah'ın Kitabında da vardır.”⁷³⁶ Bu hadisin tamamını Kurtubî, Haşr Suresi 7. ayetin tefsirinde⁷³⁷ şu şekilde aktarmaktadır.

“*Sahihi Müslim'de mevcut olan, Alkame'nin İbn Mes'ud'dan yaptığı rivâyete göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'Allah'ın yarattığı fıtratı değiştirerek dövme yapana ve yaptırana, yüziünden kıl aldırana ve güzellik için dişlerini*

⁷³² Maide, 5/1.

⁷³³ Sünnetin de -Kur'an gibi- Vahiy Mahsulü Olduğu Görüşü ile ilgili geniş bilgi için bkz. İslam Düşüncesinde Sünnet, s. 275-304.

⁷³⁴ Kurtubî, *Tefsîr*, VI. 35.

⁷³⁵ Buharî, 90 Muharibîn 15, N. 6440 : Müslim, 29 Hudud 5, N. 25 (1698), (II. 1324).

⁷³⁶ Kurtubî, *Tefsîr*, a.y.

⁷³⁷ Kurtubî, *Tefsîr*, XVIII. 18.

seyrekleştirene Allah lanet etsin!' Bu haber Benî Esed kabilesinden Ummu Yakub denen bir kadına ulaştığında o, İbn Mes'ud'a geldi ve aralarında şöyle bir konuşma geçti:

-Duyduğuma göre sen şöyle şöyle lanet ediyor muşsun!

-Resûlullah'ın lanet ettiği kişiye ben niye etmiyeyim! Hem o lanet, Allah'ın Kitabında da var iken!

-Ben bütün Kur'an'ı okudum, ama öyle bir şey bulamadım!

-Dikkatli okusaydın bulurdun! [وما آتاكم الرسول فخذوه وما نهاكم عنه فانتهوا]

ayetini⁷³⁸ okumadın mı?

-Okudum.

-İşte o ayet, (seni bunları yapmaktan) nehyediyor."⁷³⁹

İbn Mes'ud, "Allah Resûlü size neyi veriyse onu alın,..." mealindeki ayete dayanarak, dövme ile ilgili hadisin kaynağının Kur'an olduğunu iddia etmektedir. Kurtubî de onun bu görüşünü, *sünnetin kaynağının Kur'an olduğu* şeklindeki fikrine delil kabul etmektedir.

Yine Kurtubî'nin, tâûn hastalığı bulunan bir şehrin dışına çıkmanın yasaklandığını anlatırken kullandığı şu ifade dikkati calibtir. "...Fakat, tâûndan çekinerek şehrin dışına çıkmaya izin yoktur. Bunu Yüce Allah, Peygamberinin *sahih hadisi ile menetmiştir. Biz bunu, Bakara Suresinde, beyan etmiştik...*"⁷⁴⁰

Kurtubî'nin atıfta bulunduğu Bakara Suresinin tefsirindeki⁷⁴¹ hadisler ise şunlardır. Birinci hadis: "Hadis İmamları, lafzı Buharî'ye ait olan şu hadisi, Âmir b. Sa'd b. Ebî Vakkas'tan rivâyet etmişlerdir. O, Usâme b. Zeyd'in Sa'd'a şunları anlattığını duymuş: Rasûlullah (s.a.v.) tâûndan söz etmiş ve şöyle demiştir: Bu

⁷³⁸ Haşr, 59/7.Meali: "Allah Resûlü size neyi veriyse onu alın, size neyi yasakladıysa ondan da sakının!"

⁷³⁹ Müslim, 37 Libas 33, N. 120 (2125). (II. 1678).

⁷⁴⁰ Kurtubî, *Tefsir*, V. 350 (Daru'l-Hadis Baskısı), Nisâ Suresi, 100. ayet. Metin şöyledir: وقد استثنى . من ذلك الخروج من الطاعون؛ فممنع منه بالخديث الصحيح عن نبيه صلى الله عليه وسلم، وقد تقدم بيانه في "البقرة".

⁷⁴¹ Kurtubî, *Tefsir*, III. 229 (Daru'l-Hadis Baskısı), Bakara Suresi, 243.

*hastalık, geçmiş bazı ümmetlere verilmiş bir azaptır. Fakat ondan biraz kalmıştır. Bazen gelir, bazen gider. Bu hastalığın bir yerde zuhur ettiğini duyan kişi, oraya gitmesin. Bulundukları yerde bu hastalık zuhur eden kişiler ise, kaçarak oradan çıkmasınlar.”*⁷⁴² İkinci hadis: “*Bunu Tirmizî de şu şekilde rivâyet etmiştir. ‘O (taun hastalığı), İsrailoğullarının bir kısmı üzerine gönderilmiş bir musibetin kalıntısıdır. Bulduğumuz yerde zuhur ederse, oradan çıkmayınız. Başka yerde zuhur ederse, oraya gitmeyiniz.’*”⁷⁴³

Kurtubî, sahih olarak nitelediği bu iki hadisteki nehiyleri, bizzat Allah’ın nehiyleri olarak değerlendirmekte ve *Yüce Allah bunu (taun bulunan şehirden çıkmayı), Peygamberinin sahih hadisi ile menetmiştir* diyebilmektedir.

Tefsirinden aktardığımız örneklerden de anlaşıldığı gibi, “*Sünnetin Kaynağı*” konusundaki Kurtubî’nin görüşü, *bu kaynağının bizzat Kur’an olduğu* şeklindedir. Konumuzun başında aktardığımız şu cümlesi, onun bu şekildeki görüşünün en güzel ifadesidir: “*Rasûlullah’a ait herbir sünnet; kaynağını Allah’ın Kitabından alır.*”

2. SÜNNETİN DİNDEKİ YERİ:

Sünnetin Dindeki Yeri’ni açıklamak için Kurtubî, tefsirinin mukaddimesinde *Kitabın Sünnet ile Açıklanması ve Bu Hususta Gelen Rivâyetler* adında bir bab⁷⁴⁴ açmakta, bu konuyla ilgili ayet, hadis ve rivâyetleri ele alıp izah etmektedir. Bu konuda şu iki noktayı özellikle vurgulamaktadır: Birincisi; Allah Teâlâ’nın Resulullah’a verdiği Kur’an’ı beyan görevini. İkincisi; ona itaati mü’minlere emretmesini.

Biz bu şıklardan ikincisini, *Rasûlullah’a İtaatin Vacip Olması ve Sünnetin Bağlayıcılığı* konusuna bırakıyor ve şimdiki konumuzla ilişkili olması dolayısıyla birincisini daha geniş bir şekilde ele alıyoruz.

⁷⁴² Buharî, 90 Hıyel 13/2, VIII. 64; Tıb 30/1, VII. 20; Muslim, 39 Selam 32, N. 92 (2218), II. 1737; Ebu Davud, 20 Cenaiz 6, N. 3103. III. 478; Muvatta, 45 Câmi’ 7/2, II. 896.

⁷⁴³ Tirmizî, 8 Cenaiz 66, N. 1065, III. 378.

⁷⁴⁴ Kurtubî, *Tefsîr*, I. 53 (Dâru’l-Hadis baskısı).

Kurtubî'ye göre şu ayetler, Resulullah'a (s.a.v.) Kur'anı açıklama görevini vermektedir:

1. وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ. *"Biz bu Kur'anı sana, kendilerine ne indirildiğini insanlara açıklayasın diye indirdik."*⁷⁴⁵

2. وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ. *"Şüphesiz ki sen dosdoğru yola ulaştırırsın."*⁷⁴⁶

3. وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا. Allah Rasûlü size neyi verdiyse onu alın, size neyi yasakladıysa ondan da sakının.⁷⁴⁷

Kurtubî bu ayetleri yalın olarak sıralamakla yetinmektedir. Onların sebebi nüzûllerini burada vermemekte, onları incelemeyi tefsir içindeki kendi yerlerine bırakmakta ve bu konuyla ilgili diğer rivâyetlere geçmektedir.

Yaptığı ilk nakil; İbn Abdilberr'in *Kitabu Câmi'i'l-İlm* adlı eserindendir: *"Onun, bu kitabında Abdurrahman b. Zeyd'den yaptığı rivâyete göre O (İbn Zeyd), İhramlı birisinin üzerinde elbise görmüş ve onu bundan nehyetmiş, bunun üzerine o kişi, Elbisemi çıkarmamı isteyen bir ayet oku bana! diye itiraz edince, Abdurrahman şu ayeti⁷⁴⁸ okumuş: 'Allah Resûlü size neyi verdiyse onu alın, size neyi yasakladıysa ondan da sakının.'*"⁷⁴⁹

Ebu Davud'un Mikdam b. Ma'dikerib'den rivâyet ettiği şu hadisi de bu konuda misal olarak kullanmaktadır:

"Dikkat edin ve şunu biliniz ki, bana kitâb ve onunla birlikte onun bir misli daha verilmiştir. Dikkat edin, karnı tok bir adamın koltuğuna kurulduğu halde size

⁷⁴⁵ Nahl, 16/44.

⁷⁴⁶ Şura, 42/52.

⁷⁴⁷ Haşr, 59/7.

⁷⁴⁸ Haşr, 59/7.

⁷⁴⁹ Cami'u Beyani'l-İlm, II. 1182. N. 2338. Konumuzla doğrudan alakası olmadığı için yukarıya almadığımız hadisin devamı şöyledir: "...Evet, biliniz ki, ehlî eşekler ve azı dişi olan yırtıcı hayvanlar size helal değildir. Muahedeli olduğunuz kişilere ait buluntu mallar da sahibinin ihtiyaç duymaması hali müstesna, size helal değildir. Her kimin yolu bir kavme uğrarsa, o kavmin o kişiyi doyurması gerekir. Şayet bunu yapmazlarsa, onların malından doyacağı kadar bir şeyi alarak onları cezalandırması o kişinin hakkıdır." (Eserin mahakkiki Ebu'l-Eşbal, bu hadisin senedinin sahih olduğu şeklinde bir değerlendirme yapmaktadır.)

şöyle demesi yakındır: 'Size şu Kur'an'a bakın. Onda helal gördüğümüz şeyleri helal, haram gördüğümüz şeyleri haram belleyiniz. '... ' 750

Bu hadisin açıklamasını Kurtubî, (Meâlimu's-Sünen'den bazı ufak değişikliklerle naklederek) şöyle yapıyor:

el-Hattabî der ki: "Metinde geçen, bana kitâb ve onunla birlikte onun bir misli daha verilmiştir sözü, iki şekilde te'vil edilebilir: Birincisi; Rasûlullah'a (s.a.v.) vahy-i metlûv (Kur'an) verildiği gibi, gayr-i metlûv olan gizli bir vahiy daha verilmiştir. İkincisi: Rasûlullah'a (s.a.v.) vahiy metlûv olarak kitab verildiği gibi, aynı şekilde bir de beyan verilmiştir. Yani ona kitabda olan şeyleri açıklama izni verilmiştir. O, kitabdaki hükümleri umimîleştirir, husûsileştirir veya ziyadeleştirir, kitaptaki hükümleri teşrî' eder. 751 Bu durumda onun (Rasûlullah'ın beyanının) da Kur'an'ın zahiren okunan kısmı gibi kabul edilmesi ve kendisiyle amel edilmesi vacib olur. 752

Hadiste geçen "karnı tok bir adamın koltuğuna kurularak size şöyle demesi yakındır" ifadesiyle Rasûlullah, Kur'an'da bulunmayıp da, kendisinin koyduğu sünnetlere karşı gelmekten sakındırmaktadır. Haricilerin ve rafizîlerin yaptığı şeyi işaret etmektedir. Nitekim onlar sadece Kur'an'ın zahiri hükümlerine sarılmışlar, Kitabın beyanını ihtiva eden sünnetleri terketmişler ve böylece şaşırıp dalâlete düşmüşlerdi.

Erîke, sedîr (divan, koltuk) demektir. Hacele [الحلة] 753 haline gelinceye kadar erîke denmez. 'Koltuğuna kurulduğu halde' ifadesiyle; evlerine kapanan, ilim

750 Ebu Davud, 29 Sunne 6, N. 4604 : Müsned, IV. 131, (N. 17174) ; Tirmizî, 42 İlim 10, N. 2664; İbn Mace, Mukaddime 2, N. 12 : Dârimî, Mukaddime 49, N. 592.

751 Meâlimu's-Sünen'in elimizde matbu olarak bulunan nüshasındaki ifade değişik ve bizce daha açıktır: "Kitabda zikri bulunmayan konularda hüküm koyar." Me'âlimu's-Sünen, II. 276 (Me'âlimu's-Sünen sahibi Hattabî'nin isminin, Hamd veya Ahmed olduğu konusundaki ihtilaflar hakkında geniş bilgi için bk. Nuhelâ. XVII. 25-26).

752 Kurtubî, Tefsir, I. 54 (Dâru'l-Hadis baskısı).

753 [الحلة] 'el-Hacele'; Kubbe gibi demektir. (Lisân, III. 64).

aramak için dışarı çıkıp yorulmayan, ferah ve lüks bir hayat yaşayan kişiler anlatılmak istenmektedir.(... 753)

Ayrıca bu hadiste, **'Hadislerin Kur'an'a arzedilmesine ihtiyaç olmadığı'na delâlet vardır. Çünkü, Resulullah'tan geldiği sabit olan bir hadis, bizâtihi hüccettir.**⁷⁵⁴ Bazılarının yaptığı şu rivâyet ise, batıldır, aslı yoktur: **'Size bir hadis geldiğinde onu Allah'ın Kitabına arzediniz, ona uygun ise kabul ediniz, değilse reddediniz.'**⁷⁵⁵

Kurtubî'nin Hattabî'den yaptığı bu aktarmayı, aslı ile karşılaştırdığımızda, hemen farksız denebilecek şekilde bir aynılık ile karşı karşıya kalıyoruz. Kurtubî, garib kelimelerle ilgili açıklamalardan, şahit olarak getirilen ayetlere kadar bütün bir sayfayı olduğu gibi alıntı yapmıştır.⁷⁵⁶

Kurtubî, Rasûlullah'ın beyanı hususunu da şu şekilde izah etmektedir:

⁷⁵³ Konumuzla doğrudan alakası olmadığı için yukarıya almadığımız bu kısım, hadisin devamının açıklanması yönündedir: **"Sahibinin ihtiyaç duymaması hali müstesna sözü, sahibinin o mala ihtiyaç duymayarak bulan kişiye terketmesi hali müstesna demektir. Allah Teâlâ'nın şu ayetinde olduğu gibi: [فَاكْفَرُوا وَتَوَلَّوْا وَاسْتَغْنَى اللَّهُ] 'Sonunda onlar kafir olmuşlar ve yüz çevirmişlerdi, Allah da onlardan (iman ve taatlerinden) müstağnidir.'** (Teğâbun, 64/6) Yani Allah, onlara ihtiyaç duymayarak onları kendi hallerine terketmişti demektir. 'Doyacağı kadar bir şeyi alarak onları cezalandırması' sözüne gelince bu, yiyecek bulamadığı ve telef olmaktan korktuğu zaman demektir. Böyle bir kişi, kendisine ikram etmeyen kimselerden, verilmesi gereken kadarını almak hakkına sahiptir. [يَعْقِبُهُمْ] kelimesi şeddeli ve şeddesiz olarak rivâyet edilmiştir. Allah teâlâ'nın

[وَإِنْ عَاقَبْتُمْ] 'Eğer (bir topluluğa) ceza verecek olursanız' ayetinde de (Nahl, 16/126) bu anlamda kullanılmıştır. Yani 'eğer siz bir kavme galip gelir ve onlardan ganimet alırsanız' demektir. İşte bunda olduğu gibi, misafir olduğu halde kendisine hiçbir şey ikram edilmeyen kişi de, kendisine verilmesi gereken kadarını onların malından alma hakkına sahiptir." (Kurtubî, a.y.)

⁷⁵⁴ Müellifimiz Kurtubî tarafından, sıhhati konusunda herhangi bir şüpheyeye gerek dahi görülme-yen yukarıdaki erike hadisinin, rivâyet tekniği ve tarihi bakımından kıymetini araştıran Mehmet Emin Özafşar, şu sonuca varmaktadır: **'...Bize öyle geliyor ki bu nevi rivâyetler, sahabenin, kendi aralarındaki ilmi münakaşalarda takındıkları tavrın rivâyetlere dönüşmüş şeklidir. İşte erike haberi de bu türden bir haber olmalıdır.'** (Polemik Türü Rivâyetler, İslâmiyât, C.1, S. 3, s. 19-48)

⁷⁵⁵ Kurtubî, *Tefsîr*, I. 38 ve Me'âlimu's-Sunen, II. 276.

⁷⁵⁶ Burdan şu sonuçları çıkarmak da mümkündür: a) Kurtubî'nin elinde yazılı olarak *Meâlimu's-Sünen* vardı ve ona bakarak kendi kitabına aynen dercediyordu. b) Kurtubî, Sunen-i Ebî Davud'un şerhinde, Hattabî'ye son derece itimat ediyordu. c) Hadislerin Kur'an'a Arzedilmesi meselesi, Kurtubî'nin ve hatta Hattabî'nin asrında da tartışma konusuydu ve bu hususta her ikisi de, bu arza ihtiyaç olmadığı görüşünde idiler.

2.1. Rasûlullah'ın (s.a.v.) Beyanı:

Kurtubî'ye göre Rasûlullah'ın (s.a.v.) beyanı iki çeşittir

2.1.1 Kitabın Mücmelini Beyan Eder:

Beş vakit namazı, vakitlerini, secdelerini, rükûlerini diğer hükûlerini, Zekatın miktarını, vaktini, hangi mallardan alınacağını, ve Haccın menâsikini... açıklaması gibi. Zira Rasulullah (s.a.v.), haccını yaparken, insanlara şöyle emretmiştir: “Hacc menâsikini benden öğreniniz.”⁷⁵⁸ Yine, Buharî'nin rivâyetine göre, Resulullah (s.a.v.) şöyle demiştir: “Benim nasıl namaz kıldığımı görüyorsanız, siz de o şekilde kılınız.”⁷⁵⁹

2.1.2. Kur'an'a Ziyade Hükümler Koyar.

Allah'ın Kitabındaki hükümlere ziyade olarak hüküm koyar. Hanımın üzerine halası veya teyzesinin nikahlanmasının, ehli eşeklerin ve azı dişi olan yırtıcı hayvanların yenmesinin haram kılınması, şahid ile birlikte bir yeminle hüküm vermek...gibi.

Kurtubî'ye göre Sünnetin dindeki en önemli yeri Kur'an'ı beyan etmek olmakla beraber, görevlerinin hepsi bundan ibaret değildir. Kur'an'ın mücmelini beyanın dışında *müşkilini tefsir* ve *muhtemel manalarını tahkik etmek* de sünnetin görevidir: “...Kur'an'da müşkil olanların açıklanmasını ve muhtemel manaların tahkikini de (Resûlü'ne vazife kılmıştır)...Böylece Resûlullah (s.a.v.) ; Risâletin tebliği konusunda olduğu gibi, Kur'anın anlaşılmasında da başvurulacak en yüksek merci komumundadır.” Bütün bunların ardından Kurtubî şu şekilde hamdetmeyi de ihmal etmemektedir. “...Bundan dolayı, kalplerimizi kitabı için bir mahzen kılan, kulaklarımızı Nebisinin sünnetine açan, himmetlerimizi Kitab ve Sünnetin ta'limine, ma'nalarını ve garip yönlerini araştırmaya yönelten...Allah'a hamdolsun.”⁷⁶⁰

⁷⁵⁸ Müslim, 15 Hacc 51, N. 310 (1297). (II.942).

⁷⁵⁹ Buharî, 14 Ezan 18, N. 605.

⁷⁶⁰ Kurtubî, *Tefsir*, I. 2.

Sünnete böyle yüksek bir değer veren Kurtubî, ömrünü adadığı⁷⁶¹ bu büyük eserine isim koyarken, sünnete verdiği önemi yansıtıyor: “Ben bu kitabıma şu adı verdim: [الجامع لأحكام القرآن والمبين لما تضمنه من السنة وآي الفرقان]⁷⁶² Kurtubî’nin tefsirine verdiği bu güzel isim gerçekten *eḫḫadını câmidir* ve şu anlamdadır: “*Kur’an’ın ahkâmını toplayan ve ihtivâ ettiği Sünnet ve Furkân âyetlerini açıklayan (kitap)*”.

Bütün bu geniş izahlarından ve örneklerinden açıkça anlaşılmaktadır ki, Kurtubî’nin sünnet anlayışına göre, *Sünnetin Dindeki Temel Yeri ve Görevi*, **Kur’ânı açıklamaktır**. Şu cümleleri, onun bu görüşünü özetler mahiyettedir: “...Daha sonra Allah, Kur’an’ı Kerimin mücmelini beyan etmeyi Rasûlü’ne vazife kalmıştır....O halde Kitab asıldır. Sünnet ise onun heyanıdır.”⁷⁶³

Mekhul’dan rivâyetle, “*Kur’an’ın (anlaşılacak için) sünnete duyduğu ihtiyaç, sünnetin Kur’an’a duyduğu ihtiyaçtan fazladır*” diyen Kurtubî, sünnet olmadan Kur’an’ın yeterince anlaşılamayacağı ve dolayısıyla bu dinin kemâle eremeyeceği görüşündedir.

3. RASÛLULLAH’A İTAATİN VACİP OLMASI VE SÜNNETİN BAĞLAYICILIĞI:

Kurtubî’ye göre, Resûlullah’ın (s.a.v.) emirlerine ve sözlerine herhangi bir şekilde karşı gelmek, mü’minler için kesinlikle mümkün değildir. Çünkü Ona ve emirlerine ittibâ ve iktidâ etmek vacibtir. Tefsirindeki ifadesine göre,⁷⁶⁴ Şu ayet-i kerime bu konuda asıldır, kâfi bir delildir.

⁷⁶¹ Kurtubî Kur’an’la ilgili olarak şöyle diyor: “Ömrüm boyunca onunla meşgul olmaya ve bütün arzu ve ideallerimi ona hasretmeye karar verdim.” (*Tefsir*, I. 2-3).

⁷⁶² Kurtubî, *Tefsir*, I. 3.

⁷⁶³ Kurtubî, *Tefsir*, I. 2.

⁷⁶⁴ Kurtubî, *Tefsir*, XVI. 302.

[يا ايها الذين آمنوا لاتقدموا بين يدي الله ورسوله] “*Ey iman edenler! Allah’ın ve Resûlü’nün önüne geçmeyin (onlardan önce, bir iş hakkında hüküm beyan etmeğe kalkışmayın*⁷⁶⁴).”⁷⁶⁵.

Aynı şekilde Resûlullah’ın (s.a.v.) hastalığı esnasında, “*Ebu Bekir’e söyleyin insanlara namazı kıldırın.*” emri üzerine, Hz. Aişe’nin Hz. Hafsa’ya, “*Ona de ki, Ebu Bekir çok ince kalpli biridir. Senin makamına duracak olursa, ağlamaktan dolayı sesini insanlara duyuramaz. Emret de namazı insanlara Ömer kıldırın*” demesi karşısında Resûlullah’ın (s.a.v.), “*Ah siz kadınlar! Yusuf’u (a.s.) fitneye düşürmeye çalışanlar, siz değil misiniz!? Söyleyin Ebu Bekir’e! İnsanlara namazı o kıldırın.*”⁷⁶⁶ şeklinde şiddetle karşılık vermiş olması, onun emrine en küçük bir şekilde dahi itiraz edilemeyeceğini gösteren bir delildir.⁷⁶⁷

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Kurtubî’nin fikrine göre, *Rasulullah’tan sadır olan her bir sünnet, Allah’tan gelen bir emirdir.*⁷⁶⁸ Dolayısıyla, itaat açısından müminleri bağlayıcıdır. Bu derecede kat’i bir görüşü ileri süren Kurtubî’ye göre; [وما] “*Allah Resûlü size neyi verdiyse onu alın, size neyi yasakladıysa ondan da sakının.*”⁷⁶⁹ ayeti bu şekilde anlaşılmalıdır. Bu ayet her ne kadar ganimetler konusunda nazil olmuş ise de, Rasulullah’ın bütün emir ve nehiylerini de içine almaktadır.⁷⁷⁰

Kurtubî, **sünnetin bağlayıcılığı** konusunda bir delil olmak üzere şu rivâyete de yer vermektedir:

⁷⁶⁴ Parantez içi bilgi, Süleyman Ateş’in meâlinden alınmıştır. Onun bu yorumu, Kurtubî’nin anlayışıyla paraleldir.

⁷⁶⁵ Hucurat, 49/1.

⁷⁶⁶ Buharî, 15 el-Cum’a ve İkâme 11, N. 633 Ayrıca değişik bablarda, 636, 637, 652...nolu hadisler), (I. 236-242) ; Müslim, 4 Salat 21, N. 94-95, (418) ; Tirmizî, 50 Menâkıb 16, (N. 3672).

⁷⁶⁷ Kurtubî, *Tefsir*, a.y.

⁷⁶⁸ Bkz. bu eser, s. 210.

⁷⁶⁹ Haşr, 59/7.

⁷⁷⁰ Bizzat kendi ifadesiyle aktaracak olursak: [هذا يوجب أن كل ما أمر به النبي صلى الله عليه وسلم أمر من]

(Kurtubî, *Tefsir*, XVIII. 17). [الله تعالى والآية إن كانت في الغنائم فجميع أوامره صلى الله عليه وسلم ونواهيه دخل فيها]

“Süfyan b. Uyeyne'nin el-Hakem b. Eban'dan yaptığı rivâyete göre O, İkrime'ye ümmü'l-veled⁷⁷² konusunu sormuş, O da 'onlar hürdür' diye cevap vermiş, 'hangi delile göre' komuştuğunu sorduğunda, 'Kur'an'a göre' demiş, 'Kur'an'da hangi ayete göre?' dediğinde İkrime, 'Allah ve Resulü'ne ve sizden olan ulu'l-emr'e itaat ediniz' mealindeki ayeti⁷⁷³ okumuş ve şöyle demiştir: “Hz. Ömer ulu'l-emr'dendir ve şöyle demiştir: Düşük yapmış olsa bile o (ümmü'l-veled), azad edilir.”⁷⁷⁴ Bu rivâyetten anlaşıldığına göre Ulu'l-emr'in sözleri dahi sünnet gibi bağlayıcıdır.

Hişam b. Huceyr'den gelen şu şekildeki bir rivâyet de, Kurtubî'ye göre bu konuda bir delildir:

“Tavus ikinci namazından sonra iki rakat namaz kıları. İbn Abbas onu bundan nehyettiğinde o; 'İzlenen bir sünnet haline dönüşür diye bunlardan nehyolunduk (aslında kılınabilir)' diye itiraz etti., Bunun üzerine İbn Abbas ona şöyle cevap verdi: 'Sen bunları kılmakla ecir mi alırsın yoksa azaba mı uğrarsın bilemem. Çünkü Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: Allah ve Resûlü bir işe hüküm verdiği zaman, hiçbir mü'min erkek ve mü'min kadına o işte muhayyerlik verilmemiştir.'⁷⁷⁵”⁷⁷⁶

Kurtubî'nin sünnetin bağlayıcılığı konusundaki tavizsiz görüşlerini kendi ifâdesiyle aktaralım:

“Kat'î ilim, zarûrî yakîn ve hem selefin hem de halefin icma'ı ile sabit olmuştur ki Allah Teâlâ'nın emrini ve nehyini içine alan hükümlerini bilmenin ve onları anlayabilmenin, Peygamberlerinin aracılığından başka yolu yoktur. Eğer biri, 'Allah'ın emri ve nehyinin bilinebilmesi için Peygamber'in dışında da bir yol vardır' der ve böylece kendisini Peygamber'den müstağni kabul ederse o, **kâfirdir**, öldürülür. Tövbeye davet edilmez, bir açıklama da istenmez. Böyle bir söz, aynı zamanda, Enbiyânın ve Rasûllerin somuncusu olan Peygamberimiz'den (s.a.v.)

⁷⁷² Ummu'l-Veled; çocuk doğuran cariyeye denir.

⁷⁷³ Nisa, 4/59.

⁷⁷⁴ Kurtubî, *Tefsir*, V. 259, XVIII. 18.

⁷⁷⁵ Ahzab, 33/36.

⁷⁷⁶ Kurtubî, *Tefsir*, I. 37.

sonra, başka peygamberlerin de olabileceğini iddia etmek anlamındadır. Bu ise şu demektir: Kalbine danıştığını, Allah'ın hükümlerinin kalbine doğduğunu ve kendisinin de onun gereği ile amel ettiğini, dolayısıyla bunun dışında bir kitab veya sünnete ihtiyaç duymadığını söyleyen kimse; kendi şahsı için bir nübüvvet özelliği iddia etmiş olur. Çünkü onun bu sözü, Rasûlullah'ın şu hadisini kendi nefsi için iddia etmesi demektir: [إن روح القدس نفث في روعي] *Cebrâil kalbime ilham etti.*"⁷⁷⁷

Görüldüğü gibi Kurtubî'nin bu konudaki görüşleri son derece tavizsizdir ve sünneti reddedenler hakkındaki benzetmesi gayet keskindir. O derece ki böyle kişileri Kurtubî, *nebilik iddiasında bulunmakla* suçlamaktadır. Bunu yaparken de, *Peygamber'in (s.a.v.) şu hadisini kendi nefisleri için iddia ediyorlar* şeklindeki bir iddiada bulunmaktadır. Böylesine şiddetli bir benzetmeyi dayandırdığı bu hadis hakkında, hadis alimlerinin açıklamalarını araştırma gereği hissettik. Söz konusu hadisin tamamı şu şekildedir:

[إن روح القدس نفث في روعي أنه لن تموت نفس حتى تستكمل رزقها وأجلها]

"Cebrail benim kalbime şunu manayı aktardı ki, hiç bir kimse rızkını tamamlamadan ve eceli gelmeden kesinlikle ölmeyecektir."

Bu hadisi kitabına alan *İhnu'l-Esîr*, normal adetine muğayır olarak onu tahrir eden kaynağı vermemekte ve [آخره...] tabirinin sonrasını boş bırakmaktadır. Bununla beraber bu hadisteki garib kelimeleri şerhetmekte; *Ruhu'l-Kudus'un Cebrâil olduğunu* ve [نفث في روعي] tabirinin de, kalbime koydu, bana vaki oldu, bana ilham etti...gibi manalara geldiğini belirtmektedir.⁷⁷⁸

Diğer yandan el-Bağavî de [في روعي] tabirine, [في نفسي] manasını verirken, [نفث في روعي] ifadesine de [أوحى إلي] yani "...bana vahyetti ki..." anlamına geldiğini söylemektedir.⁷⁷⁹

⁷⁷⁷ Kurtubî, *Tefsîr*, XI. 41.

⁷⁷⁸ Câmi'u'l-Usûl, X. 117.

⁷⁷⁹ Şerhu's-Sunne, XIV. 305.

el-Hâkim en-Neysâburî de bu hadisi, aynı manayı ifade edecek değişik lafızlarla tahrir etmiştir.⁷⁸⁰

Bu hadisi tahrir ettiğini tesbit edebildiğimiz bir diğer musannıf da İbn Ebî'd-Dünya'dır.⁷⁸¹

Araştırabildiğimiz kadarıyla, Kurtubî'nin bu hadisi anlama şekli ile önemli hadis alimlerinin açıklamaları birbirine uygunluk arzeder mahiyettedir. Hadisi doğru bir şekilde anlamış olan Kurtubî'nin, ondan hareketle yapmış olduğu yukarıdaki benzetmesi ise, *Sünneti devre dışı bırakmak isteyenler* konusunda kendisinin son derece kat'î ve çok şiddetli görüşünü ifade eden karakteristik bir yaklaşımdır.

Yine Kurtubî'nin anlayışında Peygamber ve onun sünneti, Allah'ın hükümlerinin anlaşılmasında en önemli yere sahiptir. İlâhî irâdenin Peygambersiz anlaşılması mümkün değildir. Rasulullah (s.a.v.) olmadan, Allah'ın muradının anlaşılabilirliğini iddia etmek, Peygamberin ve sünnetinin dindeki bu önemli yerini nefyetmek, asla mümkün değildir. **Peygamberi ve sünnetini reddedenin bu dinde yeri yoktur. Dolayısıyla sünnet, ümmeti bağlayıcıdır.** Hatta *ulu'l-emrin verdiği hükümler* dahi sünnetin kapsamındadır.

Bize göre de, Kurtubî'nin görüşleri doğrudur. Dinî hükümlerde Rasulullah'a (s.a.v.) itaat etmek kesinlikle vaciptir. Bu konuda onun sünneti mü'minleri bağlayıcıdır. Çünkü dinî hususlarda ona itaat, Allahu Teâlâ'ya itaatin bir parçasıdır. *"Allah ve Resûlü bir işe hüküm verdiği zaman, hiçbir mü'min erkek ve mü'min kadın için o işte muhayyerlik yoktur"*⁷⁸² ayeti bu görüşleri destekler mahiyettedir.

4. SAHABENİN ADALETİ:

Sahabe kelimesini Kurtubi, onun aslı olan *sohbet* kelimesiyle irtibatlandırarak şöyle açıklıyor ve kendi ifadesine göre, bu konudaki ihtilaflara çözüm getiriyor:

⁷⁸⁰ Müstedrek, II. 5.

⁷⁸¹ Mevsû'atu Resâil, s. 38.

⁷⁸² Ahzab, 33/36.

*"Sohbet (beraberlik); her hangi bir zamanda, herhangi bir durumda bir şey ile birlikte bulunmak demektir. Eğer bu beraberlik, sürekli ve herşeyleri ile içiçe olursa işte bu, sohbetin (arkadaşlığın) mükemmel derecesini oluşturur... Bu açıklama ile, Hz. Peygamberin arkadaşlarının bu kelimeyle isimlendirilmesindeki görüş farklılıkları da ortadan kaldırılmış olmaktadır."*⁷⁸³

Sahabe kelimesinin lügat anlamını bu şekilde açıklayan Kurtubî, onun hadis ıstalahatındaki manasını da şu şekilde aktarmaktadır:

*"Hadis ehlinin usûlüne göre, Hz. Peygamberi gören her müslüman onun ashabındandır. Bu tarifi Buhari, 'Sahih'inde Hz. Peygamber'in sohbetinde (heraberliğinde) bulunan veya onu gören her müslüman onun ashabındandır"*⁷⁸⁴ şeklinde yapmaktadır.⁷⁸⁵

Ona göre sahabeyi sevmek ve onlara ta'n etmemek gerekmektedir. Haşr Suresi, 10. ayetin tefsirini yaparken bu konuyla ilgili olarak, şu görüşlerini açıklamaktadır:

*"Bu ayet"*⁷⁸⁶*, sahabeyi sevmek gerektiğine delildir. Çünkü onlardan sonra gelenlere, onları sevdikleri ve onlara dost kaldıkları ve onlar için dua ettikleri müddetçe, fey'den pay verilir. Her kim ki onlara veya onlardan birine sebbeder veya kötülük düşünürse, o kişinin fey'den pay almaya hakkı yoktur. Bu görüş, İmâm Malik'ten ve diğer başkalarından rivâyet edilmiştir. İmâm Mâlik; 'Kim Rasûlullah'ın ashabından birine buğzeder veya kalbinde onlara karşı bir kin bulundurursa, müslümanların kazandığı fey'de onun için bir hak yoktur.' dedi ve sonra ilgili ayeti okudu."*⁷⁸⁷

Yine Kurtubî'ye göre; sahabenin hepsi adalet ehlidir. Hadis ilmi açısından *udûl*'dür. Çünkü onlar, Allahu Teâlâ'nın evliyâ ve asfiyâ kullarıdır. Enbiyadan ve

⁷⁸³ Kurtubî, *Tefsir*, I. 340 (Dâru'l-Hadis baskısı, Bakara Suresi, 36. ayet).

⁷⁸⁴ Buharî, 62 Ashab, bab tercemesi. IV. 188.

⁷⁸⁵ Kurtubî, *Tefsir*, VIII. 220 (Dâru'l-Hadis baskısı, Tövbe Suresi, 100. ayet, 6. mesele).

⁷⁸⁶ "Onlardan sonra gelenler derler ki: "Rabb'imiz, bizi ve bizden önce inanan kardeşlerimizi başışla, kalblerimizde inananlara karşı bir kin bırakma! Rabb'imiz sen çok şefkatli çok merhametlisin!" (Haşr, 59/10.).

⁷⁸⁷ Kurtubî, *Tefsir*, XVIII. 32 (Dâru'l-Hadis baskısı, Haşr Suresi, 10. ayet).

Resuller'den sonra insanların arasından seçtiği kimselerdir. Ehli Sünnetin ve ümmetin imamlarının görüşü bu şekildedir.⁷⁸⁸

Fakat diğer yandan, Kurtubî'nin kendi ifadesine göre, görüşleri önemsiz küçük bir topluluk, *sahabenin de diğer insanlar gibi olduğunu, dolayısıyla onların da adaletinin araştırılması gerektiğini* söylemişlerdir. Onlardan bir kısmı sahabeyi, ilk dönem ve ikinci dönem olmak üzere ikiye ayırmışlar ve şöyle demişlerdir:

"İlk dönemde iken sahabe adalet üzere idiler. Fakat sonra halleri değişti. Onlar arasında harpler ve kan dökmeler meydana geldi. Bundan dolayı onların adaletinin araştırılması gerekmektedir." ⁷⁸⁹

Fakat Kurtubî'ye göre, onların bu görüşü merduttur. Çünkü Hz. Ali, Talha, Zubeyr ve başkaları gibi (r.anhum.), sahabenin en faziletli ve en hayırlıları vardır ki Allahu Teâlâ onları övmüş, tezkiye etmiş, onlardan razı olmuş, onları razı etmiş ve onlara cenneti ayet⁷⁹⁰ ile va'detmiştir. Özellikle, hadisler tarafından cennetle müjdelenen 10 kişi, Rasulullah'ın hayatından sonra başlarına gelecek olayların çoğunu yine Hz. Peygamberin haberdar etmesi sonucu bilmekte olan önderler idi. Bu olaylar onları, sahip kıldıkları bu mertebelerinden ve faziletlerinden düşürmemiştir. **Çünkü o olayların hepsi, ictihad dayanamakta olan vakalar idi ve ictihad eden her müctehid de, musib idi.**⁷⁹¹

Kurtubî'nin tefsirindeki bu bölümler, onun sahabenin adaleti ile ilgili görüşlerini açık ve net olarak yansıtmaktadır.⁷⁹²

⁷⁸⁸ Kurtubî, *Tefsir*, XVI. 285 (Dâru'l-Hadis baskısı, Feth Suresi, 29. ayet).

⁷⁸⁹ A.y.

⁷⁹⁰ Feth, 59/29 : "مغفرة وأجرا عظيما".

⁷⁹¹ Kurtubî a.y.

⁷⁹² Kurtubî'nin sahabenin adaleti ile ilgili görüşlerini yansıtmayı bakımından çok önemli olduğu için, onun metnini olduğu gibi buraya almayı gerekli gördük: قلت: فالصحابة كلهم عدول، أولياء الله تعالى وأصفياءه، وخيرته من خلقه بعد أنبيائه ورسله. هذا مذهب أهل السنة، والذي عليه الجماعة من أئمة هذه الأمة. وقد ذهبت شذمة لا مبالاة بهم إلى أن حال الصحابة كحال غيرهم، فيلزم البحث عن عدالتهم. ومنهم من فرق بين حالهم في بداءة الأمر فقال: إنهم كانوا على العدالة إذ ذاك، ثم تغيرت بهم الأحوال فظهرت فيهم الحروب وسفك الدماء، فلا بد من البحث. وهذا مردود، فإن خيار الصحابة وفضلاءهم كعلي وطلحة والزبير وغيرهم رضي الله عنهم ممن أثنى الله عليهم وزكاهم ورضي عنهم وأرضاهم ووعدهم الجنة بقوله تعالى: "مغفرة وأجرا عظيما". وخاصة العشرة المقطوع لهم بالجنة

Kurtubî'nin hadisçilik anlayışına göre, sahabenin hepsi adalet sahibidir. Hadis Râvisi olmaları hususunda, adalet şartı açısından hiçbir mahzur yoktur. Hz. Peygamber'in vefatından sonra, onlar arasında meydana gelen kavga ve mücadeleler, hatta savaşlar, onların ictihadlarının bir sonucu idi. Dolayısıyla, bu konular da onların adalet sıfatına bir zarar vermez.⁷⁹²

5. NESH KONUSU:

*“Biz daha iyisini veya benzerini getirmediğe bir ayeti neshetmeyiz veya onu umutturmayız. Allah'ın her şeye gücü yeter olduğunu bilmedin mi?”*⁷⁹³ mealindeki ayetin tefsirinde Kurtubî, nesh konusunu uzun uzun tartışmaktadır.⁷⁹⁴

Kurtubî'ye göre, neshin iki anlamı vardır: *'Aktarmak veya izâle etmek'*. Şer'i tanımı ise şudur: *'Şer'an yerleşmiş olan bir hükmü, daha sonra gelen bir hitap ile ortadan kaldırmaktır.'*⁷⁹⁵

Bakara Suresi 106. ayetinin yanında 142. ayetini de,⁷⁹⁶ Allahu Teâlâ'nın ayetleri arasında *nâsîh ve mensûh* olduğunun açık delili olarak kabul eden Kurtubî'ye göre, bu konuda ümmet icma halindedir. Karşı görüşler şazdır. Kur'an'da ilk neshedilen şey ise, *kıbledir*.⁷⁹⁷

Kiblenin değiştirilmesi ile ilgili ayet-i kerimeyi Kurtubî, *Sünnetin Kur'an ile neshedilebileceğine* de delil kabul etmektedir. Çünkü ona göre, ilk kiblenin tayin edilmesi konusunda Kur'an nassı mevcut değildir. O halde Kudüs'ün kible ta'yin

إخبار الرسول هم القدوة مع علمهم بكثير من الفتن والأمور الجارية عليهم بعد نبيهم بإخباره هم بذلك. وذلك غير مُسقط من مرتبتهم وفضلهم، إذ كانت تلك الأمور مبنية على الاجتهاد، وكل مجتهد مصيب

⁷⁹² Sahabenin Adaleti konusunda geniş bilgi için bkz. Tevhid Aybakan, *Ashabın Adaleti*. (Basılmamış Doktora Tezi.)

⁷⁹³ Bakara, 2/106.

⁷⁹⁴ Kurtubî, *Tefsir*, II. 61-9.

⁷⁹⁵ Kurtubî, *Tefsir*, II. 64.

⁷⁹⁶ Bakara, 2/142 : “İnsanlardan bazı beyinsizler: ‘Onları üzerinde bulundukları kiblede çeviren nedir?’ diyecekler. De ki: ‘Doğu da batı da Allah’ındır. O, dilediğini doğru yola iletir.”

⁷⁹⁷ Kurtubî, *Tefsir*, II. 151.

edilmesi hükmü, sadece sünnet ile sabit olmuş idi. Daha sonra Kiblenin değiştirilmesi ise, Kur'an ile vuku bulmuş idi.⁷⁹⁹

Kurtubî'ye göre, *Kur'an Kur'an ile, sünnet de ibâre ile neshedilebilir. Burada ibâre ile kasdedilen şey, mütevâtir ve kat'î haberdir. Haberi vâhid de haberi vâhid ile neshedilebilir.*⁸⁰⁰

Yine Kurtubî'ye göre ilimde derinleşmiş olan imâmlar, Kur'an'ın sünnet ile nesh olunabileceği görüşündedirler. Bu durum, Hz Peygamberin "*Varise vasiyyet yoktur.*"⁸⁰¹ hadisinde vuku bulmuştur.⁸⁰²

Kurtubî'ye göre, Bir hükmün nesh ile ortadan kalkması ile, illeti zail olduğu için ortadan kalkması arasında şöyle bir fark vardır: "*Neshedilerek ortadan kalkan hüküm ile, ebediyyen amel edilemez. Ama, illeti zail olduğu için kalkan hükümlerle, o illetin yeniden ortaya çıkması durumunda tekrar amel edilmeye dönülebilir.*"⁸⁰³

Bu açıklamalardan sonra Kurtubî şöyle bir örnek de zikreder:

"*Bir beldeye kurban zamanında muhtaç kimseler gelseler ve o belde ahalisinin, bu kimselerin ihtiyaçlarını gidermek için kurban etinden başka birşeyleri olmasa, artık o belde halkının, Hz Peygamber'in yaptığı gibi üç günden fazla kurban eti biriktirmemeleri gerekir.*"⁸⁰⁴

Görüldüğü gibi Kurtubî, nesh konusunu bir usul meselesi olarak ele almakta, bir hükmün *nesh ile ortadan kalkması ile illeti zail olduğu için ortadan kalkması* arasındaki farkı, gayet mantıklı bir şekilde ve örneklerle izah etmektedir.⁸⁰⁵ Nesh konusunu da geniş bir şekilde işlemektedir.⁸⁰⁶

⁷⁹⁹ A.y.

⁸⁰⁰ Kurtubî, *Tefsir*, II. 65.

⁸⁰¹ Ebu Dâvud, Buyû, 88; Tirmizî; Vasâyâ 5.

⁸⁰² A.y.

⁸⁰³ Kurtubî, *Tefsir*, XII. 47-8.

⁸⁰⁴ A.y.

⁸⁰⁵ Bu m eseleyi ifadesiyle şöyle dile getirmektedir *الفرق بين رفع الحكم وتنشأ هنا مسألة أصولية وهي: العلم أن المرفوع بالنسخ لا يحكم به أبداً، والمرفوع لارتفاع علته يعود الحكم لعود العلة؛ فلو قدم على أهل بلدة ناس محتاجون في زمان الأضحى؛ ولم يكن عند أهل ذلك البلد سعة يسدون بها فاقتهم إلا الضحايا لتعين بالنسخ ورفع لارتفاع علته. إعلم أن المرفوع بالنسخ لا يحكم به أبداً، والمرفوع لارتفاع علته يعود الحكم لعود العلة؛ فلو*

Kurtubî'nin hadisçilini incelediğimiz bu çalışmamızda, onun nesh ile ilgili görüşlerini özetleyecek olursak, neshin her türlüünü kabul ettiğini söyleyebiliriz. Ona göre, Kur'ân, hem Kur'an ile hem sünnetle ve sünnet de, hem sünnet ile hem Kur'an ile neshedilebilir. Bunların hepsi vuku bulmuştur. Yalnız, illetinin zail olmasından dolayı neshedilen bir hükmün illeti tekrar vuku bulursa, o hüküm de geri döner.⁸⁰⁷

6. MEDİNE EHLİ'NİN AMELİ, YAŞAYAN SÜNNET VE Fİ'LÎ MÜTEVATİR:

Kurtubî, *medine ehlinin ameline* çok değer vermekte ve onunla ihticac edilebileceğini belirtmektedir. Aynı zamanda, diğer şehirlerdeki halkın uygulamalarını da *yaşayan sünnet* ve *fi'li mütevatir* olarak kabul etmektedir.

İbn Abdilberr'den naklen zikrettiği şu sözler, onun bu konudaki görüşlerini yansıtmaktadır:

“... Medine'de meşhur olan uygulama, (namazda) tek selam vermektir. Bu, Medine Ehli'nin büyüklerinin önceki büyüklerden miras aldığı bir uygulamadır. Böyle bir uygulamayla, her belde ihticac etmek doğru ve sıhhatli bir metottur. Çünkü, her gün defalarca vuku bulduğu için, kimseye gizli kalmaz. Aynı şekilde, Kûfe ve başka şehirlerde, iki selam vermek oldukça yaygındır ve onlar da bunu öncekilerden miras almışlardır. Bu türden olan farklı uygulamalar, mübah olan konulardaki ihtilaflardır. Ezan gibi. Diğer yandan, Hicaz, Irak, Şam ve Mısır'da bulunan herhangi bir ilim adamından, bir veya iki selam vermek konusunda herhangi bir itiraz rivâyet edilmemiştir. Bilâkis bu konu, onların tarafından bilinmektedir...”⁸⁰⁸

عليهم ألا يدخروها فوق ثلاث كما فعل النبي [Kurtubî, *Tefsir*, XII. 52-3 (Dâru'l-Hadîs Baskısı). Hac Suresi, 28. ayet, 17. mesele.]

⁸⁰⁶ Kurtubî'nin nesh ile ilgili görüşleri hak. teferruatlı bilgi için bkz.: Kurtubî, *Tefsir*, II. 61-69.

⁸⁰⁷ Sünnette Nesh konusunda geniş bilgi için bkz. *Hadisde Nasih Mensuh*.

⁸⁰⁸ Kurtubî, *Tefsir*, I. 363 (Bakara Suresi. 43. ayet, 33. mesele).

Bu satırlarından anlaşıldığı kadarıyla Kurtubî'nin nezdinde, *Medine ehlinin ameli* diye bir mefhum vardır ve geçerlidir. Hatta başka şehirlerde dahi olsa, yaygın olarak uygulanan amelleri, tevatüren devr alınmış geçerli uygulamalar olarak kabul etmektedir. Bütün bunlardan onun, yaşayan sünnet mefhumunu kabul ettiğini, halkın çoğunluğu tarafından uygulana gelen amelleri fi'lî tevatür olarak değerlendirdiğini ve bununla ihticac olunabileceğini düşündüğünü söylemek mümkündür.

7. KİTABİYÂT İLE İLGİLİ İSTİLAHLAR:

Kurtubî'nin, *Sahihân*, *Kütüb-i Hamse* veya *Kütüb-i Sitte* hadis kitabiyatı ile ilgili ıstılahlardan hangilerinin kullandığını araştırdığımızda, şunları müşahade etmiş bulunuyoruz

Kurtubî'nin zihninde *Sahihân* mefhumunun sağlam bir yeri vardır ve onu bir çok yerde kullanmaktadır.⁸⁰⁸

Kurtubî'nin zihninde *Kütüb-i Hamse* mefhumu da vardır ve onu nadiren de olsa kullanmaktadır.⁸⁰⁹

Kütüb-i Sitte kavramını ise, hiç telaffuz etmemektedir.

A'raf Suresinin 180. ayetinin tefsirinde, İbn Arabî'den naklederek şöyle demektedir: “*Sakın ha sizden biriniz, Allah'ın kitabında ve Kütüb-i Hamse'de yer alan isimlerden başkasıyla dua etmesin. () beş kitab (Kütüb-i Hamse), Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebu Davud ve Nesâî'dir. İslam bu beş kitap üzerine dönmektedir. Onların arasına tasniflerin aslını oluşturan Muvatta da girmiştir...*”⁸¹⁰

Müşahade ettiğimiz kadarıyla, Kurtubî'nin düşüncesinde, *Sahihân* ve *Kütüb-i Hamse*, bir hadis ıstılahı olarak vardır ve kullanılmaktadır. *Kütüb-i Sitte* ise, mefhum olarak vardı. Bunu, *Kütüb-i Hamse* 'ye *Muvatta* 'ı da ilhak etme fikrinden anlıyoruz.

⁸⁰⁸ Kurtubî, *Tefsir*, III. 400 ; VI. 319 : XIV. 171 vs.

⁸⁰⁹ Kurtubî, *Tefsir*, VII. 328.

⁸¹⁰ Kurtubî, *Tefsir*, VII. 328.

Fakat bu, henüz bir ıstılahî mahiyet kazanmamıştı. Tefsirinde *Kütüb-i Sitte* ifadesini hiç kullanmamış olması,⁸¹¹ bizim bu fikrimizi ispatlar mahiyettedir.

*“Mağripli muhaddisler, el-Kutubu’s-Sitte kavramını farklı anlamışlardır. Onlara göre el-Kutubu’s-Sitte, başta Muvatta olmak üzere, es-Sahihân, Ebu Davud, et-Tirmizî ve en-Nesâî’nin sünenlerinden oluşmaktadır.”*⁸¹² şeklindeki tespit, Kurtubî için de nisbeten doğrudur. Fakat onun düşüncesinde *Muvatta*, *Kütüb-i Sitte*’nin başında değil sonundadır. Çünkü, yukarıda görüldüğü gibi, *Kütüb-i Hamse* tam olarak sayıldıktan sonra, *Muvatta*’da bunların içine girer denmektedir. İfadeden anlaşılmaktadır ki, *Kütüb-i Hamse* esas alınmakta ve onlara *Muvatta* da dahil edilmektedir. *Muvatta* bunların başında gelir denmemektedir.

8. METİN TENKİDİ:

Kurtubî, yer yer metin tenkidi yapmaktadır. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla daha çok, rivayet ettiği hadislerin senetlerinin zayıf olması durumlarında metin değerlendirmesi yapma ihtiyacı hissetmektedir. Metin değerlendirmesi yaparken en çok başvurduğu kural, *söz konusu hadisin metnini, sağlam senetle rivayet edilen diğer hadislere kıyaslamak ve mana bakımından onlara muarız olup olmadığını belirlemektir. Hadisin hadise arzı* denebilecek bu usul ile ulaştığı sonuca göre, o hadisi kabul veya reddeder.

Bunun örneklerinden biri, şu rivayettir:

فقد خرج الإمام الحافظ أبو محمد عبد الغني بن سعيد المصري من حديث محمد بن سعيد الشامي المصلوب في الزندقة، وهو محمد بن أبي قيس، عن سليمان بن موسى وهو الأشدق، عن مجاهد بن جبر عن ابن عباس أخبرنا أبو رزين العقيلي قال قال لي رسول الله صلى الله عليه وسلم: (لأشربن أنا وأنت يا أبا رزين من لبن لم يتغير طعمه) قال قلت: كيف يحيي الله الموتى؟ قال: (أما مررت بأرض لك مجدبة ثم مررت بها مخضبة ثم مررت بها مجدبة ثم مررت بها مخضبة) قلت: بلى. قال: (كذلك النشور) قال قلت: كيف لي أن أعلم أني مؤمن؟ قال:

⁸¹¹ el-Hadis ve'l-Muhaddis adlı CD’de yaptığımız *Kütüb-i Sitte* kelimesinin taranması sonucudur.

⁸¹² Endülüs’te Hadis, s. 320-1.

(ليس أحد من هذه الأمة - قال ابن أبي قيس: أو قال من أمي - عمل حسنة وعلم أنها حسنة وأن الله جازيه بها خيرا أو عمل سيئة وعلم أنها سيئة وأن الله جازيه بها شرا أو يغفرها إلا مؤمن).

“el-İmam el-Hafız Ebu Muhammed Abdulganî b. Said el-Mısri'nin Muhammed b. Said eş-Şâmi'den -ki O, Muhammed b. Ebî Kays'tır ve zındıklık sebebiyle asılmıştır-, onun Süleyman b Musa'dan -ki O da el-Eşdak'dır- onun Mücahit b. Cebr'den ve onun da İbn Abbas'tan rivâyetine göre; Bize Ebu Rezîn el-Ukaylî şöyle haber vermiştir:

Resulullah (s.a.v.) bana şöyle demiştir: 'Ey Ebu Rezîn ben ve sen (cennette), tadı hiç değişmeyen bir süttten içeceğiz.' Ben dedim ki: 'Allah Teâlâ ölüleri nasıl diriltir?' Şöyle dedi: 'Sen hiç sana ait kurumuş olan bir topraktan geçip, daha sonra onun yeşermiş olduğunu ve daha sonra onun tekrar kurumuş ve bir daha yeşermiş olduğunu görmedin mi?' Dedim ki: 'Evet gördüm.' Dedi ki: 'Öldükten sonra ki diriliş de işte böyledir.' Dedim ki: 'Mü'min olduğumu kendim nasıl bilebilirim?' Buyurdu ki: 'Bu ümmetten -İbn Kays der ki; veya ümmetimden- herhangi bir kimse; bir iyilik yapar ve bunu yaparken, yaptığı bu amelin iyilik olduğumu ve bundan dolayı Allah Teâlâ'nın kendisine hayır ile karşılık vereceğini düşünürse, yine aynı şekilde bir kötülük yaptığında, yaptığı o şeyin bir kötülük olduğumu ve onun karşılığında Allah Teâlâ'nın kendisine bir ceza vereceğini veya kendisini bağışlayabileceğini düşünürse, o kişi muhakkak ki mü'mindir.'⁸¹³

Bu hadisi rivayet eden Kurtubî, onun hakkında şu yorumu yapmaktadır:

قلت: وهذا الحديث وإن كان سنده ليس بالقوي فإن معناه صحيح وليس بمعارض لحديث ابن مسعود، فإن ذلك موقوف على الخاتمة؛ كما قال عليه السلام: (وإنما الأعمال بالخواتيم). وهذا إنما يدل على أنه مؤمن في الحال؛ والله أعلم.

“Bu hadisin senedi kuvvetli olmasa da, manası doğrudur ve İbn Mes’ud’un (daha önce zikredilen) hadisine muarız değildir. Çünkü o hadisi şerif, hatimedeki hali ile yani, iman veya küfür üzere gidişi ile ilgiliydi. Resulullah’ın (s.a.v.); ‘Ameller

⁸¹³ Kurtubî, *Tefsir*, I. 195 (Bakara Suresi. 8. ayet, 6. mesele).

ancak sonuçlarına göredir' hadisinde olduğu gibi. Bu hadis ise, mezkur vasıfları taşıyan böyle bir kişinin, o haliyle mü'min olduğuna delâlet etmektedir."

Kurtubî burada, söz konusu hadisi, daha yukarıda zikretmiş olduğu⁸¹⁴ ve *Sahih-i Müslim*'de ve diğer hadis kaynaklarında tahrir edildiğini belirttiği Abdullah b. Mes'ud'un hadisine **mana yönünden kıyaslamaktadır.**

Kendisine kıyas yapılan Abdullah bin Mes'ud'dan rivayet edilen hadis ise şudur:

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ وَوَكَيْعٌ ح وَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ نُمَيْرٍ الْهَمْدَانِيُّ وَاللَّفْظُ لَهُ حَدَّثَنَا أَبِي وَأَبُو مُعَاوِيَةَ وَوَكَيْعٌ قَالُوا حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ زَيْدِ بْنِ وَهْبٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ الصَّادِقُ الْمَصْدُوقُ إِنَّ أَحَدَكُمْ يُجْمَعُ خَلْقُهُ فِي بَطْنِ أُمِّهِ أَرْبَعِينَ يَوْمًا ثُمَّ يَكُونُ فِي ذَلِكَ عِلَاقَةٌ مِثْلَ ذَلِكَ ثُمَّ يَكُونُ فِي ذَلِكَ مُضْغَةٌ مِثْلَ ذَلِكَ ثُمَّ يُرْسَلُ الْمَلَكُ فَيَنْفُخُ فِيهِ الرُّوحَ وَيُؤَمَّرُ بِأَرْبَعِ كَلِمَاتٍ بِكُتُبِ رِزْقِهِ وَأَجَلِهِ وَعَمَلِهِ وَشَقِيٍّ أَوْ سَعِيدٍ فَوَالَّذِي لَا إِلَهَ غَيْرُهُ إِنْ أَحَدَكُمْ لَيَعْمَلُ عَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ حَتَّى مَا يَكُونُ بَيْنَهُ وَبَيْنَهَا إِلَّا ذِرَاعٌ فَيَسْبِقُ عَلَيْهِ الْكِتَابُ فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ فَيَدْخُلُهَا وَإِنْ أَحَدٌ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ حَتَّى مَا يَكُونُ بَيْنَهُ وَبَيْنَهَا إِلَّا ذِرَاعٌ فَيَسْبِقُ عَلَيْهِ الْكِتَابُ فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ فَيَدْخُلُهَا

"... Abdullah b. Mesud şöyle demiştir:

Her zaman doğru sözlü olan ve doğruluğu da tasdik edilen Rasûlulllah (s.a.v.) bize şöyle söylemiştir:

'Sizin her birinizin, annesinin karnındaki yaratılışı kırk gün sürer. Sonra onun kadar bir müddet 'alaka (bir nevi kan pıhtısı) olarak kalır. Daha sonra yine onun kadar bir müddet mudga (bir et parçası) olarak durur. Sonra ona bir melek gönderilir ve ruh üflenir. Bu meleğe şu dört şeyi yazması emredilir: Rızkı, eceli, ameli ve onun said mi veya şâki mi olduğu. Kendisinden başka ilah bulunmayan Allah Teâlâ'ya yemin ederim ki sizden biriniz, cennet ehlinin amelini işlemeye devam eder, o kadar ki onun ile cennet arasında sanki, sadece bir zirâ' miktarı mesafe kalır. Fakat sonunda, yazılmış olan o hükmü galip gelir de cehennem ehlinin bir amelini

⁸¹⁴ Kurtubî, *Tefsir*, I. 194.

işler ve o kişi cehenneme gider. Yine aynı şekilde sizden biriniz cehennem ehlinin amelini işlemeye devam eder, o kadar ki onun ile cehennem arasında sanki, sadece bir zirâ' miktarı mesafe kalır. Fakat sonunda, yazılmış olan o hüküm galip gelir de cennet ehlinin bir amelini işler ve o kişi cennete gider."⁸¹⁵

İlginçtir ki Kurtubî, bu ikinci hadisi de, [كما قال. عليه السلام:...] diyerek, üçüncü bir hadise mana bakımından kıyaslamaktadır. Söz konusu **üçüncü** hadis ise şudur: [وَأَمَّا الْأَعْمَالُ بِالْخَوَاتِيمِ] "Ameller, ancak sonuçlarına göre değerlendirilir."⁸¹⁶

Kurtubî'nin, yukarıda ilk zikrettiğimiz hadisin senedinin kuvvetli olmadığı şeklindeki tesbiti doğrudur. Zira, *İbn Hanbel'in Müsnedi*'nde bazı farklılıklarla tahrir edilen⁸¹⁷ bu hadisin senedi munkatıdır ve şu şekildedir:

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ إِسْحَاقَ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ يَعْنِي ابْنَ الْمُبَارَكِ قَالَ أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ يَزِيدَ بْنِ جَابِرٍ عَنْ
سُلَيْمَانَ بْنِ مُوسَى عَنْ أَبِي رَزِينٍ الْعُقَيْلِيِّ قَالَ أَتَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى

Senedin râvilerini inceliyecek olursak; dördüncü râvi Süleyman b. Musa ile sahabi olan beşinci râvi Ebu Rezin arasında inkita vardır. Yani bu hadis, *merfu* olmasına karşılık, *munkatı*'dır. Çünkü, Süleyman b. Musa tabiinin küçüklerindendir. Yani sadece son devir sahabileri görebilmiştir. Bunlar arasında ise Ebu Rezin yoktur. Aynı zamanda, onun hadisinde ızdırab olduğu Ebu Hatim er-Razî tarafından söylenmiştir.⁸¹⁸ **Bütün bu sebepler, Kurtubî'nin rivâyet ettiği bu hadisin *Musned*'deki rivâyetinin de zayıf olduğunu ispatlamaktadır.**

⁸¹⁵ Buhârî, 85 Kader 4, N. 6233, VI. 2436 ; Müsned, V. 335 (N. 22898, Daru'l-Fikr Baskısı).

⁸¹⁶ Bu hadis Kurtubî'nin dediği gibi. hem Müslim'de hem de diğer hadis kaynaklarında mevcuttur: Müslim, 46 Kader 1, IV. 2036. N. 2643 (Daru'l-Fikr Baskısı); Buhârî, 63 Bed'u'l-Halk 6, N. 3036, III. 1147; 64 Enbiyâ 2, N. 3154 (III. 1211), 85 Kader 1, N. 6221, VI. 2433; 100 Tevhid 28, N. 7016, VI. 2713. (Daru'l-Yemâme Baskısı.); Tirmizî, 33 Kader 4, N. 2137, IV. 388 (Kutubî'l-İlmiyye Baskısı); Ebu Davud, 34 Sunne 17, N. 4708, II. 640; İbn Mace, Mukaddime 10, N. 76, I. 29; Müsned, I. 383 (N. 3620); I. 414 (N. 3934); I. 430, N. 4091. (Daru'l-Fikr Baskısı.)

⁸¹⁷ Müsned, V. 470 N. 16194 (Daru'l-Fikr Baskısı).

⁸¹⁸ Müsned, V. 469, N. 16193 (Daru'l-Fikr Baskısı).

Hadisin sağlam bir senedinin olup olmadığını araştırmak için, *Müsned* ricâli arasındaki değişik tariklerine baktığımızda, bu hadisin inkıtasız olarak İbn Hanbel'e ulaşan üç senedini buluyoruz.

Birincisi: Muhammed b. Ca'fer, Şube b. el-Haccac, Ya'lâ b. Ata, Vekî' b. Ades (Hudus) ve Lakî't b. Sabre (Ebu Rezin)⁸¹⁹

İkincisi: Abdurrahmân, Şube b. el-Haccac, Şube b. el-Haccac, Ya'lâ b. Ata, Vekî' b. Ades (Hudus) ve Lakî't b. Sabre (Ebu Rezin)⁸²⁰

Üçüncüsü: Behz b. Esed, Hammâd b. Seleme, Ya'lâ b. Ata, Vekî' b. Ades (Hudus) ve Lakî't b. Sabre (Ebu Rezin)⁸²¹

Bu üç senedin her biri muttasıldır. Bizim hadisimizdeki inkıta yeri olan, *sahabî* Ebu Rezin ile küçük *tabiî*nden Süleyman'ın arası, zaman bakımından Vekî' b. Ades (Hudus) tarafından doldurulmuştur ki bu orta tabiîndendir ve Ebu Rezin'in yeğenidir. Fakat bu senetlerin her üçü de bizim hadisimizdeki metnin sadece ilk kısmı olan “Allah Teâlâ ölüleri nasıl diriltir ya Resûlallah!” sorusunu ve cevabını içermektedirler ki bu kısım, bizim hadisimizin metninin cüz'î bir bölümünü oluşturmaktadır. *Mü'min olduğumu nasıl bilebilirim...* şeklindeki, karşılaştırma konusu olan asıl ikinci kısım, bu rivayetlerde yoktur. Dolayısıyla, hadisin inkıtasız olarak gelen bu değişik tarikleri, bizim senedimizdeki zaafiyeti maalesef izâle edememektedir. Çünkü hadisin metninin bir kısmının sahih olmuş olması, onun hepsinin de sahih olmasını gerektirmez.

Bu hadisin senedini, *Kütüb-i Tis'a*'da⁸²² araştırdığımız zaman, yukarıda çıkarmış olduğumuz *Müsned*'deki üç isnadın dışında, üç yeni isnad daha karşımıza çıkmaktadır:

Birincisi: Ubeydullah, Muaz b. Muaz, Şube b. el-Haccac, Şube b. el-Haccac, Ya'lâ b. Ata, Vekî' b. Ades (Hudus) ve Lakî't b. Sabre (Ebu Rezin).⁸²³

⁸¹⁹ el-Cerh ve't-Ta'dîl, IV. 141, (N. 516).

⁸²⁰ *Müsned*, V. 470, N. 16196 (Daru'l-Fikr Baskısı).

⁸²¹ *Müsned*, V. 469, N. 16192 (Daru'l-Fikr Baskısı).

⁸²² *Kütü b-i Tis'a*: Kütüb-i Sitte'ye Muvatta, Sunen-i Dârimî ve Musned'i Ahmmed b. Hanbel'in ilave edilmesiyle oluşan bir hadis koleksiyonudur.

İkincisi: Musa, Hammâd b. Seleme, Ya'lâ b. Ata, Vekî' b. Ades (Hudus) ve Lakît b. Sabre (Ebu Rezin).⁸²⁴

Üçüncüsü: Abdullah (Ebu Bekir İbn Ebî Şeybe), Yezid b. Harun, Hammâd b. Seleme, Ya'lâ b. Ata, Vekî' b. Ades (Hudus) ve Lakît b. Sabre (Ebu Rezin).⁸²⁵

Fakat bu senetlerin her üçünün de metinleri *Rû'yetullah* konusunda olup, bizim hadisimizin metniyle ilgileri yoktur. Dolayısıyla Kurtubî'nin sevkettiği hadisteki zaafiyeti izâle için şahid olabilecek bir yönleri yoktur.

Hadis Usûlü'nde *i'tibar* adı verilen bu araştırmalarımız sonunda, *Müfessir Kurtubî*'nin naklettiği bu rivayetin, herhangi herhangi bir mutabî'nin veya şahidinin bulunmadığını ve bu hadisin ciddî derecede zayıf olduğunu ortaya koymuş bulunuyoruz. Zira, bu hadisi benzer lafızlarla tahrir eden İbn Hanbel'in rivayeti *munkatî*'dir. *Kütüb-i Tis'a* içinde de, bu hadisin senedindeki zaafiyeti izâle edecek diğer bir tarîk de yoktur.

Gerçekten ikinci hadis ile üçüncü hadis⁸²⁶ arasında muhteva birliği vardır ve hatta bazı hadis musannıfları, üçüncü hadisin ifadesini bab başlığı olarak kullandıktan sonra, örnek olarak ikinci hadisi sevketmişlerdir.⁸²⁷ Ancak, birinci hadis ile ikinci hadis (ve onunla aynı muhtevalı olan üçüncü hadis) arasında, Kurtubî tarafından var olduğu kabul edilen mana veya muhteva benzerliği iddiasını ihtiyatla karşılıyoruz. Çünkü İbn Mes'ud'un hadisinde, *kişinin yaratılış devreleri, onun akıbetinin ne olacağının önceden yazılmış olması ve bu yazının eninde sonunda ona galib geleceği...* gibi hususlar mevzu bahis edilmekte iken, Kurtubî'nin sevketmiş olduğu ve muhteva bakımından İbn Mes'ud'un mezkur hadisine uygun dediği birinci hadisin konusu ise; *AllahuTeâlî'nin ölümleri nasıl dirilteceği ve kişinin hâlihazırda*

⁸²³ Ebu Davud, 34 Sunne 20, II. 646, N. 4731 (Kutubî's-Sekâfiyye Baskısı).

⁸²⁴ A.y.

⁸²⁵ İbn Mace, Mukaddime 13, N. 180 I. 64.

⁸²⁶ Kurtubî'nin rivayet ettiği hadislerden, konumuzun başına almış olduğumuz ilk metne *birinci hadis*, İbn Mes'ud'dan gelen rivayete *ikinci hadis*, "Ameller ancak sonuçlarına göre değerlendirilir." meâlindeki hadise de, *üçüncü hadis* diyoruz.

⁸²⁷ Buharî, Kader Kitabındaki 4. bab başlığı ve altındaki ilk hadis (VI. 2436) ile Tirmizî, Kader Kitabındaki 4. bab tercemesi ve altındaki ilk hadisde (IV. 388) olduğu gibi.

mü'min olup olmadığını nasıl anlayabileceği ile ilgilidir. Yani, Kurtubî'nin var kabul ettiği, sonuç (hatime) noktasında bir benzerlik söz konusu değildir.

Kaldı ki, muhteva açısından benzerlik sabit olsaydı dahi, bunu sahih hadis olarak kabul etmemiz yine mümkün olamazdı. Çünkü, *herhangi bir sahih hadis ile muhteva benzerliği arzeden diğer bir zayıf hadisin, senedi kuvvetli olmasa da bu özelliğinden dolayı, delil olmayı müsaait bir hadis kabul edilebileceği* şeklinde bir görüş *Hadis Usûlü'*nde yoktur.

Kurtubî'nin ileri sürdüğü, *senedi kuvvetli olmasa bile, manası sahihtir* şeklindeki izah tarzının, onun metin tenkidinde sık sık başvurduğu bir metod olduğu anlaşılmaktadır. Bunun diğer bir örneği de onun şu ifadeleridir:

قلت: ما ورد في هذا المعنى وإن كان طريقه لنا فهو صحيح معنى؛ يدل على صحته ما ذكرناه قبل

*"Bu anlamda gelen haber, senedi sağlam olmasa bile, mana bakımından sahihtir. Daha yukarıda zikrettiğimiz haber, bunların sıhhatine delildir."*⁸²⁸

Bütün bu örneklerden anlaşıldığına göre, *Kurtubî'nin hadis anlayışında, mana bakımından sahih olmak* şeklinde bir mefhum vardır. Zayıf hadislerin, metin bakımından sahih hadislere benziyor olmasını *ma'na bakımından sahih* olmaları için yeterli kabul etmekte ve her ne kadar senetlerinin zayıf olarak kaldıklarını itiraf etse de, bu özelliklerinden dolayı onları delil olarak kullanabilmektedir.

Fakat, *senedi kuvvetli olmasa bile manası sahihtir* şeklindeki bir izah tarzına ve hele, bir hadisin delil olarak kullanılması için böyle bir izahın yeterli kabul edilmesine bizim katılmamız mümkün değildir. Zira *Hadis Usûlü'*nde, *senetleri kuvvetli olmayan ifadelerin, mana bakımından sahih olmuş olmalarının onlara kuvvet kazandıracağı* şeklinde herhangi bir kaide yoktur. Manası sahih olan her bir sözün, Rasûlullah (s.a.v.) tarafından söylenmiş olması da gerekmez. Şayet böyle bir yol açılsaydı, mana bakımından sahih olan veya herhangi bir hadis ile muhteva benzerliği arzeden bütün mevzu hadislerin de kabul edilebileceği gibi bir görüş oluşabilirdi ki bunun hiçbir ilmî izahı yoktur. O halde, bir sözün manasının sahih olması, onun hadis olabileceği sonucuna bizi götürmemelidir.

⁸²⁸ Kurtubî, *Tefsir*, XII. 272 (Dâru'l-Hadîs baskısı), Nur Suresi 36. âyet 7. mesele.

Kurtubî'nin yaptığı şekilde, *"Manası sahihtir, çünkü, sahih olan falan hadisin muhtevasına benzemektedir"* gibi bir mantıkla zayıf hadislerin rivâyet edilmesinin ve bu gerekçeyle onların delil olarak kullanılmasının, tahkik ehli hadisçilerin özelliklerinden olmadığı düşüncesindeyiz.

9. CERH VE TA'DÎL:

Kurtubî engin bir ricâl bilgisine sahiptir. Bunun örnekleri pek çoktur. Biz seçtiğimiz şu örneklerin, onun bu sahaya vukûfunu göstermek için yeterli olduğu kanaatindeyiz.

Birinci Örnek: Kurtubî cerh ve ta'dîl alimlerini iyi bir derecede tanımaktadır. Yeri geldikçe onların görüşlerini ardarda serdederek ve onların ardından kendisi de görüş beyan eder. Onun cerh ve ta'dîl ilmine olan vukûfiyetini ıspatlayan bu yönü ile ilgili olarak şu örneği gösterebiliriz:

.... قال أبو الفرج الجوزي: غالب القطان هو غالب بن خطاف القطان، يروي عن الأعمش حديث (شهد الله) وهو حديث معضل. قال ابن عدي الضعف على حديثه بين. وقال أحمد بن حنبل: غالب بن خطاف القطان ثقة. وقال ابن معين: ثقة. وقال أبو حاتم: صدوق صالح. قلت: يحفك من عدالته وثقته أن خرج له البخاري ومسلم في كتابيهما، وحسبك....

"... Ebu'l-Ferec el-Cevzî demiştir ki: 'Galib el-Kattan; Galib b. Hattâf el-Kattân'dır ve o, el-A'meş'ten. 'Şhidellahu...' şeklinde başlayan hadisi rivâyet etmiş ise de bu, mu'dâl bir hadistir.' İbn Adî der ki: 'Onun hadis komusunda zayıf olduğu açıkça görülmektedir.' Ahmed b. Hanbel der ki: 'Galib el-Kattan; Galib b. Hattâf sîkadır, sîkadır.' İbn Ma'in de onun sîka olduğunu söylemiştir. Ebu Hâtim ise, 'Sadûk'tur ve sâlihtir.' demektedir.

Ben de derim ki; 'Galib'in adaletini ve sîka bir râvi olduğunu anlamak için, Buhârî ve Müslim'in kitaplarında ondan rivâyette bulunmuş olmalarını bilmen sana yerter de artar.'"⁸²⁹

⁸²⁹ Kurtubî, *Tefsir*, IV. 45-6 (Dâru'l-Hadis baskısı), Âl-i İmrân Suresi 18. âyet 3. mesele.

Bu örnekte görüldüğü gibi müellifimiz, bir râvi ile ilgili olarak, *Ebu'l-Ferec el-Cevzî, İbn Adiy, Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Ma'in, Ebu Hâtim, Buhârî ve Müslim*'den oluşan tam yedi alimin görüşüne başvurmaktadır. Bu durum, onun *Cerh ve Ta'dîl* alimlerine vukûfiyetini göstermesi bakımından güzel bir göstergedir.

Fakat sonunda kendi görüşünü, “*Ben de derim ki; Galib'in adaletini ve sika bir râvi olduğunu anlamak için, Buhârî ve Müslim'in kitaplarında ondan rivâyette bulunmuş olmaları sana yerter de artar.*” ifadesiyle ortaya koyması; kendisinin Buhârî ile Müslim'e ne derece itimaâd ettiğini göstermesinin yanısıra, *cerh-ta'dîl* anlayışını ortaya koyması bakımından dikkati calib bir husustur.

“... Çünkü bu görüş,⁸³⁰ Süfyan b. Uyeyne'nin de zikrettiği gibi büyük bir sahabîden rivâyet edilmiş ve diğer yandan İbn Vehb de, Süfyan hakkında şöyle demiştir: ‘Hadislerin te'vîli konusunda Süfyan b.Uyeyneden daha alimini görmedim.’ Bilindiği gibi O (İbn Vehb), İmam Şâfi'nin muasırıdır ve onunla görüşmüştür.”⁸³¹

Bu örnekte görüldüğü gibi Kurtubî, Süfyan b. Uyeyne ve İbn Vehb hakkında önemli bir rical bilgisine sahiptir.

Müellif Kurtubî, sevk ettiği hadislerin ricâli hakkında bilgi verir. Onlar ile ilgili Cerh ve Ta'dîl alimlerinin görüşlerini aktarır. Fakat bazen cerh ve tadil alimlerinin verdikleri bilgileri de reddeder. Önce bu konuyla ilgili bir hadis, sonra da râvileri hakkındaki tartışmaları aktaralım.

Kurtubî, “*ed-Darimî, Tirmizî'nin de tahrir etmiş olduğu şu hadisi el-Haris'ten, O ise Hz. Ali'den (r.a.) şöyle rivâyet etmiştir.*” dedikten sonra, *Sunen-i Darimî*'den⁸³² şu hadisi rivâyet etmektedir:

أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَزِيدَ الرَّفَاعِيُّ حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ الْجُعْفِيُّ عَنْ حَمَزَةَ الزِّيَّاتِ عَنْ أَبِي الْمُخْتَارِ الطَّائِيِّ عَنْ
ابْنِ أَخِي الْحَارِثِ عَنْ الْحَارِثِ [قَالَ دَخَلْتُ الْمَسْجِدَ فَإِذَا أَنَاسُ يَخْوضُونَ فِي أَحَادِيثَ فَدَخَلْتُ عَلَى عَلِيٍّ فَقُلْتُ

⁸³⁰ Daha önce ifade edilmiş olan, [يتغن] kelimesinin istiğnâ anlamına geldiği görüşü.

⁸³¹ Kurtubî, *Tefsir*, I. 14-15.

⁸³² Kurtubî, Darimînin bu eseri hakkında. *Sunen* kelimesi yerine *Müsned* tabirini kullanmaktadır. (Bkz, Kurtubî, *Tefsir*, I. 4).

أَلَا تَرَى أَنَّ أَنَسًا يَخُوضُونَ فِي الْأَحَادِيثِ فِي الْمَسْجِدِ فَقَالَ قَدْ فَعَلُوهَا قُلْتُ نَعَمْ [833] قَالَ [عَلِيٌّ] أَمَا إِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ سَتَكُونُ فِتْنٌ 834 قُلْتُ وَمَا الْمَخْرَجُ مِنْهَا قَالَ كِتَابُ اللَّهِ كِتَابُ اللَّهِ فِيهِ تَبَأُ مَا قَبْلَكُمْ وَخَيْرُ مَا بَعْدَكُمْ وَحُكْمُ مَا بَيْنَكُمْ هُوَ الْفَضْلُ لَيْسَ بِالْهَزْلِ هُوَ الَّذِي مَنْ تَرَكَهُ مِنْ جَبَّارٍ قَصَصَهُ اللَّهُ وَمَنْ ابْتَغَى الْهُدَى فِي غَيْرِهِ أَضَلَّهُ اللَّهُ فَهُوَ حَبْلُ اللَّهِ الْمَتِينُ وَهُوَ الذِّكْرُ الْحَكِيمُ وَهُوَ الصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمُ وَهُوَ الَّذِي لَا تَزِيغُ بِهِ الْأَهْوَاءُ وَلَا تَلْتَبِسُ بِهِ الْأَلْسِنَةُ وَلَا يَشْبَعُ مِنْهُ الْعُلَمَاءُ وَلَا يَخْلُقُ عَنْ كَثْرَةِ الرَّدِّ وَلَا تَنْقُضِي عَجَائِبُهُ وَهُوَ الَّذِي لَمْ يَنْتَهِ الْجَنُّ إِذْ سَمِعَتْهُ أَنْ قَالُوا (إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا) هُوَ الَّذِي مَنْ قَالَ بِهِ صَدَقَ وَمَنْ حَكَّمَ بِهِ عَدَلَ وَمَنْ عَمِلَ بِهِ أَجَرَ وَمَنْ دَعَا إِلَيْهِ هُدِيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ خُذْهَا إِلَيْكَ يَا أَعْوَرُ 835

“el-Haris’in verdiği habere göre Hz. Ali demiştir ki: Rasulullah’ı (s.a.v.) şöyle derken duydum: ‘Gece karanlığının bastırması gibi fitnelerin ortalığı kaplıyacağı bir zaman gelecektir.’ Bımın üzerine ben; ‘-Ya Rasûlallah! Onlardan kurtuluş nasıl olur?’ diye sordum. Buyurdu ki: ‘-Kurtuluş Allah’ın (Tebâreke ve Teâlâ) kitabındadır. Onda, sizden öncekilerin ve sonrakilerin haberleri vardır. Aranızdaki meselelerin hükmü de oradadır. O bir ölçüdür oyun veya eğlence değildir. Onu terkedenden asinin, Allah helini kırar. Hidâyeti onun dışında arayan kişileri, Allah dalâlete düşürür. O, Allah’ın sapasağlam ipidir, parlak murudur ve hikmetlerle dolu bir öğüttür. O, dosdoğru yoldur. O öyle bir kitaptır ki, ona bağlı kaldığı müddetçe hisler yanılmaz, diller şaşmaz, görüşler farklılaşmaz. İlim ehli ona doyamaz, takva ehli ondan bıkmaz. Okuyan kişi ondan usanmaz. Ondaki nükteler (ilimler) tükenmez. O, cinlerin duyduklarında ‘Gerçekten biz, hârikulâde güzel bir kır’an dinledik’ 836 demekten kendilerini alamadıkları bir kitaptır. Onun ilmini öğrenen, (ilimde) ilerler. Komuştuğunda onunla komuşan, doğru söyler. Onunla hükmeden, adaletle hükmeder. Onunla amel eden büyük ecir kazanır. Ona davet

833 Para ntez içindeki bu kısım ve senet, Darımi’nin metninde olduğu halde, Kurtubî’nin sevkettiği hadiste yoktur.

834 Kurtubî’nin sevkettiği hadiste, burada, şu ziyade vardır: [كَقَطْعِ اللَّيْلِ الْمَظْلَمِ] .

835 Dârî mî, 23 Fadâilü’l-Kur’an 1, N. 3211, II. 893 (Daru’l-Kalem Baskısı).

836 Cin, 72/1.

eden, dosdoğru yola iletilir.' (Hz. Ali devamla şöyle demiştir:) '-İşte bütün bunları öğren ve uygula ey A'ver.' 837

Bu hadis *Sünen-i Tirmizî*'de de bazı lafız farklılıklarıyla mevcuttur ve sonunda musannıf Tirmizî'nin şu değerlendirmesi vardır:

قَالَ أَمْرُ عِيسَى هَذَا حَدِيثٌ غَرِيبٌ لَا نَعْرِفُهُ إِلَّا مِنْ هَذَا الْوَجْهِ وَإِسْنَادُهُ مَجْهُولٌ وَفِي الْحَارِثِ مَقَالٌ

"Ebu İsa (et-Tirmizî) şöyle demiştir: Bu, Garîb bir hadistir, onu ancak bu senedi ile tanıyoruz ve bu isnad da meçhûldür. el-Hâris hakkında da, söylenmiş menfî sözler vardır."838

Aynı hadisin *İbn Hanbel'in Müsnedi* 'ndeki senedi ve metni şu şekildedir:

حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ حَدَّثَنَا أَبِي عَنْ ابْنِ إِسْحَاقَ قَالَ وَذَكَرَ مُحَمَّدُ بْنُ كَعْبٍ الْقُرْظِيُّ عَنِ الْحَارِثِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْأَعْوَرِ قَالَ قُلْتُ لَأَتَيْنَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ فَلَأَسْأَلُهُ عَمَّا سَمِعْتُ الْعَشِيَّةَ قَالَ فَجِئْتُهُ بَعْدَ الْعِشَاءِ فَدَخَلْتُ عَلَيْهِ فَذَكَرْتُ الْحَدِيثَ قَالَ ثُمَّ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ أَتَانِي جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَقَالَ يَا مُحَمَّدُ إِنَّ أَمْرَكَ مُخْتَلَفٌ بَعْدَكَ قَالَ فَقُلْتُ لَهُ فَأَيْنَ الْمَخْرَجُ يَا جِبْرِيلُ قَالَ فَقَالَ كِتَابُ اللَّهِ تَعَالَى بِهِ يَقْصِمُ اللَّهُ كُلَّ حَبَّارٍ مَنْ اعْتَصَمَ بِهِ نَجَا وَمَنْ تَرَكَهُ هَلَكَ مَرَّتَيْنِ قَوْلُ فَصْلٍ وَلَيْسَ بِالْهَزْلِ لَا تَخْتَلِقُهُ الْأَلْسُنُ وَلَا تَفْتِي أَعَاجِيهُ فِيهِ نَبَأٌ مَا كَانَ قَبْلَكُمْ وَفَصْلٌ مَا يَبْتَغِيكُمْ وَخَيْرٌ مَا هُوَ كَائِنْ بَعْدَكُمْ 839

Hadisin senedi: Yakub, İbrahim, Muhammed b. İshak, Muhammed b. Ka'b, el-Haris, Hz. Ali.

Bu hadisin senedi de Hz. Ali'den el-Hâris yoluyla gelmektedir. Metindeki konuşmalar ise, Hz. Peygamber ile Cibrîl arasında geçmektedir.

Bu hadisi zikrettikten sonra Kurtubî, hadisteki râvilerden el-Haris hakkında Cerh ve Tadîl alimlerince yapılan ricâl tenkidlerini aktarmakta ve onların bu tespitlerine itiraz etmektedir. Şöyle demektedir:

837 Kurtubî'nin metnine alınmayan kısımlar (metinde parantez içi bölüm) koyulaştırılarak verilmiş ve bunların anlamının verilmesine gerek duyulmamıştır.

838 Tirmizî, 46 Fadâilî'l-Kur'an 14, N. 2906, V. 158.

839 İbn Hanbel, I. 91 (N. 704, Daru'l-Fikr Baskısı).

“eş-Şa’bî, el-Hâris’i yalancılık ile suçlamakta ise de, bu önemli değildir. (Çünkü, yalanı açıkça tesbit edilmemiştir. O’nu ancak, Hz. Ali’ye olan aşırı sevgisi ve onu diğerlerinden (halifelerden) üstün tutması sebebiyle cerhetmişlerdir. Allah bilir ya, Şa’bîde onu bu sebeple yalancı kabul etmiştir. Çünkü Şa’bî, Ebu Bekir’in daha üstün ve ilk müslüman olduğu fikrini savunmaktadır. Diğer taraftan Ebu Ömer b. Abdilberr de (463/1071), ‘Yalancılardan birisi olan el-Haris el-Hemedânî bana tahdis etti ki...’ şeklinde bir ibare kullandığı için, eş-Şa’bî’nin cezalandırılmış olduğumu zannediyorum’ demiştir.”

Tartışma konusu olan *el-Hâris* hadisin senedindeki altıncı râvidir. Künyesi; Ebu Zuheyr. İsmi; el-Haris b. Abdillâh. Nisbesi; el-Hemedânî, el-Harîfî. Lakabı; el-A’ver. Tabakası; Tabîînin büyüklerindendir. İkâmet Yeri; Kufe. Yahya b. Maîn’e göre *zaîf*. Nesâî’ye göre *fena değil*. Şa’bî’ye göre *kezzâb*. Ebu Hatim er-Razî’ye göre, *‘Kuvvetli değil. Hadisi ile ihticâc edilmez. Rafizî’likle suçlanmıştır. Hadisinde za’fiyet vardır.’*⁸⁴⁰

Kurtubî’nin eş-Şa’bî’ye rağmen savunduğu râvi el-Haris (Ebu Zuheyr el-Haris b. Abdillâh el-Hemedânî el-A’ver), tabîînin büyüklerinden olmakla birlikte, ciddî derecede cerhedilmiştir. Onu sadece Şa’bî’değil, Ali b. el-Medinî de *kezzâb* olarak cerhetmiştir. Ebu Hatim er-Razî de onun hakkında *‘Kuvvetli değil, hadisi ile ihticâc edilmez’* demiştir. Rafizî’likle de suçlanmıştır.

Kurtubî’nin, *‘O’nu ancak, Hz. Ali’ye olan aşırı sevgisi ve onu diğerlerinden (halifelerden) üstün tutması sebebiyle cerhetmişlerdir. Allah bilir ya, Şa’bîde onu bu sebeple yalancı kabul etmiştir.’* şeklindeki itirazının mantığını Hadis Usûlü açısından kabul etmek mümkün değildir. Çünkü Kurtubînin, *‘el-Harisin yalanı açıkça sabit olmamıştır’* dedikten sonra, yapmış olduğu *‘Allah bilir ya’* şeklinde ihtimâliyet bildiren bir savunma şekli, bir delil veya ispat olmaktan çok uzak olup, sadece indî bir görüş veya zann olarak kalma durumundadır. İbn Abdilberr’e ait olan yukarıdaki zannın, Kurtubî’nin kuvvetlendirmesi de söz konusu değildir. Zira zann, zannı takviye etmez. Diğer taraftan onu *kezzâb* olarak nitelendiren sadece Şa’bî değil, Ali b. el-Medinî de aynı vasıfla cerhetmiştir. Kaldı ki, bir râvi üzerinde cerh ve ta’dîl

⁸⁴⁰ el-Cerh ve Ta’dîl, III. 78, N. 363. Bu râviyi cerhedenler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mîzân, I. 436.

birleşirse cerh tercih edilir. Bu, *Cerh ve Ta'dil* ilminin kaidelerindendir ve bunda sayıya bakılmaz, '*Cerh edenler mi yoksa ta'dil edenler mi daha çok?*' şeklinde bir karşılaştırmaya gidilemez.

Tartışma konusu olan el-Haris'in, yine Hz. Ali yoluyla ve merfu olarak rivâyet ettiği bir başka hadisin mevzu olması⁸⁴¹ ve kendisi ile ilgili olarak, metruk, kezzab gibi sıfatların kullanılması⁸⁴², yukarıda aktarılan ona karşı güvensizliği kuvvetlendirir mahiyettedir.

Darimî'nin bu hadis ile ilgili olarak sahip olduğu iki senet ile Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî'nin sahip oldukları senetlerin hepsi bir arada değerlendirildiği zaman görülmektedir ki bütün yollar el-Haris'te birleşmektedir. Yani hadisi Hz Ali'den sadece (kezzâb olarak vasıflanan) el-Haris duymuş görünmektedir ve bu durum, sahip olduğumuz bütün senetler için, aşılamayan ciddî bir za'fiyet noktasını teşkil etmektedir.

Hadis ilminde hüccet olan Ahmed b. Hanbel'in sahip olduğu ilgili hadisin senedinde inkıta' vardır ve metninde de muhteva bakımından farklılıklar söz konusudur. Şöyle ki: Darimî'nin ve Tirmizî'nin hadislerinde fitneler kopacağını, Rasûlullah (s.a.v.) Hz Ali'ye haber verirken, İbn Hanbel'in hadisinde Cibrîl Rasûlullah'a haber vermektedir. Aynı şekilde, fitnelerden kurtuluşun nasıl olacağını soran kişi, Darimî ve Tirmizî'nin hadislerinde Hz. Ali iken, İbn Hanbel'in hadisinde bu görevi Rasûlullah (s.a.v.) yapmaktadır ve tabîi olarak cevabı da Cibrîl vermektedir.

Kurtubî'nin, cerh ve ta'dil alimlerinin yapmış oldukları cerhlere itiraz ederek sevketmiş olduğu bu hadis, ciddî derecede zayıftır. Onun savunmaya çalıştığı el-Hâris el-A'ver, şiddetli derecede cerhedilmiştir. Kurtubî'nin cerhedenlere yapmış olduğu itiraz, cerh ve tadîl kaideleri açısından kabul edilebilir bir mahiyette değildir.

⁸⁴¹ Sils iletu'z-Za'ife, N. 1116, III. 243 : N. 1220, III. 364.

⁸⁴² Sils iletu'z-Za'ife, III. 463.

Bütün bunlar bize, Kurtubî'nin hadis ilmi açısından *mütesâhil* olduğunu göstermektedir.⁸⁴³

9.1. TENKİT ETTİĞİ BAZI ŞAHISLAR:

Kurtubî'nin tenkitçiliğinin ve tenkit konusundaki hassasiyetinin daha iyi anlaşılabilmesi için, onun bazı kişi veya grupları nasıl eleştirdiğini göz önüne sermek faydalı olacaktır.

9.1.1. Ebu Hanifeyi Tenkid Etmesi:

Kurtubî, fikhî konularda genellikle *Malikî Mezhebinin* görüşlerini savunurken *Ebu Hanife* ve *Rey Ehlini* eleştirmekten de geri kalmamaktadır. Öyleki bu konuda bazı tezatlarla düşmekten kurtulamamaktadır. Bakara suresi 41. ayetin tefsirinde, *Kur'an öğretmeye karşılık ücret alınması* meselesini tartışır ve şöyle der:⁸⁴⁴

“ez-Zühri ve Ashâbu'r-Rey bunu reddederler ve şöyle derler: ‘Kur'an öğretimi karşılığında ücret alınması caiz değildir. Çünkü onun öğretimi Allah'a yakınlaşmayı ve ihlâsı gerektiren diğer vaciblerden bir vacibdir. Bunlarda ise ücret alınmaz; namaz ve oruç gibi. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: ‘Benim ayetlerimi birkaç paraya satmayın.’ (Bakara;2/41)..... Kur'an öğretimi karşılığında ücret alınmasını Malik, eş-Şafi'î, Ahmed, Ebu Sevr ve Ulemanın çoğunluğu İbnu Abbasın şu hadisinden dolayı caiz görmüşlerdir: ‘Karşılığında ecir almakta en haklı olduğunuz şey Allah'ın kitabıdır.’ Hadis Buharî tarafından tahrir edilmiştir ve bu konudaki hilafı kaldıran bir nassdır. Bunun esas alınması gerekir.

Buna muhalif olanların bu komıyı namaz ve oruca kıyaslamaları ise fasittir ve nassa muhaliftir. Zira konular arasında farklılık vardır. Şöyleki: Namaz ve oruç kişiye has ibadetlerdir. Kur'an öğretimi ise, öğreticinin dışındaki kişi veya kişileri de ilgilendiren bir ibadettir. O halde bildiğini başkasına aktarmak karşılığında ücret almak caiz olur. Kur'an yazmasını öğretmekte olduğu gibi.”

⁸⁴³ Kurtubî'nin Cerh ve Ta'dil ilmine ilgisini gösteren daha çok örnek için bakılabilecek yerler: Kurtubî, *Tefsir*, I. 93 ; XII. 111-2 (Dâru'l-Hadîs baskısı), Mü'münün Suresi 2. âyet 3. mesele ; XII. 272 (Dâru'l-Hadîs baskısı), Nur Suresi 36. âyet 7. mesele....v.s.

⁸⁴⁴ Kurtubî, *Tefsir*, I. 335.

Kurtubî, bu mütalaaları yaptıktan sonra kendi görüşünü desteklemek üzere İbnü'l-Münzir'den naklen şöyle demektedir: *“Ebu Hanife, ücret karşılığı Kur'an öğretilmesini kerih görürken, belli bir levha, şiir veya şarkı sözlerinin belirli bir ücret karşılığında yazılmasını caiz görüyor. Böylece ma'siyette ücreti caiz kabul ederken, ta'atta batıl görüyor.”*

Ebu Hanife ile ilgili bu değerlendirmeyi nakleden Kurtubî'nin bu konuyu şu mevzu hadisle bitirmesi ve hadis ile ilgili hiçbir yorum yapmaması, kendisinin hadis ilmine vukufiyeti açısından tasvib edilebilecek bir tutum değildir:

“Rasûlullah'dan (s.a.v.) şöyle rivâyet edilmiştir: ‘İnsanların ve yeryüzünde yürüyenlerin en hayırlısı muallimlerdir. Çünkü onlar din zayıfladıkça onu yenilerler. Onlara birşeyler veriniz fakat ücretle tutmayınız. Aksi takdirde onları sıkıntıya sokarsınız. Şüphesiz ki bir muallim bir çocuktan, “Bismillahirrahmanirrahim” demesini ister, o da bunu söylerse, Allah çocuğun kendisi, anne-babası ve muallimi için cehennemden kurtuluş beraatı yazar.”⁸⁴⁵

Bu hadis **mevzudur**.⁸⁴⁶ Kurtubî, bunu her ne kadar temrîz sigası ile kullanmışsa da sahihliği konusunda genel adetine muhalif olarak hiçbir şey zikretmemekte ve tartışmanın bu bölümünü bu hadis ile noktalamaktadır. Anlaşılan Kurtubî, tartışma konusu olan meselelerde, temel delillerinden olmasa bile, tâli derecede bir delil veya sadece bir örnek kabilinden de olsa, mevzu hadisleri kullanabilmektedir.

Yine Bakara 43. ayetin tefsirinde, dokuzuncu meselede⁸⁴⁷ İbnü'l Münzir'den şu ibareyi nakletmektedir. *“Adamın biri şöyle demiş (وقال قائل): (Secdede) alnını yere koyup burnunu koymazsa veya burununu yere koyup alnını koymazsa, çirkin yapmış olmakla beraber namazı tamamdır.”* Kurtubî, bu görüşün sahibinin Nu'man olduğunu açıkladıktan sonra İbnü'l Münzir'den naklini şöyle devam ettirmektedir: *“Ne öncesinde ne de sonrasında, onun bu görüşüne kimsenin katıldığını bilmiyorum.”*

⁸⁴⁵ Kurtubî, *Tefsir*, I. 336.

⁸⁴⁶ el-Fevâidu'l-Mecmûa, 276 ; Mevzûât. I. 220.

⁸⁴⁷ Kurtubî, *Tefsir*, I. 346.

Diğer yandan “*Kimin imamı varsa, imamının kıraatı kendisi için de kıraattır.*” hadisinin zayıf olduğunu savunurken, gerekçe olarak bu hadisin râvilerinden olan el-Hasen b. Umâre’nin metruk ve Ebu Hanîfe’nin⁸⁴⁸ ise zayıf bir râvi olduğunu söyler.⁸⁴⁹ Şöyle der: [وأبو حنيفة وهو ضعيف] : *Ebu Hanîfe’ye gelince, o zayıf bir râvidir.*⁸⁵⁰ Bunların dışında da Ebu Hanîfe’yi eleştirdiği birçok yer vardır.⁸⁵¹

9.1.2. Ebu’l-Ferec el-Cevzî’ye İtirazı:

Bakara 40. ayetin tefsirini yaparken, İsrail’in Ya’kub b. İshak b. İbrahim (a.s.) olduğunu söyledikten sonra, bu konuda Ebu’l-Ferec el-Cevzî’nin bir görüşünü belirtir, ardından da tashih eder:

“Ebu’l-Ferec el-Cevzî demiştir ki: ‘Nebiler arasında, bizim ‘Peygamberimiz Hz. Muhammed’in dışında iki ismi olan yoktur. Onun ise ismi çoktur.’ Bu sözü Fuhumu’l-Asar adlı kitabında zikreder.

Ben derim ki: Mesîh kelimesi, Hz. İsa’nın diğer bir özel ismidir ve türetilmemiştir. Diğer taraftan Allah Teâlâ O’nu Ruh ve Kelime şeklinde de adlandırmıştır. (Kavmi) O’na Ebîlû’l-Ebîlîn de derdi. Bunu el-Cevherî es-Sihah’ta söylemiştir. el-Beyhakî de Delailü’n-Nübüvve adlı eserinde, Halil b. Ahmed’den naklen şöyle demektedir: Peygamberlerden beş tanesinin iki ismi vardır; Muhammed ve Ahmed, İsa ve Mesîh, İsrail ve Ya’kub, Yûnus ve Zünnûn, İlyas ve Zülkifl (a.s.)... ”⁸⁵²

Görüldüğü gibi burada Kurtubî, İbnu’l-Cevzî’nin bir iddiasını eserinin de ismini vererek cevaplandırmaktadır. Oysa ki Kurtubî, İbnu’l-Cevzî’den yanlış nakilde bulunmaktadır ve haksız ithamda bulunmaktadır. Çünkü *Fuhûmu’l-Âsâr*’daki bu ifadeler, İbnu’l-Cevzî’ye değil İbn Abbas’a aittir. Metnin aslı şöyledir: “*İkrime*

⁸⁴⁸ Ebu Hanîfe’nin hadis ilmindeki yeri için bkz. *İmam Ebu Hanîfe’nin Hadis Anlayışı*, s. 56-66.

⁸⁴⁹ Ebu Hanîfe’nin ve el-Hasen b. Umâre’nin hadiste zayıf olmadıklarını belirten Cerh ve Ta’dil alimlerinin görüşleri için bkz. Dârekutnî, I. 323-5. (Ebu’t-Tayyib Muhammed Şemsulhakk el-Azîm el-Âbâdî’nin ta’liki.)

⁸⁵⁰ Kurtubî, *Tefsir*, I. 122.

⁸⁵¹ Kurtubî, *Tefsir*, VIII. 15’de olduğu gibi.

⁸⁵² Kurtubî, *Tefsir*, I. 330 .

İbn Abbas'tan şöyle rivâyet etmiştir: İsrail oğullarının nebileri ancak 10 (on) tanedir. Nuh, Hud, Lut, Salih, Şuayb, İbrahim, İsmail, Yakub, İsa ve Muhammed (a.s.). İsa el-Mesih ve Yakub İsrail'den başka Benî İsrail peygamberlerinden hiçbirinin iki ismi yoktur..."⁸⁵³

9.1.3. İbnü'l-Arabî'yi Eleştirmesi:

Kurtubî, en çok etkilendiği ve kendisinden en çok nakilllerde bulunduğu İbnü'l-Arabî'yi bile yeri geldikçe tenkit etmekten (bir önceki konuda görüldüğü gibi) geri kalmamaktadır. Önceki konuda görülen sert eleştirilerine benzer bir şekilde, yine aynı surenin 43. ayetinin tefsirinde, Rükû' ve secde için yeterli olan en az zaman konusunu incelerken, İbnü'l-'Arabî'nin bu konudaki görüşünü açıklamakta ve onun *'bu konuda pek çok rivâyet gelmiştir'* sözünü şiddetle eleştirmektedir:

*"Kadı Ebu Bekir İbnu'l 'Arabî şöyle demiştir: '(Namazdaki rükünlerin) birbirinden ayrılmasının vücûbu ve fakat, tuma'nîniyyetin (azaların yerli yerine oturmasının) gerekmediği konusunda İbnü'l-Kasım'dan ve başkalarından pek çok rivâyet vardır.' Fakat O bu konuda büyük bir vehim içindedir. Zira Resûlullah (s.a.v.) bunu (tuma'nîniyyeti), yapmış, emretmiş ve öğretmiştir. Bu hususta İbnu'l-Kasım'ın, ilgili rivâyetlere muttali' olamaması gibi bir mazereti olabilir. Fakat bu konudaki ilim size ulaşmış ve deliller de ortaya konulmuşken, ne oluyor size?"*⁸⁵⁴

9.2. TENKİT ETTİĞİ BAZI GRUPLAR

9.2.1. İhticac Ettiği Hadisler Açısından İmamiyye'yi Tenkid Etmesi:

Kurtubî, "Hz. Ali'nin imametine dair nassların varlığını ve Rasûlullah'ın (s.a.v.) bu konudaki emirlerine inadî olarak muhalefet ettiğinden dolayı ümmetin küfre girip irtidat ettiğini ileri süren İmamiyye'nin ihticac ettiği hadislerin reddi" şeklinde bir konu başlığı açmakta, burada İmamiyyenin halifelik hususunda Hz.

⁸⁵³ Fuhûm, s. 4.

⁸⁵⁴ Kurtubî, *Tefsir*, I . 347.

Ali'nin lehine hadisten getirmiş olduğu delilleri ele almakta ve onların iddialarını reddetmektedir.⁸⁵⁵

Bu konuda delil kabul ettikleri **birinci hadis**, Rasûlullah'ın (s.a.v.) şu kavlidir: *"Ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır. Allahım ona veli olana sen de veli ol, ona düşman olana sen de düşman ol."*⁸⁵⁶

İmamiyye diyor ki: Lügatte **mevla** (مولى) nın manası **evla** (أولى) demektir. Rasûlullah (s.a.v.), *Fâ'-i ta'kîbiyye* ile '*Ali onun mevlasıdır* (فعلي مولاه)' dediğinde, bilinir ki buradaki mevla (مولى) kelimesinden murad, '*onun daha layık ve daha evla olduğudur*. Dolayısıyla, bu sözleriyle Rasûlullah'ın (s.a.v.) imameti kastedmiş olması ve ona itaatin farziyeti söz konusudur.⁸⁵⁷

İmamiyyenin bu konuda delil olarak kabul ettiği **ikinci hadis**, Rasûlullah'ın (s.a.v.) Hz. Ali'ye hitaben söylediği şu sözüdür:

*"Senin benim yanımdaki durumun, Harun'un (a.s.) Musa (a.s.) nezdindeki durumu gibidir. Ancak şu kadar var ki benden sonra Peygamber yoktur."*⁸⁵⁸

İmamiyye diyor ki: Harun'un (a.s.) durumu malumdur. O, nübüvvette Musa'ya (a.s.) ortaktır. Fakat Hz. Ali için böyle bir şey söz konusu olamaz. Harun (a.s.) aynı zamanda Musa'nın (a.s.) kardeşi idi. Hz. Ali için bu da söz konusu değildir, çünkü o halife idi. O halde anlaşılan şudur ki, bu hadiste kastedilen mana halifeliktir.⁸⁵⁹

İlk hadise cevap:

Birincisi: bu hadis mütevatır değildir ve sıhhatinde ihtilaf edilmiştir. Ebu Davud es-Sicistanî ve Ebu Hatim er-Razî buna ta'n etmişler ve batıl olduğuna

⁸⁵⁵ Kurtubî, *Tefsir*, I. 266 (Bakara suresi 30. ayetin tefsirinde 6. meseleyi).

⁸⁵⁶ Tirmizî, 46 Menakıb, 19, No:3713. (V. 633). (Hadisin sadece ilk kısmı vardır ve Tirmizî bunun için Hasen-Sahih demektir): İbn Mace, Mukaddime 11, No: 116, (I. 43); Müsned, I. 118; IV. 281; V. 366,370.

⁸⁵⁷ Kurtubî, a.y.

⁸⁵⁸ Tirmizî, 46 Menakıb 20, No:3731 (V.641): İbn Mace, Mukaddime 11, No: 121, (I. 45).

⁸⁵⁹ Kurtubî, a.y.

Rasûlullah'ın (s.a.v.) şu kavliyle delil getirmişlerdir: *'Müzeyne, Cüheyne, Gifar ve Eslem kabileleri bütün insanlardan ayrı olarak benim mevlalarımıdır. Onların Allah ve Rasûlünden başka velileri (dostları) yoktur.'*⁸⁶⁰ Ardından da şöyle demişlerdir: *'Şayet Rasûlullah (s.a.v.), 'Ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır.'* demiş olsaydı, bu iki haberden biri yalan olurdu.⁸⁶¹

İkincisi: Bu haber sika kişilerin yine sika kişilerden rivâyet etmiş olduğu sahih bir hadis olsa bile, bunda Hz. Ali'nin imametine dair bir delil yoktur. Ancak faziletine dairdir. Buradaki mevla kelimesi veli manasınadır. Bu durumda hadisin anlamı; *ben kimin dostu isem Ali de onun dostudur* şeklinde olur. Allah Teala da ayette *'Şüphesiz ki Allah onun (Rasûlullah (s.a.v.)'ın) mevlasıdır'*⁸⁶² yani dostudur buyurmaktadır. Bu hadiste anlatılmak istenen maksad, Hz. Ali'nin zahirinin de batını gibi olduğunun insanlar tarafından bilinmesidir. Bu ise, Hz. Ali için büyük bir fazilettir.⁸⁶³

Üçüncüsü: Bu haberin bir *seheb-i vürûdu* vardır ki o da şudur. Üsame ve Ali (r. anhüma) bir meselede tartışır. Ali Üsameye, *'Sen benim mevlamsın'* der. Üsame de Ali'ye *'Ben senin değil Rasûlullah'ın (s.a.v.) mevlasıyım'* der. Durum Rasûlullah'a (s.a.v.) nakledilince şöyle buyurur: *'Ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır.'*⁸⁶⁴

Dördüncüsü: *İfk hadisinde* Hz. Ali (r.a.), Hz. Aişe hakkında Rasûlullah'a (s.a.v.); *'Kadın kılığı yok'* demiş, bu söz de Hz. Aişe'ye çok ağır gelmişti. Bu olay üzerine münafıklar Hz. Ali'yi tenkid edecek bir saha buldular ve kendilerinin ondan beri olduklarını söylemeye başladılar. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.), onların bu tenkidlerini reddetme kabilinden olmak üzere yukarıdaki hadisi söylemiştir. Ashabdan bir gurubun *'Biz Rasûlullah (s.a.v.) zamanında münafıkları, ancak Ali'ye*

⁸⁶⁰ Buharî, 61 Menakıb, 2/4. (IV. 155) Buharî'nin hadisi Kureyşin Menakıbı bab tercemesi altında olup, yukarıdaki metinde geçenlerin dışında Kureyş, Ensar ve Eşca' kabilelerini de ihtiva etmektedir.

⁸⁶¹ Kurt ubî, *Tefsir*, I. 267 (Daru'l-Hadis Baskısında. I. 283).

⁸⁶² Tahrîm, 66/4.

⁸⁶³ Kurtubî, a.y.

⁸⁶⁴ Kurtubî, a.y.

olan buğzlarından (kinlerinden) tanırdık.⁸⁶⁵ dediklerinin rivâyet edilmesi buna dayanmaktadır.⁸⁶⁶

İkinci hadislerine cevap:

Rasûlullah'ın (s.a.v.), *'Harun'un Musa nezdindeki durumu'* şeklindeki sözlerinde onun hilafetini kasetmediği konusunda ihtilaf yoktur. Harun'un Musa'dan önce öldüğü de kesindir. Dolayısıyla Hz. Harun Hz. Musa'dan sonra halife olmamıştır. Hz. Musa'dan sonraki halife Yûşa b. Nun (a.s.) idi. Resûlullah (s.a.v.), bu hadisinde Hz. Ali'nin hilafetini kasetmiş olsaydı şöyle demesi icab ederdi: *'Senin benim yanımdaki durumun, Yûşa'nın Musa nezdindeki durumu gibidir.'* Böyle dememiş olması, muradının da öyle olmadığına delalet etmektedir. Onun muradı ancak şudur: *'Ben hayatta olduğum fakat ailemin yanında bulunmadığım süre içerisinde, seni aile halkım üzerine halife tayin ettim.'* Zira Musa (a.s.) Rabbine münacaat için gittiğinde, kavmi arasında kendi yerine halife olarak Harun'u (a.s.) bırakmıştı.⁸⁶⁷

Diğer yandan bu hadisin *sebeb-i vürûdu* olarak şu olay anlatılmıştır:⁸⁶⁸ Rasûlullah (s.a.v.) Tebuk Gazvesi'ne çıktığında, Medine'de ailesi ve kavmi üzerine Hz. Ali'yi halife olarak bırakmış idi. Bunun üzerine münafıklar fitne çıkarıp şöyle bir dedikodu yapmaya başladılar: *Rasûlullah (s.a.v) ancak Ali'ye olan buğzundan ve ondan uzak kalma isteğinden dolayı onu geri bıraktı.* Bunun üzerine Hz. Ali Resûlullah'a (s.a.v.) yetiştirdi ve münafıklar şöyle şöyle diyorlar dedi. Rasûlullah da (s.a.v.) *'Yalan söylemişler. Bilakis hen seni Musa'nın, kendi yerine Harun'u halife bıraktığı gibi bırakıyorum.'* der ve ekler: *'Benim katımdaki durumunun, Harun'un Musa katındaki durumu gibi olmasına razı değ il misin?'*⁸⁶⁹

⁸⁶⁵ Kurtubî, a.y.

⁸⁶⁶ Tirmizî, 46 Menakıb, 20, No:3717. (V. 635).

⁸⁶⁷ Kurtubî, a.y.

⁸⁶⁸ Kurtubî, *Tefsir*, I. 268.

⁸⁶⁹ Yukarıdaki metinde Resûlullah'a (s.a.v.) izafe edilen cümlelerin ikincisi: Müslim, 44 Fedailu's-Sahabe 4, No:30-32 (2404), (IV. 1870) : Ma'mer, XI. 226, N. 20390 ; Camiu Beyânî'l-İlm, I. 457, N. 718. (Eserin mahakkiki Ebu'l-Eşbal, bu hadisin senedinin zayıf fakat kendisinin sahih olduğu şeklinde ilginç bir değerlendirme yapmaktadır.)

Kurtubî, Rasûlullah'ın (s.a.v.) Medinedeki bu istihlaf hadisesinden İmamiyyenin iddia ettiği gibi, hilafete dair bir işaret çıkarılamıyacağını belirttiikten sonra, mantıktaki *olmayana ergi metodu* ile bir akıl yürütür ve onların bu olaya dayandırdıkları anlayışlarının bir varsayım olarak doğru kabul edilmesi durumunda dahi, Hz. Ali'ye birçok ortağın çıkabileceğini, zira herbir gazada İbn Ümmü Mektûm ve Muhammed b. Seleme gibi ayrı şahısların halife bırakıldığını söyler.

Bu haberin kaynağına da dikkat çeken Kurtubî, hadisin tek bir sahabiden Sa'd b. Ebi Vakkas'tan geldiğini dolayısıyla *Haber-i Ahad* olduğunu⁸⁷⁰ belirtir. Ardından bu hadise mukabil Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in daha evlâ olduğuna dair haberlerin de mevcûdiyetine işaretle ve garib bir şekilde de temrîz sîgasıyla şu olayı nakleder: "Rivâyet edilir ki Rasûlullah (s.a.v.) Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderdiği zaman, niçin Ebu Bekir ve Ömer'i göndermediğini soranlara şu cevabı verir: Ben onlardan müstağni olamam. Onların benim yanındaki durumları, göz ile kulağın baştaki durumları gibidir."⁸⁷¹ Yine Rasûlullah (s.a.v.) şöyle demiştir: "Onlar benim yeryüzündeki vezirlerimdir."⁸⁷² Ayrıca Rasûlullah'ın (s.a.v.) şöyle de dediği rivâyet edilmiştir: "Ebu Bekir ve Ömer, Harun menzilesindedirler."⁸⁷³ Temrîz sîgasıyla rivâyet ettiği bu son hadisin *İhtidâen varid olduğunu* (bir sebebi vüruda dayanmaksızın) , Hz. Ali ile ilgili olarak yukarıda rivâyet edilen aynı manadaki hadisin ise bir sebep üzerine varid olduğunu söyler ve bundan yola çıkarak Hz. Ebu Bekir'in imamete daha layık olduğu sonucuna varır.

Kurtubî'nin bu tenkitlerinden, onun *hadis anlayışıyla* ilgili şu hususları tesbit etmek mümkündür:

⁸⁷⁰ Buradan Kurtubî'nin Ahad Habere olan nisbî güvensizliğini de anlamak mümkündür.

⁸⁷¹ Manası buna yakın olan ve mürsel olduğu Tirmizî tarafından ifade edilen bir hadis vardır: Resûlullah (s.a.v.), Ebu Bekir ve Ömer'i görünce şöyle der. 'Bu ikisi, göz ve kulaktır.' Tirmizî, 46 Menakıb 16, No:3671, (V. 613) .

⁸⁷² Tirmizî, 46 Menakıb 16, No:3680. (V. 616) Hasen-Garib olduğunu ekleyerek.

⁸⁷³ Muteber hadis kaynaklarında bulunamamıştır. Bulabildiğimiz yerler: Tarîhu Bağdâd, XI. 385 ; Kenz, XI. 567, N. 32682 (Vahiyattan kabul edildiği ilave edilerek.); Silsiletu'z-Za'ife. IV. 219, N. 1734 (Kezib yorumuyla).

1) Müellife göre **İbtidâî** bir hadis,⁸⁷⁴ delil olma bakımından aynı konuda varid olan fakat belli bir sebebe dayanan (sebeb-i vürûdu olan) hadisten daha kuvvetlidir.

2) Sahabî râvisi tek olan hadis, *Haber-i Ahaddır* ve ahad olmayana göre nisbî de olsa, bir güvensizlik vardır. İmamiyyenin ileri sürdüğü yukarıda geçen ikinci hadisi incelerken, sahabi râvisinin sadece Sa'd b. Ebi Vakkas olduğuna dolayısıyla da bu hadisin bir haber-i ahad olduğuna dikkati çekmesinden bunu anlıyoruz.

3) İmamiyyenin imamet konusunda Hz. Ali'nin evleviyyetine dair öne sürdüğü hadisler karşısında Kurtubî'nin, *Hiz. Ebu Bekir ve Hiz. Ömer lehine onların rivâyetinden daha öcelikli olarak kabul edilmesi gereken rivâyetler de vardır* diyerek delil olarak ileri sürdüğü hadislerin, kendisinin de ancak temriz sîgasıyla nakledebildiği bir kısmı zayıf diğer kısmı ise mevzu haberler olması, bize göre ilmî hassasiyete aykırı bir tutumdur.

4) İmamiyye, Rasûlullah'ın (s.a.v.) Hz. Ali'ye hitaben '*Senin benim yanımdaki durumun, Harun'un (a.s.) Musa (a.s.) nezdindeki durumu gibidir.*' demiş olmasından, Hz. Ali'nin imamete daha layık olduğu sonucunu çıkarmaktadır. Kurtubî ise onların bu hadisten bu şekilde bir yorum çıkarmalarını reddetmekte ve hatta, '*Harun'un Musa nezdindeki durumu*' şeklindeki ibarede, hilafetin kastedilmediği hususunda ihtilaf yoktur demektedir.

Ancak biraz sonra Kurtubî'nin, imamet konusunda Ebu Bekir'in evleviyyetine delil olmak üzere, imamiyyenin mantığıyla hareket ederek, onların deliline benzer şu hadisi ileri sürmesi, üstelik bunun da mevzu (ve büyük ihtimalle de imamiyyenin delil olarak ileri sürdüğü yukarıdaki hadislerine tepki olarak uydurulmuş) olması, **Kurtubî açısından bir tezat oluşturmaktadır: 'Ebu Bekir ve Ömer'in (Resûlullah (s.a.v.) karşısındaki) durumu Harun'un (a.s.) Musa (a.s.) karşısındaki durumu gibidir.'**⁸⁷⁵

Cerh ve Ta'dîl konusunda Kurtubî'den aktardığımız bütün bu örnekler ve burada gösteremediğimiz diğer tartışmaları, açıkça ortaya koymaktadır ki o,

⁸⁷⁴ Kurtubî'nin ibtidâî hadis ifadesinden kasdı. sebeb-i vürûdu olmayan hadistir.

⁸⁷⁵ Hadisin vâhî ve kezib oluğu konusundaki görüşler bir önceki sayfada verilmişti.

hadsîçilik açısından çok geniş bir rical bilgisine sahiptir. Bu sahanın alimlerinin, rivâiler hakkındaki fikirlerini de bilmektedir. Yer yer onlar arasında karşılaştırma yapmaktadır. Bazen, onların fikirlerini dahi eleştirebilmektedir. Bütün bunlar, onun hadisçiliği açısından genel anlamda olumludur. Fakat, Buhârî ve Müslim'e karşı duyduğu son derece itimat, burada da kendini göstermektedir. Onlar hakkında, *'Bir rivâinin adaletini ve sika bir râvi olduğumu anlamak için, Buhârî ve Müslim'in kitaplarında ondan rivâyette bulunmuş olmalarını bilmen sana yerter de artar'* diyebilmektedir. Bu durum onun, hadis ve sünnet ile ilgili diğer konularda olduğu gibi, *cerh ve ta'dil* hususunda da hadis ehline karşı duyduğu son derece güveninin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

10. HADİSLERİN MANA İLE RİVÂYETİ:

Mana ile rivayet konusunda Kurtubî, önce *Tebdîl* [بَدَّلَ] ile *İbdâl* [أَبْدَلَ] kelimelerinin arasındaki anlam farklılığına dikkat çekiyor: *"Tebdîl; aslını izâle etmeden kelimenin kendi üzerinde yapılan değişikliktir. İbdâl ise; kelimenin bizzat kendisinin izâle edilmesidir."*⁸⁷⁶

Şu ayetteki tebdil kelimesi, Kurtubî'ye göre yukarıdaki anlamda kullanılmıştır: [قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا أَتَىٰ بِقُرْآنٍ غَيْرِ هَٰذَا أَوْ بَدَّلَهُ] *"Öldükten sonra bize kavuşmayı ummayanlar; ya bundan başka bir Kur'an getir, ya da bunu değiştir (tebdil et). dediler."*⁸⁷⁷

Kurtubî'nin bu izahına göre tebdîl, ibdalden farklı olup, tebdil durumunda mananın aslı korunmaktadır.

Diğer yandan, ona göre, dinde esas olan nassların ya lafızlarıyla ya da manalarıyla ta'abbud sözkonusudur. Söz konusu, ayetler ile hadislerdir. Elimizdeki bu naslar, yukarıdaki izahat çerçevesinde değerlendirildiği zaman görülecektir ki, lafızlarıyla taabbud sözkonusu olanların tebdîli caiz değildir. Bunlar, *ayetlerdir*. Zira

⁸⁷⁶ Kurtubî, *Tefsîr*, I. 410.

⁸⁷⁷ Yunus, 10/15.

Allah Teâlâ, kendisinin emrettiği kavli değiştirenleri zemmetmiştir.⁸⁷⁸ Lafızlarıyla taabbud olunmayanlar ise; manalarının değişmemesi şartıyla lafızlarının tebdîli caizdir. Bunlar da *hadislerdir*. Çünkü, bunların ancak manalarıyla taabbud söz konusu olabilir.⁸⁷⁹

Kurtubî, **tebdîlin** tarifini ve hangi naslarda caiz olup olmadığını bu şekilde serdettikten sonra, Hadisin mana ile rivâyeti konusunu uzun uzun tartışır. Farklı görüşleri aktarır. Bu konuda İbnu'l-Arabî'yi de eleştirir. Kendi mezheb imamı İmam Malik'in de dahil olduğu cumhurun görüşünü benimser:

Kurtubî, bu konuda ulemâ arasında ihtilaf olduğunu belirtir ve şöyle der: İmam Malik, İmam Şafî, Ebu Hanîfe ve bunların arkadaşlarından bu konuda nakledildiğine göre; *hitabın vuku' ve vürüd şeklini bilen, kelimeleri tek tek tanıyan alim bir kişinin, manada tam bir mutahakat olması şartıyla, hadisi mana ile rivâyet etmesi caizdir. Cumhurun görüşü budur.* en-Nehâî, el-Hasen ve eş-Şa'bîde hadisi mana üzere rivâyet etmişlerdi.⁸⁸⁰

Fakat diğer yandan, ulemadan büyük bir topluluk da, hadisin mana ile rivâyetini menetmişlerdir. Bunlar arasında İbn Sîrin, Kasım b. Muhammed ve Reca b. Hayve vardır. Mücahit şöyle demiştir: "*Hadiste istersen noksanlık yap ama asla ziyade yapma.*" Malik b. Enes de, hadislerin [ة] ve [ى] harflerine bile çok dikkat ederdi. Hadis İmamlarından bir topluluk da bu görüştedir. O kadar ki onlar, *lahn*⁸⁸¹ üzere aldıkları hadisleri dahi değiştirmeden veya düzeltmeden, aynı şekilde rivâyet etmeyi tercih etmişlerdir.⁸⁸²

⁸⁷⁸ Bakara, 2/59.

⁸⁷⁹ Kurtubî, *Tefsîr*, I. 411 (Dâru'l-Hadis baskısında; I. 417, Bakara Suresi 58. ayet, 6. fasıl).

⁸⁸⁰ Kurt ubî, *Tefsîr*, I. 411 (Dâru'l-Hadis baskısında; I. 417, Bakara Suresi 58. ayet, 6. fasıl).

⁸⁸¹ **Lahn**: Herhangi bir metni okurken, gerek i'rabında gerekse lafızlarının telaffuzunda hata etmek, dinleyenden başkasının anlamıyacağı şekilde rûmuzlar, kapalı ve müphem sözler kullanarak söz söylemek manasına kullanılır... Şu hale göre lahn, hadis lafızlarını, i'rablarını açıkça belli edecek şekilde değil de, ağızda geveliyerek okumaktır... Rivayette esas, işitilenlerin değiştirilmeden nakledilmesidir. Bunun için hadis alimleri, ravinin hadisi işittiği şekilde rivayet etmesi gerektiği görüşünde birleşmişlerdir. (Ansiklopedik Hadis Terimleri, s. 198)

⁸⁸² Kurtubî, a.y.

Aynı şekilde *takdim*, *te'hîr*, *noksan* ve *ziyade* konularında da görüş farklılıkları vardır. Bazıları lafza değil de manaya çok önem verirler. Diğer bazıları ise, lafızdan ayrılmamağa gayret gösterirler ve buna çok önem verirlerdi. Dinde en ihtiyatlı ve en evlâ olanı şüphesiz ki budur. *Fakat ilim adamlarının çoğunluğu önceki görüştedirler. Yani manayı esas alırlar. Bunun caiz olduğu görüşü İnşaallah Teâlâ en sahih olanıdır.* Zira Sahabenin sîretlerinden bildiğimiz şudur ki onlar, aynı olayı farklı lafızlarla rivâyet ediyorlardı. Çünkü onlar manaya önem veriyorlar, lafızların tekrarı veya yazılması gibi şeylerle uğraşmıyorlardı.⁸⁸³

10.1. Mana ile Rivâyeti Caiz Görenlerin Bu Konudaki Delilleri:

Kurtubî, mana ile rivâyeti caiz görenlerin bu konudaki delillerini şu şekilde aktarır, ve sonra, şu yorumları onları yorumlar.

1. el-Hasen demiştir ki *"Manayı isabet ettirirsen bu sana kâfidir."*⁸⁸⁴
2. Vasile b. el-Eska'nın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *"Rasulullah'ın bize haber verdiği herşeyi size nakletmiş değiliz. Size mana kâfidir."*⁸⁸⁵
3. Katade de Zürrare b. Evfâ'dan şöyle nakletmiştir: *"Rasulullah'ın (s.a.v.) birçok sahabisine mülâki oldum ki, onların bana anlattıkları şeylerin lafızları farklı ama manaları aynı idi."*⁸⁸⁶
4. Süfyan Sevrî demiştir ki; *"Size 'aynen duyduğum gibi rivâyet ediyorum' desem bile inanmayınız. Size rivâyet ettiğim şey ancak manadır."*⁸⁸⁷
5. Vekî' de şöyle derdi: *"Eğer mana ile rivâyet konusunda bir vüs'at (genişlik) olmasaydı, insanlar helâk olurlardı."*⁸⁸⁸

Kurtubî, bu konudaki görüşleri bu şekilde aktardıktan sonra, onların görüşlerini yorumlar ve kendisinin de onlara katıldığını ifade eder:

⁸⁸³ A.y.

⁸⁸⁴ A.y.

⁸⁸⁵ A.y.

⁸⁸⁶ Kurtubî, *Tefsîr*, I. 411 (Dâru'l-Hadis baskısında; I. 417, Bakara Suresi 58. ayet, 6. fasıl).

⁸⁸⁷ Kurtubî, *Tefsîr*, I. 412 (Dâru'l-Hadis baskısında; I. 418, Bakara Suresi 58. ayet, 6. fasıl).

⁸⁸⁸ A.y.

“Ulema, din hükümlerinin, arap olmayan diğer milletlere kendi dilleri ile nakledilmesinin ve o lisanlara terciime edilmesinin cevazında ittifak etmişlerdir ki bu, mana ile rivâyetin ta kendisidir. Arapçadaki bir ifadenin başka bir dile değiştirilmesi caiz olunca, aynı ifade değişikliğinin Arapçanın kendi içinde yapılması evleviyyetle caiz olur. el-Hasen ve eş-Şafii, delil olarak bu hususu ileri sürmüşlerdir ki bu bâbda doğru olan görüş de budur.”⁸⁸⁹

“Kaldı ki bizzat Allah Teâlâ Hazretleri, mana ile nakilde bulunmuştur. Geçmiş ümmetlerin haberlerini ve hatta bazı konuşmalarını bize, onların dilinde değil de arap dilinde nakletmiştir. Hatta bazı kıssaları değişik yerlerde, aynı manayı vermekle beraber, farklı lafızlarla aktarmıştır. Bu kıssalardaki kahramanların konuşmaları arap diline nakledilirken, takdîm-te’hîr, hazf ve ilga, noksan ve ziyade gibi durumların vuku bulmuş olması tabi’idir.”⁸⁹⁰

10.2. Kurtubî’nin, Manayla Rivâyeti Red Edenlere Karşı Delilleri:

Kurtubî, karşı tarafın yani mana ile rivâyeti kabul etmeyenlerin delillerini tek tek ele alır ve şu şekilde cevaplandırır.

1. *“Hadiste ‘Benim sözümü işiten ve işittiği gibi tebliğ eden kişinin yüzünü Allah aketsin’⁸⁹¹ buyurulmuştur, o halde tebliğin veya naklin işitildiği gibi, aynı lafızla yapılması gerekir.”* şeklindeki karşı bir itirazı Kurtubî, bir kaç delille karşılar:

a) Kurtubî’ye göre, onların delil olarak kullandıkları bu hadiste geçen *‘İşittiği gibi edâ eden’* ibaresinden maksad; *‘hükümünü olduğu gibi eda eden’* demektir. Lafzını değil. Zira, ibarenin lafzı esas alınmaz. [لأن اللفظ غير معتد به]⁸⁹².

Bizce bu karşı delil çok makuldur. Mecellenin [العبرة في العقود للمقاصد والمعاني لا]

[...للألفاظ والمباني]⁸⁹³ şeklindeki maddesi de bu mealde dir: *“Ukûdda⁸⁹⁴ itibar makasid ve ma’âniyedir, elfaz ve mebaniye değildir.”⁸⁹⁵*

⁸⁸⁹ A.y.

⁸⁹⁰ A.y.

⁸⁹¹ Ebu Davud, 19 İlim 10/2, N. 3660 ; Tirmizi, 42 İlim 7, N. 2656 ; İbn Mace, Mukaddime 18, N. 231, 25 Menasik 76, N. 3055.

⁸⁹² Kurtubî, *Tefsîr*, I . 413 (Dâru’l-Hadis baskısında; I. 418, Bakara Suresi 58. ayet, 6. fasıl).

b) Kurtubî onların ileri sürdüğü hadisi onlara karşı delil olarak kullanıyor ve şöyle diyor: *“Bu hadisteki muradın, hükiim ve mana olduğuna dair diğer bir delil de, onun devamıdır: ‘Zira nice fıkıh taşıyıcısı vardır ki, kendisi fakih değildir. Yine nice fıkıh taşıyıcısı vardır ki, o ilmi kendisinden daha fakih olan kişilere taşır.’”*⁸⁹⁶ Müellifin yürüttüğü bu mantık doğrudur. Çünkü, fıkıh taşıyıcısının taşıyacağı şey, tabiiki hükümlerdir.

c) Kurtubî’nin öne sürdüğü şu son karşı delil, öncekilerin en güzelidir ve Kurtubî’nin ince zekasının bir tezahürüdür:

*“Bu hadisin bizzat kendisi dahi, aynı manayı taşıyan değişik lafızlarla rivâyet edilmiştir. Bu değişik lafızların, Resulullah’a (s.a.v.) ait, muhtelif zamanlarda söylenmiş sözler olması ihtimali var olsa bile, kuvvetle muhtemel olan şudur ki bu, değişik lafızlarla rivâyet edilmiş tek bir hadistir. İşte bu, hadisin mana ile rivâyet edilmesinin caiz olduğuna dair getirilen delillerin en güzelidir.”*⁸⁹⁷

2. Hadisin mana ile rivâyet edilemeyeceğini söyleyenlerin ileri sürdüğü delillerden biri de şudur: *“Resulullah (s.a.v.) bir adama, yatağına girdiğinde okuyacağı bir dua öğretmiş, o kişi öğrendiği bu duayı tekrar ederken, ‘İndirdiğin kitaba ve gönderdiğin Nebi’ye inandım...’ şeklindeki kısmı ‘...gönderdiğin Resule...’ diye tekrar etmiş, bunun üzerine Peygamber Efendimiz derhal müdahale etmiş ve ‘Hayır, gönderdiğin Nebi’ye’ diye düzeltmiştir.”*⁸⁹⁸ Görmüyor musunuz, Rasûlullah (s.a.v.) kendi söylediklerinden bir lafzın dahi değiştirilmesini kabul etmemiştir!⁸⁹⁹

Takdir edileceği üzere bu delil çok kuvvetlidir, kendi içinde tutarlıdır ve ilk anda iddialarını ispatlamaya yeterli gibi görünmektedir. Fakat Kurtubî’nin öne

⁸⁹³ Şerh u’l-Mecelle, I. 19.

⁸⁹⁴ “Bu madde, el-Eşbâh’ın *Kitabu’l-Buyû*’unda [الإعتبار للمعنى لا للألفاظ] ‘İ’tibâr lafızlara değil, manayadır.’ deyu mezkur olan mes’eleden alınmıştır... Bu maddede ‘Ukûdda’ denilip, arabîyyesinde olduğu gibi, ‘İ’tibar makasid ve ma’âniyedir...’ denilmemesi, yani ‘Ukûd’ lafzının ilave olunması, eymandan (yeminlerden) ihtiraz içündür.” (Mecelletu’l-Ahkâm Şerhi, I. 35).

⁸⁹⁵ Mecelle, s. 19.

⁸⁹⁶ Kurtubî, *Tefsîr*, I. 412 (Dâru’l-Hadis baskısında; I. 418, Bakara Suresi 58. ayet, 6. fasıl).

⁸⁹⁷ A.y.

⁸⁹⁸ Buhârî, 4 Vudû’ 75, N. 244 ve 83 Da’avât 6, N. 5952 ; Muslim, 48 Zikir 17, N. 56 (2710), (IV. 2081) ; Ebu Davud, 35 Edeb 98, N. 5046.

⁸⁹⁹ Kurtubî, *Tefsîr*, I. 413 (Dâru’l-Hadis baskısında; I. 418, Bakara Suresi 58. ayet, 6. fasıl).

sürdüğü karşı deliller, gerçekten onun keskin zekasının ve ince tahlil kabiliyetinin bir göstergesidir. Aynı zamanda tatmin edicidir:

a) Müfessirimize göre *Nebî* lafzı, *Rasûl* kelimesinden daha çok medhedicidir. Çünkü, *Rasûl* kelimesi herkes hakkında kullanılabilirken *Nebî* lafzı, sadece peygamberler için kullanılabilir. Dolayısıyla Hz. Peygamber bu duada, *nebiyyike* ifadesini kullanarak, daha fazla övgü ihtiva eden kelimeyi seçmiştir.⁹⁰⁰

b) Ancak nebilerin içinde bazıları aynı zamanda rasûldur. Bu rasûllerin diğer nebilerden daha faziletli olmasının sebebi, onların nübüvvet ile risâleti cem'etmiş olmalarındandır. Hz. Peygamber bu duada, *nebiyyike* ifadesini kullandıktan sonra, hemen ardından, [الذى أرسلت] (*resul olarak göndermiş olduğun*) ibaresini ekleyerek onu, *risâlet* sıfatıyla kayıtlamıştır. Yani kendisi hakkında hem **nübüvvet** hem de **risâlet** sıfatlarını bir arada kullanmıştır. Böylece medh (övgü) daha çok kuvvetlenmiştir.⁹⁰¹

c) Yine Kurtubî'ye göre, Arap dilinde şu tür ifadeler çirkin karşılanmaktadır: [هذا قتيل زيد الذى قتله]: Bu, fulanın göndermiş olduğu elçisidir. [هذا رسول فلان الذى أرسله]: Bu, Zeyd'in öldürmüş olduğu ölü(sü)dür.

Çünkü, *falanın elçisidir*, *fulanın ölüsüdür* ifadeleri, meramı anlatmak için kâfidir, *göndermiş olduğu* veya *öldürmüş olduğu* ifadeleri anlama yeni bir şey katmamaktadır. Bunun için Resulullah (s.a.v.) adamın, [ورسولك الذى أرسلت] şeklindeki ifadesini hoş karşılamamış, müdahale ederek [ونبيك الذى أرسلت] şeklinde düzeltmiştir.⁹⁰²

3. Mana ile rivâyete karşı çıkanlar şöyle bir görüş de ileri sürmüşlerdir: Eğer Rasûlullah'ın (s.a.v.) lafızlarını tebdil veya tağyir etmeyi ilk râvi için caiz görecektir

⁹⁰⁰ A.y.

⁹⁰¹ A.y.

⁹⁰² Kurtubî, *Tefsîr*, I. 413 (Dâru'l-Hadis baskısında: I. 418, Bakara Suresi 58. ayet, 6. fasıl).

olursak, ikinci râvi için de birincisinin lafızlarını değiştirmek caiz olur. Bu ise, hadisin aslının tamâmîyle kaybolması sonucunu doğurur.

Müellif Kurtubî, bu itirazı kısa ve net olarak cevaplıyor: “Cevaz, *manadaki mutabakat ve eşitlik şartına bağlıdır. Eğer anlam bozulursa caiz olmaz.*”⁹⁰³

4. Müfessirimiz, son olarak İbnu'l-Arabî'ye ait ilginç bir görüşü de ele alır. Ona göre, mana ile rivâyetin caiz olup olmaması nesillere göre değişmelidir: “Eğer, *hadislerin lafızlarındaki değişikliği yapan, sahabe veya tabiinden ise, bu caiz olur. Çünkü bu iki nesil cibilli olarak bu dile vâkıftılar ve dil konusundaki zevkleri aynı idi. Fakat şayet bu kişi sonraki nesillerden ise, onun yapacağı değişikliğin caiz olmayacağından şüphe yoktur. Zira, sonraki nesillerde tabiatlar değişmiş, anlayışlar arasında ayrılıklar zuhur etmiş, örf ve adetler çok farklılaşmıştı.*”⁹⁰⁴

Kurtubî'ye göre yukarıdaki ifadelerinde İbnu'l-Arabi, meramını tam olarak anlatamamıştır. Çünkü, bu konudaki cevaz, manadaki mutabakat ve eşitlik şartına bağlı olduktan sonra, sahabe tabiin veya diğerleri arasında fark yoktur. Bundan dolayı, usûl veya hadis alimlerinden hiçbiri böyle bir ayrım yapmamıştır.⁹⁰⁵

Hadisin mana ile rivâyet edilmesi konusunu Kurtubî, bu şekilde geniş ve deytaylıca incelemektedir. Kabul eden veya etmeyen, her iki tarafın görüşlerini yeterince bilmektedir ve delilleri karşılıklı olarak tartışmaktadır. Kendisinin tercihi mana ile rivâyetin caiz olduğu yönündedir.

Bizce Kurtubî, bu tercihinde isabetlidir. Bilindiği gibi, elimizdeki hadis külliyyâtının küçümsenemeyecek bir kısmı değişik tarîkler arasındaki lafız farklılıklarından oluşmaktadır. Eğer mana ile rivâyetin caizliği söz konusu olmasaydı, bu durum açıklanamazdı. İnsanın fitratına uygun olanı da bu konunun caiz olmasıdır. İnsan, kendi hatırasını dahi naklederken herbir defasında aynı lafızları kullanamaz. Lafız ile rivâyetin şart koşulması müslümanlara çok ağır bir teklif, hatta bir *teklîfû mâ lâ yutâk*⁹⁰⁶ olurdu. Bu ise, “Allah hiçbir nefse güç yetiremeyeceği şeyi

⁹⁰³ Kurtubî, *Tefsîr*, I . 414 (Dâru'l-Hadis baskısında: I. 419, Bakara Suresi 58. ayet, 6. fasıl).

⁹⁰⁴ A.y.

⁹⁰⁵ A.y.

⁹⁰⁶ Teklîfû mâ lâ yutâk; güç yetirilemeyecek bir teklif demektir.

teklif etmez.”⁹⁰⁷ ayetine ve İslam Dini’nin sahip olduğu genel müsamaha ve kolaylık prensibine uygun düşmezdi.

DEĞERLENDİRME

Sünnet ile İlgili Muhtelif Konulara Kurubî’nin Bakışını incelediğimiz bu bölüm için genel olarak şunları söylemek mümkündür.

Kurtubî’ye göre, *Sünnetin kaynağı* hiç şüphesiz Kur’an’dır. *Sünnet’in dindeki yeri*, öncelikle Kur’an’ı açıklamaktır. Ayrıca, onun hüküm koymadığı yerlerde, hüküm koyma görevi de vardır. *Rasûlullah’a itaat* vaciptir ve *Sünnet ümmeti bağlayıcıdır*. Eğer biri kendini Hz. Peygamber’den müstağni görürse, o kişi kafirdir.

Yine ona göre, sahabenin hepsi adalet sahibidir. Hepsinden hadis rivayet edilmesi caizdir. Hz. Peygamber’den sonra, onların aralarında meydana gelen ihtilafların ve üzücü olayların hepsi ictihada dayanmakta idi ve ictihad eden her müctehid de musîb idi.

Ona göre, Kur’an Kur’an ile, sünnet de sünnet ile neshedilebileceği gibi, bunların herbiri birbirlerini de nesheder.

Çok zengin bir kitabiyat bilgisine sahip olan Kurtubî, bu sahada *Sahihân* ve *Kütüb-i Hamse* gibi ıstılahları kullanırken, *Kütüb-i Sitte* kavramıyla henüz tanışmamıştır. Mükemmel bir *‘erh-Ta’dîl* bilgisine, ince bir tenkid zihniyetine de sahiptir. Mana ile rivayeti de kaçınılmaz bir gerçek kabul etmektedir.

Bütün bu yönleriyle o, sünnet konusunda çok geniş bir bilgiye ve ince bir hassasiyete sahip bir müfessirdir.

⁹⁰⁷ Bakara, 2/284.

SONUÇ

Elimizdeki en büyük ahkâm tefsirlerinden *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an* adlı eserin müellifi büyük müfessir Kurtubî, 7. (13.) asırda yaşamıştır. Kurtuba'da doğmuş, büyümüş, tahsiline orada başlamış, Mısır'da devam etmiş ve nihayetinde Minye'ye yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, vefat tarihinin 671/1272 yılı olduğu dikkate alınarak, önceki asrın sonlarında doğmuş olabileceği gibi tahminler yapılmaktadır.

Kurtubî'nin yaşadığı dönem; hem kendi memleketi Kurtuba, hem de bütün İslam alemi için tarihteki en sıkıntılı ve en çalkantılı bir zaman kesitidir. Bu, Endülüs'teki İslam hakimiyetinin kaybedildiği, müslümanların elindeki bütün şehirlerinin tek tek Hıristiyanların eline geçtiği ve nihayet Kurtuba'nın da düştüğü bir döneme tesadüf etmektedir. O dönemde, genel olarak İslam aleminin durumu da çok vahim bir hal arzetmekte idi. Batıda, Hıristiyanlar tarafından hezimete uğratılan ve Endülüs'ten kovulan müslümanlar, doğuda da moğol istilâsı ile karşı karşıya idiler. Endülüs Emevî Devleti'nin eski başkenti Kurtuba'nın 633/1236 yılında düşmesinden sadece 22 yıl sonra, 656/1258 yılında, İslam aleminin merkezi ve Abbasî Devleti'nin başkenti olan Bağdat, moğollar tarafından istilâ edilmişti.

Hem doğudan hem batıdan kısıpaca alınan İslam dünyasında, alimler sığınacak bir memleket arıyordu. Bunun için en uygun yer şüphesiz ki Mısır idi. İlme ve ilim ehline çok değer veren bir Eyyübî döneminden sonra Mısır'a hakim olan *Türk ve Çerkes Sultanları* da, aynı şekilde ilme ve medreselere çok önem veriyorlar ve alimlere kucak açıyorlardı. Onlar, *İslam Sultanı* lakabını kullanıyor ve İslamın hâmilîği görevini üstleniyorlardı. Bu anlayışla, doğudan gelen moğol akınlarını geri püskürtürlerken, aynı zamanda batıdan gelen haçlı seferlerini de karşılıyorlardı. Hatta daha ileri giderek ve belki kendi saltanatlarını dahi tehlikeye sokarak, mağlup abbasî halifesini Mısır'a davet etmişler, ona *İslam Halifesi* ünvanını iade etmişler ve onu onore etmişlerdi. O dönemlerde Mısır, İslam Tarihi içindeki en önemli ve en canlı dönemini yaşıyordu.

İşte böyle bir dönemde Kurtubî, Mısır'ın İskenderiye şehrine gelmiş, *İskenderiye Medresesi* alimlerinden ve bilhassa hemşehrisi olan Ebu'l-Abbas el-Kurtubî'den bir müddet dersler almış, burada tahsilini bitirmiş, daha sonra Mısır'ın güney bölgesine gitmiş, Nil Nehri kenarındaki küçük ve sakin bir şehir olan Minye'ye yerleşmişti. O Adeta, karışıklıklardan uzak sessiz ve sakin bir yer aramakta idi. Yazmayı planladığı o büyük eseri için buna ihtiyacı vardı. Nitekim öyle olmuş, vefat edinceye kadar orada eser te'lifiyle meşgul olmuştur. Devlet idarecilerinden uzak, sade ve münzevî bir hayat yaşamıştır.

el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an adlı mükemmel tefsirini burada yazan ve daha sonra bu eseriyle şöhret bulan ve adeta onunla özdeşleşen Kurtubî'nin, *et-Tezkire* ve *et-Tezkâr* gibi birçok eserler de te'lif etmiştir. Hadisle ilgili tek eseri, yazma halindeki *Elkâbu'l-Hadis*'tir. Henüz yazma halindedir.

Sahîh-i Müslim şerhi *el-Mufhim*'in sahibi Ebu'l-Abbas el-Kurtubî ve Hâfiz el-Munzirî dahil, bir çok hocasını tesbit etmiş olmamıza rağmen, oğlu Şihâbeddin'den başka hiçbir talebesinin adına rastlayamadık. Bunun sebebini, *tedris hayatından ziyade te'lif ile iştigal etmesi* şeklinde tahmin ediyoruz.

Kurtubî, hadis açısından çok sağlam ve zengin bir alt yapıya sahipti. Ebu'l-Abbas ve Hafız el-Munzirî'den başka, *el-İmâm el-Muhaddis* lakablarıyla tanıtılan İbn Revvac, Ebu Amir Yahya b. Ahmed b. el-Eş'arî gibi birçok alimden dersler almış olması, onun iyi bir hadis tahsili yaptığını göstermektedir.

“Bir konuda sünnet sahib olduktan sonra, onun yanında başka bir söze gerek yoktur” diyen ve sünneti dinde hüccet kabul eden Kurtubî'nin tefsirinde, onun sünnete verdiği önemi ve hadis musannıflarına karşı duyduğu büyük itimadı ile ilgili örnekler pek çoktur.

Genel olarak, hadisleri, musannıflardan nakletmektedir. Bir hadisi, *Kütüb-i Sitte* imamlarından birine veya el-Hâkim, Beyhakî, İbn Hibban, İbn Huzeyme gibi hadis musannıflarına atfetmek, onun için geçerli ve yeterli bir usûldür. Bu hadis imamlarına ve özellikle ilk ikisine karşı büyük bir güveni ve saygısı vardır. O kadar ki, *“Eğer bu hadis sahih olmasaydı bu iki imam (Buhari ile Müslim) bu görüşte olmazdı.”* veya *“Bir adamın adil olduğuna delil olarak, bu iki imamın (Buhari ile*

Müslim) ondan rivâyet etmiş olmaları sana kafidir.” şeklindeki ifadeleri çok rahatlıkla kullanmaktadır.

Bununla beraber, mükemmel bir rical bilgisine sahip olduğunu gösteren misaller de çoktur. Çok yerlerde râviler hakkında bilgiler vermekte ve bazen, cerh alimlerinin görüşlerini dahi eleştirmektedir.

Bizzat kendisine kadar gelen senet ile hadis rivâyet etmesi, çok nadir olmakla beraber vakidir. Hz. Peygamber’e 10-12 râvi ile ulaşabilmektedir.

Kurtubî’nin zihninde sahîhân mefhumunun sağlam bir yeri vardır ve onu bir çok yerde kullanmaktadır. Onun dünyasında *Kütüb-i Hamse* mefhumu da bir ıstılah olarak vardır ve nadiren de olsa kullanmaktadır. Fakat *Kütüb-i Sitte* şeklindeki bir ifadesine şahit olamıyoruz. Fakat bu mefhum, onda fikir olarak var idi. Kütüb-i Hamse’yi tek tek zikedit, “*bunlar arasına Muvatta da girer*”demesinden anlaşılıyor ki, onun asrında veya en azından onun yaşadığı muhitte *Kütüb-i Sitte* ibaresi, henüz ıstılah manasını kazanmamıştı.

Bizce, temel hadis kaynaklarının önemli bir kısmı, yazılı olarak Kurtubî’nin elinde bulunuyordu. Tefsirinde onlardan, güvenle ve çok sayıda naklediyordu. Bunların başında, *Kütüb-i Sitte* ve sonrasında tasnif edilen kaynaklar gelmektedir. Bununla beraber, bu gün bizim elimizde mevcut olan *Müsned*, *Sahih-i İbn Huzeyme*, Abdurrezzak’ın ve İbn Ebî Şeybe’nin *Musannafları* gibi çok önemli bazı hadis kaynaklarına da sahip değildi. Kurtubî, Ebu Ubeyd’in eseri başta olmak üzere, *Ğaribu’l-Hadis* ile ilgili önemli kaynaklara da sahiptir ve onlardan çok miktarda istifade etmektedir. Onun bu sahaya da vukûfu tamdır.

Bu çalışmamız sonucunda bizde oluşan kanaat şudur ki; Kurtubî’nin kullandığı hadisler arasında, sahih olanları çok olmakla beraber, zayıf olanları da az değildir. Bu zayıf hadisleri fikhî konularda sık sık delil getirebilmektedir. Mevzu hadislere ise yer yer rastlanabilmektedir. Fakat bu, tekrarlar hariç 6737 hadisin kullanıldığı 20 ciltlik büyük bir tefsir için çok görülmeyebilir. Şayet bu durum, ona ait *hadis ilmiyle ilgili bir kitapta* vaki olsaydı, onun güvenilirliği açısından çok daha ciddi bir noksanlık sayılabilirdi.

Hadisleri, genellikle ayetleri tefsir ederken ortaya çıkan çeşitli müşkillerin çözümünde bir örnek veya şâhid olarak kullanmaktadır. Ona göre hadisler, *ana konu*

incelenirken istifade edilebilecek birer kaynak konumundadır. Dolayısıyla hadisler ve onlarla ilgili konular, Kurtubî'nin düşüncesinde genellikle ikinci derecede bir mesele teşkil etmektedir. Bundan dolayı hadisleri alırken, rivâyet şartlarından daha çok, hadislerin manası ile ilgilenmektedir. Bu durum onu, hadis alma konusunda *müteseddid* olmaktan ziyade *mütesâhil* olma konumuna götürmektedir. Bir tefsir için böyle bir yaklaşım tarzı, her bir konuda olmasa bile genel olarak doğru kabul edilebilir.

Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yerini araştırdığımız bu çalışmamızda, açıkça ortaya konmuştur ki mezkur müellifin en önemli özelliği, bir *muhaddis* değil *müfessir* olmasıdır. Çünkü o, *hadis alimleri* gibi, *hadis toplamak için çeşitli şehirlere yolculuklar* yapmamıştır. Aynı şekilde, *hadis toplamak* veya kendisine ulaşan *rivâyetlerin tarîklerini tek tek araştırmak* amacını gütmemiştir. Bu sahada müstakil ve ciddî eserler de vermiş değildir. Hadislerle ilgili onun gayreti, daha ziyade, *kütüb-i hamse* sahipleri başta olmak üzere çeşitli *hadis musannıflarının eserlerini toplamak* ve *onlardan çok sayıda nakillerde bulunmak* olmuştur. Kendisinden birkaç asır önce, *Hadis Tedvini*, *Tasnifi* ve *Usûlü* dönemleri tamamlanmış ve kemâle ermiş bir tefsir alimi olarak Kurtubî'nin bu durumu, *Hadis İlmi ve Tarihi* açısından yerindedir ve makuldur.

EK

1. Mısır'ın *Minye İli Belediye Başkanlığı*'na gönderdiğimiz, Kurtubî ve onun külliyesinin bu günkü görünümü hakkında bilgi isteyen 21.8.1998 tarihli yazı:

١٩ شعبان ١٤١٩ هـ
٢١ / ٨ / ١٩٩٨

بسم الله الرحمن الرحيم
بالتعريف والتقدير
السيد / رئيس بلدية المنيا المحترم

تحية طيبة وبعد .. تقبلوا في البداية أطهر وأصدق تحياتي ..

ويسرني جداً أن أكتب اليكم هذه الرسائل وأشرف في بدايتها

بالتعريف بشخص المتواضع .. فأنا عارف جيد

من مدينتي وان VAN في تركيا .. وباحث بكلية اللاهيات (الشريعة)

بهذه المدينتي، حيث أنتم الآن بأعداد رسالة الدكتوراة التي

موضوعها « الامام القربلي ومكانته في علم الحديث »

وس، خلال البحث عاينته لي بأن الامام القربلي زار مدينة بلينا

بشهر الشقيف، وأقام فيها فترة طويلة خلال القرن السابع الهجري

إلى أنه توفي بها ودفن هناك . (١٩٧١)

لذا أرجو التكرم بإرسال ما لديكم من معلومات تاريخية عن هذه الشخصية

العالمية وذلك في فترة استقراره ببلينا على أن يكون مدعماً بصورة

فوتوغرافية للمكان الذي ارتبط به والتي تحمل اسمه كالمسجد

والمدرسة وكذلك صورة لقبره إذا كان مكنياً .. أملي كبيرني

إنجابكم لهذا الطلب وأرجو أن تعتبروا ذلك خدمة للنخبة

الاسلامية المتفتحة بتركيا الامامية وذلك للتعريف بعلمهم أعلم

النهضة الاسلامية . وتشكراً فاضلاً واحتراماً والتقدير

ARİF GEZER
LAHIYAT FAKÜLTESİ
VAN
TURKİYA

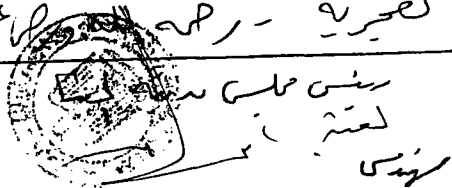
2. Mısır'ın Minye İli Belediye Başkanlığı'ndan tarafımıza gönderilen, Kurtubî hakkında bilgi veren ve Belediye Reisi Mühendis Semîr Hasan Ebu'l-Leyl imzasını taşıyan, 19.9.1998 tarihli cevabî yazı:

محافظة المنيا
سليم مدينة المنيا
بسم الله الرحمن الرحيم
مكتب إمامة
MR : ARIF GEZER - TURKYA
ترسل اليه نبذة عن حياة الإمام القرطبي الذي حضرته قرطبه
ببدر الغرب لعرب وأقام في مدينة المنيا التي سماه بأوامر
تفسير القرآن الكريم في عدد ٢٢ مجلداً وفي مدينة المنيا
أيضاً قام بتأليف العديد من المؤلفات الدينية وتضمن
مدينة المنيا ودفعه بها يوم ٩ شوال سنة ١٦٧١ هـ
في منطقة شرق النيل التابعة لمدينة المنيا
والله نبذة عن الإمام القرطبي
هو الإمام أبي عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري بن أبي بكر
بن فرج الحنظلي الأندلسي القرطبي المصركا من
مبارك الله الصالحين والعلماء العارفين الورعين
الزاهدين في الدنيا المشغولين بالعبادة في أمور
الدعوة أوفاته كانت مصورة ما بين توجه
وحياة . جمع في تفسير القرآن كتاباً كبيراً
من آياته وعشره مجلداً سماه "كتاب الجامع
لأحكام القرآن" والمبين لما تضمنه من السنة
وأيات القرآن وهو من أعظم التفاسير
وأجلاً نفعا استقر منه القصص والتواريخ
وأثبت موضوعاً أحكام القرآن واستبطل الأدلة
وذكر القرارات والأدعية والنسخ
والسوخ والفضيلة الإمام أحمد القرطبي كتاب
أسماء الأئمة " وهو في شرح أسماء
الله الحنن وله أيضاً كتاب أسماء

« التذكار من أفضل الذكاري » وضعه على طريقة
التبسيات للنووي كنه كتاب في فضيلة الإمام
القرطبي أتم منه وأكثر علماً
وله أيضاً كتاب التذكرة بأحوال الأئمة
وكذلك كتاب « شرح النقص » وكذلك
كتاب « جمع المرحوم بالزهد والفتاة ورد
ذل السؤال بالكتب والفتاة »

قال ابن مرقون في الإمام القرطبي لم أقف
على تأليف أحسن منه من باب في الإمام لقرطبي
أيضاً مؤلف « أرجوزة » جمع فيها أسماء
النبي صلى الله عليه وسلم وله تواليف
وتعاليم مفيدة وكان له تديره التواضع بمش
ثوب واحد وعلى رأسه طاقية
قال صاحب نفع الطيب إنه من الراجلين من
الذكري

شيوخه : سمع من الشيخ أبي الصيارف أحمد
بن عمر القرطبي بعض شرحه المفهم لما أشكل
من تلخيص كتاب مسلم
وكان رحمه الله مستقراً بمنية أبي خبيب
وتوفى ودفن بها ليلة الاثنين التاسع من
شوال سنة ٦٧١ هجرية - رحمه الله

سيد حسني أبو الليل

تاريخ ٩٨/٩/١٩

3. Mısır'ın *Minye İli Belediye Başkanlığı*'ndan tarafımıza gönderilen, Kurtubî'nin türbesini ve onun adına yapılmış camisini gösteren fotoğraflar:

Gezer, Arif, Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu, XII-292 s.

TEZ ÖZETİ:

Elimizdeki en büyük ahkâm tefsirlerinden biri el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an' ın müellifi müfessir Kurtubî, 7. (13.) asırda yaşamış büyük bir alimdir. Kurtuba'da doğmuş, büyümüş, tahsiline orada başlamış ve onu Mısır'da tamamlamıştır. Yaşadığı dönem; hem Endülüs için, hem de bütün İslam alemi için çok sıkıntılı bir zamandır. Endülüs'ün merkezi Kurtuba düşmüş ve İslam aleminin merkezi Bağdat da moğollar tarafından istilâ edilmişti. Bunun üzerine Kurtubî, Mısır'a hicret etmiş, Minye'ye yerleşmiş ve orada vefat edinceye kadar eser te'lifiyle meşgul olmuştur.

Kurtubî, hadis açısından çok sağlam ve zengin bir alt yapıya sahip idi. Sahîh-i Müslim şerhi el-Mufhim'in sahibi Ebu'l-Abbas el-Kurtubî ve Hâfız el-Munzirî'nin dışında, el-İmâm el-Muhaddis lakablarıyla tanıtılan İbn Revvac, Ebu Amir Yahya b. Ahmed b. el-Eş'arî... gibi birçok alimden hadis tahsili yapmıştır.

Hadis imamlarına ve özellikle de Buharî ve Müslim'e karşı büyük bir güveni ve saygısı vardır. Hadisleri, musannıflardan nakletmek, genel olarak takib ettiği bir metottur. Bununla beraber, senet ile hadis rivayet ettiği de vakidir. Hz. Peygamber'e 12 ravi ile ulaşabilmektedir. Mükemmel bir rical bilgisine sahip olduğunu gösteren misaller çoktur. Kurtubî'nin zihninde, *Sahîhân* ve *Kütüb-i Hamse* mefhumu bir ıstılah olarak vardır. Fakat *Kütüb-i Sitte* şeklindeki bir ifadesine şahit olamıyoruz.

Kurtubî'nin tefsirinde, sahih hadisler çok olmakla beraber, zayıfları da az değildir. Mevzu hadislere ise yer yer rastlanabilmektedir. Fakat bu, tekrarlar hariç 6737 hadis kullanıldığı 20 ciltlik büyük bir tefsir için normal görülebilir.

Hadisleri genellikle, ayetlerin tefsirinde ortaya çıkan müşkillerin çözümünde bir örnek veya şahit olarak kullanmaktadır. Yani hadisler, ana konu incelenirken istifade edilebilecek ikinci derecede bir kaynak konumundadır. Hal böyle olunca, hadis ilmiyle ilgili konular, Kurtubî'nin düşüncesinde, genellikle ikinci derecede bir mesele teşkil etmektedir. Dolayısıyla hadisleri alırken, rivayet şartlarından daha çok o hadislerin manası ile ilgilenmektedir. Bu durum onu, hadis alma konusunda müteşeddid olmaktan ziyade mütesâhil olma konumuna götürmektedir.

Gezer, Arif, The Place Of Al-Qurtubî In The Field Of Hadith, Doctoral Thesis, Adviser: Prof. Dr. Mehmed S. Hatiboğlu, XII-292 p.

ABSTRACT:

Abu Abd Allah Mohammed İbn Ahmad İbn Abî Bakr İbn Farah al-Ansârî al-Khazreî al-Qurtubî, born in Kurtuba of Andulus (Spain). His life of learning starts in Kurtuba and continues in Egypt where he immigrates to it, following the invasion of Kurtuba in 633/1236. He takes lessons on tradition (hadith) from masters such as Abu al-Abbas al-Qurtubî and others in Alexandria. Later, he settles at Munya and devotes himself to write books. He died there in 671/1272.

His most important work is *al-Jâmi li-Ahkâm al-Qur'an wa al-Mubayyin li mâ Tadammana min al-Sunna wa Âyât al-Furkan*, a commentary on the Quran. The other well-known books are *al-Asna*, on the interpretation of the most beautiful names of Allah; *al-Tadhkar fi Âfidal al-Âdhkar*; *Kitab al-Tadhkira bi-Umûr al-Âkhira*; *Sharh al-Taqassî*; *Kitab Qam'u al-Hirs bi al-Zuhd wa al-Qanâ'a wa Radd Dhill al-Suâl bi al-Kutub wa'l-Shafâ'a*; and an *Urdjûza*.

The aim of this study is to present for consideration *Kurtubi's Place in the Field of Hadith* through applications to his commentary. He does not have the term of *al-Kutub al-Sitte* in his mind yet but *Sahîhân* and *al-Kutub al-Hamse*. However,

BİBLİYOGRAFYA

Ahkâmu'l-Kur'an: el-Kâdî Ebu Bekir Muhammed b. Abdillâh İbnu'l-'Arabî el-Endelüsî, *Ahkâmu'l-Kur'an* (Thr.: Muhammed Abdulkadir Ata), I-IV, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1407/1984.

Akdiye: Ebu Abdillâh Muhammed b. Ferec el-Mâlikî el-Kurtubî, *Akdiyetu Rasûlillah Sallallahu Aleyhi ve Sellem*, Daru'l-Va'y, 2. Baskı, Haleb, 1402/1982

A'lâm : Hayruddîn ez-Ziriklî, , *el-A'lâm Kamusu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Musta'ribîn ve'l-Musteşrikîn*, 10. Baskı, I-VIII, Daru'l-İlm lil-Melâyîn, Beyrut, 1992.

Ansiklopedik Hadis Terimleri: Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yay., Ank., 1992.

Ârizatu'l-Ahvezî: el-Kâdî Ebu Bekir Muhammed b. Abdillâh İbnu'l-'Arabî el-Endelüsî, *Ârizatu'l-Ahvezî bi Şerhi Câm'i't-Tirmizî* (Ebu İsa et-Tirmizî'ye ait eş-Şemâilî'l-Muhammediyye ve'l-Hasâisi'l-Mustafaviyye ile yine aynı musannıfa ait Şifâu'l-Ğulel fîşerhi Kitâbi'l-İlel adlı eserler de mulhaktır.), I-VII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995.

Ashabın Adaleti: Tevhid Bakan, Atatürk Üniv. SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1993.

Avnu'l-Ma'bûd: Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsulhakk el-'Azîmâbâdî, *Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Suneni Ebi Davûd* (Hafız İbn Kayyım el-Cevziyye'nin Şerhiyle), I-XIII, Thk.: 'Abdurrahman Muhammed 'Usman, Daru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1968.

el-Bahru'l-Muhîr: Ebu Hayyan Muhammed b. Yusuf el-Endulusî el-Gırnatî, *el-Bahru'l-Muhîr*, I-VIII, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1403/1983.

el-Ba'isu'l-Hasîs: Ahmed Muhammed Şakir, *el-Ba'isu'l-Hasîs (Şerhu İhtisârî 'Ulûmi'l-Hadîs li'l-Hâfız İbn Kesîr)*, (Thk.: Nasiruddin el-Albânî) I-II, Mektebetu'l-Ma'ârif, Riyâd, 1417/1996.

Beyhakî: Ebu Bekir Ahmed b. Huseyin b. Ali el-Beyhakî, *es-Sunenu'l-Kübrâ* (Thk. Muhammed Abdulkadir Ata), I-X+I, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1414/1994.

Bıkâî : Necati Kara, *Bıkâî ve Tefsirindeki Metodu*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Van, 1994.

Bidâye: Ebu'l-Fidâ İsmail b.Ömer b. Kesîr el-Kuraşî ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve-n-Nihâye*, 3. Baskı, I-XIII+I (7 mücellled + 1), Daru Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.

Buhârî: Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmailb. el-Muğîre b. Berdizbeh el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buharî* (Thk.: Mustafa Dîb el-Buğâ), I-VI+I, Daru İbn Kesîr, Beyrut, 1414/1993; I-VIII, Çağrı Yay., İst., 1992 (Daru Sahnun'dan tıpkı basım).

Buhûs: Muhammed b. Lutfî es-Sebbağ, *Buhûs fî Usûli't-Tefsîr*, el-Mektebu'l-İslamî, Beyrut, 1408/1988.

Bustanu'l-Muhaddisîn: Abdulaziz b. Şah Veliyyullah ed-Dehlevî, *Bustanu'l-Muhaddisîn* (Trc.: Ali Osman Koçkuzu), DİB Yay., Ank. 1986.

Büyük İslam Tarihi: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Heyet Yöneticisi: *Hakkı Dursun Yıldız*, I-XVI, Çağ Yay., İst., 1987.

Ca'diyyât: Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed el-Bağavî, *el-Ca'diyyât, Hadîsu Ali b. el-Ca'd el-C'evherî* (Thk.: Rifat Fevzî Abdulmuttalib), I-II, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1415/1994.

Câmi'u'l-Ahkâmî'l-Fıkhiyye: Ferid Abdulazîz el-Cundî, *Câmi'u'l-Ahkâmî'l-Fıkhiyye li'l-İmâm el-Kurtubî min Tefsîrihi*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1414/1994.

el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî: Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'* (Thk.: Muhammed Accâc el-Hatîb), I-II, Muessesetu'r-Risâle, Buyrut, 1991/1414.

Câmi'u'l-Beyân: Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, I-XXX, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1408/1988.

Cami'u Beyani'l-İlm: Ebu Ömer Yusuf b. Abdilberr el-Kurtubî el-Endulusî, *Cami'u Beyani'l-İlm ve Fadlih* (Thk.: Ebu'l-Eşbal ez-Zuheyr), I-II, Daru İbni'l-Cevzî, Riyad, 1414/1994.

Cami'u'l-Ehâdis: Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *Cami'u'l-Ehâdis: (el-Cami'u's-Sağîr ve Zevâiduhu ve el-Cami'u'l-Kebîr)*, I-XXI, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1994/1414.

Câmi'u'l-Usûl: Ebu's-Sa'âdât Mecduddin el-Mubarek b. Muahammed b. el-Esîr eş-Şeybanî el-Cezerî el-Mevsîlî, *Câmi'u'l-Usûl fî Ahâdisi'r-Rasûl* (Thk.: Abdulkadir el-Arnâvut), I-II + I-XI, Dâru'l-Fikr, 2. Baskı, Beyrut, 1403/1983.

el-Cami'u's-Sağîr: Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *el-Cami'u's-Sağîr*, I-II, Daru'l-Fikr, Beyrut, t.y.

el-Cerh ve't-Ta'dîl: Ebu Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hatim Muhammed b. İdris b. el-Munzir et-Tamîmî el-Hanzelî er-Razî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I-IX, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1271/1952

Cerrahoğlu: İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, I-II, DİB Yay., Ank., 1988.

Concordance: A. J. Vensinck, ve J. P. Mensing, *Concordance (el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Hadisi'n-Nebevî)*, I-VIII, Çağrı Yay., İst., 1986.

Dârekutnî: Ebu'l-Hasen Ali b. Umer ed-Dârekutnî, *es-Sunen*, (Tlk.: *et-Ta'liku'l-Muğnî ala'd-Dârekutnî*, Muhammed Şemsulhak b. Emir el-Azîmâbâdî), I-IV, Daru'l-Mehasin, Kahire, t.y.

Dârimî: Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl b. Behram b. Abdissamed et-Temîmî es-Semerkandî ed-Dârimî, *es-Sunen*, I-II, Çağrı Yay., İst., 1992 (Daru Sahnun'dan tıpkı basım).

Davûdî: Şemsuddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Davûdî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, I-II, Daru Kutubi'l-İlmiye, Beyrut, t.y.

Delâilu'n-Nübüvve, Ebu Bekir Ahmed b. Huseyin b. Ali el-Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifetu Ahvâli Sahibi's-Şerîa* (Thk.: Abdulmu'tî Kal'acî), I-VII, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1985.

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İst.

Dîbâc : İbrahim b. Nureddin b. Ferhun el-Malikî, *ed-Dîbâcu'l-Mezehheb fî Ma'rifeti A'yânî Ulemâi'l-Mezheb* (Thk.: Me'mun b. Muhyiddin el-Cennân), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1996.

Du'afâ: Ebu'l-Hasen Ali b. Umer ed-Dârekutnî, *Kitâbu'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn* (Thk.: Es-Seyyid Subhi el-Bedrî es-Samerrâ'î), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1406/1986.

ed-Durretu'l-Fâhire: Huccetu'l-İslâm Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî et-Tûsî, *ed-Durretu'l-Fâhire fî Kesfî Ulûmi'l-Âhire* (Thk.: Muhammed Abdulkadir Ata), Muessesetu'l-Kitâbi's-Sakâfiyye, Beyrut, 1992.

Ebâtîl: el-Hâfız Ebu Abdillah el-Huseyn b. İbrahim el-Cevzekânî el-Hemedânî, *el-Ebâtîl ve'l-Menâkir ve's-Sihâh ve'l-Meşâhîr* (Thk.: Abdurrahman b. Abdilcabbar el-Feryâ'î), I-II, Dâru's-Sumey'î, Riyad, 1415/1994.

Ebu Davud: Ebu Davud Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistanî, *Sunetu Ebi Davud*, I-II+I, Muessesetu'l-Kutubi's-Sakâfe, Beyrut, 1409/1988 ; I-V, Çağrı Yay., İst., 1992 (Daru Sahnun'dan tıpkı basım).

Eİ: The Encyclopaedia of İslam, New Edition, Leiden, 1979

Emsâl: el-Kâdî Ebu Muhammed el-Hasen b. Abdurrahman b. Hallâd er-Ramahurmuzî el-Farisî, *Kitâbu Emsâli'l-Hadîs* (Thk.: Emetu'l-Kerîm el-Kuraşîyye), el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İst., t.y.

el-Emsâl fî Hadîsi'n-Nebevî: Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyan el-İsbahânî, *Kitâbu'l-Emsâl fî Hadîsi'n-Nebevî*, ed-Dâru's-Selefiyye, 2. Baskı, Bombay/Hindistan, 1408/1987.

Endülüs I: Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-1*, TDV Yay., Ank. 1994.

Endülüs II: Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-2 (Medeniyet Tarihi)*, TDV Yay., Ank. 1997.

Endülüs'de Hadis: Ali Vasfî Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, İnsan Yay. İst. 1998.

Eryarsoy: M. Beşir Eryarsoy, *el-('âmi' li Ahkâmi'l-Kur'an* (Tercümesi), I-VII (Devam ediyor.), Buruc Yay., İst., 1997.

Esmâullâhi'l-Husnâ: Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir b. Farh el-Ensârî el-Hazrecî el-Kurtubî el-Endulusî, *el-Esnâ fî Şerhi Esmâillâhi'l-Husnâ*, Yazma, Süleymâniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 691; Pertevniyâl, nr. 448.

Esmâu's-Sikât: Ebu Hafs 'Umer b. Ahmed b. 'Usman b. Şahîn, *Tarîhu Esmâi's-Sikât Mimmen Nukile Minhumu'l-'İlm*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1986.

el-Esraru'l-Merfû'a: Nureddin Ali b. Muhammed el-Mulla Ali el-Karî el-Hanefî, *el-Esraru'l-Merfû'a fî'l-Ahbari'l-Mevzû'a* (*el-Mevzû'atu'l-Kübrâ*), (Thk.: Muhammed Lutfi es-Sebbağ) el-Mektebu'l-İslâmî, 2. Baskı, Beyrut, 1406/1986.

Fadâilu'l-Kur'an: Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir b. Farh el-Ensârî el-Hazrecî el-Endulusî, *Fadâilu'l-Kur'an ve Âdâbu't-Tilâve* (Thk. Ahmed Hicazî es-Saka), Mektebetu's-Sakafe, Kahire 1989.

Fâik : Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî el-Harizmî, *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs* (Thk.: Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebu'l-Fudayl İbrahim), I-IV, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1414/1993.

Fehresu Garîbi'l-Hadîs: Mahmûd Ahmed Mîre, *Fehresu Garîbi'l-Hadîs li Ebi Ubeyd el-Kasım b. Sellîm el-Herevî*, Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1408/1987.

Fethu'l-Barî: Ebu'l-Fadl Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-Barî*, I-XIII, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.

Fethu'l-Bârî (İbn Receb): Zeynuddin Abdurrahman b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi Buhârî* (Thk.: Mahmud b. Şa'bân b. Abdilmaksud ve yedi arkadaşından oluşan heyet), I-IX+I, Mektebetu'l-Gurebâi'l-Eseriyye, Medinetu'l-Münevvere, 1417/1996.

el-Fevâidu'l-Mecmû'a: Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Fevâidu'l-Mecmû'a fî'l Ehâdîsi'l-Mevzû'a*, Matbaatu's-Sunneti'l-Muhammediyye, (Thk.: Abdurrahman b. Yahya el-Mu'allimu'l-Yemânî), Kahire, 1380/1960.

el-Feza'u'l-Ekber: Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir b. Farh el-Ensârî el-Hazrecî el-Endulusî, *Yevmu'l-Feza'i'l-Ekber Meşâhidu Yevmi'l-Kıyâme ve Ahvâlihâ* (Drî. ve thk.: Muhammed İbrahim Selim), Mektebetu'l-Kur'an, Bulak, t.y.

Fıkhu's-Sunne: Sabık es-Seyyid, *Fıkhu's-Sunne*, I-III, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, t.y.

Fihrist: Muhammed b. İshak b. Nedîm, *el-Fihrist fî Ahbâri'l-Ulemâi'l-Musannifîn mine'l-Kudemâi ve'l-Muhaddisîn ve Esmâi Kutubihim*, Marvi Ofset, Tahran 1971.

Fuhûm: Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî el-Kuraşî, *Telkîhu Fuhûmi Ehli'l-Eser*, Matbaatu Nemûzeciyye, Kahire, 1975.

Furuk: Şihâbuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdrîs el-Karafî, *el-Furuk* (Fihristlendiren: Üstâz Dr. Muhammed ravvas Kal'acî), I-IV, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.

Futûh: el-İmâm Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b Câbir el-Belâzûrî, *Futûhu'l-buldân*, (Thk.: Abdullah Üneys et-Tabbâ'), Muessesetu'l-Ma'ârif, Beyrut, 1407/1987.

GAL: Carl Brockelmann, *Tarihu't-Edebi'l-Arabî (Geschichte der Arabischen Litteratur*, Arapçaya çev.: Mahmud Fehmi Hicâzî, I-IX, el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-Âmme, Kahire, 1993.

Garîb-i İbn İshak: Ebu İshak İbrahim b. İshak el-Harbî, *Garîbu'l-Hadîs* (Thk.: Süleyman b. İbrahim b Muhammed), I-III, Câmî'atu Ummu'l-Kura Kulliyetu'ş-Şerî'a, Mekke-i Mükerrreme, 1405/1985.

Garîb-i İbn Cevzî: Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî el-Kuraşî, *Garîbu'l-Hadîs* (Thk.: Abdu'l-Mu'tî Emin Kal'acî), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1985.

Garîb-i Herevî: Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *Kitâbu Garîbi'l-Hadis* (Thk.: Huseyin Muhammed Muhammed Şeref), I-IV, el-Hey'etu'l-Âmme li Şuûni'l-Matâbi'i'l-Emîriyye, Kahire, 1424/1984.

Garîb-i İbn Kuteybe: Ebu Abdillâh Muhammed b. Muslim b. Kuteybe el-Kufî el-Mervezî ed-Dîneverî, *Garîbu'l-Hadis* (Fihrist.: Naîm Zerzur), I-II, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988.

GAS: M. Fuad Sezgin, *Tarîhu't-Turâsi'l-Arabî (Geschichte der Arabischen Schrifttums)*, Arapçaya çev.: Dr. Mahmud Fehmi Hicazî ve diğerleri), I-VIII, (1. cild, 4 cüz; 2. cild, 5 cüz), Mecnû'âtu'l-Mahtûtâtu'l-Arabiyye, Riyad, 1982-88.

Hadis Çalışmaları: Yavuz Ünal, *Cumhuriyet Türkiye'si Hadis Çalışmaları*, Etüt Yay., Samsun, 1997.

Hadisde İsnad Faktörü: Osman Güner, *Hadisde İsnad Faktörü*, OMÜİF Hadisin Dünü-Bugünü ve Geleceği Sempozyumu, Samsun, 1993.

Hadisde Nasih Mensuh: Ali Osman Koçkuzu, *Hadisde Nasih Mensuh*, MÜİFV Yay., İst., 1985.

Hadis Edebiyatı: İ. Lütü Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 3. Baskı, MÜİFV Yay., İst., 1996.

Hadisleri Değerlendirmede Akılcı Yaklaşım: İsmail Hakkı Ünal, *Hadisleri Değerlendirmede Akılcı Yaklaşım*, OMÜİF, Hadisin Dünü-Bugünü ve Geleceği Sempozyumu, Samsun, 1993.

Hadis Müdâfaası: Ebu Abdillâh Muhammed b. Muslim b. Kuteybe el-Kufî el-Mervezî ed-Dîneverî, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis (Hadis Müdâfaası)*, (Trc.: Mehmed Hayri Kırbasoğlu) Kayıhan Yay., 2. Baskı, Ank., 1989.

Hadis İstılahları: Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, İkinci Baskı, AÜİF Yay., Ank., 1985.

Hadis İlimleri: Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, TDV Yay., Ank., 1996.

Hadis Literatürü: Muhammed b. Ca'fer El-Kettanî, *er-Risâletu'l-Mustatrafa li Beyani Meşhûri Kutubi's-Sünneti'l-Muşerreffe (Hadis Literatürü)*, (Tercüme ve İlaveler: Yusuf Özbek), İz Yay., İst., 1994.

Hadis/Sünnet İlminin Yeniden İnşası: Hayri Kırbaşoğlu, *Hadis/Sünnet İlminin Yeniden İnşası*, OMÜİF, Hadisin Dünü-Bugünü ve Geleceği Sempozyumu, Samsun, 1993.

Hadis Tarihi: Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, AÜİF Yay., Ank., 1988.

Hadis Tenkidciliği: Mehmed S. Hatiboğlu, *İslâmî Tenkid Zihniyetinin Doğuşu ve Hadis Tenkidciliği*, (Basılmamış Doktora Tezi).

Hadis Toplamak için Yapılan Seyahatler: Yusuf Açikel, *Hadis Toplamak için Yapılan Seyahatler*, Ank. Üniv. S.B.E, 1992, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Hadis Usûlü: Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, AÜİF Yay., Ank., 1987.

Hadis'in Kur'an'a Arzı: Kamil Çakın, *Hadis'in Kur'an'a Arzı Meselesi*, AÜİF Dergisi, c.: XXXIV, s.: 237-262, Ank., 1993.

Hediye: Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, I-II, (Keşfu'z-Zunûn'a 5. ve 6. ciltler olarak ilâve edilmiştir.), Daru'l-Fikr, Beyrut (İstanbul Baskısından tıpkı basım), 1990.

Hedyu's-Sarî: Ebu'l-Fadl Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Hedyu's-Sarî*, Daru'l-Marife, Beyrut, t.y.

Hilafetin Kureyşiliği: Mehmed S. Hatiboğlu, *İslamda İlk Siyasî Kavmiyetçilik-Hilafetin Kureyşiliği*, AÜİF, Dergisi, c.: XXIII, Ank., 1979

Huciiyyetu's-Sunne: Abdulganî Abdulhâlık, *Huciiyyetu's-Sunne*, Daru'l-Vefa, 2. Baskı, y.y. 1413/1993 (Trc.: Dr. Dilaver Selvi, Şule Yay. İst., 1996).

Humeydî, el-İmâm el-Hafizu'l-Kebîr Ebu Bekir Abdullah b. Zubeyr el-Humeydî, *el-Musned* (Thk.: Habiburrahman el-A'zamî), I-II, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1409/1988.

H. Âişe'nin Hadis Tenkitçiliği: M. Said Hatiboğlu, *H. Âişe'nin Hadis Tenkitçiliği*, AÜİF Dergisi, c. XIX, Ank., 1973.

- İA :** İslam Ansiklopedisi, M.E. Basımevi, İst., 1961.
- İber :** Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî et-Türkmânî, *el-İber fi Haberi men Ğaber* (Thk.: Ebu Hacer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl), I-IV, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
- İbn Ebî Şeybe:** el-Hâfiz Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim b. Osman b. Ebî Bekr el-Kufî el-Absî, *el-Musannaf fi'l-Ahâdis ve'l-Âsâr*, I-VIII+I, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1409/1989.
- İbn Haldûn:** Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî el-Mağribî, *Tarîhu İbn Haldûn (Kitabu'l-İber ve Dîvânî'l-Mubtedei ve'l-Haber fi Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âserehum min Zevî's-Sultani'l-Ekber)*, Muessesetu'l-A'lemî lil-Matbû'ât, Beyrut, t.y.
- İbn Hibbân:** El-Hafiz Ebu Hatim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *el-İhsan fi Takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, (Trt.: Ali b. Belbân el-Farisî el-Mısırî, Thk.: Şu'ayb el-Arnâvut) I-XVI+II, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1407/1987.
- İbn Huzeyme:** Ebu Bekir Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sulemî en-Nisâburî, *Sahîhu İbn Huzeyme*, I-IV+I, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1412/1992.
- İbn Mâce:** Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid b. Mâce, *es-Sunen*, I-II, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.; Çağrı Yay., İst., 1992 (Daru Sahnun'dan tıpkı basım).
- İbn Sinnî,** el-Hafiz Ebu Bekir Ahmed b. Muhammed b. Sinnî ed-Dîneverî, *Kitabu Ameli'l-Yevmi ve'l-Leyleti* (Thk.: Beşîr Muhammed Uyûn), 2. Baskı, Mektebetu Dari'l-Beyan, y.y., 1410/1989.
- İhtilaflar ve Çözüm Yolları:** İ. Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları Muhtelifi'l-Hadîs İlmi*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, İst., 1982.
- İhtilâfu'l-Hadîs:** el-İmam Ebu Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şafi'î, *İhtilâfu'l-Hadîs* (Thk.: Muhammed Ahmed Abdulazîz), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1986.

İktisâd: Huccetu'l-İslâm Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî et-Tûsî, *Kitabu'l-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.

İ'lâm: Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir b. Farh el-Ensârî el-Hazrecî el-Endulusî, *el-l'âm bimâ fi Dîni'n-Nasârâ mine'l-Fesâd ve'l-Evhâmve İzhâru Mehâsini Dîni'l-İslâm ve İsbâtu Nübüvveti Nebiyyinâ Muhammed Aleyhi's-Salâtı ve's-Selâm* (Thk.: Ahmed Hicâzî es-Saka), Daru't-Turâsi'l-Arabî, Kahire, 1398/1978.

el-İlelu'l-Mütenâhiye: Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî el-Kuraşî, *el-İlelu'l-Mütenâhiye fi'l-Ehâdîsi'l-Vâhiye* (Thk.: eş-Şeyh Halil el-Meys), I-II, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983.

İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı: İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanife'ni Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, DİB Yay., Ank. 1994.

el-İrşâd: el-Halil b. Abdullah b. el-Halil el-Halîlî el-Kazvînî, *el-İrşâd fi Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadis* (Thk.: eş-Şeyh Âmir Ahmed Haydar), Daru'l-Fikr, Beyrut, 1414/993.

İrşâdu's-Sarî: Ebu'l-Abbas Şehabuddin Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdu's-Sarî*, I-X, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1410/1989.

İrşâdu't-Tullâb: Ebu Zekerîyya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *İrşâdu't-Tullâbi'l-Hakâik ilâ Ma'rifeti Suneni Hayri'l-Halaik*, Daru'l-Beşâiri'l-islâmiyye, Beyrut. 1991.

el-İsâbe: Ebu'l-Fadl Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahîbe* (Thk.: Ali Muhammed el-Becâvî), I-VIII, Daru'l-Cîl, Beyrut, 1412/1992.

İslam Düşüncesinde Sünnet: Mehmed Hayri Kırbaşoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ank. Okulu Yay., Ank., 1997.

İslâm Hukuk Tarihi: Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, Nesil Yay., İst. t.y.

İslam Önderleri Tarihi : Ebu'l-Hasen Ali en-Nedvî, *İslam Önderleri Tarihi* (Trc.: Yusuf Karaca), I-VIII, Kayıhan Yay. İst., 1992.

İstî'âb: Ebu Ömer Yusuf b. Abdilberr el-Kurtubî el-Endulusî, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, I-IV, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995.

el-İsrâiliyyât: Remzi Na'na', *el-İsrâiliyyât ve Eseruhâ fî Kütübi't-Tefsîr*, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 1970.

İthâfu's-Sâde: el-İmâm Ebu'l-Abbâs Şihabuddin Ahmed b. Ebî Bekir b. İsmail el-Kenânî el-Bu'sırî, *Muhtasaru İthâfi's-Sâdeti'l-Mehere bi Zevâid'l-Mesânîdi'l-Aşere* (Thk.: Seyyid Kisrevî Hasan), I-X, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1996.

İtkân: Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulumi'l-Kur'an* (Tkd. ve Tlk.: Mustafa Dîb el-Buğa), Daru İbn Kesîr, Dimaşk-Beyrut, 1407/1987.

İzâh: Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn*, I-II, (Keşfu'z-Zunûn'a 3. ve 4. ciltler olarak ilâve edilmiştir.), Daru'l-Fikr, Beyrut (İstanbul Baskısından tıpkı basım), 1990.

Kabir Alemleri: Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *Kitabu'l-Berzâh*, (Trc. : *Kabir Alemleri*, Bahaeddin Sağlam), Kahraman Yay., ist., 1996.

Kâmil: Ebu'l-Hasen Ali b. Ebu'l-Kerem b. Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerim b. Abdilvâhid b. el-Esîr eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Tarîh*, I-XII+I, Daru Sâdır, Beyrut, 1399/1979.

Kâmûs: Mütercim Asım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, 1-3, İst. 1305.

el-Kamûsu'l-Muhît: Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb el-Fîruzâbâdî, *el-Kamûsu'l-Muhît*, Muessesetu'r-Risâle, 2. Baskı, Beyrut, 1407/1987.

Karaman, İctihad: Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, DİB Yay., Ank., 1985.

Kavâ'idu İlmi't-Tefsîr: Ebu Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyecî el-Hanefî, *Kitâbu't-Taysîr fî Kavâ'idu İlmi't-Tefsîr* (Trc. ve Nşr.: İsmail Cerrahoğlu), AÜİF Yay., İkinci Baskı, Ank.1989.

Kenzu'l-Ummâl: Alâuddîn Ali b. Husamiddin 'Abdumelik b. Kâdî Hân el-Muttakî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl fî Suneni'l-Akvali ve'l-Ef'âl*, I-XVI+II, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1413/1993.

Keşf: Kâtip Çelebî, *Keşfu'z-Zumûn*, I-VI, (Bağdatlı İsmail Paşa'nın; İzâhu'l-Meknûn ve Hediyyetu'l-Ârifin adlı eserleriyle beraber basım) Daru'l-Fikr, Beyrut (İstanbul Baskısından tıpkı basım), 1990.

Keşfu'l-Hafa: Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Cerrah b. Abdulhâdî el-Aclunî, *Keşfu'l-Hafa ve Muzilu'l-İlbas Amma İştahara mine'l-Ehadîs alâ Elsineti'n-Nas*, I-II, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2. Baskı, Beyrut, 1351/1932.

Keşfu'l-İltibâs: Abdulganî el-Guneymî el-Meydânî ed-Dımaşkî, *Keşfu'l-İltibâs Ammâ Evredehu el-İmam el-Buharî Alâ Ba'di'n-Nas*, (Gz. Gç.: Abdulfettah Ebu Gudde), Mektebu'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, Haleb, 1414/1993.

Keşşâf: Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî el-Harizmî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyuini'l-Akâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, I-IV, Daru'l-Fikr, Beyrut, t.y.

Keşşâf Tahlîlî: Meşhûr Hasan Selman ve Cemal Abdullatîf ed-Dusukî, *Keşşâf Tahlîlî li'l-Mesâili'l-Fıkhiyye fî Tefsîri'l-Kurtubî*, Mektebetu's-Sıddîk, Taif, 1988.

Kitabu'l-İlel: Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Rical*, (Nşr. ve Ta'lîk: Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu) I-II, el-Mektebetu'l-İslamiyye, İst., 1987.

Kum'u'l-Hırs: Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir b. Farh el-Ensarî el-Hazrecî el-Endulusî, *Kum'u'l-Hırs bi'z-Zühdi ve'l-Kanâati ve*

Reddu Zilli's-Suâli bi'l-Keffi ve's-Şefâati, Yay., Mecdî Fethi es-Seyyid, I-III, Daru's-Sahabe li't-Turas, Tanta, 1408/1988.

Kitabu's-Sunne: el-Hafız Ebu Bekir Amr ed-Dahhâk b. Muhalled b. Ebî Asım eş-Şeybânî, *Kitabu's-Sunne* (Thr.: Muhammed Nasıruddin el-Albanî), el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1405/1985.

Kunûzu's-Sunne: A. J. Vensinck, *Miftâhu Kunûzi's-Sunne* (Arapçaya trc.: Muhammed Fuat Abdalbâkî), Daru'l-Hadîs, Kahire, t.y.

Kur'an İlimleri Sahası: Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Kur'an İlimleri Sahasında Neşredilen Eserler(1923-1992) ve Yapılan Tezler*, Süleymaniye Vakfı, 1993.

Kur'an-Sünnet Bütünlüğü: Necati Kara, *Kur'an-Sünnet Bütünlüğü*, İhtar Yay., 1995.

Kur'an ve Tasavvuf: Dilaver Selvi, *Kur'an ve Tasavvuf*, Şule Yay. İst. 1997.

el-Kurtubî: Meşhur Hasan Mahmud Selmân, *el-İmâm el-Kurtubî Şeyhu Eimmeti't-Tefsîr*, Daru'l-Kalem, Dımaşk, 1993.

el-Kurtubî ve Cuhûduhu fi'n-Nahv ve'l-Luga, Dr. Abdulkadir Rahîm Ceddi el-Heytî, *Ebu Abdillâh el-Kurtubî ve Cuhûduhu fi'n-Nahv ve'l-Luga fi Kitabihî'l-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Daru'l-Beşîr, Amman, 1996.

Kurtubî ve Hadis Metodu: Mehmet Durmuş, *Kurtubî ve Hadis Metodu*, UÜSBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

el-Kurtubî ve Hayâtuh: Miftah Senûsî Bel'am, *el-Kurtubî Hayâtuhu ve Âsâruhu'l-İlmiyye ve Menhecuhu fi't-Tefsîr*, Karyunus Üniversitesi Yay., Bingazi, 1998.

Kurtubî ve el-İ'lâm: Hidayet Işık, *Kurtubî ve el-İ'lâm Adlı Eserine Göre Kitab-ı Mukaddes'te Hz. Muhammed* (Makale), MEB Din Öğretimi Dergisi, Sayı: 40, Mayıs-Haziran, Ank., 1993.

Kurtubî, Tefsîr: Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Farh el-Ensarî el-Hazrecî el-Endulusî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an ve'l-Mubeyyin Limâ Tazammâna mine's-Sunneti ve Âyi'l-Furkan*, I-XX+II,

Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993, (Tercümesi: M. Beşir Eryarsoy, I-V, Buruc Yay., İst., 1997).

el-Leâliu'l-Masnû'a: Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *el-Leâliu'l-Masnû'a fî'l-Ehadîsi'l-Mevzû'a*, I-II, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1403/1983.

Lisân: Ebu'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mükrim b Manzur, *Lisânu'l-Arab*, I-XV+3, Muessesetu't-Tarîhi'l-Arabî, Beyrut, 1413/1993.

Lisanu'l-Mîzan: Ebu'l-Fadl Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Lisanu'l-Mîzan*, I-VII, Muessesetu'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 3. Baskı, Beyrut, 1406/1986.

Ma'mer: Ebu Urve Ma'mer b. Raşid el-Ezdî, *el-Kitabu'l-Cami'*, (Musanna'ın Sonunda), (Thk.: Habiburrahman el-A'zamî), X-XI, el-Mektebu'l-İslamî, 2. Baskı, Beyrut, 1403/1983.

Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs : el-Hafiz Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs* (Thk.: el-Üstâz Seyyid Muazzam Huseyin), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1397/1977.

Me'âlimu's-Sunen: Ebu Süleyman Hamd (Ahmed) b. Muhammed el-Hattabî el-Bustî, *Me'âlimu's-Sunen Şerhu Suneni Ebî Davud*, I-IV, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1991.

Mebahis: Subhi es-Salih, *Mebahis fî Ulûmi'l-Kur'an* (Kur'an İlimleri), Trc.:M. Said Şimşek, Hibaş Yay., Konya, t.y.

Mecelle: Ali Himmet Berkî (Metin Kontrol), *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâmı Adliyye)*, Hikmet Yay. . 3. Baskı, İst. 1982.

Mecelletu'l-Ahkâm Şerhi: Ali Haydar Efendî, *Dureru'l-Hukkâm, Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, I-IV, 3. Baskı, Dersaadet, İst. t.y.

Mecmû'atu'r-Resâili'l: Huccetu'l-İslâm Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazalî et-Tûsî, *Mecmû'atu'r-Resâili'l-İmâm el-Gazalî* (İşraf: Mektebetu'l-Buhûs ve'd-Dirasât), Daru'l-Fikr, Beyrut, 1416/1996.

Mecma'u'z-Zevâid: El-Hafız Nureddin Ali b. Ebi Bekir el-Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*, (Thk.: Abdullah Muhammed ed-Dervîş), I-X, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1414/1994.

Menheciyyetu Kâdî İyad: el-Huseyin b. Muhammed Şevvat, *Menheciyyetu Fıkhi'l-Hadîs İnde'l-Kâdî İyad fî İkmâl'l-Mu'allim bi Fevâidi Muslim*, (Riyad Usulu'd-Din Fak., es-Sunne Bölümünde Hazırlanmış Doktora Tezi), Daru İbn Affan , Beyrut, 1993.

Metodoloji Sorunu: Mehmed Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDV Yay., Ank., 1997.

Mevaridu'z-Zem'ân: El-Hafız Nureddin Ali b. Ebi Bekir el-Heysemî, *Mevaridu'z-Zem'ân ila Zevaidi İbn Hibban*, (Thk.: Muhammed Abdürrezzak Hamza) Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.; (Thk.: Huseyin Selim Esed ed-Dârânî ve Abduh Ali Kûşek), I-IX, Daru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, Beyrut, 1411/1990.

Mevsû'atu Etrafî'l-Hadîs: Ebu Hacer Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, *Mevsû'atu Etrafî'l-Hadisi'n-Nebeviyyi's-Şerîf*, I-XI, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1410/1989.

el-Mevsûatu'l-Fıkhiyye, I-XXXV , Diyânet ve İşleri ve Vakıflar Bakanlığı, Kuveyt (Devam ediyor.).

Mevzû'at: Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî el-Kuraşî, *el-Mevzû'at*, I-III, Daru'l-Fikr, 2. Baskı, y.y.. 1403/1983.

Mevzû Hadisler: M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler*, 4. Baskı, DİB Yay., Ank., 1987.

Meydan Larousse; Büyük Lügat ve Ansiklopedi, Sabah Gazetesi, 1992.

Mîzân, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl* (Thk.: Ali Muhammed el-Becâvî), Dâru'l-Fikr, I-IV, Beyrut, t.y.

el-Mu'cemu'l-Buldân: Şihâbuddin Ebu Abdillâh Yakut b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-IV+II, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.

Mu'cemu Esmâi'l-Arab; Heyet Yöneticisi: Muhammed b. Zübeyr, I-II, Câmi'atu Sultan Kâbûs Yay. (Mektebetu Lübnan), Beyrut, 1991.

el-Mu'cemu'l-Evsat: Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat* (Thk.: Mahmud Tahhân), IX+I, Mektebetu'l-Maarif, Riyad, 1416/1995.

el-Mu'cemu'l-Kebîr: Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr* (Thk.: Hamdî Abdülmecid es-Selefî), Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Kahire, t.y.

Mu'cemu'l-Muellifîn: Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, I-XV, Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.

el-Mu'cemu's-Sağîr: Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sağîr* (Thk.: Muhammed Selîm İbrahim Semâre, Daru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.

Muharrar: el-Kâdî Muhammed Abdülhakk b. Galib b. Atiyye el-Endulusî, *el-Muharraru'l-Vecîz* (Thk.: Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed), I-IV, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993.

Muhtasaru Tezkire: Abdulvehhab eş-Şa'rânî, *Muhtasaru Tezkireti'l-Kurtubî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996 (Trc.: Halil Günaydın, *Ölüm-Kıyamet-Âhiret ve Âhir Zaman Alametleri*, Bedir Yay., İst., 1980).

Mufhim: Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer b. İbrahim el-Kurtubî, *el-Mufhim limâ Uşkile min Telhîsi Kitabi Muslim*, I-VII, Daru İbn Kesîr, Beyrut, 1417/1996.

Muğnî: Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî et-Türkmânî, *el-Muğnî fi 'z-Zu'afâ* (Thk.: Nureddin İtır), I-II, y.y., t.y.

el-Muğnî Anî'l-Hıfz: Ebu Hafs Umer b. Bedr el-Hanefî El-Mevsilî, *el-Muğnî Anî'l-Hıfzî ve 'l-Kitab Fimâ Lem Yesihh Fîhi Şey'un Mine 'l-Ehadîs*, el-Matbaatu's-Selefiyye, Kahire, 1342/1925.

Mukaffa: Takiyyuddin el-Makrizî, *Kitabu'l-Mukaffa'l-Kebîr* (Thk.: Muhammed el-Ya'levî), I-VIII, Daru'l-Garbi'l-İslamî, Beyrut, 1991.

Mukâreneti't-Tevârîh: Muhammed Muhtar Paşa, *Kitabu't-Tevfikâtî'l-İlhamiyye fî Mukâreneti't-Tevârîhi'l-Hicriyye bi's-Sinîni'l-İfrinkiyye ve'l-Kıbtîyye* (Thk.: Muhammed Umâre), el-Muessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâse ve'n-Neşr, Beyrut, 1980.

Murûcu'z-Zeheb: Ebu'l-Hasen Ali b. Huseyn b. Ali el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdîni'l-C'evher* (Thk.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd), I-IV, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1408/1988.

Musannaf: Ebu Bekir Abdurrezzak b. Hemmam es-San'anî, *el-Musannaf*, (Thk.: Habiburrahman el-A'zamî), I-XI+I el-Mektebu'l-İslamî, 2. Baskı, Beyrut, 1403/1983.

Müslim, Ebu'l-Huseyin Muslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim* (Thk.: Muhammed Fuad Abdûlbakî), I-IV+I, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1403/1983 ; I-III, Çağrı Yay., İst. 1992 (Daru Sahnun'dan tıpkı basım).

Musned: Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Musned*, I-X+II, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1411/1991; I-VI, Çağrı Yay, İst, 1992(Daru Sahnun tıpkı basım).

Musnedu Ebî Hanîfe: Nureddin Ali b. Muhammed el-Mulla Ali el-Karî el-Hanefî, *Şerhu Musnedi Ebî Hanîfe*, Daru Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

Mustatrafa: Muhammed b. Ca'fer El-Kettanî, , *er-Risâletu'l-Mustatrafa li Beyani Meşhûri Kutubi's-Sunneti'l-Muşerrefe* Daru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut, 1406/1986.

Muvâfakât: Ebu İshak İbrahim b. Musa eş-Şâtibî el-Gırnatî, *el-Muvâfakât fî Usûlu's-Şerî'a*, I-IV, Daru'l-Ma'rife, y.y., t.y. (Trc.: Mehmed Erdoğan, I-IV, İz Yay., İst. 1990).

Muvatta: Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, (Thk.: Muhammed Fuad Abdûlbakî), I-II, Daru'l-Hadîs, Kahire, t.y.; Çağrı Yay., İst., 1992 (Daru Sahnun'dan tıpkı basım).

Muvatta li's-Şeybânî: Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *Muvattau'l-İmami Malik (Ma'a et-Talî'ku'l-Mumecced ala Muvattai Muhammed, Şerhu Abdilhayyi el-Leknevî*, Thk.: Takiyuddin en-Nedvî), I-III Daru'l-Kalem Dimeşk, 1413/1992.

Müdevvene: İmâm Malik b. Enes, *el-Mudevvenetu'l-Kübra*, I-VI, Dâru Sâdır, Mısır, 1323/1905

Müncid : Lewis Maluf, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, Tahran, t.y.

Müstedrek: el-Hâkim Hafız Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbü'rî, *el-Mustedrek Ala's-Sahîheyn* (Thk.: Mustafa Abdulkadir Ata), I-IV+I, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990.

Müşkilü'l-Âsâr: Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selame et-Tahavî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, (Thk.: Şuayb el-Arnâvud) I-XV+I, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1415/1994.

Nasbu'r-Râye: Celâluddin Ebu Muhammed Abdullah b. Yusuf ez-Zeylâ'î el-Hanefî, *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidaye*, Daru'l-Hadîs, Kahire, t.y.

Nebevî Sünnet: Muhammed Gazalî, *Fakihlere ve Muhaddislere Göre Nebevî Sünnet* (Trc.: Ali Özek), İslamî Araştırmalar, Ank., 1992.

Nesaî : Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Sinan b. Bahr en-Nesaî, *Sunemu'n-Nesaî*, I-VIII+I, 2. Baskı, Daru'l-Marife, Beyrut, 1412/1992 ; I-VIII, Çağrı Yay., İst., 1992 (Daru Sahnun'dan tıpkı basım).

Nevâdiru'l-Usûl: Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali b. Hasen el-Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl fi Ehâdisi'r-Resûl* (Thk.: Abdurrahman Umeyr), I-IV, Daru'l-Cîl, Beyrut, 1412/1992.

Nübelâ: Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehabî et-Türkmânî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, (Thk.: Şuayb el-Arnâvud ve Muhammed Naîm el-Arkusûsî) I-XXIII+II, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1410/1990.

Nücûm: Cemaluddin Ebu'l-Mehasin Yusuf b. el-Atabekî Tağrıberdî, *en-Nucûmi'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, Mısır Kültür Bakanlığı Yay., Kahire, 1972.

en-Nuket 'Alâ Kitâbi İbni's-Salah: el-Hafız İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nuket Alâ Kitâbi İbni's-Salah*, (Thk. : Dr. Rebî' b. Hâdî Umeyr) , I-II, Daru'r-Râye, Riyâd, 1988.

en-Nüketü'l-Bedî'â: Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *en-Nüketü'l-Bedî'ât ale'l-Mevzû'ât*, Dâru'l-Cenân, y.y., 1411/1991.

en-Nefhu's-Şezzi: Ebu'l-Feth Muhammed b. İbn Seyyidinnas el-Ya'murî, *en-Nefhu's-Şezzi fi Şerhi Cami'i't-Tirmizî* (Thk.: Ahmed Mabed Abdulkerim), I-II, Daru'l-Âsime, Riyad, 1988.

Nefhu't-Tîb: Ahmed b. Muhammed el-Makarri et-Tilemsânî, *Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endulus*, Dâru Sadır, 2. Baskı, Beyrut, 1997.

en-Nihaye: Ebu's-Sa'âdât Mecduddin el-Mubarek b. Muahammed b. el-Esir eş-Şeybanî el-Cezerî el-Mevsilî, *en-Nihaye fi Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser*, I-V, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

Nüzhetu'n-Nazar: Ebu'l-Fadl Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetu'n-Nazar fi Tavzîhi Nuhbeti'l-Fiker* (Thk.: Nureddin İtir), Daru'l-Hayr, Beyrut, 1414/1993, (*Nuhbetu'l-Fiker Şerhi* - Trc.: Talât Koçyiği-, AÜİF Yay., Ank., 1971).

Polemik Türü Rivâyetler: Mehmet Emin Özafşar, *Polemik Türü Rivâyetlerin Gerçek Mahiyeti*, İslâmiyât Dergisi, C. 1, Sayı 3, s. 19-48, 1998.

Riyâzu's-Sâlihîn Şerhi: Ebu Zekerîyya Yahya b. Şeref b. Murî en-Nevevî, *Riyâzu's-Sâlihîn* (Trc. ve Şerh: Mehmet Yaşar Kandemir, İsmail Lutfi Çakan, Raşit Küçük), I-VII, Erkam Yay., İst., 1997.

Rusûhu'l-Ahbâr: Ebu İshak Burhaneddin İbrahim b. Umer el-Ca'berî, *Rusûhu'l-Ahbâr fi Mensûhi'l-Ahbâr*, (Thk.: Hasan Muhammed Makbulî el-Ehdel) Muessesetu'l-Kutubi's-Sakafiyye, Beyrut, 1409/1988.

Sahife-i Hemmam b. Münebbih: Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam b. Münebbih* (Trc.: Kemal Kuşçu), Bahar Yay., İst., 1967.

es-Salih: Subhi es-Salih, *Ulûmu'l-Hadis ve Mustalahuhu*, Daru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 19. Baskı, Beyrut, 1995

Sanat Ansiklopedisi: Celâl Esad Arseven, I-V, M.E.B. Basımevi, İst., 1966.

Sandıkçı: Kemal Sandıkçı, *Sahihi Buhari Üzerine Yapılan Çalışmalar*, DİB Yay., Ank., 1991.

Selçuklu Devri: Nuri Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, DİB Yay, Ank. 1988

Sihah : İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh, Tarîhu'l-Lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, I-VI, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 4. Baskı, Beyrut, 1404/1984.

Silsiletu's-Sahîha: Muhammed Nasıruddin el-Albânî, *Silsiletu'l-Ahâdîsi's-Sahîha*, I-VI, el Mektebetu'l-İslâmî (ilk 2 cilt), 4. Baskı, Beyrut, 1985 ve Mektebetu'l-Ma'ârif (III.-VI. ciltler), 1. Baskı, Riyâd, 1991-1996.

Silsiletu'z-Za'îfe: Muhammed Nasıruddin el-Albânî, *Silsiletu'l-Ahâdîsi'z-Za'îfe*, I-IV, Mektebetu'l-Ma'ârif, Riyad, 1988-1992.

Sîretu'l-Melik el-Mueyyed: Bedruddîn Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Huseyin el-Aynî, *es-Seyfu'l-Muhenned fî Sîreti'l-Meliki'l-Mueyyed*, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, Kahire, 1966-7.

Siyasî İctimâî Hadiselerle Hadîs Münâsebetleri: M. Said Hatiboğlu, *Hiz. Peygamberin Vefatından Emevilerin Sonuna Kadar, Siyasî İctimâî Hadiselerle Hadîs Münâsebetleri*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), 1967.

es-Sunne ve Mekânetuha: Mustafa es-Sıbâ'î, *es-Sunne ve Mekânetuha fî Teşrî'i'l-İslâmî*, el-Mektebu'l-İslâmî, 4. Baskı, Beyrut, 1405/1985.

Sünnetin Bağlayıcılığı: Talat Sakallı, *Sünnetin Bağlayıcılık Açısından Taksîmi*, SDÜİF Dergisi, 2. Sayı, s.:39-102, Isparta, 1995.

Sünnet Müdafaası: Muhammed Ebu Şehbe, *Difâun Ani's-Sunne* (Sünnet Müdafaası, Trc.: Mehmed Görmez ve M. Emin Özafşar), Rehber Yay., Ank. 1990.

Şeref: Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *Şerefu'l-Ashâbi'l-Hadîs* (Thk. ve Tlk.: Mehmed S. Hatiboğlu), DİB Yay., Ank., 1991.

Şerhu İleli't-Tirmizî: Zeynuddin Abdurrahman b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî* (Thk.: Hemmâm Abdurrahim Said), I-II, Mektebetu'l-Menâr, ez-Zerkâ (Ürdün), 1407/1987.

Şerhu'l-Mecelle: Selim Rüstem Baz el-Lübnanî, *Şerhu'l-Mecelle*, I-II, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

Şerhu's-Sudûr: Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *Şerhu's-Sudûr bi Şerhi Hâli'l-Mevtâ ve 'l-Kubûr* (Thk.: Yusuf Ali Bedivî), Daru İbn Kesîr, Beyrut, 1413/1992.

Şerhu's-Sunne: el-İmâm el-Muhaddis el-Fakîh el-Huseyn b. Mes'ud el-Bağavî, *Şerhu's-Sunne* (Thk.: Şu'ayb el-Arnayut), I-XV+I, el-Mektebu'l-İslâmî, İkinci Baskı, Beyrut, 1403/1983.

Şer'î Ölçü Birimleri: M. Necmüddin el-Kürdî, *Şer'î Ölçü Birimleri ve Fikhî Hükümleri*, Buruc Yay., İst., 1996.

Şezerât: Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed b. İmâd el-Akerî el-Hanbelî ed-Dimaşkî, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb* (Thk.: Abdulkadir el-Arnayut, Mahmud el-Arnayut), I-X, Daru İbn Kesîr, Beyrut, 1406/1986.

Şifâ: el-Kâdî Ebu'l-Fadl İyâd el-Yahsubî, *el-Şifâ bi Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafa*, I-II, Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Oğulları Matbaası, Kahire, 1369/1950.

Şu'abu'l-İmân: Ebu Bekir Ahmed b. Huseyin b. Ali el-Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân* (Thk.: Ebu Hacer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl), I-VII+II, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410/1990.

et-Ta'arrufu'l-Âmme: *et-Ta'arrufu'l-Âmme Alâ Kutubi'l-Ahadîsi'n-Nebeviyyeti's-Şerîfe fi'l-Mekteheti'l-Âmme fi'l-Câmi'ati'l-Urduniyye*, I-II (Basılmamış Katalog).

Tabakât: Ebu Abdillâh Muhammed bin Sa'd el-Basrî ez-Zuhrî, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, I-VIII, Dâru Sâdir, Beyrut, 1377/1957.

Tabakâtu'l-Mufessirîn: Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

Tahzîru'l-Eykaz: Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *Tahzîru'l-Eykaz min Ekâzîbi'l-Vu'ûz* (Thk. ve Tlk.: Ali Toksarı), T.D.V. Kayseri Şubesi Yay., Kayseri, 1993.

Ta'rifât: Ali b. Muhammed el-Curcânî, *Kitabu't-Ta'rifât*, y.y., t.y.

Tarîhu Bağdâd: *Tarîhu Bağdâd*, I-XIX+I (I-XIV. ciltler; *Tarîhu Bağdâd li'l-Hatîb*. XV. cild; *el-Muhtasarü'l-Muhtac İleyh min Tarihi'l-Hâfız Ebî Abdillâh li İbni'd-Dubeysi*. XVI-XIX. ciltler; *Zeylu Târîhi Bağdâd ev Medîneti's-Selâm li İbn Neccâr*), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.

Tarîhu Dimeşk: el-Hafız Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah b. Abdillâh b. Asâkir eş-Şafi'î, *Tarihu Medîneti Dimeşk*, *Tarîhu Medîneti Dimeşk* (Thk.: Muhibbuddin Ebu Saîd Ömer b. Gurâme el-Amrevî), I-LX (Devam ediyor.), Daru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995-1418/1997

Tarîhu'l-İslâm: Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehabî et-Türkmânî, *Tarîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, Devam Ediyor, Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1989-1998.

et-Tarîhu'l-Kebîr: Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. el-Muğîre b. Berdizbeh el-Buhârî, *Kitâbu't-Tarîhi'l-Kebîr*, I-XI+I (9. cilt; Ebu Muhammed Abdurrahman er-Râzî, *Beyânu Hatai'l-Buhârî fi Tarihihi*, 10. ve 11. ciltler; Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *Mûzihu Evhâmi'l-Cem' ve't-Tefrîk*), Daru'l-Fikr, t.y.

et-Tarîhu's-Sağîr: Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. el-Muğîre b. Berdizbeh el-Buhârî, *Kitâbu't-Tarîhi's-Sağîr*, İdaretu Tercumânî's-Sunne, Lahor, 1402/1982.

Tashîfâtu'l-Muhaddisîn: Ebu Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Tashîfâtu'l-Muhaddisîn*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988.

Tayalisi: Ebu Davud Süleyman b. Davud b. el-Carûd Tayalisi, *Musnedu Ebî Davud et-Tayâlisî*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.

Tecrîd: Zeynuddin Ahmed b. Ahmed b. Abdullatîf ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîdi Sarîh Tercemesi* (Trc.: Ahmed Naim-Kamil Miras), DİB Yay., Ank., 1991.

Tedrîb: Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *Tedrîbu'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevi* (Thk.: İrfân Abdulkadir Hassunete'l-Aşâ), Daru'l-Fikr, Beyrut, 1993/1414.

et-Tefsîr fî'l-Endelûs: Mustafa İbrahim el-Meşînî, *Medresetu't-Tefsîr fî'l-Endelûs*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1406/1986.

et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn: Muhammed Huseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, 2. Baskı, I-III, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1976.

Tefsir Tarihi: Ömer Nasuhî Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I-II, Bilmen Yay., İst., 1974.

Tefsir Usûlü: İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, TDV Yay., Ank. 1993.

Tehzîbu'l-Kemâl: Cemâluddin Ebu'l-Haccac Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I-XXXV, (Thk.: Beşşar Avvad Ma'rûf) Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1406/1985.

Tehzîbu't-Tehzîb: Ebu'l-Fadl Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XII+II, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1404/1983.

Telbîsu İblîs: Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî el-Kuraşî, *Telbîsu İblîs* (Thk.: Eymen Salih), Daru'l-Hadîs, Kahire, 1995.

et-Temhîd: Ebu Ömer Yusuf b. Abdillâh b. Abdilberr en-Nemrî, *et-Temhîd li İbni Abdilberr*, I-XXIV, Vezâretu Umûmi'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Fas, 1387

Tenzîhu's-Şerîa: Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Arrâk el-Kenânî, *Tenzîhu's-Şerîati'l-Merfû'a anî'l-Ahbâri's-Şenî'ati'l-Mevzû'a*, I-II, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1401/1981.

Terğîb: Abdulazîm b. Abdulkavî b. Abdillâh b. Selâme b. Sa'd el-Munzirî, *et-Terğîb ve't-Terhîb*, (Thk.: Mustafa Muhammed Umâre), I-IV, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Üçüncü Baskı, y.y., 1388/1968.

Tevcîhu'n-Nazar: Tahir b. Salih b. Ahmed ed-Dimaşkî el-Cezâirî, *Tevcîhu'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.

Te'vîl: Ebu Abdillâh Muhammed b. Muslim b. Kuteybe el-Kufî el-Mervezî ed-Dîneverî, *Kitâbu Te'vîli Muhtelefi'l-Hadîs*, (Thk.: Muhammed Abdurrahim), Daru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995.

Tezkire: Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir b. Farh el- Ensârî el- Hazrecî el-Endulusî, *et-Tezkire fî Ahvâli'l-Mevtâ ve Umuri'l-Ahireti* (Thk.: Tâhâ Abdurraûf Sa'd), Daru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Kahire, ty.

Tezkiretu'l-Huffâz: Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehabî et-Türkmânî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, I-IV+Zeyl, Daru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, t.y.

Tirmizî: Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. ed-Dahhâk es-Sulemî et-Tirmizî, *el-Cami'u's-Sahîh* (Thk.: Ahmed Muhammed Şakir), I-V+I, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y. ; I-V, Çağrı Yay., İst., 1992 (Daru Sahnun'dan tıpkı basım).

Tezkâr: Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir b. Farh el- Ensârî el- Hazrecî el-Endulusî, *et-Tezkâr fî Afdali'l-Ezkâr*, (Thk.: Beşir Muhammed Uyûn), Mektebu Dari'l-Beyan, Dimaşk, 1413/1992.

Toksarı: Ali Toksarı, *Delil Olma Yönünden Sünnet*, Rey Yay., Kayseri, 1994.

Tuhfetu'l-Ahvezî: Ebu'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-Mubarekfurî, *Tuhfetu'l-Ahvezî bi Şerhi Cami'i t-Tirmizî*, II+I-X, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410/1990.

Ukaylî : Ebu Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammad el-Ukaylî el-Mekkî, *Kitâbu'd-Du'afâ'il-Kehîr* (Thk.: Abdulmutî Emin Kal'acî), I-IV, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1404/1984.

Ulûmu'l-Hadîs: Ebu Amr Usmân b. Abdirrahman b. Salah eş-Şehrazûrî, *Ulûmu'l-Hadîs* (Thk.: Nureddin İtir), Daru'l-Fikrî'l-Muâsır, Beyrut, 1406/1986.

Umdetu'l-Kârî, Bedruddîn Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Huseyin el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, I-XXIV, Daru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, t.y.

Uyûnu'l-Eser: Ebu'l-Feth Muhammed b. İbn Seyyidinnas el-Ya'murî, *Uyûnu'l-Eser fî Funûni'l-Megâzî ve 'ş-Şemâil*, I-II, Mektebetu'd-Dâri't-Turâs, Medine, 1992.

- Üsdü'l-Ğâbe:** Ebu'l-Hasen Ali b. Ebu'l-Kerem b. Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdilvâhid b. el-Esîr eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, I-VI, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1409/1989.
- Vâfi:** Salahuddin Halil b. Aybek es-Safedî, *Kitabu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I-XXII, Almanya Musteşrikler Cemiyeti İslamî Neşriyat, Ciesbaden, 1962-91.
- Vecîz:** Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir b. Farh el- Ensârî el-Hazrecî el-Endulusî, *el-Vecîz fî Fadâili'l-Kitâbi'l-Azîz* (Thk.: Alâuddin Ali Rıza), Daru'l-Hadîs, Kahire, 1992.
- Vefeyât:** Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, I-VIII, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1968.
- Yeni Usul-i Hadis:** Zafer Ahmed et-Tehanevî, *Yeni Usul-i Hadis*, (Thk.: Abdulfettah Ebu Gudde, Trc.: İbrahim Canan), T.Ö.V. Yay, İzmir, 1982.
- Zalat:** Mahmud Zalat el-Kassabî, *el-Kurtubî ve Menhecuhu fî't-Tefsîr*, Daru'l-Ensâr, Kahire, 1399/1979.
- Zeyl Ala'l-İber :** Veliyyuddin Ebu Zur'â Ahmed b. Abdirrahim b. el-Huseyn b. el-İrâkî, *ez-Zeyl ala'l-İber fî Haberi men Ğaber* (Thk.: Salih Mehdi Abbas), I-III, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1409/1989.
- Zühhd:** el-Kurtubî, *ez-Zühhd (el-Kısmu's-Sâlis min Kitâbi Kasri'l-Hırs bi'z-Zühhd ve'l-Kana'a ve Raddi Zilli's-Suâl bi'l-Kütüb ve's-Şefâ'a*, thk., Mecdi Fethi es-Seyyid), Mektebetu's-Sahabe, Tanta'da 1408/1988

KULLANILAN CD PROGRAMLARI:

1. Bernâmecü'l-Kur'ani'l-Kerîm.
2. Mevsû'atu'l-Hadîsi's-Şerîf.
3. el-Hadîs ve'l-Muhaddis.
4. el-Mektebetu'l-Elfiyye li's-Sunneti'n-Nebeviyye